

59 | 2 (2018)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4) "18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Perić Jezernik in posamezni avtorji

Prevodi/Translations: Studio S.U.R in Filip Čuček

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory,
EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici: Razpad 40. pehotnega polka Triglavske divizije, 11. april
1941 pri Višnji Gori. Foto: Svetozar Guček, hrani MNZS.

Vsebina

Uvodnik	7
----------------------	---

In memoriam

Jasna Fischer (1945–2018)	
(Žarko Lazarević)	10
(Peter Vodopivec).....	16

Razprave – Articles

Avgust Lešnik , Rudolf Golouh na križiščih socialnih/socialističnih idej in gibanj prve polovice 20. stoletja/Rudolf Golouh at the Crossroads of Social/ Socialist Ideas and Movements in the First Half of the 20th Century	22
UDK: 929Golouh:329.15(497.4)"1890/1941"	
Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik , Soproge slovenske elite v Ljubljani in Trstu/Wives of the Slovenian Elite in Ljubljana and Trieste	51
UDK: 316.344.42:316.362.1-058.833-055.1-055.2 (450Trst+497.4Ljubljana)"1900/1918"	
Marko B. Miletić , Dravska banovina u Aprilskom ratu 1941. godine/ Drava Banate in the April War of 1941	85
UDK: 355.48(497.4)"1941"	
Klemen Kocjančič , Medicina pod mrtvaško glavo: <i>SS-Lazarett Laibach</i> 1943–1945/Medicine Under the Death's Head: <i>SS-Lazarett Laibach</i> 1943–1945	110
UDK: 355.721(497.4Ljubljana)"1943/1945"	
Jelka Piškurić , Standard in potrošniške prakse v spominih na socializem/ Standard of Living and Consumer Practices in Memories of Socialism	125
UDK: 330.59:(497.4)"1945/1990"	
Marta Rendla , Alternativna kulturna gibanja in »konglomerat FV« v osemdesetih letih v Sloveniji/ Alternative Cultural Movements and the »FV Conglomerate« in Slovenia During the 1980s	139
UDK: 930.85(497.4)"198"	
Tomaž Gerden , Sprejetje Kjotskega protokola Okvirne konvencije ZN o spremembi podnebja/The Adoption of the Kyoto Protocol of the United Nations Framework Convention on Climate Change	160
UDK: 502.14: 341.24 (100)"1997"	

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

- Mateja Jeraj, O rabi in zlorabi arhivskega gradiva tajnih služb (na primeru pripovedi o Milovanu Ilichu, objavljene v *Koroških vojnih zgodbah*) / On the Use and Abuse of the Archive Materials, Kept by the Secret Services (The Example of a Story About Milovan Ilich, Published in *Carinthian War Stories*) 190
UDK: 930:25:930(497.4)"2017"

Zapisi – Notes

- Franc Rozman, Častni občani občine Bled do druge svetovne vojne 208
UDK: 929:908(497.4Bled)"1800/1941"

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Janez Cvirn – *Trdnjavski trikotnik* – drugačen pristop k raziskovanju nacionalizma (Martin Moll) 215
- Börries Kuzmany, Brody: A Galician Border City in the Long Nineteenth Century. Brill: Boston in Leiden, 2017, 443 strani (Daša Ličen) 220
- Walter Lukan, Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg. Aus dem »schwarzelben Völkerkäfig« in die »goldene Freiheit«? Wien: New Academic Press, 2017, 260 strani, 43 ilustracij (Martin Moll) 224
- Árpád Hornják, Susreti i sukobi. Ogledi o srpsko-madžarskim odnosima. Beograd: Clio, 2017, 387 strani (Dušan Nečak) 225
- Wilfried Sonnenthal in Rolf Michaelis, Wilfried Sonnenthal's Memories of the Waffen-SS. An SS Radioman with the SS-Karstwehr-Bataillon Remembers. Atglen, PA: Schiffer Publishing, 2018, 96 strani (Klemen Kocjančič) 227
- Simona Kustec Lipicer, ur., Poslanke Državnega zbora. Uradno in osebno od prvega do sedmega mandata (1992–2017). Ljubljana: Državni zbor, 2017, 127 strani (Mojca Šorn) 229

Jubileji – Jubilees

- Dušan Nečak – sedemdesetletnik (Nevenka Troha) 233

In memoriam

- Ob smrti Janka Pleterskega (1923–2018) (Zdenko Čepič) 237

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Uvodnik

Meseca maja letos je na Dunaju prvič potekal nekoliko netipičen, a – kakor se je pozneje izkazalo – izjemno pomemben in koristen dogodek; konferenca urednikov osrednjih evropskih časopisov za novejšo (oz. sodobno) zgodovino z naslovom *Contemporary History Journals in the Digital Age – Challenges and Perspectives*. Na povabilo dunajskega časopisa *Zeitgeschichte* in njegovega urednika Oliverja Rathkolba, Inštituta za sodobno zgodovino pri dunajski Univerzi in dunajske Univerzitetne knjižnice je v Slovincem ljubo nekdanjo cesarsko prestolnico prišlo 11 urednikov naslednjih časopisov: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (München), *Journal of Contemporary History* (Sage, UK), *Central European History* (Cambridge), *Soudobé dějiny in Czech Journal of Contemporary History* (Praga), *Public History Weekly* (Dunaj), *Ventunesimo Secolo* (Rim), *Vingtième Siècle, revue d'histoire* (Sciences Po, Pariz), *Zagłada Żydów* (Varšava), *Zeitgeschichte* (Dunaj), *Zeithistorische Forschungen* (Potsdam) in *Prispevki za novejšo zgodovino* (Ljubljana).

Na delovno intenzivnem, a obenem sproščenem srečanju se je kmalu pokazalo, da se navkljub zelo različnim okoljem, iz katerih prihajamo, pogosto srečujemo z zelo podobnimi težavami in izzivi. Zagotavljanje zadostnih finančnih sredstev, stremljenje po najvišjih akademskih standardih in ustreznih avtorjih, želja po objavljanju relevantnih in aktualnih tem, večna razpetost med željo po tiskanju in oblikovanju vsečnega izdelka na eni strani ter nujnostjo čim bolj odprtega in hitrega objavljanja v e-obliki na drugi strani, soočanje z vdorom »bulvarskega« tiska ... vse to so bile teme, ki so bile v ospredju in ki so bile znane in lastne vsem. Številni uredniški detajli bralstva in avtorjev najbrž ne zanimajo preveč; oboji pa se gotovo sprašujejo to, kar smo se po dveh dnevih razmišljanja vprašali tudi uredniki: »To whom are we writing?« Za koga pravzaprav pišemo?

Nekaj načelnih (in zlahkanih) odgovorov seveda poznamo vsi, a vendarle se nismo mogli izogniti vtisu, da danes vsi vse preveč pišemo zaradi samega pisanja (za točke) in vse premalo spremljamo historiografsko produkcijo v drugih državah (če nas te ravno raziskovalno podrobno ne zanimajo). Hitro smo ugotovili, da mnogi članki, napisani v malih jezikih, ne doživijo odmeva, mnogi odmevni članki pa so objavljeni v revijah, ki niso v nobeni od popularnih baz (scopus, erih ...). Marsikatera od uveljavljenih revij v bazah iz načelnih razlogov sploh ne želi biti. Sodelavci dunajske univerzitetne knjižnice so nas podučili, da se zaradi boljše prepoznavnosti vendarle vsakomur spleča vstopiti v katero od baz, da pa to samo po sebi ničesar ne pomeni; revija, ki je v vseh množicah bazah, ni nič boljša od tiste, ki ni v nobeni (lahko je celo slabša); je le bolj

vidna. Vse mogoče baze seveda ne zagotavljajo kvalitete, zanjo smo odgovorni sami – avtorji, recenzenti in uredniki.

Uredništvo *Prispevkov za novejšo zgodovino* se bo tudi v prihodnje – zavedajoč se vseh izzivov in dilem, ki so pred znanstvenim časopisom za novejšo zgodovino – trudilo ustrezno nagovarjati bralce, avtorje in sploh slovensko historiografijo. Kot časopis iz majhne historiografske skupnosti bomo še naprej vztrajali pri tem, da bo kar največ člankov objavljenih v jezikovno brezhibni slovenščini, a obenem bomo – kot doslej – vsem dodali ob izvlečku še angleški vsebinski povzetek. Vsako številko bomo natisnili, a objavili tudi v e-obliki in se – tudi znotraj nastajajočega konzorcija časopisov za novejšo zgodovino – trudili za čim širšo vidnost zapisanega. V želji po zasledovanju slednjega cilja bomo med drugim posamezne številke ali tematske sklope objavljali v angleškem jeziku.

Pričujoča številka *Prispevkov za novejšo zgodovino* je splošnega značaja (prejšnja je vsebovala tematske razprave ob stoti obletnici oktobrske revolucije) in prav dobro zrcali vsebinski in časovni razpon revije. Obsega članke, ki obravnavajo čas od druge polovice 19. stoletja vse do današnjega dne, in ki naslavljajo najširši spekter historiografskih tematik. Od politične zgodovine, biografike, vojaške zgodovine do zgodovine vsakdanjega življenja, zgodovine kulture in okoljske zgodovine. Vsaj dva članka sta tudi metodološko inovativna in izzivalna, en diskusijski prispevek opozarja na pasti zgodovinarjevega dela. Revija kakor vselej vsebuje tudi ocene in poročila o knjigah in jubilejni zapis – tokrat ob sedemdesetletnici profesorja Dušana Nečaka.

Prve in zadnje strani revije so žal odete v črno, v letošnjem letu sta namreč sklenila življenjsko pot dolgoletna direktorica *Inštituta za novejšo zgodovino* Jasna Fischer in zgodovinar Janko Pleterski. Inštitut je bil ustanovljen leta 1959 in leta 1960 začel izdajati *Prispevke* (tedaj še za *zgodovino delavskega gibanja*). Več kot tretjino te dobe (med leti 1983–2005, ki so bila tudi vihravo tranzicijska) je inštitut vodila Jasna Fischer.

Jure Gašparič,
glavni urednik

In memoriam

Jasna Fischer (1945–2018)

Spoštovani svojci, drage kolegice in kolegi,¹

ko sem se pripravljaj na ta govor, sem se spraševal, katero od Jasninih lastnosti postaviti v ospredje. Strokovna in osebnostna plat sta namreč enako pomembni, pravzaprav se dopolnjujeta. Vrstni red, ki sem ga ubral, ne želi dati prednosti ne eni ne drugi. V naših skupnih letih na inštitutu in tudi letih tesnega sodelovanja sem imel priložnost izkusiti različne plati Jasnine osebnosti. Vsaka je imela svoj čas, svoj značaj, svoj čar in tudi pomen. Jasna je bila direktorica, ki je zaupala mlademu zgodovinarju in mu dala priložnost za raziskovalno delo. Kasneje smo na inštitutu postali tesni sodelavci, tudi prijatelji. Skupaj z drugimi smo dvignili gospodarsko in socialno zgodovino v devetdesetih letih na višjo raven. Dokaz so številni zborniki in seveda *Slovenska novejša zgodovina*, kar je Jasna z dušo in srcem podpirala.

Z Jasno je bilo vedno dinamično, v skladu z njenim značajem. Pri njej sem bil deležen naklonjenosti in podpore, da sem lahko lažje uresničil množico svojih zamisli, da sem lahko razširil raziskovalno delo. Navsezadnje, da sem se podal tudi v mednarodni prostor. Njena podpora, ne samo na strokovnem področju, temveč tudi na osebni ravni, mi je veliko pomenila. Njene življenjske izkušnje in pogovori so mi olajšali marsikatero običajno ali zahtevno negotovost. S prijazno besedo mi je odgnala marsikateri strah ali spodbudila razumevanje za kakšno človeško slabost. Kdo pa jih navsezadnje nima. Čeprav je imela precej odločna stališča, pa se ni mogla upreti empatiji, ko je šlo zares. Hvaležen sem, da sem lahko izkusil tudi to plat Jasninega značaja.

Jasna se je rodila 3. avgusta 1945 v Slovenj Gradcu. Koroško poreklo jo je trajno zaznamovalo, čeprav je tam preživela le del svojega otroštva. Koroškega rodu ni nikoli zanikala. Nasprotno, celo poudarjala ga je, z vsemi značajskimi lastnostmi, ki naj bi, po njenem trdnem prepričanju, sodile zraven. Njena izobraževalna pot je bila tesno povezana z ljubljansko Filozofsko fakulteto. Tam je leta 1969 diplomirala iz zgodovine in sociologije, nato leta 1973 magistrirala in končno leta 1978 doktorirala na oddelku za zgodovino. Tam so ji podelili naziv znanstvene svetnice.

Takoj po diplomi se je zaposlila na tedanjem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer so jo usmerili na raziskovalno področje političnega in socialnega vidika razvoja delavskega gibanja pred prvo svetovno vojno. To je opredelilo njen raziskovalni interes in bibliografijo v naslednjem desetletju. V tem vsebinskem okviru je napisala svojo magistrsko nalogo o obrtniških in delavskih društvih v Ljubljani. Pri disertaciji je tematiko razširila na socialno in politično zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani do začetka devetdesetih let 19. stoletja. Z nekoliko časovnega zamika je disertacija leta 1983 prirejena izšla v samostojni knjižni izdaji pod naslovom »*Čas vesolniga socialnega punta se bliža*«, ki je avtorici prinesla širše priznanje z nagrado Kidričevega sklada. Kot

1 Govor vodje programske skupine Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju na žalni seji Inštituta za novejšo zgodovino 2. oktobra 2018 v Ljubljani.

zanimivost omenimo, da je v zaključku knjige dodala tudi izbor najpomembnejših virov o obravnavani tematiki. Tako je predstavila obe plati zgodovinarskega dela. In v tem pristopu je do današnjih dni, razen redkih izjem, ostala osamljena.

Bibliografija je do začetka osemdesetih let prevladujoče opredeljena s poudarki na zgodovini delavskega gibanja do prve svetovne vojne. Gre za razprave o njegovih začetkih in nadaljnjem razvoju ter o številčni množitvi delavstva kot posebnega družbenega sloja. Potem pa je nastopil prelom. Raziskovati delavsko gibanje izolirano od okolja, v katerem se je odvijalo, bi bilo povsem neproduktivno, saj bi zaradi svoje necelovitosti imele vse značilnosti torza. Delavstvo kot posebna kategorija je bilo samo posledica drugih globokih gospodarskih procesov. Tega se je Jasna, pa tudi drugi kolegi na inštitutu, še kako zavedala. Zato je že v disertaciji gospodarskim okoliščinam oziroma gospodarskemu razvoju posvetila kar nekaj prostora. Takrat si prav gotovo ni mislila, da bo to v kasnejših desetletjih postalo njena temeljna raziskovalna preokupacija. A zgodilo se je natanko tako. Od osemdesetih let naprej je Jasna vedno bolj zapuščala okvire delavskega gibanja in končno o tem povsem nehala pisati. S preusmeritvijo so začele nastajati razprave o strukturnih spremembah v gospodarstvu in družbi z vidika razvoja ter populacijske in poklicne sestave v slovenskih deželah v času od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne.

V strokovnih revijah in na različnih znanstvenih prireditvah je nemalo pozornosti posvetila virom za gospodarsko zgodovino, njihovi strukturi, izpovedni moči in seveda tudi nahajališčem. Osrednji del njenega zanimanja je prišel do izraza v člankih in razpravah o populacijskem razvoju in socialnih strukturah v posameznih slovenskih predelih. Tako je poudarjala primere mest ali industrializiranih in urbaniziranih predelov Ljubljane, radovljiškega okraja in štajerskih statutarnih mest. Občasno se je dotikala tudi problemov kmetijstva. Zasedovala je konture odnosa slovenskih političnih sil do razvojnih dilem slovenskega podeželja, zlasti pri socialdemokratskem polu slovenskih političnih delitev. Vnemar ni pustila problematike razvoja neagrarnega sektorja, se pravi obravnave dinamike industrializacije slovenskih dežel in temu sledečih sprememb v družbeni in poklicni strukturi. Tu velja posebej poudariti natančne predstavitve razmer v slovenski Istri in v ljubljanski tobačni tovarni. Zlasti slednja obravnava je pomembna, ker nam na nazoren način predstavlja vpliv industrializacije na statusno spremembo položaja žensk kot ekonomsko neodvisnih oseb, kar je bilo za tedanje slovenske razmere velika novost. Žensko delo kot historično kategorijo je trdno vpisala v repertoar slovenskega zgodovinopisja. V omenjeni razpravi o delavkah tobačne tovarne je analizirala starostno strukturo, delovne položaje in dnevne migracije delavk. Z mojega stališča pa je bilo še bolj pomembno to, da je širila raziskovalno agendo z vprašanji tovarne kot socialnega, ne le ekonomskega prostora. Odprla je vprašanje delavk kot aktivnega subjekta industrijske organizacije dela na primeru stavke, ki je glede na odzive v javnosti sprožila vprašanje žensk kot političnega subjekta. Odprla je s tem povezana vprašanja imaginarija ženske, še posebej industrijske delavke, in posledično problematiko političnega diskurza o ženskah. Kot zadnje velja opozoriti, da je z vprašanjem ženskega dela povezana tudi metodološka inovacija v slovenskem

gospodarskem zgodovinopisju. Jasna je kot prva uporabila moč informacijske tehnologije za analizo časovno dolgih podatkovnih serij na primeru izpovedne moči kadrovske evidenc nekega industrijskega obrata.

Jasna je bila v začetni skupini kolegov, ki so vzpostavljali gospodarsko zgodovinopisje moderne dobe. Utemeljitev novega raziskovalnega področja ni bilo lahko delo. Zlasti ne v strokovnem okolju, ki gospodarskozgodovinskih vsebin ni videlo kot relevantnih in je veliko večji poudarek dajalo tradicionalnim raziskovalnim agendam. Prevladoval je poudarek na velikih zgodovinskih vsebinah, ki so imele tudi nacionalno ali selektivno politično afirmativen značaj. Fascinacija s centri politične moči ali nacionalnega gibanja je veljala znatno več. Da ne govorim o splošnem okolju, ki je bilo ideološko rigidno, redukcionistično in je vztrajalo na predpisanem vzorcu interpretacije. Tedanjega družbenega okolja ni zanimalo, kako so ljudje v preteklosti gospodarili in od česa so živeli. Ne, pričakovali so razprave o delavskem razredu, torej o posledicah, in ne o vzrokih. Gospodarska zgodovina pa je šla že po naravi svojega razvoja čez te vzorce. Množica gospodarskih subjektov kot sredobežni sistem je imela svoj koordinacijski mehanizem, centralizacije ni bilo, množice akterjev so ustvarjale različna podjetniška socialna omrežja in odnose. Gospodarska zgodovina ni ne premočrtna, še manj teleološka. Kot vsaka druga zvrst zgodovine ima svojo logiko; poti in cilje si določa vedno znova. Vse to je imelo in še vedno ima za posledico disperzivnost virov, disperzivnost izhodiščnih položajev, kar narekuje tudi interpretacijo. Odkritih političnih intervencij, ki bi usmerjale raziskovanje, kot je vedela povedati Jasna, niti ni bilo. Prioritete so bile razvidne iz vsebin, ki so prišle v financiranje. In to je bilo dovolj močno sporočilo in napotek.

Jasnino zavzemanje za gospodarsko zgodovino je bilo vztrajno in dolgoročno, leta je bila aktivna v gospodarski sekciji Zveze zgodovinskih društev. Že v nekaj letih po začetku direktorskega mandata je okrepila skupino somišljenikov na inštitutu do te mere, da je lahko leta 1999 nastala prva in edina raziskovalna skupina za gospodarsko in socialno zgodovino v Sloveniji. Rezultati dela skupine so veliki, v 19 letih dela je nastalo 1300 bibliografskih enot iz socialne in gospodarske zgodovine, med temi enotami kar 33 monografij različnih tipov. Zgodovinopisju in javnosti se je odprla nova, večplastna plat preteklosti. Vsega tega ne bi bilo brez Jasnine podpore, tega rezultata pa je bila zelo vesela. Tudi ponosna, kot se je izrazila v enem od intervjujev.

V zadnjih letih je Jasna napisala nekaj razprav, v katerih je na pregleden način povzemala bistvene poudarke o modernizacijskih dosežkih slovenskega gospodarskega in socialnega razvoja pred vstopom v jugoslovansko državo. S temi sintetiziranimi spoznanji o dosežkih do prve svetovne vojne je želela olajšati ocenjevanje in razumevanje slovenskega gospodarskega položaja znotraj jugoslovanske države. Industrializacija kot dolgoročen proces, ki spreminja družbeno in gospodarsko strukturo, je vplivala tudi na razvoj storitvenega sektorja, ki se je moral prilagajati novim gospodarskim in družbenim razmerjem. Razvoj storitvenega sektorja, njegova vloga in pomen v tedanji gospodarski strukturi ter sama notranja členitev pa so bile vsebine, ki so jo najbolj zaposlovale pred upokojitvijo.

Ob odhodu v pokoj je Jasnino bibliografijo dopolnila še monografija *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, ki predstavlja temeljit povzetek njenega raziskovalnega dela na temo socialne in poklicne strukture v Sloveniji v kontekstu globokih gospodarskih sprememb od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne. Nedvomno si je Jasna na ta način podarila eno lepših daril za svojo šestdesetletnico, hkrati pa tudi »počistila mizo« ob upokojitvi.

Prav gotovo velja omeniti tudi projekt o žrtvah druge svetovne vojne v slovenskem prostoru. Jasna je projekt spodbudila, priskrbela finančna sredstva in ga tudi usmerjala. Kot zgodovinarica, ki se je ukvarjala s strukturo prebivalstva in njegovo rastjo, je dobro slutila, da izguba šestih odstotkov prebivalstva v štirih letih in posledična potencialna demografska izguba ne moreta ostati brez posledic za družbeni razvoj. Zato se ji je zdel projekt več kot potreben, saj drugače niti ni mogoče tolmačiti razvoja prebivalstva, razvojnih zagat gospodarstva in preobrazbe Slovenije po letu 1945 v deželo priseljevanja.

V zadnjem delu tega priložnostnega zapisa je nujno poudariti še drugo nepogrešljivo plat Jasnine profesionalne poti. Vso svojo delovno dobo je preživela na inštitutu, sprehodila se je po različnih funkcijah, vendar je nobena ni zaznamovala tako kot direktorovanje. V inštitutskih analih se bo v prihodnosti po vsej verjetnosti našel le malokdo, ki bo ta položaj zasedal polnih dvaindvajset let. Podobo inštituta je krojila in oblikovala od 1. septembra 1983 pa vse do upokojitve v oktobru 2005. Ob opredelitvi, da jo je položaj direktorice zaznamoval, je treba dodati, da je v tem vzajemnem procesu tudi ona zaznamovala inštitut. Vtisnila mu je močan osebni pečat.

Prvo desetletje njenega mandata lahko opredelimo kot prehodno obdobje, ko je nastajala drugačna podoba inštituta. V tem času so procesi, ki so se začeli že prej, tudi po njeni zaslugi dobili dodaten pospešek. Docela je prodrlo spoznanje, da mora biti inštitut samo znanstvena ustanova, kar se je med inštitutskimi sodelavci različnih generacij krepilo že vse od začetka sedemdesetih let. Okvir delavskega gibanja je postajal vedno bolj omejujoč za dejansko širino in vsebino raziskovalnega dela na inštitutu, ki je vedno bolj težilo k tolmačenju zgodovine moderne dobe v njeni celovitosti. Da bi inštitut to zares postal, sta bili potrebni vsebinska in kadrovska prenova. Šlo je za proces, ki – upoštevajoč duh časa in zgodovino inštituta – ni mogel bil hiter, čeprav je prva pobuda za preimenovanje izvirala že iz leta 1974. Poleg drugih preprek ni manjkalo tudi ideoloških. Družbene razmere so postajale bolj naklonjene ideji inštituta kot izključno znanstvene ustanove šele v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja. Takrat so nastopile razmere, ko je ob veliki vsebinski širitvi raziskav na inštitutu postalo mogoče odvreči omejujoči (ideološki) delavski plašč in že z imenom zaznamovati strukturni obrat. Šele leta 1989, to je v zadnjih izdihljajih socialistične ureditve, je prišlo do preimenovanja, postali smo Inštitut za novejšo zgodovino. Simbolna raven se je končno uskladila z inštitutsko stvarnostjo. Z današnje perspektive se zdi skoraj neverjetno, da je trajalo tako dolgo in se zgodilo tako pozno. Koliko truda in dolgoletnih prepričevanj je bilo potrebno za lomljenje izjemno trdnih in vztrajnih ideoloških okovov, lahko samo slutimo. Malo očitno ne!

Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so bila gotovo pomembnejši del njenega direktorskega mandata. Z odločnimi rezi (izločitev arhiva, številne upokojitve) na začetku devetdesetih let, v spremenjenih oziroma novih družbenih razmerah, je Jasna inštitut dokončno preoblikovala v čisto znanstveno ustanovo za proučevanje zgodovine v zadnjih dveh stoletjih. Hkrati so se takrat začeli kazati rezultati začetkov temeljite kadrovske prenove inštituta. Konec osemdesetih let je s pomočjo programa mladih raziskovalcev na inštitutu v dveh letih zaposlila kar pet mladih ambicioznih zgodovinarjev. Ne samo da se je s tem okrepil raziskovalni potencial inštituta, tudi vsebine raziskovanja so se razširile na slabo ali povsem neraziskana področja. Kadrovska krepitev inštituta je ostala stalnica devetdesetih let. To je bilo omogočeno tudi s sorazmerno ugodnim finančnim položajem inštituta v tem obdobju. Resnici na ljubo je treba poudariti, da to ni bilo samoumevno. Jasni za doseg tega cilja ni bilo žal ne truda ne časa.

V življenju se mnogokrat zgodi, da imajo navidezno majhne odločitve velikokrat dolgoročne učinke. Tako se je zgodilo tudi Jasni. Njeno vztrajanje pri zunanji verifikaciji znanstvenih nazivov na inštitutu, navkljub vsem notranjim pritiskom, je veliko pripomoglo h kakovostnemu dvigu inštitutskega raziskovalnega dela.

Splet vseh teh okoliščin je privedel do okrepitev samozavesti inštitutskih sodelavcev. Zato ni bilo nikakršno presenečenje, da je inštitut kot celota pristopil k pisanju monografskega pregleda slovenske zgodovine v zadnjem poldrugem stoletju. Jasna je ta projekt po začetnem omahovanju, kar je bilo pri njej neke vrste pravilo, izdatno podprla že v zgodnji fazi in vztrajala pri končni izvedbi. Zaradi nepredvidenih zamud je nanese, da je bilo ravno v dneh njene upokojitve veliko delo z natisom *Slovenske novejše zgodovine* končano in predano v presojo strokovne in laične javnosti. Vsekakor delo takšne vrste priča o zrelosti inštituta, ta pa je bila dosežena v zadnjih dveh desetletjih.

Pogled za nazaj kaže, da je Jasni uspelo v dvaindvajsetih letih inštitut dvigniti na visoko kakovostno raven. In to je prav gotovo dosežek, zaradi katerega ji ni bilo treba zardevati.

Obstaja tudi vprašanje, zakaj je bilo Jasni dano tako dolgo preživeti na direktorskem položaju. Odgovor je podala v enem od intervjujev po svoji upokojitvi. Zatrdila je, da so bili na inštitutu dogovorjeni za neke vrste dekanski sistem. *Vsak bo štiri leta odslužil to tlako, potem pa se bo vrnil v raziskave*, je govorila. Leta 1983 je kljub mladosti preskočila vrsto, ker drugi, zaradi drugačnih osebnih prioritet, niso želeli prevzeti direktorske funkcije. Tako je potem ostalo vse do njene upokojitve. Cena je bila visoka, kot direktorica se je tako rekoč odpovedala raziskovalnemu delu. Pisala je poročila o delu inštituta, ne znanstvenih razprav, analizirala je inštitutske bilance namesto podjetniških, brala je navodila in strategije državnih organov namesto historičnih virov. Za kaj drugega je ostalo kaj malo časa. Lažje ji je bilo, ker je v tem času inštitut rasel, kadrovsko in po kakovosti, število objav in njihova odmevnost sta se večala, inštitut pa se je tudi intenzivneje vključeval v mednarodno okolje.

V dolgih letih vodenja inštituta in vpetosti v upravljalvsko raziskovalno sfero na ministrstvu ali agenciji za raziskovalno delo je dobila podroben vpogled v znanstveno politiko v času svojega mandata. Malo pred upokojitvijo je ta svoja dolgoletna

spoznanja strnila v besedilo o tranziciji v slovenski znanosti. Temeljni problem je videla v neurejenosti financiranja, o čemer je zapisala naslednje: *tudi v samostojni Sloveniji nismo poskrbeli za sistemsko urejeno financiranje (znanstvenih disciplin), vrgli smo jih na tržišče in v konkurenčni boj, ki nujno sproža konflikte in antagonizme med posameznimi nosilci znanstveno raziskovalnega dela, obenem pa popolnoma pozabili na preprosto dejstvo, da nekatera znanstvena področja in discipline trga sploh nimajo in ga po naravi svojega dela ne morejo imeti. Tako izčrpavamo energije, ki bi morale biti usmerjene v raziskovanje, ne pa v zagotavljanje preživetja, kot se to dogaja raziskovalcem na JRZ, torej t. i. državnih inštitutih. Poskus urediti ta problem z uvedbo programskega financiranja pa, kot vse kaže, ni uspel, nasprotno, še zaostрил je spore ... Akcija 2000 mladih raziskovalcev je bila najboljša, kar se je zgodilo slovenski znanosti v zadnjih dvajsetih letih, saj je omogočila obnovo raziskovalnega kadra. Pri tem pa smo žal pozabili sistem dograditi, saj nismo poskrbeli za njihovo organsko vključevanje, in s tem seveda tudi sistemsko financiranje, v raziskovalne, programske ali projekte skupine. Postdoktorski projekti so samo dvoletno podaljševanje njihove negotove usode.*

Tudi danes, petnajst let kasneje, ko je Jasna zapisala te besede, razmere niso tako zelo drugačne. Težave so enake, le opisujemo jih z nekoliko drugačnim besednjakom. Vsemu navkljub je delo na inštitutu potekalo normalno. Jasni za dosego finančne stabilnosti in predvidljivega raziskovalnega okolja na inštitutu ni zmanjkalo volje, ni ji bilo žal truda, ker je verjela v prenovljen inštitut. Sodelavcem je omogočala raziskovalno svobodo v spodbudnem delovnem okolju. Verjela je v avtonomijo in odgovornost znanstvenega dela. Verjela je v profesionalne standarde, ki se jim zgodovinarji ne smejo odreči, če želijo ohraniti javno verodostojnost svojega dela. Kot taka bo tudi ostala v našem spominu.

Žarko Lazarević

Spoštovani,¹

z Jasno sem zadnjič govoril v četrtek, 20. septembra letos, ko me je, medtem ko sem nakupoval na tržnici, poklicala in opozorila, da skupaj z gimnazijskimi sošolci sedi v enem tamkajšnjih lokalov pri z zgodnjim jesenskim soncem obsijani mizi. Bila je nasmejana in tako dobro razpoložena, kot je že dolgo nisem videl. Pristopil sem k mizi, izmenjala sva nekaj prijaznih besed in glasno ugotovila, kako lepo je, da se gimnazijski sošolci še srečujemo, nato pa sva se še prijela za roke in si obljubila, da se kmalu zopet srečava ob kavi. Ko mi je naslednje jutro prijatelj Franci sporočil, da Jasne ni več in je nenadoma in povsem nepričakovano odšla, sem ostal brez besed.

Moj spomin je zelo fragmentaren, za nekatera obdobja omejen le na slabo povezane ali nepovezane spominske slike, ki jih moram vedno znova spraviti v kronološki red. Tako se ne spominjam točno, kdaj sva se z Jasno prvič srečala in seznanila, gotovo pa je bilo to v mojem prvem, njenem drugem letniku študija na Oddelku za zgodovino, saj smo tedaj študentje obeh letnikov predavanja poslušali skupaj. Toda v toku študija smo se študentje več letnikov tesneje družabno povezali in se srečevali ob različnih priložnostih, na ekskurzijah, brucovanjih, v ožjem krogu, ki se mu je s svojim glasnim in sproščenim smehom veselo pridružila tudi Jasna, pa tudi na junijskih praznovanjih »zmage na Kosovu«, kot smo temu rekli, pri Dušanu Nečaku v Gorenji vasi v Poljanski dolini.

Jasno smo, čeprav nekateri le leto mlajši študentski kolegi, že v času študija doživljali kot starejšo, bolj zrelo in izkušeno kolegico, ta občutek generacijske razlike pa se je še povečal, ko je leta 1969 diplomirala in se zaposlila na tedanjem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer smo jo generacijsko povezovali z njenimi tamkajšnjimi, nekoliko starejšimi, vendar tedaj tudi še mladimi kolegi Francem Rozmanom, Jankom Prunkom in Pavlom Dobrilo. A vendar ta občutja pripadnosti različnim generacijam niso prekinila našega, v času študija začetega prijateljevanja, nasprotno: naše prijateljevanje in sodelovanje se je po letu 1971, ko sva diplomirala tudi z Dušanom Nečakom in smo se vsi trije z Jasno začeli pripravljati na disertacijo, še okrepilo. Leta 1974 smo s Francem Rozmanom, našim vodnikom po dunajskih akademskih ustanovah in družabnih lokalih, dva tedna skupaj študijsko prebili na Dunaju. Čeprav je bila osrednja tema Jasnine disertacije delavsko gibanje v Ljubljani, sva se – kot se spominjam – že tedaj v Tomažičevem Korotanu in dunajskih kavarnah obširno pogovarjala o pomenu socialno zgodovinskih in gospodarsko zgodovinskih raziskav, saj je bila Jasna že po opravljenem magisteriju mnenja, da se raziskovalec ne sme zadovoljiti le s popisovanjem delavskega organiziranja in delavskih bojev, temveč se mora vprašati tudi, kdo so bili ti delavci in delavke, od kod so prišli in kakšen je bil njihov dejanski položaj v preteklih obdobjih, ki smo jih raziskovali. V času študija za disertacijo sva se še večkrat srečala in izmenjala različne podatke, neprecenljivo pomoč in podporo pri iskanju

1 Govor Petra Vodopivca na žalni seji Inštituta za novejšo zgodovino 2. oktobra 2018 v Ljubljani.

odgovorov na vprašanje o zgodovini industrije in industrializacije na Slovenskem pa sva oba našla pri dr. Jožetu Šornu, ki nama je širokogrudno pomagal ne le z nasveti, temveč tudi s svojim gradivom in s svojimi zapiski.

Vsi trije, Jasna, Dušan Nečak in jaz smo doktorirali leta 1978 in se nato posvetili vsak svojemu delu. Ob tem smo se seveda še srečevali in občasno sodelovali. Z Jasno sva zopet delovno sedla za mizo leta 1982, po mnogo prezgodnji smrti najinega skupnega učitelja in mentorja na področju gospodarske zgodovine dr. Jožeta Šorna. Dr. Šorn je rokopis knjige O začetkih industrije na Slovenskem že sam pripravil za tisk, vendar ga ni uspel objaviti. Pobudo za objavo je tako po njegovi smrti dala Jasna in zanjo pridobila založbo Obzorja, rokopis pa sva skupaj pregledala in ga še nekoliko dopolnila s Šornovimi dognanji, ki jih sam ni več uspel vključiti v rokopis. V tej zvezi sva se znova pogovarjala o tem, kako pomembno bi bilo odločneje spodbuditi in razširiti raziskovanje socialne in gospodarske zgodovine v slovenskem zgodovinisju in kako nam zlasti za čas pred prvo svetovno vojno še primanjkuje poglobljenih socialno in gospodarsko zgodovinskih raziskav. Želja po okrepitvi raziskovanja socialne in gospodarske zgodovine na inštitutu se je Jasni uresničila, ko je uspela kot direktorica v letih 1986–1988 s pomočjo programa mladih raziskovalcev s petimi prodornimi in inovativnimi mladimi raziskovalci pomladiti inštitut in temeljito posodobiti njegov raziskovalni program, Žarku Lazareviću pa odpreti pot v raziskovanje gospodarske zgodovine.

Pri Jasni doma smo se prijatelji in kolegi večkrat srečevali že v sedemdesetih letih, od začetka osemdesetih dalje pa je bilo takšnih, tudi družinskih, srečanj še več. Jasna je bila imenitna, zelo družabna in gostoljubna gostiteljica in odlična kuharica, večerje pri njej pa so bile vedno znova ne le nadvse prijeten družaben, temveč tudi gastronomsko-kulinaričen dogodek. Njeno stanovanje je bilo neredko majhno za vse povabljene, drugič pa nas je zopet zbrala v manj številni, izbrani zasedbi. Med povabljenimi so bili kar nekajkrat tuji gostje, ki so tako ali drugače obiskali Slovenijo in slovenske akademске ustanove ter bolj redki zgodovinarji iz drugih, po letu 1991 nekdanjih jugoslovanskih republik, s katerimi je ostala in smo ostali v stiku po razpadu skupne države in vojnah na jugoslovanskih tleh. Jasna je ves čas podpirala stike slovenskih zgodovinarjev s kolegi iz tujine in tujimi ustanovami, po razpadu Jugoslavije pa tudi s preostalimi, še na stike pripravljenimi jugoslovanskimi kolegi. Leta 2003 je ob obisku profesorja Andreja Mitrovića iz Beograda tako takoj podprla pobudo za organizacijo posveta o zgodovinisju v državah naslednicah Jugoslavije od leta 1991 dalje, ki ga je Inštitut za novejšo zgodovino spomladi leta 2004 uspešno organiziral.

Kot je omenil že Žarko, je bila Jasna od začetka septembra 1983, ko je prevzela vodstvo inštituta, posebej predana inštitutskim upravnim in vodstvenim nalogam. V prepričanju, da mora postati inštitut osrednja slovenska znanstvena ustanova za proučevanje sodobne zgodovine, se je kot direktorica zavzeto zavzemala ne le za vsebinsko širitev in posodobitev raziskovanja ter spremembo inštitutskega imena, do katere je prišlo leta 1989, temveč tudi sistematično financiranje raziskovalnega dela, kontinuirano kadrovsko pomlajevanje, spodbujanje argumentirane strokovne kritike in

spoštovanje strokovne avtonomije raziskovalcev. Konec leta 1998 je v intervjuju v *Delu* z izjavo: »Izbira dejstev je že tudi interpretacija, ampak te pravice si ne dam vzeti ... « tako zelo razjezila tedanjega predsednika republiškega znanstveno-raziskovalnega sveta, kemika po poklicu, da je v polemični repliki z višine svoje funkcije zatrdil, kako bo »država Slovenija vnaprej financirala le znanstvenoraziskovalne projekte, ki temeljijo na eksperimentih in dejstvih«. Osebo pa sem seveda Jasni posebej hvaležen, da je potem, ko je v drugi polovici devetdesetih let z mladimi raziskovalci znova pomladila inštitut, leta 1999 odprla vrata inštituta tudi meni.

Kot je bilo že večkrat rečeno in je v jubilejnem zapisu ob Jasnini sedemdesetletnici zapisal Zdenko Čepič, je Jasna med sodelavci spodbujala občutja pripadnosti inštitutu in medsebojno povezovanje in sodelovanje. Včasih jo je bilo za kako zamisel ali kak projekt nekoliko težje navdušiti, toda ko je le-to sprejela, se je vso vnemo zavzela za uresničitev le-tega in to zavzetost pričakovala tudi od vseh sodelavcev. Le nekaj let po mojem prihodu na inštitut mi je tako poočitala, da nisem vključen v pripravo in pisanje velike inštitutske monografije *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, me pozvala, naj se takoj vključim in mi kar sama določila naloge, ki jih moram opraviti. Ko sem se poskušal nekoliko upirati, češ, da že sam pišem zgodovino istega obdobja, pri čemer sem z delom v veliki zamudi, me je ostro in jasno, kot je znala, zavrnila: »Zdaj si na inštitutu in moraš nekaj storiti tudi za inštitut«. Temu se seveda nisem mogel upreti. Ko je inštitutska *Slovenska novejša zgodovina* leta 2005 izšla, je bila zelo ponosna nanjo, pri čemer je v naslednjih letih glasno obžalovala, da to temeljno inštitutsko delo ni doživelo resne strokovne ocene, večinoma in skoraj povsem pa so ga obšli tudi udeleženci vročekrvnih javnih polemik o t. i. bližnji zgodovini. Sicer pa je večkrat javno in resignirano ugotovila, da »pri nas [v Sloveniji] pač nihče nič več ne bere«.

Zavzeto je podpirala tudi druge inštitutske projekte, posebej projekt popisa žrtev druge svetovne vojne in pri tem večkrat javno omenila, kako težko je bilo pridobiti državna sredstva zanj. Podobno je podprla pobudo za posvet Žrtve vojne in revolucije, ki ga je konec leta 2004 organiziral Državni svet, in na posvetu aktivno sodelovala, čeprav je imela sprva pomisleke, da je za tak posvet še prezgodaj, saj inštitutski raziskovalni projekt o žrtvah še ni bil končan, gradivo zbranih podatkov pa je bilo za podrobnosti še zaprto. Včasih je bila, v skrbeh za finančni položaj inštituta, nekoliko nezaupljiva tudi do pobud in načrtov za sodelovanje inštitutskih sodelavcev na mednarodnih konferencah. Toda ob koncu preteklega stoletja je odprla vrata sodelovanju z ruskimi zgodovinarji, ki je leta 2000 privedlo do odmevnega mednarodnega posveta Jugoslavija v hladni vojni na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, leto pozneje pa še do slovensko-ruskega posveta v organizaciji Inštituta za slovanske vede v Moskvi, na katerem smo lahko sodelavci inštituta predstavili nekatere rezultate svojih raziskovanj slovensko-ruskih in jugoslovansko-sovjetskih stikov v preteklosti in se srečali z ruskimi raziskovalci jugoslovanske in slovenske zgodovine. In leta 2004 se je, potem ko smo nekateri udeleženci že več let sodelovali v aktivnostih ameriške Society for Slovene Studies, uspešno udeležila tudi konvencije ameriškega združenja za pospeševanje slovanskih študij v Bostonu.

Jasna je odločitev, da jeseni leta 2005 po dvaindvajsetih letih prekine mandat direktorice in se upokoji, napovedovala dalj časa, pri čemer ugovorom, naj z odložitvijo vodstvenih nalog počaka do konca mandata, upokojitev pa sploh odloži, ni bila pripravljena prisluhniti. Sam sem imel občutek, da je po dolgoletnem vodenju inštituta zelo utrujena, hkrati pa še polna raziskovalnih načrtov in želja, ki naj bi jih uresničila, ko bo odložila direktorsko funkcijo in z inštituta odšla. Prav leta 2005 je izšla njena knjiga *Družba, prebivalstvo in gospodarstvo*, v kateri je povezala in združila rezultate svojih raziskav o strukturi prebivalstva in gospodarstva na slovenskem ozemlju v drugi polovici 19. stoletja in pred prvo svetovno vojno. Knjige je bila zelo vesela in njen izid jo je še utrdil v prepričanju, da je zadnji čas, da se povsem posveti raziskovalnemu delu. Tako je tudi iskreno prijateljsko prigovarjanje, naj po odložitvi direktorske funkcije ne odide iz inštituta in poskuša svoje raziskovalne želje in načrte uresničiti v inštitutskem okviru, niso prepričali, naj spremeni svojo odločitev. Toda po odhodu iz inštituta je postala precej negotova, ali je bila njena odločitev o naglem odhodu pravilna. Inštitut ji je postopoma postajal vse bolj tuj, čeprav ga je – kot smo med drugim lahko začutili ob praznovanju njene sedemdesetletnice – pogrešala in še naprej doživljala kot del svojega najbolj neposrednega strokovnega življenja in človeškega okolja. Sam jo nad vse hvaležno za njeno dolgoletno prijateljstvo in zelo plodno strokovno sodelovanje ohranjam v spominu tako, kot sem jo videl v četrtek, dan pred njenim odhodom, na ljubljanski tržnici: nasmejano, ljubeznivo in optimistično.

Peter Vodopivec

33 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Dunja Dobaja

ZA BLAGOR MATER IN OTROK

Zaščita mater in otrok
v letih 1919–1941

Cena
.....
19 EUR

Razprave – Articles

Avgust Lešnik*

Rudolf Golouh na križiščih socialnih/socialističnih idej in gibanj prve polovice 20. stoletja

IZVLEČEK

Mineva 130 let od rojstva in 35 let od smrti delavskega voditelja in organizatorja sindikalnega gibanja Rudolfa Golouha (Koper, 1887 – Ljubljana, 1982), vodilnega socialista v severovzhodni Sloveniji med dvema vojnama. V ospredju našega zanimanja so Golouhovi socialni/socialistični idejni pogledi na družbene razmere in dinamični družbeni čas prve polovice prejšnjega stoletja, kot ga je sam doživljal pa tudi aktivno soustvarjal: sprva kot anarhist v Trstu, nato kot socialni demokrat, komunist in nazadnje socialist.

Ključne besede: Rudolf Anton Golouh/Golauch (1887–1982), anarhizem v Trstu pred prvo svetovno vojno, Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, Komunistična stranka Slovenije/Jugoslavije, Socialistična stranka Jugoslavije, Kraljevina SHS/Jugoslavija

ABSTRACT

RUDOLF GOLOUH AT THE CROSSROADS OF SOCIAL/SOCIALIST IDEAS AND MOVEMENTS IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

This year marks the 130th anniversary of the birth and the 35th anniversary of the death of the leader of working classes and trade union organiser, Rudolf Golouh (Koper, 1887–Ljubljana, 1982), a leading socialist in north-eastern Slovenia during the interwar period. The focus of our interest are Golouh's social/socialist conceptual views on the social

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

situation and the dynamic social time in the first half of the 20th century as Golouh both experienced it and actively helped create: initially, as an anarchist in Trieste, and later as a social democrat, communist, and, finally, a socialist.

Keywords: Rudolf Anton Golouh/Golauch (1887–1982), anarchism in Trieste before WWI, Yugoslav Social-Democratic Party, Communist Party of Slovenia/Yugoslavia, Socialist Party of Yugoslavia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia

I.

Uvodoma velja opozoriti na tiste dogodke in procese, ki so kardinalno zaznamovali obdobje prve polovice 20. stoletja: dve svetovni vojni (1914–1918, 1939–1945) in z njima neposredno povezane 'krivične' mirovne pogodbe za slovenski živelj; tri ruske revolucije (1905–1907 ter februariska in oktobriska v letu 1917), ki so vsaka po svoje vplivale na razcep dotlej enotnega socialističnega delavskega gibanja na socialno-demokratsko in komunistično krilo (v nacionalnem in mednarodnem okviru); pojav treh totalitarnih režimov (fašizma, nacizma, stalinizma); izbruh in posledice dotlej največje svetovne gospodarske krize ali velike depresije (1929–1934); razmah medvojnega demokratičnega (boj za splošno, enako in tajno volilno pravico) ter sindikalnega gibanja, ki ne zahteva zgolj osemurnega delovnega časa in realnih mezd, temveč tudi uzakonitev socialnega zavarovanja (kot temelja socialne države), po zgledu nemške weimarske ustave (1919);¹ nadalje španska državljanska vojna (1936–1939) in z njo povezana solidarnostna pomoč mednarodnih brigad, razmah ljudskofrontnega in narodnoosvobodilnega gibanja in tako naprej.

Vsa ta bogata bera dogodkov mednarodnih razsežnosti je brez dvoma v večji ali manjši meri odmevala pa tudi vplivala na družbene procese v novonastali Kraljevini SHS ali kasnejši Kraljevini Jugoslaviji. Seveda pa ne gre prezreti nekaterih posebnosti, ki so kardinalno zaznamovale in determinirale tudi naša (slovenska) družbena prostor in čas. Na prvem mestu velja omeniti poskus oblikovanja lastne (slovenske) državnosti ob koncu prve svetovne vojne, ki – kot vemo – zaradi spleta nam neugodnih mednarodnih razmer ni dal tako želenega rezultata (šlo je pač za ozemlje, ki je do konca vojne spadalo v okvir poražene avstro-ogrske monarhije). Nič manj 'krivi' niso bili tedanji najodgovornejši slovenski (in hrvaški) neodložni politiki; namesto da bi na razgovorih v Beogradu vztrajali na (kon)federativni ureditvi nove skupne države, kakor jo je

1 Nove ustave so odražale različne politične cilje svojih ustvarjalcev. Na eni strani so bile izraz klasičnega liberalizma devetnajstega stoletja; na drugi so skušale izpolniti zahteve javnosti po »resnični socialni demokraciji« ki jih je okrepil vpliv prve svetovne vojne. Takšen socialnodemokratski program je bil jasen odgovor na dogodke v Rusiji in je odražal željo, da bi odvrnili množice od boljševizma in jih pritegnili k parlamentarizmu. »Ali Wilson ali Lenin,« je zapisal Hugo Preuss (1860–1925), ki je sestavil osnutek weimarske ustave in v njej videl branik pred boljševizacijo Nemčije. Tako so nove ustave skušale združiti staromodni parlamentarizem s sodobnimi pritiski moderne množične družbe, ki je nastajala iz razdejavanja vojne. Kot zmes v prihodnost usmerjenega optimizma in novega strahu so zrcalile protislovne povojne razmere zagovornikov demokracije – evropskega meščanstva. – Mark Mazower, *Temna celina – dvajseto stoletje v Evropi* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 21.

predvidela *ženevska deklaracija*, podpisana 9. novembra 1918,² v katero sta se združila dva različna svetova – vzhodna in zahodna civilizacija –, so proti volji svojega ljudstva (naj spomnimo na zbiranje podpisov za podporo *majniški deklaraciji*)³ privolili v centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom. »Naša avstro-madžarska stvarnost se je pijano zakotalila pod prestol Karadjordjevičev kakor prazna steklenica piva v smeti,« je ta usodni razplet sarkastično pokomentiral Miroslav Krleža.⁴ Nič manjšega razočaranja niso pomenile nove državne meje. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta rapalska pogodba in koroški plebiscit (1920) pomenila bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države, s tretjino naroda, podrejenega tujcem. V tem kontekstu lahko samo pritrdimo ugotovitvi J. Pirjevca, »/ ... / kako zelo se je naš bivanjski prostor zožil zaradi novih meja, ki jih je prinesel propad habsburške monarhije.«⁵

Nič bolj uspešna ni bila novonastala država pri reševanju zapletene notranje (socialne in nacionalne) problematike; še več, Kraljevina je padla v obdobje tako imenovane velike politične nestabilnosti (1921–1928), v katerem je »skupščina postala cirkus, vlada komedija, država pa norišnica«, kot je bistroumno in slikovito komentiral takratno politično sceno srbski politik in univerzitetni profesor Dragoljub Jovanović.⁶ Njegove besede potrjujejo statistični podatki: v omenjenem obdobju se je zvrstilo 25 vlad s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev. Podobno so dogajanje na jugoslovanski notranji sceni ocenjevali v tujini, na primer ameriški poslanik John Prince: »Konec koncev, slabe izkušnje, ki jih je doživela vsaka diplomatska misija v Beogradu v obdobju tako imenovanih narodnih vlad, nas prepričujejo, da ti ljudje še zdaleč niso zreli za demokracijo.«⁷ Pot k državnemu udaru je bila odprta; ne gre pa spregledati, da je bil dejanski cilj puča kralja Aleksandra (6. januarja 1929) srbizacija vse države, zamaskirana pod plaščem politike tako imenovanega integralnega jugoslovanstva (*en kralj, ena država, en narod, en jezik*). Sredi tridesetih let (po nasilni Aleksandrovi smrti, 9. oktobra 1934) je bilo v državi sicer zaznati postopno liberalizacijo političnega življenja, ki pa – kot je znano – ni več mogla ohraniti Kraljevine, o čemer priča ne nazadnje tudi aprilsko (1941) razsulo takratnih oblastnih struktur. Tak

2 Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 205–07.

3 Na veliki narodni manifestaciji v Ljubljani 24. marca 1918 so dr. Antonu Korošču, predsedniku Jugoslovanskega kluba v dunajskem državnem zboru, izročili podpise 200.000 slovenskih žena in deklet v podporo deklaraciji. Deklaracijsko gibanje, ki je zajelo široke ljudske množice v zadnjem letu vojne, je bilo izraz radikalizacije narodnega gibanja, zlasti Slovencev pa tudi drugih južnih Slovanov Avstro-Ogrske, za samostojno državnost. – Gl. Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971), 173.

4 Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Založba Lipa, 1995), 11.

5 Jože Pirjevec, »Spremna beseda,« v: Henrik Tuma, *Pisma: osebnosti in dogodki (1893–1953)*, ur. Branko Marušič et al. (Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in Trst: Devin, 1994), 7.

6 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 45.

7 Ibid., 58.

je bil torej družbeni (politični, ekonomski, socialni, kulturni) okvir, ki je determiniral vlogo Rudolfa Golouha, »igralca« in »gledalca«, v slovenskem (in jugoslovanskem) družbenem prostoru takratnega časa.

II.

Listanje po Golouhovem bogatem življenjepisu⁸ nam pove, da je bila prav njegova mladostniška vedoželjnost, s katero ga je bogato obdarila mati narava, odločilna za oblikovanje njegovih smelih (beri revolucionarnih) političnih nazorov. O tem je zapisal:

Čeprav sem bil takrat še zelo mlad, sem mnogo bral. V tržaški Mestni knjižnici so se smejali, ker sem si izposojeval knjige kar po zaporednih številkah v knjižnem seznamu, ne glede na vsebino, od romanov do gledaliških iger, zgodovinskih, prirodoslovnih, geografskih in drugih razprav. / ... / Na mojo politično usmeritev v rani mladosti je vplival znani apel Petra Kropotkina⁹ na napredno mladino vsega kulturnega sveta. Ta znameniti sestavek,¹⁰ ki opozarja mladi rod na njegove dolžnosti do soljudi in razodeva hkrati avtorjevo globoko zaupanje v poslanstvo človeka, mi je nepričakovano odkril dotlej nepoznan svet misli in bojev. / ... / Sijajno pisane socialne razprave Kropotkina (Osvojitev kruha, Besede upornika idr.), pa tudi Zolajev naturalizem, so me v pravem času opozorili na socialno vprašanje. Kmalu sem bil ves v sociologiji in ekonomiji; pogumno sem se lotil celo Marxovega Kapitla in Engelsovih spisov (slednji mi je bil mnogo bližji in bolj razumljiv). Ukvarjal sem se hkrati intenzivno s filozofskimi problemi. / ... / Začel sem kar s Platonom in z drugimi starogrškimi misleci in se z vztrajno potrpežljivostjo mimo starorimskih in renesančnih učenjakov prebil do francoskih enciklopedistov in do filozofov minulega (op. 19.) stoletja. In čudno: še najbolj jasen in urejen se mi je takrat zdel miselni svet Maxa Stirnerja. Njegovo bleščečo pisano razpravo »Der Einzige und sein Eigentum«¹¹ sem takrat imel za najbolj dognano in celovito filozofsko delo.¹²

Idejno srečanje s teoretiki anarhizma, predvsem pa dejstvo, da v Trstu ni bilo malo delavcev, ki so jim bile knjige Petra Kropotkina domače (zlasti mlajši generaciji se je zdel

8 Rodil se je očetu Lavrenciju Golouhu (Golauch v krstni knjigi: ŠAK Ž Kps MKK 24, 451), krčmarju in materi Mariji Golouh, rojeni Perencih, v Kopru/Capodistria, ki je takrat spadal, tako kot Trst/Triest(e), v Avstrijsko Primorje – kronsko deželo znotraj avstro-ogrske monarhije. Šolal se je v Trstu, kjer je zaključil dva razreda gimnazije, nato pa nadaljeval kot samouk ter se posvetil časnikarstvu in političnemu delu. Po prvi svetovni vojni, ko ga je politična pot vodila v Beograd, je tam kot privatist položil gimnazijsko maturo (1919).

9 Kropotkin P. Aleksejevič (1842–1921), ruski revolucionar in mislec, utemeljitelj anarhističnega komunizma, evulucijski pozitivist, pomemben geograf in raziskovalec Sibirije. Ob razlagi evolucije je poudaril predvsem vzajemno pomoč kot (evolucijski) dejavnik, ki je močnejši od boja za življenje. Vzajemno pomoč vidi v živi narodi in v zgodovini človeštva. Leta 1920 je nastopil proti intervenciji zahodnih sil proti boljševiški revoluciji. Gl. izbor Kropotkinovih spisov v: *Antologija anarhizma*, I. zv., ur. Rudi Rizman (Ljubljana: Krt, 1986), 264–356.

10 Peter Kropotkin, »An Appeal to the Young,« pridobljeno 26. 4. 2018, <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-an-appeal-to-the-young>.

11 Gl. slov. prevod v *Antologija anarhizma*, I. zv., 29–69 (Max Stirner, *Edini in njegova lastnina*).

12 Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966), 7, 8.

boj za socialne reforme in postopno izboljšanje življenjskih pogojev širših slojev prepočasen, od tod radikalizem in zavračanje reformizma), je Golouha pripeljalo na misel, da bi lahko tržaškemu delavstvu najbolj pomagal z izdajanjem anarhističnega glasila. V letih 1905–1909 je kot prvi viden slovenski anarhist¹³ ustanovljal in urejal v Trstu v italijanščini pisana glasila, ki so širila revolucionarne ideje Mihaila Bakunina¹⁴ in P. Kropotkina. »Štejem si v čast, da sem bil, komaj sem stopil v 18. leto (op. 1905), urednik lista. / ... / Listu smo dali ime *Germinal*, po znanem romanu Émila Zolaja.«¹⁵ Glasilo je redno izhajalo dobro leto, nakar ga je oblast prepovedala (1906). Golouh je nemudoma ustanovil novo glasilo *Il Germe* (Kal), ki mu je policija upihnila luč življenja po šestih mesecih izhajanja v letu 1907. Enaka usoda je doletela tudi naslednja dva lista: *Il Pensiero* (Misel) v letu 1908 in *L'Aurora* (Zarja) v letu 1909. Golouh se spominja, da so bili ljudje, ki so se zbirali okrog teh listov, nenavadno požrtvovalni in polni zanosa.¹⁶

Med njimi je bilo največ delavcev in študentov obeh narodnosti – italijanske in slovenske. Bilo je tudi nekaj intelektualcev in žensk. Delavci so se zanimali predvsem za Fourierove »falanstere«, za Ownove »komune«, Morovo »Utopijo«, za Cabetovo »Potovanje v (obljubljeno deželo) Ikarijo« in podobno.¹⁷ Kako napeto so me poslušali, ko sem jim, kot mladič, o tem predaval! / ... / Vsi smo živeli v nekem odmaknjenem idealnem svetu ter v stalnem pričakovanju revolucije. / ... / V svobodnem združenju ljudi različnega stanu in različne kulture – organizacije med nami ni bilo, nekateri so jo celo odklanjali, češ da ovira osebno svobodo – smo se bavili predvsem z vprašanjem svobodnega socializma in njegove realizacije. Socialistično urejeno družbo smo si predstavljali kot svobodno asociacijo ljudi, povezanih v celoto le po nekih splošnoveljavnih etičnih načelih, kot svet, v katerem ne bo več meja, kjer bo imperializem nepoznan pojem, kjer ne bo ne podrejenih ne nadrejenih, na kratko kot libertarizem, kakor smo ga imenovali med sabo. Načelo države (pojmovane v starem smislu te besede) smo sploh odklanjali, tudi zato, ker si nismo mogli prav predstavljati države brez teženj, katerim stojijo nasproti težnje druge države, kar je moralo po našem mnenju nujno voditi do stalnega medsebojnega trenja med njimi. Sodili smo, da bo tudi v socialističnem svetu večja država skušala nujno pritegniti manjšo v svojo interesno sfero. Nekaj smisla je bilo v tem miselnem redu, prezrli pa smo, da bi se lahko isto zgodilo tudi v družbi, organizirani na osnovi svobodnih asociacij, v kateri bi lahko večja asociacija po isti logiki skušala podjarmiti manjšo in šibkejšo.¹⁸

Tedanja tržaška policijska oblast je očitno sklenila narediti konec anarhistični propagandi, ki se je širila po anarhističnih glasilih,¹⁹ saj je Golouha – potem ko je napo-

13 Gl. »Dictionnaire international des militants anarchistes,« pridobljeno 26. 4. 2018, <http://www.militants-anarchistes.info/spip.php?article11551> (»Golouh, Rudolf«).

14 Gl. izbor Bakuninovitih spisov v *Antologija anarhizma, I. zv.*, 155–263.

15 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 10.

16 Gl. Marta Ivašič, »Entusiasmo e rivoluzione: un giovane anarchico sloveno un secolo fa,« *Germinal: giornale anarchico e liberatorio di Trieste, Friuli, Isontino, Veneto, Slovenia e ...*, št. 119 (maj 2014): 25.

17 Gl. slov. prevode navedenih besedil v *Utopični socialisti*, ur. Neda Brglez [Pagon] (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979).

18 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 12, 15.

19 Gl. Dušan Kermavner, »Ob spominskih zapiskih R. Golouha: O tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije,« *Zgodovinski časopis*, 22, št. 1–2 (1968): 115–33.

vedal izhajanje novega lista z imenom *La Tempesta* (Vihar) – najprej zaprla, nato pa izgnala »z vsega deželnega teritorija cesarsko-kraljevega svobodnega mesta Trst«, čeprav v avstrijski zakonodaji za tak ukrep ni bilo zakonite podlage. Golouh se je kot politični emigrant zatekel v severno Italijo, kjer je s teoretično-agitatorskimi članki (pod psevdonimi: Emorales, Fortunio, Gh, Rude G.) sodeloval v milanskih revijah *La Demolizione* (Rušenje/Uničenje) in *Il Grido della folla* (Krik množic). V izgnanstvu se je Golouh izobrazil in politično oblikoval kot socialist. Leta 1909 je stopil v *Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko /JSDS/*. Na intervencijo socialističnega poslanca Giovannija Olive, zelo priljubljenega in simpatičnega organizatorja tržaškega delavstva, ki je zagrozil z interpelacijo v dunajskem parlamentu, je oblast po dobrih dveh letih vendarle rešila Golouhovo pritožbo in razveljavila svoj nezakoniti izgonski odlok. Potem ko se je l. 1910 vrnil v Trst, se je posvetil predvsem slovenski publicistiki.

Nikdar nisem pozabil, da sem Slovenec, čeprav sem hodil v italijanske šole, ker slovenskih takrat v Trstu še ni bilo. Zanimal sem se stalno za vse, kar se je v malem slovenskem svetu dogajalo, toda vse v njem se mi je takrat zdelo nekam nedognano, zapoznelo in okorno. Povesti, ki so mi takrat prišle v roke, so opisovale večidel vaško življenje po vzoru preživele nemške romantike, moja glava pa je bila polna ruske, francoske in angleške literature. Precej drugačno sliko o ustvarjalnosti slovenske misli sem dobil, ko mi je Ludvik Oblak²⁰ prinesel nekaj Cankarjevih knjig in Župančičevo zbirko Čez plan. Prebral sem vse te stvari in se čudil. Zdelo se mi je, da je slovenska umetnost napravila nenadno velik skok naprej in se uvrstila v svetovno literaturo brez prave zveze s preteklostjo. Opazil sem hkrati, da se v političnem življenju Slovencev odražajo, vsaj v neki meri, vse idejne smeri takratnih velikih evropskih gibanj.²¹

V tržaškem Delavskem domu, kjer so se shajali italijanski in slovenski delavci, se je srečal z vodilnimi organizatorji slovenskega socialnodemokratskega delavstva. »S prvega razgovora z Etbinom Kristanom sem odšel z deljenimi vtisi. Kristan je bil politični in kulturni delavec širšega formata, dober retorik in spreten novinar. V svojih predavanjih je globlje prodiral v probleme tistega časa, čeprav je bilo tudi v njegovih govorih precej nemške šablone. Pa se mi je kljub temu zdel nekam teatralen, nenaraven. / ... / V tistih dneh sem spoznal Ivana Cankarja. Kakšna nenavadna osebnost! Ves jasen, naraiven, iskren, preprosto komunikativen in vendar samosvoj. / ... / Iskreno je bil predan socialistični ideji in zaupal je v prebujajoče se ljudske sile. Bil je Slovenec od nog do glave, koreninil je z vsem svojim bistvom v slovenskem ljudstvu, ki ga je kot malokdo resnično ljubil; po vsej svoji miselnosti pa je bil hkrati univerzalno človeški«, se spominja Golouh.²²

Trst je slovel kot najbolj socialistično mesto v Avstriji. Slovensko delavsko gibanje v Trstu je bilo takrat že precej močno in v nekaterih mestnih okrajih je bilo več

20 Ludvik Oblak (Trst, 1888 – Moskva, 1958), bibliograf, prevajalec in pisatelj, je živel po l. 1922 v Sovjetski zvezi. Svoje prvotno ime je spremenil v Cecilij Urban; pod tem imenom je zaveden v *Enciklopediji Slovenije*, 14. zv., ur. Alenka Dermastia et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000), 83. Gl. biografske podatke na spletni strani, pridobljeno 26. 4. 2018, https://sl.wikipedia.org/wiki/Cecilij_Urban.

21 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 19.

22 *Ibid.*, 23, 25.

slovenskega socialističnega delavstva kot italijanskega.²³ Trst se je sčasoma razvil v močno slovensko socialistično središče, ki je spodbudno vplivalo tudi na delavsko gibanje drugod v Sloveniji.²⁴ V to živahno organizacijsko delo je kmalu aktivno posegel tudi Golouh ter postal ena najvidnejših osebnosti med takratnimi slovenskimi socialisti v Trstu. »Shodi in predavanja so bili na dnevnem redu v mestu in na deželi. /.../ Kmalu sem se znašel tudi sredi novinarskega dela. Sodeloval sem pri *Rdečem praporju* (glasilu JSDS) in urejal hkrati tri sindikalna glasila: *Železničar*, *Stavbinski delavec*, *Kamnarski delavec*«²⁵ ter sourednikoval in pisal članke za tržaško socialistično glasilo *Il Lavoratore* (Delavec). V svojih spisih je med prvimi na Slovenskem nasprotoval oportunistu, ministerializmu in zlasti avstromarksizmu JSDS. Od leta 1913 je začel v mesečniku slovenske socialne demokracije *Naši zapiski* objavljati svoje pesmi z nacionalno in revolucionarno vsebino, v njih je izražal svoj materialistični pogled na svet in protest proti socialnim krivicam,²⁶ ter prvi prevajati v italijanščino dela Cankarja (*Dunajski večeri*, *Hlapec Jernej*) in Župančiča (*Ob Kvarnerju*).

Ob izbruhu vojne (1914), ko se je parlamentarno življenje ustavilo in je zavladal režim vojnega absolutizma, politične stranke sicer niso bile razpuščene, vendar so se lahko ukvarjale le z notranjim strankarskim delom, prepovedana pa je bila vsaka oblika delavskega gibanja. Zaradi tega in zaradi odhodov v vojsko je v delavskih organizacijah, zlasti strokovnih (sindikatih), upadlo število članstva ali so celo prenehale z delom.²⁷ Spričo vojne cenzure so prenehali izhajati številni delavski časopisi; vrzel je deloma nadomestil *Delavec*, ki so ga začeli izdajati ljubljanski socialni demokrati 14. novembra 1914, leta 1917 pa je ponovno začel izhajati *Naprej*.²⁸ »Stranka (JSDS v Trstu) je z izjemo nekaj bežnih poskusov ostala brez tiska,« se spominja Golouh.²⁹ »Pomanjkanje medsebojnih zvez in javnega delovanja smo skušali nadomestiti s predavanji (Ivana Cankarja, Lojzke Štebijeve,³⁰ Henrika Tume, Albina Prepeluha idr.), ki

23 Gl. Salvator Žitko, *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS in Libris, 2016), 117–28.

24 Gl. Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju* (Maribor: Založba Obzorja, 1981), 180–92: »Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne.«

25 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 27.

26 V *Reviji SRP (Svoboda, Resnica, Pogum)*, št. 119/120 (2014): 4–14, pridobljeno 26. 4. 2018, <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp119/index119.htm>, so ponatisnjene Golouhove pesmi – izvorno objavljene v reviji *Naši zapiski* (1913 in 1914) in v reviji *Svoboda* (1920) – pod skupnim naslovom »Satanica«, <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp119/rudgo119/satan119.htm>.

27 Še bolj kot v občutnem osipu članstva in zmanjšanju premoženja se je njihova kriza pokazala v delovanju. Strah pred vpoklicem k vojakom in kaznimi je bil močnejši od volje delavstva, da si z mezdnimi gibanji izboljša svoj gnotni položaj, ki se je zaradi velike druginje od začetka 1915 naglo slabšal. V revirjih so rudarje za najmanjšo upornost vodili vklenjene v zapor. Pravi razmah delavskega gibanja v Avstro-Ogrski se je začel šele spomladi 1917; tudi na Slovenskem je socialistično delavstvo v tem letu prvič v vojnem času praznovalo 1. maj z ustavitvijo dela in množičnimi zborovanji. – Miroslav Stiplovesek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922* (Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost, 1979), 73.

28 Vida Deželak Barič, »Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora v letih 1891–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, št. 1 (2017): 87.

29 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 74.

30 Alojzija Štebi (1883–1956), učiteljica, političarka, socialistka, publicistka, novinarka, borka za pravice žensk in otrok; bila je glavna gonilna sila slovenskega in jugoslovanskega ženskega gibanja. Leta 1912 je stopila v JSDS. Kot urednica je urejala številne socialistične, strokovne, socialnodemokratske in ženske časopise (*Ženski list*, *Zarja*, *Naprej*, *Demokracija*) ter objavljala članke na temo pravic žensk in otrok. Napisala je knjigo *Demokratizem in ženstvo* (1918), v katerem je jasno začrtala program ženskega gibanja. Leta 1923 je ustanovila *Feministično alianso* (l. 1926

smo jih imeli v okviru delavskega izobraževalnega društva *Ljudski oder*. Še posebno aktualno je bilo vprašanje v zvezi z vojno in stališčem stranke do vojne. To vprašanje je stopilo ostro v ospredje zlasti po tem, ko je ljudske plasti vzdramilo in vzvalovilo gibanje za zedinjenje jugoslovanskih narodov. To gibanje je kmalu zajelo vso Slovenijo in tudi najbolj okoreli voditelji slovenske socialne demokracije, ki so se še oklepali stare miselnosti, niso mogli več brezbrizno mimo.«³¹ Golouh se je zavzemal, podobno kot Cankar,³² za združitev Slovencev v Jugoslaviji kot zvezi enakopravnih narodov. V članku »Slovenci in Jugoslavlani«, objavljenem 26. aprila 1919 v glasilu slovenske socialne demokracije *Naprej*, je o tem zapisal:

Da se omogoči vsaki posamezni provinci primeren razvoj ter pripravi tla združitvi z našo državo še onim delom jugoslovanskega naroda, ki spadajo k nam, je urediti državo na federativno-avtonomni podlagi. Veljati ima za vse skupni parlament in skupno zakonodajstvo. Vzporedno s tem se imajo osnovati nove province z avtonomno upravo in gotovo legislativno močjo po sociološki in ekonomski potrebi posameznih pokrajin izven dosedanjih historijskih mej. Plemenski duh se mora uničiti. Slediti mora harmonično kulturno sodelovanje, medsebojno spoznavanje, da najdemo pot do sebe, do enotne moči, do združenega samostojnega socialnega, gospodarskega in političnega življenja.³³

V političnem razhajanju slovenskih socialnodemokratskih voditeljev med vojno³⁴ se je Golouh pridružil opozicijski skupini »Socialistična (o)mladina«,³⁵ ki je primarno zagovarjala narodova stremjenja (priznala je Majniško deklaracijo in odklonila l. 1909

preimenovana v *Alianso ženskih pokreta Jugoslavije*), jo zastopala na mednarodnih kongresih ter urejala njeno glasilo *Ženski pokret*, ki je izhajalo v Beogradu. Med obema vojnama je delovala v različnih uradih za socialno politiko v Ljubljani in Beogradu. – Darinka Drnovšek, »Alojzija Štebi – borka za pravice žensk in mladine,« v: *Splošno žensko društvo 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 188–209. Suzana Tratnik, »Alojzija Štebi (1883–1956),« v: *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih et al. (Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007), 193–96.

31 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 74.

32 Ivan Cankar je imel 20. aprila 1918 v tržaškem Delavskem domu predavanje z naslovom »Očiščenje in pomlajenje,« v: *Očiščenje in pomlajenje* (Ljubljana: DZS, 1976), 121–31. V njem je ob razpadanju avstro-ogrske monarhije in rojevanju jugoslovanske države presodil slovenske politične razmere in poudaril, da JSDS ni znala prilagoditi socialistične miselnosti slovenskim razmeram pa tudi ne podpreti boja za jugoslovansko državno zvezo enakopravnih narodov; menil je, da mora socializem v vsaki deželi in pri slehernem narodu najti svojo lastno pot, prilagojeno konkretnim razmeram. – Gl. Dušan Kermavner, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1968).

33 Rudolf Golouh, »Slovenci in Jugoslavlani,« v: *Zgodovinski arhiv KPJ, tom 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner (Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951), 459.

34 Gl. Rudolf Golouh, »O slovenski socialni demokraciji med vojno 1914–1918,« v: Kermavner, *Ivan Cankar*, 207–60.

35 Novembra 1917 se je tako poimenovala skupina t. i. »mladinov« znotraj JSDS, ki je predstavljala opozicijo strankarskemu vodstvu (Anton Kristan, Melhior Čobal, Josip Kopač); njeni glavni predstavniki so bili Alojzija Štebi, Albin Prepeluh (glavni ideolog), Milan Lemež, Dragotin Lončar, Josip Ferfolja, Fran Erjavec in R. Golouh. V nasprotju s stališči JSDS, še posebno do nacionalnega in agrarnega vprašanja, ki so programsko sledili avstrijski SDS, so »mladini« na prvo mesto postavili narodovo osvoboditev in se zavzemali za nekakšen slovenski model socializma, ki bi imel bolj prijazno stališče do vloge in položaja kmeta v socialni demokraciji. Razkol v JSDS – med mladimi in starimi – je pomenil začetek cepitve v socialističnem delavskem gibanju na Slovenskem; aprila 1920 se je stranka dokončno razcepila na socialistični in komunistični del, nekateri člani (Lončar, Prepeluh) pa so tedaj ustanovili svojo avtonomistično stranko (Združenje slovenskih avtonomistov, zbranih okoli glasila *Avtonomist*), ki si je prizadevala za slovensko narodno avtonomijo v Kraljevini SHS. – Gl. Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929* (Maribor: Založba Obzorja, 1986), 113–16.

sprejeto »tivolško resolucijo« JSDS, ki se je zavzemala za zlitje vseh Jugoslovanov v en narod). Skupina je osnovala svojo založniško zadrugo – *Slovensko socialno matico*, ki je izdajala knjige s socialno in politično tematiko ter mesečno revijo *Demokracija* (izhajala je od januarja 1918 do avgusta 1919), kjer je bil Golouh – v vlogi soustanovitelja, sourednika in novinarja – še posebno aktiven. O razhajanjih v stranki je pojasnil:

Ob zlomu Avstrije smo imeli na območju Jugoslavije več socialističnih strank: srbsko, hrvaško, slavonsko, vojvodinsko, bosensko-hercegovsko, dalmatinsko in slovensko. Vse te stranke je bilo treba reorganizirati in združiti v eno samo stranko. Na jugu države je bilo to gibanje bolj spontano. Število članov je bilo sicer omejeno, vendar so imeli precejšen vpliv na ljudske množice. V Sloveniji pa je bilo nasprotno: delavsko gibanje je bilo zelo disciplinirano, miselno pa je bilo, zlasti vodstvo, pod vplivom avstromarksizma,³⁶ torej manj revolucionarno in manj dosledno pri reševanju nacionalnega vprašanja. To je boj dveh miselnosti. /.../ Mladina, ki se je pojavila v socialistični stranki kot opozicijsko krilo, je kljub vsemu zahtevala, naj se slovensko delavsko gibanje združi z vsem delavstvom v Jugoslaviji in ustvari enotno bojno fronto.³⁷

Vodstvo tržaške organizacije JSDS je bilo leta 1918 v rokah »socialistične mladine«, ki sta jo zastopala Josip Ferfolja in R. Golouh. To dejstvo je pospeševalo približevanje slovenske socialne demokracije v Trstu k slovenskemu nacionalnemu gibanju.³⁸ Tedaj se je začel Golouhov politični vzpon, ko je kot predstavnik JSDS vstopil v oblastne organe; najprej je postal član Narodnega sveta v Trstu in član tržaškega nadstrankarskega italijansko-slovenskega Odbora za javno blaginjo.³⁹ Po funkciji je imel tesne stike z začasno Deželno vlado v Ljubljani, ki je ob zlomu monarhije prevzela oblast v Sloveniji.⁴⁰ Po italijanski zasedbi Slovenskega primorja (novembra 1918) je Golouh odšel v Rim, kjer je vodstvu Italijanske socialistične stranke obrazložil narodnostni in politični položaj v Primorju ter hkrati opozoril, »da se italijanska vojaška in politična oblast do slovenskega prebivalstva ne bi smela ponašati kot osvajalec proti poraženemu narodu, ker se slovensko ljudstvo nikdar ni istovetilo s habsburško Avstrijo in njeno vojno.«⁴¹ Iz Rima, kjer je dobil srbski potni list, je Golouh skupno s člani Jugoslovanskega narodnega odbora, srbske Narodne skupščine in vlade, ki so se

36 Gl. Radoslav Ratković, *Politična teorija avstromarksizma* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965).

37 Rudolf Golouh, »Spominski zapis,« v: *Bitka kakor življenje dolga. Pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev*, ur. Stanka Rendla (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975), 20.

38 Milica Kacin-Wohinz, »Tržaški slovenski socialisti v letu 1918,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 17, št. 1–2 (1977): 105–12.

39 »V Trstu so proti koncu vojne vladale neznosne razmere. Zmanjkalo je vsega, celo zdravil. Prenehale so vse dobave živil iz notranjosti države, skladišča aprovizacijske komisije so bila prazna – ljudje so dobesedno umirali od gladu.« – Golouh, *Pol stoletja spominov*, 119. Vprašanje prihodnosti Trsta se je zaostriло že ob sklenitvi tajnega *londonskega memorandum* (1915), ki je Italiji za vstop v vojno na antantni strani obljubljal dele avstro-ogrškega ozemlja. Ob razpadu avstro-ogrške monarhije so bile v igri glede prihodnosti Trsta kar tri politične opcije: vključitev bodisi v italijansko (skladno z londonskim memorandumom) bodisi v novo južnoslovansko državo (za kar je bila tudi *Socialistična omladina*) ali pa tretja kot avtonomni teritorij. Slovenci v Trstu so ob italijanski (antantni) vojaški zasedbi mesta upali, da jim bodo antantne države priznale pravico do samoodločbe, toda postali so nezaščiteni manjšina v italijanski državi in bili deležni neprizanesljivega poitalijanjenja, zlasti po nastopu fašizma. – O tem gl. Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji* (Ljubljana: Založba Nova revija, 2000), 21–79.

40 Gl. Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana: ZPS, 1992).

41 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 128, 129.

vračali v domovino, odpotoval čez Brindisi in Krf v Beograd ter od tam v Ljubljano. Tedaj sta normalizacijo notranjih odnosov v Sloveniji ovirali prodiranje italijanskih čet čez določeno razmejitveno črto do Logatca (nazaj jih je potisnil oddelek srbske vojske, ki je takrat predstavljala edino vojaško čvrsto organizirano silo na slovenskih tleh) in nerešeno vprašanje slovenskega dela Koroške. Golouh je bil, kot zastopnik zasedenega Slovenskega primorja, slovenski član delegacije na mirovni konferenci v Parizu (1919) in je sodeloval pri reševanju koroškega vprašanja. »Zanimivo je, da sem ob prihodu v Ljubljano našel hudo malo posluha za stvari v zvezi s položajem na Jadranu. Vse večjo pozornost so posvečali Koroški,⁴² čeprav je bila z italijansko zasedbo Primorja⁴³ odtrgana od narodne celote tretjina slovenskega ljudstva,« se spominja Golouh.⁴⁴ Politična pot ga je vodila v Beograd, kjer je bil v slovenski delegaciji skupaj z Josipom Ferfoljo⁴⁵ zadolžen za »jadransko problematiko«.

Po vojni, ko smo z odcepom Primorske izgubili tretjino svojega naroda, nas je ostalo v matični domovini komaj dober milijon. To pomembno vprašanje smo predložili najprej vojnemu svetu v Parizu, potem pa tudi mirovni konferenci, ki se je vse leto (1919) vlekla v Parizu. Storjeno je bilo vse, kar je bilo mogoče. Diplomatski boj med Rimom in Beogradom je bil zelo oster. Nazadnje pa je le obveljal londonski pakt,⁴⁶ ki nam je začrtal krivične meje (z rapalsko pogodbo, 12. novembra 1920). V imenu delavstva smo v matični domovini in na Primorskem ponovno zahtevali, da je treba to mejo popraviti. Predlagali smo tudi plebiscit, ki naj bi pokazal, koliko slovenskega življa je ostalo onkraj meje. Poudarili smo tudi, da bi bilo umestno rešiti to sporno vprašanje z ustanovitvijo svobodnega tržaškega mesta, ki naj bi bilo vezni člen med Italijo in Jugoslavijo. Na vse te probleme sem v posebnem proglašenju, ki sem ga objavil v pariškem L'Humanité (1. junija 1919), opozoril francosko ljudstvo in delavstvo vsega sveta. Napisal sem, kako nevarno je to vprašanje, saj utegne postati ognjišče za novo vojno. Vse smo storili, vendar je naposled ostalo pri londonskem paktu. Še bolj pa je poslabšalo položaj dejstvo, da je v Italiji po notranji revoluciji zmagal fašizem. Ta pa je bil, posebno v Primorju, zelo krut, je kasneje zapisal Golouh.⁴⁷

27. maja 1919 je prišla na mirovno konferenco v Pariz posebna slovenska delegacija: knezoškof Anton Jeglič, predsednik Deželne vlade Janko Brejc, liberalna prvaka

42 Gl. Janko Pleterski et al., *Koroški plebiscit: razprave in članki* (Ljubljana: Slovenska matica, 1970). Dušan Nečak in Božo Repe, *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni* (Ljubljana: Založba Sophia, 2005), 252–63.

43 Gl. Boris M. Gombač, *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja* (Ljubljana: Debora, 1996), 53–64.

44 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 131.

45 J. Ferfolja (1880–1958), tržaški odvetnik in politik. Leta 1918 se je vključil v JSDS; veliko je pisal v slovenske socialistične časopise (*Zarja*, *Rdeči prapor* in druge). Bil je privrženec Majniške deklaracije in je l. 1918 postal član Narodnega sveta v Trstu; ta ga je decembra 1918 poslal v Prago na kongres češke socialnodemokratske stranke, kjer je pojasnjeval dejanski položaj Slovencev in Hrvatov po italijanski zasedbi Julijske Benečije – od ustrahovanja ljudi do zapiranja šol in preganjanja izobražencev. Gl. Kacin-Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, 25–29. Odločno je nasprotoval vključitvi slovenske socialne demokracije na Primorskem v italijansko socialistično stranko. Ker je prevladovalo nasprotno mnenje (temeljilo je na prepričanju, da bo »bližnja« proletarska revolucija v Italiji rešila primorske Slovence in Hrvatove v narodnostnem oziru), se je bolj jugoslovansko usmerjeni Ferfolja v naslednjih letih vedno bolj oddaljeval od strankarskega političnega dela.

46 Gorazd Bajc v svoji raziskavi/studiji opozarja, da se izvorni londonski dokument ne imenuje *Pakt* ali *Dogovor*, ampak *Memorandum*. – Gl. Gorazd Bajc, »Dieci mesi che sconvolsero la Venezia Giulia. Il Memorandum di Londra 1915': questioni storiografiche e dettagli terminologici,« *Acta Histriae*, 25, št. 4 (2017): 843.

47 Golouh, »Spominski zapis,« 19, 20.

Karel Triller in Vladimir Ravnihar ter socialista Albin Prepeluh in Rudolf Golouh. Istega dne je ameriški predsednik Woodrow Wilson nastopil s ekspozicijem o Celovški kotlini, v katerem je opozoril, da se tu gospodarska meja ne sklada z narodnostno. Že 4. junija so voditelji velesil sprejeli Wilsonov predlog, naj se vprašanje celovškega bazena odloči z ljudskim glasovanjem. Ko je bila odločitev o plebiscitu že sprejeta, je ameriški predsednik 5. junija naposled sprejel slovensko delegacijo.⁴⁸ Golouh je kot udeleženec srečanja slovenske delegacije z W. Wilsonom pripovedoval naslednjo anekdoto: Wilson nas je sprejel v palači ameriške vladne delegacije v Parizu. Ko je predsednik deželne vlade dr. Brejc z uvodnimi besedami *Ave, Wilson, Slovenci Carantani, morituri Te salutant!*⁴⁹ pokazal majavost naše samozavesti in prepričanosti o zmagi in ko je še razložil, kako krivično je pariški mirovni areopag zavozlal koroško vprašanje (do tu so bile njegove pripombe in sugestije točne in pravilne), je med drugim predlagal, naj bi plebiscitnemu ozemlju dodali še Mežiško dolino. Wilson je to odsvetoval, rekoč: »Mežiška dolina vam je priznana, je že vaša, zakaj bi odpirali vprašanje njene pripadnosti s pridružitvijo k coni, o kateri bo odločil plebiscit? Mežiško dolino že imate, obdržite jo.« In pokazalo se je, da je Wilson bolje poznal koroško vprašanje, kakor naši tedanji slovenski politiki in narodovi voditelji.⁵⁰ Slovenska delegacija je z obiska v Parizu odšla praznih rok, saj ji Wilsona ni uspelo prepričati, da odstopi od plebiscita.

III.

Potem ko je Golouh emigriral iz Trsta v Ljubljano⁵¹ (1919), je spet dejavno delal v JSDS; med drugim je urejal glavno strankino glasilo *Naprej*. Tako kot druge evropske socialnodemokratske stranke se je tudi JSDS – po oktobrski revoluciji in veliki vojni – znašla na idejnem razpotju.⁵² V stranki se je od pomladi 1919 postopno krepila notranja opozicija, ki se je ostrila predvsem ob vprašanju ministerializma, za ali proti sodelovanju JSDS v meščanskih vladah. V Narodni in Deželni vladi v Ljubljani sta socialne demokrate zastopala Albin Prepeluh in Anton Kristan;⁵³ slednji je avgusta 1919 postal tudi minister v beograjski vladi Ljube Davidovića, bil pa je tudi poslanec v Začasnem narodnem predstavništvu. Poleg zavračanja ministerializma je opozicija

48 Uroš Lipušček, *Ave Wilson: ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920* (Ljubljana: Založba Sophia, 2003), 209, 210. Andrej Rahten, »Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na pariški mirovni konferenci,« *Acta Histriae*, 18, št. 3 (2010): 705–07.

49 Lipušček na podlagi primerjave več virov navaja (ibid., 353), da naj bi Brejc nagovoril Wilsona z besedami: *Ave, Wilson, Slovenci morituri te salutant!* (»Pozdravljen, Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo!«); gre za posodobljeni pozdrav *Ave, Caesar/Imperator, morituri te salutant!*, ki so ga rimski gladiatorji izrekli svojim imperatorjem pred bojem ali smrtjo.

50 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 156.

51 »Ko je politik in publicist Rudolf Golouh po prvi svetovni vojni iz dotlej svetovljanskega Trsta prebegnil v provincialno Ljubljano, je doživel kulturni šok. V pismu prijatelju Lavu Čermelju je zgrožen zapisal: 'Tukaj je vse enolično, klerikalci so klerikalni, liberalci so klerikalni, socialisti so klerikalni, vsi so klerikalni.'« – Cit. v: Vojko Volk, »Lovilci sanj. Premišljevanje ob plebiscitu,« *Delo*, 22. 12. 2015, pridobljeno 26. 4. 2018, <http://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/lovilci-sanj.html>.

52 Gl. Avgust Lešnik, *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)* (Koper: ZDJP, 1994).

53 Balkovec, *Prva slovenska vlada*, 184.

(R. Golouh, Dragotin Gustinčič, Lovro Klemenčič, Milan Lemež, Josip Petrič, Anton Štebi, Marcel Žorga, Jakob Žorga idr.) v ospredje vse bolj postavljala tudi zahtevo po politični in sindikalni združitvi slovenskega delavskega gibanja z jugoslovanskim.⁵⁴ Ta osrednja vprašanja je obravnaval 11. kongres JSDS 1. in 2. novembra 1919 v Ljubljani, sprejete kompromisne rešitve pa so dejansko samo še pospešile proces razhajanja in nato odcepitev revolucionarnega dela stranke od reformnega.⁵⁵ »Slovenski proletariat je danes še v enotni stranki. Ali tudi tukaj si stojita nasproti dve smeri, ki pa še nista tako izraziti vsled vladajočega oportunitizma. Stranka je v stanju vrenja, jasnjijo se pojmi, boré se naziranja med sabo. Vprašanje ujedinjenja trka na vrata. Prisililo bo slovenski proletariat, da se odloči na levo ali desno, v sredini ne bo možno vedno ostati,« je razplet v JSDS pravilno napovedal član opozicijske stranke M. Lemež v uvodniku (»Pred razkolom«) strankarskega mesečnika *Naši zapiski*, februarja 1920.⁵⁶ Levo krilo (komunistična opozicija v JSDS) je bilo na razpotju: ali se odreče svoji politični liniji, kar je zahteval večinski reformistični del vodstva JSDS (v nasprotju sledi izključitev iz stranke), ali pa se poda na lastno pot.

Razkol v slovenski socialnodemokratski stranki – ki se mu je levica skupno s sredino/centrom⁵⁷ izmikala vse leto 1919 v upanju, da izvleče stranko celo in enotno iz »reformističnega močvirja« in jo spravi na revolucionarno pot – se je izvršil 2. marca 1920 na razširjeni seji (27 zaupnikov) ljubljanske krajevne organizacije JSDS, ki je bila v rokah levice in ji je grozila (po sklepu izvršnega odbora JSDS z dne 22. februarja) razpustitev. Da to preprečijo, so se Golouh in somišljeniki odločili – potem ko so obsodili vodstvo JSDS zaradi njegove reformistične politike in odobritve ministerializma – za izstop iz JSDS, hkrati pa se je ljubljanska organizacija proglasila za sestavni del nove *Delavske socialistične stranke za Slovenijo /DSSS/*, prve komunistične organizacije v Sloveniji. Na seji so izvolili pripravljalni odbor nove stranke, ki je naslednji dan izdal ustanovitveni manifest – *Manifest za slovensko delavstvo*, ki je izšel kot letak (3. marca 1920). V njem so med drugim zapisali: »Skupina ljudi je izkoriščala slovenskega delavca v svoje osebne namene. / ... / Odločilen trenutek je nastopil. Vsako nadaljnje obotavljanje bi bilo slovenskemu delavstvu usodno. / ... / Morali smo proč, da ohranimo čisto socialistično misel, da branimo interese delavstva, da ločimo poštenjake od nepoštenjakov. / ... / po predolgem izkoriščanju stranke v osebne svrhe, se vračamo

54 Slovenska JSDS, v njej so prevladovali reformisti in posledično notranji razcep še ni bil izveden, ni poslala svojih delegatov v Beograd na delavski kongres zedinjenja (20.–23. aprila 1919), na katerem so ustanovili enotno revolucionarno delavsko stranko Jugoslavije – z imenom *Socialistična delavska stranka Jugoslavije /komunistov/ (SDSJ/k/)* – in sprejeli odločitev o pridružitvi stranke h komunistični III. internacionali. Gl. *Prvi (Osnivački) kongres SRPJ/k/ (20., 21. i 22. april 1919)*, ur. Sergej Dimitrijevič (Beograd: Komunist, 1990). Hkrati z ustanovnim kongresom jugoslovanske komunistične stranke, in skoraj z istimi delegati, je potekal (23. aprila) kongres sindikalne združitve, ki je sprejel sklep o ustanovitvi *Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije /CDSSJ/* kot osrednjega organa združenega razrednega sindikalnega gibanja v državi. Tudi na združitveni sindikalni kongres socialnodemokratska *Strokovna komisija za Slovenijo* ni poslala svojih delegatov. S tem se je slovensko delavstvo začasno politično osamilo. – Gl. *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, ur. Pero Morača in Stanislav Stojanović (Ljubljana: Komunist in DZS, 1986), 64–67.

55 Deželak Barič, »Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora v letih 1891–1941,« 88.

56 Milan Lemež, »Pred razkolom,« v: *Zgodovinski arhiv KPJ: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, 407.

57 Centrumaštvo se idejno ni moglo ločiti od socialnega demokratizma, je pa opazilo škodljive korake reformizma in oportunitizma v JSDS, kar ga je potiskalo v opozicijo in filokomunizem.

končno zopet na pošteno pot socializma, razredne vzgoje in razrednega boja / ... / <<⁵⁸ Manifest je še sporočal, da se je osnovala založba (konzorcij), ki bo izdajala tednik *Ujedinjenje* (1. številka je izšla 13. marca 1920 v 6.000 izvodih, urejal ga je Golouh) ter napovedal bližnji strankin kongres, »na katerem se bo ustanovila *Delavska socialistična stranka za Slovenijo* ter obenem izvršilo vse potrebno za ujedinjenje jugoslovanskega delavstva. / ... / Rudolf Golouh, ki smo ga pred 11. kongresom JSDS in na njem videli še v vlogi sredinca/centrista, je tiste dni korakal med prvimi na levici.«⁵⁹ V uvodniku prve številke *Ujedinjenja* je poudaril: »Naš program je – marksistični socializem. / ... / Kdor noče ujedinjenja, ta je izdajalec našega ljudstva. Voditelji stare socialnodemokratske stranke niso tega hoteli, zato jih je delavstvo zapustilo. Slovenski delavec noče biti zadnji v krogu prebujenega ljudstva. Zaveda se, da je le on nositelj osvobojenja, ki pride neizbežno iz zmagovite Rusije / ... / <<⁶⁰

14. marca je bila v Ljubljani prva zaupniška konferenca DSSS; na njej so sodelovali delegati največjih delavskih središč, zastopniki posameznih sindikalnih organizacij in Društva študentov komunistov. Dnevni red je obsegal štiri točke: o vzrokih razkola (M. Lemež), o strankinem kongresu (R. Golouh), o organizaciji in taktiki (Viktor Koleča), o tisku (Ljudevit Vencajz). Diskusija je bila razgibana. Iz skopega zapisnika naj navedemo nekaj značilnih izjav: Albert Hlebec: »Oni (op. socialpatrioti) ne verujejo v revolucijo, mi pa verujemo«; D. Gustinčič: »Ustvariti si moramo sovjetsko republiko«; R. Golouh: »Naša naloga je, da se pripravimo za tisti čas, ko bo treba nastopiti, ko bodo v revoluciji velike države«; Jožef Čuden: »Stojim na stališču, da bi se vodstvo nove stranke nahajalo v rokah edinole delavstva, inteligenca naj bi pomagala.«⁶¹ Konferenca je potrdila referate ter določila sklic strankinega ustanovnega kongresa za 11. april 1920 v Ljubljani. Obdobje med 2. in 3. marcem (sklep o izstopu iz JSDS, ustanovitveni manifest) ter 11. aprilom 1920 (ustanovni kongres) lahko potemtakem razumemo kot pripravljalo dobo nove komunistične stranke.

Na ustanovnem in obenem zadnjem zboru *Delavske socialistične stranke za Slovenijo*, ki je bil hkrati tudi prvi kongres *Komunistične stranke na Slovenskem* (KPS), se je zbralo 54 delegatov, ki so zastopali 20 krajevnih organizacij z 12.000 člani (ti podatki kažejo, da je nova stranka organizacijsko napredovala v izredno kratkem času). Kongres je obsodil ministerializem, sprejel številne sklepe, statut in resolucijo o zedinjenju:

Strankin zbor DSSS izjavlja, da je nepretrgan razredni boj, ki ima za cilj odstranitev kapitalističnega družbenega reda, nujen pogoj popolni zmagi socializma. V ta namen je treba usmeriti vzgojno in organizatorično delo stranke in sploh vse njene boje predvsem za tem, da se pokaže in ojači razredno revolucionarno stališče in zavest proletariata.

58 Dušan Kermavner, »Ustanovitveni manifest 'Delavske socialistične stranke za Slovenijo' z dne 3. marca 1920,« *Kronika*, 7, št. 2 (1959): 61–63.

59 France Klopčič, »Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919–1920,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1, št. 1 (1960): 85.

60 Rudolf Golouh, »Iz uvodne besede 'Ujedinjenja',« v: *Zgodovinski arhiv KPJ: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, 412.

61 France Klopčič, *Velika razmejitev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920* (Ljubljana: DZS, 1969), 50.

Strankin zbor stoji na stališču, da je vsako sodelovanje proletariata z meščanskimi strankami ob vsakem času, še posebno pa sodelovanje v sedanji revolucionarni dobi za proletariata škodljivo in zato ga načeloma odklanja.

Da se borbena moč proletariata poveča, smatra strankin zbor takojšnje ujedinjenje s Socialistično delavsko stranko Jugoslavije /komunistov/ (SDSJ/k/) za absolutno potrebno, zaradi česar razglašča, da se smatra od danes naprej za sestavni del te stranke na temelju resolucij in sklepov velikonočnega kongresa lanskega leta (20.–23. aprila 1919) v Beogradu.⁶²

Z vključitvijo DSSS v vsejugoslovansko komunistično stranko, ki je bila organizirana kot enotna, ne pa kot zveza strank, je nova (komunistična) stranka izgubila nacionalno obeležje ter od tedaj delovala v Sloveniji kot njena precej samostojna pokrajinska organizacija, z uradnim imenom *SDSJ/k/, pokrajinska sekcija za Slovenijo*. Programsko je prevzela idejni okvir skupne stranke, ki je temeljil na določilih erfurtskega programa nemške socialne demokracije (1891);⁶³ odločila se je za strateško usmeritev stranke v revolucionarni razredni boj in za vključitev v Komunistično internacionalo ter v delovanju upoštevala stališča stranke o nacionalnem in agrarnem/kmečkem vprašanju. Iz akcijskega programa skupne stranke je prevzela odločitev za enotno republikansko državo z lokalno samoupravo pokrajin, okrožij in občin ter kot pomemben element sklep o povezovanju stranke z razrednim sindikalnim gibanjem. Sprejeti statut, ki je temeljil na statutu beogradskega združitvenega kongresa iz aprila 1919, je določal centralistično ureditev stranke, saj so bili centralnemu svetu SDSJ/k/ podrejeni vsi strankini organi: centralni in pokrajinski izvršni odbori, parlamentarna skupina in ves strankin tisk. V ožje (slovensko) pokrajinsko vodstvo so bili izvoljeni J. Petrič, R. Golouh, M. Lemež, A. Hlebec, V. Koleča, Robert Rinaldo. Dotedanji strankin tednik *Ujedinjenje* je nadomestilo komunistično glasilo *Rdeči prapor*.

Istočasno z ljubljanskim kongresom DSSS/KPS je v Mariboru – na zahtevo štarskega in koroškega članstva, ki sta zastopali okoli 23.000 članov – potekal izredni kongres JSDS (v imenu DSSS je zbrane nagovoril R. Golouh), na katerem se je stranka izrekla za zedinjenje jugoslovanskega proletariata, vključujoč zedinjenje s SDSJ/k/, in sklenila izstopiti iz bernske II. internacionalne.⁶⁴ Mariborski kongres je slovensko JSDS v celoti usmeril na levo, hkrati pa je politično zedinjenje v enotni stranki naredilo konec izolaciji slovenskega delavstva.

Zanimivo je, kako so gledale na ustanovitev levičarske stranke v Sloveniji slovenske buržoazne stranke. Liberalci so komuniste podcenjevali. /.../ Dr. Ivan Tavčar je zapisal 18. aprila v Slovenski narod: »Dokažite nam, da je komunizem mogoč, dokažite nam to s svitlim mečem prepričevalnih argumentov, pa vam bomo vsi sledili. Revolver in pest pa nista taka argumenta. In tudi stavka ne!« Nasprotno pa se je nevarnosti komunizma dobro zavedalo vodstvo Slovenske ljudske stranke. Na zborovanju zaupnikov SLS je dejal njen

62 Ibid., 57.

63 Gl. *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, ur. Dieter Dowe in Kurt Klotzbach (Berlin in Bonn: Dietz Verlag, 2004), 187–92.

64 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 207, 208. Gl. Robert Sigel *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923* (Frankfurt in New York: Campus Verlag, 1986).

tajnik dr. Fran Kulovec, da ima SLS dva nasprotnika, socialne demokrate in v zadnjem času še komuniste. Nato je nadaljeval: »Nasproti tem prekucijskim elementom moramo postaviti močno organizacijo, ki bo varovala red v državi, ki bo pospeševala rešitev velikih socialnih vprašanj.« Kulovec je potem govoril še o enem sovražniku, liberalizmu, a je znova poudaril: »Za edinega resnega nasprotnika /.../ smatramo s svojega stališča edino komunistično stranko. Boj prihodnosti, boj, ki se bo bojeval med strankami, je samo boj med krščanskim socializmom in komunizmom.«⁶⁵

13. aprila je bil na pogajanjih med delegati obeh kongresov (ljubljskega in mariborskega), ob navzočnosti predstavnikov izvršilnega odbora SDSJ/k/ (Filipa Filipovića, Sime Markovića, Mija Radoševića), podpisan sporazum o prenehanju obstoja JSDS.⁶⁶ Ta sklep je reformistično vodstvo JSDS že naslednji mesec – po aprilski železničarski in splošni stavki, ki je ni podprlo – preklcalo; maja 1920 je bila uradno obnovljena JSDS z glasilom *Naprej*. S tem sta se na Slovenskem dokončno razšli obe smeri marksističnega delavskega gibanja – revolucionarna in reformistična – na področju politične organiziranosti,⁶⁷ ne pa tudi v sindikalnih organizacijah. Strokovna komisija slovenskih razrednih sindikatov je namreč že 28. marca 1920 sklenila, da vsi socialistični sindikati Slovenije s svojimi podružnicami in odbori ter Strokovna komisija pristopijo k Centralnemu delavskemu sindikalnemu svetu Jugoslavije /CDSSJ/. S tem je bil, vsaj začasno, dosežen pomemben uspeh pri zedinjevanju slovenskega socialističnega delavstva z revolucionarnim delavskim gibanjem v drugih jugoslovanških pokrajinah.⁶⁸

Prvo obdobje povojnega revolucionarnega vrenja na Slovenskem (1919–1923) so zaznamovala mezdna gibanja in številne stavke delavstva za izboljšanje mezdnih in delovnih razmer, ki so se odvijala pod okriljem strokovnih/sindikalnih organizacij. Največje socialnoekonomske boje sta vodili številčno najmočnejši sindikalno organizirani skupini delavstva, železničarji in rudarji; njihove stavke so sčasoma dobivale tudi politične razsežnosti. Vrhunec stavkovnega vala v Sloveniji in Jugoslaviji ali najbolj zaostren ekonomsko-politični boj v vsej državi se je zgodil z veliko železničarsko in splošno/generalno stavko (od 15. do 29. aprila 1920). Ta stavka, ki so jo vodili komunisti, še posebej izstopa zaradi krvavega nastopa policije proti demonstrantom, namenjenih na protestno zborovanje železničarjev na Zaloški cesti v Ljubljani (24. aprila 1920). R. Golouh, eden izmed bojevitih voditeljev ljubljanskega delavstva in železničarske stavke, pripoveduje:

65 Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 160, 161.

66 France Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanških komunistov 1919–1939, I. knjiga* (Ljubljana: Založba Borec, 1981), 68, 69.

67 Delavsko gibanje na Slovenskem je bilo med obema vojnama razcepljeno vsaj na tri osnovne idejnopolične smeri: socialnodemokratsko, komunistično in krščanskosocialistično. O slednji gl. Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977). Nič drugače ni bilo na meščanski strani, kjer sta si stala nasproti dva tabora: katoliški/klerikalni – gl. Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo* (Ljubljana: Modrijan, 2007) in liberalni – gl. Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva* (Ljubljana: Modrijan, 1996).

68 Stiplovshek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*, 159.

Štrajk je trajal in vlada (dr. J. Brejca) ni kazala dobre volje, da bi uredila vprašanje železničarjev.⁶⁹ Stavkovni odbor je sklenil, da bodo razširili stavko na vso Jugoslavijo in s tem železničarski štrajk spremenili v solidarnostno akcijo vsega delavstva. To se je tudi zgodilo. S predlogom so takoj soglašali vsi rudarji in vse večje delavske skupnosti. Da bi dali stavki poseben poudarek, so sklenili, naj se delavstvo zbere na Zaloški cesti in od tam odkoraka v mesto in manifestira za svoje zahteve. Zbralo se je veliko ljudi, prišli so tudi rudarji iz Trbovelj, in vse bi se verjetno normalno končalo, če ne bi prav v trenutku, ko se je formiral sprevod, ki naj bi obhobil mesto, padel strel. Ta strel pa ni prišel iz množice, temveč z okna bližnjega Leonišča. Tisti, ki je streljal, ni bil prijatelj ljudstva. Ni meril na stražarje, ki so množico zadrževali, temveč na zbrano množico. Nato so streljali še žandarji in na cesti je obležalo 14 mrtvih. 21 ljudi je bilo hudo ranjenih. Množica se je nato razšla po stranskih ulicah in se spet zbrala na travniku pred hotelom Slon, tam, kjer danes stojita nebotičnik in poslopje banke. Tam sem na vogalu zbrani množici povedal, kje tiče krivci za pokol, povedal, da delavstvo ne bo pozabilo svojih žrtev. Pozval sem množico, naj zaupa svojemu stavkovnemu odboru, ki bo izdal nadaljnja navodila. Nato se je množica mirno razšla.⁷⁰

Potem ko so oblasti s silo zadušile štrajk, so sledile aretacije komunističnih voditeljev stavke po vsej Sloveniji z obtožbo, da – kot organizatorji – nosijo vso odgovornost za zagrešena težka kazniva dejanja v času stavke; med priprtimi je bil tudi R. Golouh. »Ko me je nekaj tednov zatem preiskovalni sodnik seznanil z vsebino obtožnice / ... /, sem ga še vprašal, koliko let zavora lahko dobim / ... / Sodnik mi je prijazno razložil, da me čaka v primeru obsodbe po določilih prvih dveh členov smrt na vešalih, v primeru obsodbe po tretjem členu pa dosmrtna robija.«⁷¹ Golouha in njegove sodruge je pred zaporom rešila srečna okoliščina. Na obisk v Slovenijo se je najavil prestolonaslednik Aleksander Karadjordjević, ki je še pred svojim prihodom »s plemenito gesto amnestiral vse politične jetnike v Sloveniji, tiste, ki so bili že obsojeni, in tiste, ki bi lahko še bili / ... / in po milosti kralja so nas poslali domov«.⁷²

Mesec dni kasneje se je Golouh kot slovenski delegat udeležil drugega vsejugoslovanskega kongresa komunistične stranke v Vukovarju (20.–24. junija 1920), ki je sprejel komunistični program, utemeljen na izhodiščih ustanovnega kongresa Kominterne (1919),⁷³ in spremenil ime stranke.⁷⁴ Program je izhajal iz ocene, da sta

69 Vzrok za aprilsko stavko je bila razveljavitev kolektivne pogodbe (marca 1920), ki jo je Ministrstvo za promet nadomestilo z začasnim pravilnikom, s katerim je drastično poslabšalo gmotni in službeni položaj železničarjev. Po začetku stavke 15. aprila se je ustavil ves železniški promet; meščansko časopisje je stavko takoj razglasilo za politično, Deželna vlada za Slovenijo pa jo je sklenila zadušiti s pomočjo vojske in policije. Zaradi ostrih vladnih ukrepov, ki so dajali videz izrednega stanja, in poskusa delne vzpostavitve prometa s stavkokazi je stavkovni odbor pozval delavstvo v splošno stavko. Rudarji so prvi solidarnostno podprli železničarje; do hudih zaostritev je prišlo zlasti v trboveljskih revirjih, kjer je stavko zadušila vojska. – Ibid., 528–61.

70 Golouh, »Spominski zapis,« v: *Bitka kakor življenje dolga*, 24, 25.

71 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 198, 199.

72 Ibid., 202.

73 Gl. *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa. Knjiga I: Prvi kongres KI (Moskva, 2.–6. marta 1919)*, ur. Putnik Dajić et al. (Beograd: Institut za medunarodni radnički pokret, 1981).

74 Gl. *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20.–24. jun 1920). Plenarne sednice CPV KPJ (februar–decembar 1920)*, ur. Ubavka Vujošević in Vujića Kovačev (Beograd: Komunist, 1983). Na kongresu je sodelovalo 347 delegatov iz vseh krajev države; predstavljali so nad 800 organizacij z več kot 65.000 člani, medtem ko so imeli združeni sindikati nad 208.000 članov.

nastopila imperialistična faza v razvoju kapitalizma in obdobje proletarskih revolucij; zato se bo KPJ – kot članica KI – bojevala za zrušitev meščanske ureditve, vzpostavitev diktature proletariata in ustanovitev sovjetske republike Jugoslavije, ki se bo vključila v predvideno sovjetsko federacijo balkansko-podonavskih republik. V skladu s takšno »revolucionarno« programsko usmeritvijo so bile v »resoluciji« poudarjene naslednje temeljne partijske naloge: propagiranje revolucije, oblikovanje bloka revolucionarnega proletariata v državi in enotne proletarske fronte balkansko-podonavskih držav, obramba Sovjetske Rusije ter populariziranje novih oblik proletarske družbene in državne ureditve. Kongres pa ni sprejel opozorila KI o večnacionalni naravi jugoslovanske države in zahteve, da bi moralo imeti nacionalno vprašanje v politiki KPJ večjo vlogo, temveč je še naprej vztrajal na »resoluciji o nacionalnem vprašanju«, sprejeti na ustanovnem kongresu (z nastankom jugoslovanske države naj bi bilo rešeno tudi narodnostno vprašanje). Novi statut pa je poostрил merila za sprejem novih članov: člani partije so lahko postali samo mezdni delavci, včlanjeni v združene sindikate. Hkrati je predvidel popolno centralizacijo partije, odpravo pokrajinskih izvršnih odborov ter ustanovitev oblastnih svetov in sekretariatov s tem, da sekretarje postavlja centralni partijski svet kot svoje organe za izvajanje partijske politike in povezovanje vodstva z oblastnimi organizacijami.

S predloženimi kongresnimi dokumenti se niso strinjali vsi delegati. Golouh, denimo, je menil, da je treba odgovoriti predvsem na vprašanje, »ali sme zavedna manjšina z revolucionarno taktiko in akcijo potegniti za seboj večino in se polastiti oblasti«, pa tudi, da bi »kazalo utemeljiti misel o zvezi med industrijskim in kmečkim proletariatom«. ⁷⁵ Revolucionarnemu programu levece so ugovarjali *centrumaši* s »Politično deklaracijo«, ki jo je predložil Dragiša Lapčević; z njo so izrazili nestrinjane z oceno položaja in sprejetimi nalogami partije (»osrednja naloga partije naj bo delo na socialnih reformah, na sindikalnem in prosvetnem delu«) ter zahtevali, da se sprejem programa odložijo do naslednjega partijskega kongresa. Nastopili so tudi proti centralizirani organizaciji KPJ in njenemu organizacijskemu povezovanju s sindikati. ⁷⁶ Potem ko so bile zahteve *centrumašev* preglasovane, so privrženci D. Lapčevića predčasno zapustili kongres, ⁷⁷ ki je odprl pot boljševiški ideologiji v jugoslovansko socialistično gibanje. ⁷⁸

75 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 227.

76 T. i. »Kongres sindikalne združitev« (Beograd, 23. april 1919) se je izrekel za enotnost jugoslovanskega sindikalnega delavskega gibanja na načelih brezkompromisnega razrednega boja in vzajemne povezanosti partije in sindikata. Sindikalni kongres je sprejel sklepe ustanovnega partijskega kongresa o organizacijskem povezovanju partijskih in sindikalnih organov, njen centralni organ CDSSJ pa je bil med ustanovitelji *Profinterne* (Rdeče sindikalne internacionale) v Moskvi julija 1921. – Gl. *Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije 1919–1921*, ur. Toma Milenković (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1983).

77 Posledica odhoda *centrumašev* je bila izvolitev izključno levičarskega partijskega vodstva (sestavljali so ga Pavle Pavlović, Jakov Lastrić, Sima Marković, Filip Filipović, Vladimir Čopić).

78 Razkol med centrom in levico znotraj KPJ se je še poglobil po 2. kongresu Kominterne (julij/avgust 1920), na katerem so sprejeli »21 pogojev« za sprejem delavskih partij v KI. 25. septembra 1920 so *centrumaši* objavili svoj opozicijski »Manifest«, s katerim so nastopili proti idejam ruskega »oktobra« ter obtožili Kominternu za razkol v mednarodnem gibanju. Partijsko vodstvo je 53 podpisnikov »Manifesta opozicije« decembra 1920 izključilo iz KPJ. – Gl. Avgust Lešnik, »Diferenciacija v KPJ pod vplivom '21 pogojev Kominterne',« *Zgodovinski časopis*, 47, št. 2 (1993): 289–93.

Ustanovitev Delavske socialistične stranke na Slovenskem je prinesla možnost, da se slovensko delavsko gibanje v celoti, kakor je tudi želelo, pridruži delavski stranki, ki naj bi zajela delavsko gibanje v državi. Sklep o združitvi slovenskega gibanja je bil potrjen na kongresu v Vukovarju. Ta zgodovinsko pomembni kongres, na katerem se je stranka SDSJ/k/ preimenovala v Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ), je obravnaval vsa sporna vprašanja tistega časa. Slovenski delegati – bilo jih je 25 in so bili vsi izvoljeni na velikih javnih zborovanjih – so na tem kongresu še vedno zagovarjali čisto svoja stališča. Poudarjali so svoje poglede na probleme tistega časa, zlasti na naloge delavskega gibanja v državi, ki je bila pretežno agrarna.⁷⁹ Vendar je kongres sprejel resolucijo, da se je treba pri nas bojevati z najbolj revolucionarnimi metodami razrednega boja.⁸⁰

Tej politični direktivi je R. Golouh nasprotoval in v svojem govoru pred delegati med drugim dejal: »Na ta kongres smo prišli v pričakovanju, da bomo izoblikovali in utrdili enotnost jugoslovanskega delavstva na osnovi marksističnega pojmovanja razredne borbe in realistične ocene političnega in gospodarskega položaja v državi z nerazvito industrijo, s skrajno reakcionarno buržoazijo in z večidel neprosvetljenim kmečkim ljudstvom. Temu pričakovanju se nismo odrekli in se nočemo odreči. / ... / (Predsednik Kominterne) G. Zinovjev se moti, ko misli, da je moč tudi pri nas izvesti revolucijo po ruskem zgledu. Naš današnji položaj se bistveno razlikuje od ruskega po februarski/marčni buržoazni revoluciji leta 1917, ki je sprožil poraz na fronti. / ... / Zato menim, da bi bilo potrebno opozoriti Zinovjeva, da jugoslovanski proletariat ne more postati v doglednem času potencialna revolucionarna sila, mu objektivno pojasniti, da njegove spodbude še ne moremo izvajati zaradi naših posebnih razmer, ki so naravna posledica dosedanjega zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov. Pogoji za revolucijo bodo sčasoma nedvomno dozoreli tudi pri nas, zdaj še niso. / ... / Nedvoumno kaže precizirati, da je vsaki partiji, članici III. internacionale, dovoljeno uravnavati svojo aktivnost po zgodovinskih, političnih in gospodarskih razmerah v svoji državi.«⁸¹

IV.

Soočen z znotrajpartijsko razcepljenostjo se je Golouh, ki so mu bili idejno bližji *centrumaški* nazori, vrnil k socialnim demokratom. France Klopčič, v tistem času član Društva študentov komunistov, je takole ocenil svojega starejšega sodruga: »Rudolf Golouh, mladi socialist iz leta 1918, zelo samosvoja in značilna osebnost tiste dobe, živahna, energična in iznajdljiva, je po vukovarskem kongresu še nadalje omahoval; ni se mogel ločiti od sredinskih utvar, dokler ni naposled zapustil po treh mesecih nihanja

79 Večina slovenskih delegatov se je vzdržala glasovanja o programu, statutu in resolucijah kongresa; te je potrdil, skupaj s sklepom, da se stranka preimenuje v KPJ, šele referendum med slovenskim članstvom po kongresu.

80 Golouh, »Spominski zapis,« 26.

81 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 227–29, 231.

komunistične stranke in se – vrtljiv politik! – zatekel nazaj v socialnodemokratsko.«⁸² Ta precej subjektivna ocena ne upošteva Golouhovega širokega horizonta, ki se je gradil skozi teoretično in praktično delo v slovenskem, jugoslovanskem in tudi evropskem, še posebej italijanskem socialističnem gibanju – pred, med in neposredno po veliki vojni. Odločitev »za« revolucionarni program KPJ ali »proti« njemu zanj zagotovo ni bila preprosta, je pa zato objektivneje ocenil, kar mu je zgodovina pritrnila, da »pogoji za (socialistično) revolucijo pri nas, zdaj še niso dozoreli.«⁸³

Na 12. kongresu JSDS v Celju (31. oktobra in 1. novembra 1920) je bil Golouh postavljen – na predlog delegatov iz Maribora in Mežiške doline – na kandidatno listo JSDS in izvoljen za poslanca v jugoslovansko ustavodajno skupščino,⁸⁴ ki je sprejela vidovdansko ustavo (28. junija 1921).⁸⁵ S sprejetjem »Zakona o zaščiti države« (2. avgusta 1921), ustavnega akta, ki je vsem komunističnim poslancem odvzel mandate in poslansko imuniteto ter opredelil komunistično dejavnost kot hudodelsko in nezakonito, je bila KPJ potisnjena v ilegalo.

*Tega dne se je zaključilo obdobje velikih javnih političnih bojev jugoslovanskega delavstva v letih po prvi svetovi vojni, v letih, ko so pod vtisom vojnih strahot, propadajočih velikih monarhij, oktobrske revolucije in idejnih preusmeritev v delavskem gibanju ljudske množice skušale z zaletom prehiteti čas in uresničiti svoje cilje, čeprav za to še niso bili dani vsi pogoji. Skrajšati je bilo treba korak, pregledati razsodno položaj, znova pregrupirati sile. Zgodovina naših socialnih bojev je stopila v drugo obdobje, ki ni bilo lahko niti za komunistično niti za socialistično smer. To obdobje je bilo mnogo daljše, manj svetlo – trajalo je vse do druge svetovne vojne, ko so se revolucionarne sile znova zbrale in se naposled uveljavile.*⁸⁶

V bistveno drugačnih razmerah so že zaradi legalnega položaja delovali socialni demokrati, ki so uživali tudi določeno oblastno podporo. Razvoj tega političnega subjekta v dvajsetih letih je bil v Sloveniji zelo zapleten in poln obratov. Februarja 1921 sta se Etbin Kristan in Zvonimir Bernot v imenu slovenske JSDS na Dunaju udeležila mednarodne socialistične konference – ustanovnega kongresa *Druge in pol internacionale*,⁸⁷ vendar se slovenski socialni demokrati v to, t. i. centristično interna-

82 Klopčič, *Velika razmejitev*, 168, 169.

83 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 229.

84 Na volitvah v konstituanto 28. novembra 1920 sta obe delavski listi (JSDS in KPJ) prejeli 45.830 glasov; vsaka stran-ka je dobila po šest poslanskih mandatov. Moč KPJ pa je bila s sprejetjem »Obzname« (razglosa vlade Kraljevine SHS, 29. decembra 1920), s katero je do sprejema ustave prepovedala vsako komunistično organizirano delovanje in propagando, izničena. O tem gl. Vasilij Melik, »Izidi volitev v konstituanto«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 3, št. 1 (1962): 46–48. Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011), 209, 226, 292.

85 Slovenski poslanci JSDS, ki so se zavzemali za federativno državo, so glasovali proti sprejemu vidovdanske ustave (Etbin Kristan, Josip Kopač in Milan Korun), medtem ko se preostali trije (Anton Kristan, Zvonimir Bernot in R. Golouh) volitev niso udeležili (Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 201). Sicer je ustava imela precej obsežno poglavje o človekovih pravicah (II. oddelek) in se je po tej plati lahko merila z ustavnimi ureditvami, ki so bile značilne za Evropo. Očitno je, da je na oblikovanje tega in naslednjega poglavja (III. oddelek) vidovdanske ustave vplivala nemška/weimarska ustava iz leta 1919, še zlasti pri oblikovanju socialnoekonomskih pravic. – Avgust Lešnik, *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma* (Ljubljana: Modrijan, 2000), 101.

86 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 248, 249.

87 *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921*, ur. Konrad von Zwehl (Berlin in Bonn: Dietz, 1978), 133. Avgust Lešnik, »Iskanje tretje poti. Dunajska socialistična internacionala

cionalo organizacijsko niso vključili, so pa priznali njen program za svojega. V letu 1921 se je JSDS, enako kot KPS leto dni pred tem, vključila v vsejugoslovansko povezavo. Po dolgih pogajanjih med desnimi reformisti in centristi so se 1. in 2. januarja ter nato še 2. avgusta 1921 v Beogradu sestali delegati JSDS, Socialistične delavske stranke Jugoslavije (SDSJ)⁸⁸ in Socijalistične radničke pariije Jugoslavije (SRPJ) ter oblikovali Socialistično skupnost Jugoslavije kot predhodno tvorbo vseh socialnih reformistov Jugoslavije. Vse tri stranke so se nato 18. decembra 1921 na konferenci v Beogradu združile v *Socialistično stranko Jugoslavije* (SSJ). Nova združena stranka ni pristopila k nobeni od treh obstoječih internacional, temveč se je v svojem *Manifestu* izrekla za enotnost »svetovnega proletariata« in ustanovitev (skladno s centrističnim položajem) ene same internacionale, hkrati pa je podprla *Mednarodno federacijo sindikatov* s sedežem v Amsterdamu. V »minimalnem programu« si je stranka prizadevala, da ne bi zaostrovala odnosov z buržoaznim režimom, tako da se je izogibala revolucionarnim frazam in nalogam; da bi pridobila kmečko prebivalstvo, je SSJ v program vnesla še agrarno reformo in druga »kmečka« vprašanja. Statut je določal centralistično ureditev stranke z glavnim odborom /GO/ na čelu in krajevnimi ter oblastnimi (pokrajinskimi) upravami. Člani GO SSJ iz Slovenije so postali E. Kristan, R. Golouh, M. Korun, J. Kopač in Z. Bernot ter F. Koren kot namestnik.⁸⁹ JSDS se je zadnjikrat sestala na 13. kongresu 26.–27. decembra 1921 v Trbovljah, ki je bil hkrati tudi pokrajinski kongres SSJ za Slovenijo. Delegati so sprejeli in potrdili ključne dokumente centrale (manifest, program in statut SSJ) ter izvolili pokrajinsko načelstvo (strankin voditelj je postal Z. Bernot), pokrajinski odbor in člane glavnega odbora SSJ iz Slovenije.⁹⁰ V začetku januarja 1922 je SSJ ustanovila še svoje sindikate – *Glavno delavsko zvezo Jugoslavije*, zasnovano na treh temeljih: na osnovi razrednega boja najemniškega delavstva za izboljšanje gmotnega in družbenega položaja ter končno osvoboditev od kapitalističnega načina proizvodnje; na mednarodni povezavi v Amsterdamski sindikalni internacionali ter njenih strokovnih zvezah; na popolni strankarski neodvisnosti.⁹¹

Vstop v jugoslovansko socialistično stranko ni v celoti izpolnil Golouhovih pričakovanj, saj se stranka ni utrdila niti na državni niti na slovenski ravni. Podobno kot KPJ so tudi SSJ pretresala notranja nesoglasja med ortodoksnim in demokratičnim krilom (slednjemu je pripadal Golouh) glede vodenja političnega boja in odnosa do osrednjega vodstva v Beogradu, do statuta in drugih odprtih vprašanj, kar je za posledico imelo slabitev moči, stagnacijo in krizo socialističnega gibanja v Sloveniji.⁹² Demokratično usmerjeni Golouh, kot kažejo dokumenti in njegova osebna pričevanja,

(1921–1923) med socialnodemokratskim reformizmom in boljševisko revolucijo,« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 71, št. 4 (2000): 584, 585.

88 Potem ko so bili centrumaši decembra 1920 izključeni iz KPJ, so delovali do združitve v SSJ pod prvotnim imenom – SDSJ (seveda brez oznake »komunistov«).

89 Toma Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1974), 80, 81.

90 V GO SSJ so bili delegirani E. Kristan, Golouh, Korun, Kopač in Ignac Kaiser za člane ter M. Čobal in Filip Kisovar za namestnika. – *Ibid.*, 96–98.

91 Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*, 239.

92 Gl. Deželak Barič, »Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora v letih 1891–1941,« 94–98.

se v te strankarske politične spore ni želel še naprej aktivneje vključevati, pač pa se je obrnil k socialni in sindikalni politiki, k boju za »socialno« državo. Medtem se je preselil iz Ljubljane v Maribor (1923); od tedaj naprej (do začetka druge svetovne vojne) je bil vodilni socialist v severovzhodni Sloveniji.

Ne gre prezreti, da Golouhovo »mariborsko obdobje« med drugim časovno sovпада z veliko svetovno gospodarsko krizo (1929–1934), ki je prinesla veliko brezposelnost, druginjo, revščino itn. Zato je bilo še toliko bolj pomembno njegovo delo na mnogih področjih, kjer je lahko nenehno opozarjal na socialno problematiko in apeliral na potrebo po reševanju perečih socialnih vprašanj malega človeka, delavca in kmeta. Eni takih sta bili novinarstvo in urednikovanje, saj je prav tu videl možnost za odmevnost nerešenih socialnih problemov. V tem smislu je ustanovil in urejal politični dnevnik socialistične usmeritve *Delavska politika* (1926–1941), kot novinar in član uredniških odborov sodeloval pri medvojnih leposlovnih, poljudnoznanstvenih in političnih revijah *Enakost* (1920–1923: sprva glasilo JSDS, od avgusta 1922 pa SSJ za Slovenijo in Kmečko delavske zveze), *Socialist* (tednik SSJ za Slovenijo, 1923–1925), *Pod lipo* (mesečnik za »slovensko delovno ljudstvo«, 1924–1928), *Svoboda* (mesečnik delavske kulturne in telovadne zveze Svoboda, 1925–1927 in 1929–1936) idr., pomagal pri nastanku tednika delavsko-kmečkega gibanja *Neodvisnost* (1936–1937) itn. Nadalje je vseskozi deloval kot združni organizator (o tej tematiki je napisal knjigo⁹³) in bil deset let ravnatelj borze dela, kar samo po sebi govori, da mu je bila problematika brezposelnosti, prenizkih mezd in siceršnjih socialnih stisk dodobra znana.

Do leta 1928 sem se intenzivno ukvarjal tudi z delom v združništvu. Osrednjo organizacijo vseh potrošnikov in produktivnih zadrug je predstavljala Zveza delavskih gospodarskih zadrug Slovenije. Glavni člani te zveze so bili Delavsko konzumno društvo z vsemi podružnicami, konzumna društva rudarjev ter razne druge produktivne in vzajemno podporne delavske hranilne in kreditne zadruge. Ta mreža zadrug je bila razpredena po vsej Sloveniji. Imele so kar precej prometa in njihova vloga je bila precej koristna in pomembna. Delavski listi so neredko lahko izhajali le ob gmotni podpori teh zadrug. To je bilo v redu, ker so bile zato tudi ustanovljene. Izkazale so se tudi za dolgotrajnih mezdnih bojev in štrajkov.⁹⁴

Zagotovo je Golouhovo uspešno in široko družbeno delovanje – s katerim si je nesporno pridobil potrebno avtoriteto in spoštovanje ne samo delavstva, temveč tudi vseh političnih strankarskih vodstev – vplivalo na to, da je bil (kot socialist) imenovan v prvi banski svet Dravske banovine (1930);⁹⁵ položaj banskega svetnika je

93 Rudolf Golouh, *Zveza gospodarskih zadrug za Jugoslavijo* (Ljubljana: Zadruga založba, 1926).

94 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 326.

95 Uvedba šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 je prinesla ukinitve ustavnosti in parlamentarizma ter prepoved delovanja političnih strank. Zakon o preimenovanju Kraljevine SHS v Jugoslavijo in njeni razdelitvi na 9 banovin (3. 10. 1929) je pomenil tudi konec vseh oblik samouprave ali avtonomije. Za Slovenijo je bil še poseben udarec razpust ljubljanske in mariborske oblastne skupščine, ki sta mdr. opravljali tudi nekatere funkcije parlamentarnih predstavništev. – O tem gl. Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000). Banovino je vodil ban, ki ga

bil nedvomno ugleden in pomemben. V ospredju delovanja banskega sveta so bila v tistem času predvsem prizadevanja za omilitev gospodarsko-socialne krize, razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji in razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine.⁹⁶ Golouh, kot kažejo zapisniki, je bil eden izmed njegovih aktivnejših članov (1930–1935) in je »v njem opravil pomembno delo za omilitev socialne stiske delavskih in kmečkih slojev, zlasti prek bednostnega sklada, oziroma za povečanje gmotne osnove banovine za reševanje številnih problemov v času gospodarske krize«. ⁹⁷ V letih 1933–1935 je opravljal funkcijo podžupana občine Maribor. Golouh je med drugim dal pobudo za ustanovitev zadruga Mariborski teden (ta je, pod njegovim predsedovanjem, v letih 1932–1939 prirejala vsakoletno gospodarsko razstavo in turistično prireditev »Mariborski teden«), za zgraditev Delavskega doma in azila za brezposelne delavce v Mariboru ter za ustanovitev delavske zadruga, ki je gradila eno- in dvodružinske hiše v Magdalenskem predmestju Maribora (današnjem Taboru) – delavsko stanovanjsko kolonijo in socialni program (po načrtih arhitekta Ivana Vurnika⁹⁸). »Dosti opravka mi je dala tudi ustanovitev zavarovalne zadruga *Drava*, edine ustanove te vrste na zadružni podlagi v Jugoslaviji. Ta ljudska zavarovalnica se je naglo razvila. V nekaj letih je lahko zgradila sredi Maribora dve visoki stanovanjski stavbi. / ... / In še marsikaj podobnega sem začel. Če bi mi dovolili, bi reorganiziral na zadružni podlagi še mestna občinska podjetja! / ... / Pri vseh teh različnih opravkih sem se lotil še pisanja gledaliških iger.«⁹⁹ Golouhova *Kriza* (1927)¹⁰⁰ je bila prvič uprizorjena 30. aprila 1928, večer pred 1. majem, v ljubljanski Drami:

Socialna drama »Kriza« je odlomek naše zgodovine. Govori o velikih štrajkih v Trbovljah, vseh drugih velikih gibanjih, kar jih je bilo tedaj, pa tudi o krizi, ki je nastala v našem delavskem gibanju po vzponu v prvih povojnih letih. Hkrati pa je v njej izraženo upanje, da se bo gibanje, ki je bilo tedaj na tleh, spet vzdignilo, kar se je tudi zgodilo. S to dramo se je prvič predstavil javnosti tudi ljubljanski Delavski oder (1928), ki je pod vodstvom Bratka Krefta (to je bila njegova prva predstava v ljubljanski Drami) pokazal visoko stopnjo umetniške ambicije. Notranja sila dejanja je bila oprta na dinamično valujočega razpoloženja množic. Delavci in delavke so predstavljali sami sebe; živeli so se tako dobro v svoje vloge, da so pozabili, da so na odru in ne na delovnem mestu ali na zborovanju. V tej igri je nastopilo nad sto ljudi, med njimi kot akterji tudi takratni študentje Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Franc Kimovec-Žiga. Predstava je imela velik odmev.¹⁰¹

je na predlog predsednika vlade imenoval kralj; posvetovalna vloga pa je pripadala banskemu svetu, ki ga je postavil notranji minister. Banski svet Dravske banovine (v njo sta bili združeni prejšnji oblasti, ljubljanska in mariborska) je začel delovati januarja 1931; sestavljen je bil iz predstavnikov vseh 24 okrajev in večjih mest ter je štel 40 članov.

96 Gl. Miroslav Stiplovec, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006).

97 Miroslav Stiplovec, »Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave v banskem svetu Dravske banovine 1933–1935,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50, št. 1 (2010): 73.

98 »Vurnikova delavska kolonija,« *Gradimo – spletni portal za gradnjo*, pridobljeno 22. 4. 2018, <http://www.gradimo.com/zanimivosti/kulturna-dediscina/ivan-vurnik/vurnikova-delavska-kolonija>.

99 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 388–390.

100 Drama je izšla nekoliko predelana v knjigi, ki je danes bibliofilska redkost: Rudolf Golouh, *Kriza – Socialna drama v šestih slikah* (Maribor: Založba »Delavske politike«, 1927).

101 Golouh, »Spominski zapis,« 363

Tudi naslednja Golouhova gledališka dela je občinstvo navdušeno sprejelo. Komedijo: *Groteska sedanjosti*¹⁰² so prvič uprizorili 2. februarja 1932 v mariborskem Narodnem gledališču. Na istem odru sta bili 19. januarja 1935 tudi prva izvedba *Od zore do mraka: živalska komedija, basni za odrasle*¹⁰³ in premiera igre *Krisalida*¹⁰⁴ (1940). Grotesko v treh dejanjih, *Veseli večer točaja bogov*, je Golouh napisal po drugi svetovni vojni (1966).¹⁰⁵

V.

V naraščajočih domačih in mednarodnih zaostritvah v tridesetih letih je tudi na Slovenskem prišlo do političnega povezovanja delavskega razreda in drugih demokratičnih sil proti fašizmu, za mir, demokratične svoboščine in socialno pravičnost. Ob programski usmeritvi mednarodnega ljudskofrontnega gibanja je bil v slovenskem ljudskofrontnem programu temeljno vodilo boj za rešitev narodnega vprašanja, izražen v prizadevanjih za gospodarsko, politično in kulturno samostojnost Slovenije.¹⁰⁶ Skladno s svojimi političnimi nazori se je Golouh julija 1936 pridružil Kmečko-delavskemu gibanju, ki je delovalo v duhu takratnih ljudskih front, to je v povezovanju vseh naprednih sil v državi, ne glede na strankarsko pripadnost; pobudnik tega povezovanja je bila KPJ. Seveda ne gre prezreti, da je to bilo v času španske državljanske vojne (1936–1939), ko sta se svetovna in domača javnost polarizirali na zagovornike demokracije na eni in trde roke na drugi strani, hkrati pa sta italijanski fašizem in nemški nacizem že nedvoumno sporočala svoje zahteve po priključitvi novih ozemelj, če ne zlepa, pa z novo vojno. In nadaljevanje tega povezovanja se je steklo v OF in narodno-osvobodilni boj v času okupacije med drugo svetovno vojno.

Potem ko se je Golouh pred nemškim okupatorjem umaknil iz Maribora v Ljubljano (aprila 1941) – »pobegnili sem pravočasno, bil sem eno uro hitrejši od gestapa«¹⁰⁷ –, se je takoj priključil, tako kot socialistično delavstvo, ki mu je pripadal

102 »V tej groteski nastopajo vsi glavni akterji tedanje evropske politike: Chamberlain, Briand, Stresemann, Mussolini itd. Banska uprava v Ljubljani je najbrž mislila, da sem napisal *Krizi* podobno delo, ki mi je bilo prineslo nemalo sitnosti, zato je hotela pred uprizoritvijo vedeti, v čem je stvar. Vse bi se bilo verjetno srečno končalo, če se ne bi v igri norčeval tudi iz takrat vsemogočnega Mussolinija. Tu se je pokazala vsa servilnost slovenske oblasti do rimskega diktatorja.« – Ibid.

103 »V igri nastopa sprti živalski svet, od viteškega leva do zvite lisice, ki vse pretenta in pomaga do zmage oslu, ki ga živali izvolijo za svojega suverena in kronajo z bleščečo kraljevsko krono. Oslu so odločali o usodi narodov. Svet je brezumno dirjal v propast pod vodstvom praznoglavih firerjev.« – Ibid., 391.

104 Rudolf Golouh, *Krisalida: igra v treh dejanjih* (Maribor: Tiskovna založba, 1940). »Igrokaz *Zapredek* (*Krisalida*) sem zaključil optimistično: uporna človeška misel snuje dalje, je nepremagljiva, izvije se kot metulj iz zapredka in razprostre znova svoje bleščeče peruti. Tako sem v letih teme in diktature, ko je bilo tako težko govoriti ljudem neposredno, skušal vsaj v tej obliki vžigati vero v svetlejšje dneve.« – Ibid.

105 Njegova tri dramska dela (*Kriza*, *Krisalida*, *Veseli večer točaja bogov*) so izšla v knjižni izdaji: Rudolf Golouh, *Od krize do groteske* (Maribor: Obzorja, 1976).

106 Gl. Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941* (Ljubljana: Borec, 1978).

107 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 402.

(ne pa tudi uradno vodstvo slovenske socialistične stranke),¹⁰⁸ v *Osvobodilno fronto slovenskega naroda* in postal član njene gospodarske komisije.

Vodstvo OF mi je med drugim zaupalo organizacijo beguncev iz Primorja. (Po nalogu OF sem pisal od vsega začetka tudi proglase za pripadnike okupacijske vojske v njihovem jeziku.) Sestavil sem poseben odbor iz pet vidnejših oseb, ki so morale pobegniti pred fašisti iz Julijske krajine, in z njihovim sodelovanjem kmalu pridobil za OF večino primorske emigracije. Na Upravi za delo mi je uspelo prodreti s predlogom, da se natisnejo nove delavske knjižice, ki naj bi veljale hkrati kot osebna izkaznica in katere naj bi izdajala omenjena uprava v svojem delokrogu brez ingerence in kontrole okupacijske oblasti. Tako so vsi tisti, ki jih je policija lovila, lahko zahtevali novo delavsko knjižico; takoj in brez težav so jo lahko dobili, le osebne podatke so si morali izmisliti. Tako so mnogi člani OF ušli policijski kontroli in zaporu, mnogi so se lahko neovirano prebili skozi okupatorjeve kontrolne postaje ob žični zavori krog Ljubljane. Pridružili so se večidel partizanom. Pošiljal sem hkrati ljudi, ki jih je policija zasledovala, po zanesljivi poti skozi žično oviro pri Šentvidu. Toda vse take stvari ostanejo le nekaj časa prikrite. Kmalu sem postal zrel za pot v zapor.¹⁰⁹

Potem ko so po kapitulaciji Italije v Ljubljano prišli Nemci, so ga zaradi sodelovanja v OF januarja 1944 aretirali in junija poslali v koncentracijsko taborišče Dachau – »grozot dachauskega taborišča, te nemške množične človeške klavnice, ne bom opisoval«¹¹⁰ –, kjer je dočakal konec druge svetovne vojne in se vrnil v Ljubljano.

Po vojni je bil sprva zaposlen na Upravi za delovno silo, nato kot tiskovni referent na Poverjeništvu za kulturo in umetnost pri Mestnem ljudskem odboru Ljubljana. Poleg tega je bil sourednik lista *Gradimo* (vestnik Osvobodilne fronte Ljubljana, 1948–1951) in predavatelj. Po upokojitvi (1950) se je posvetil zgodovini delavskega in socialističnega gibanja v Sloveniji ter še dve desetletji delal kot honorarni sodelavec Vojaškega zgodovinskega inštituta in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. V tem času je skupaj z Dušanom Kermavnerjem uredil zbornik *Socialistično gibanje v Sloveniji* (1951),¹¹¹ sodeloval kot sourednik in prevajalec pri izdaji *Zbornika dokumentov o NOV v Sloveniji* v 11 knjigah (1952–1964)¹¹² ter napisal že citirano avtobiografsko delo *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojov slovenskega naroda* (1966). Zveza novinarjev Jugoslavije mu je 29. oktobra 1970 podelila »srebrno plaketo« za 25-letno delo (1945–1970) v novinarstvu in poseben prispevek k razvoju

108 Ob napadu na Jugoslavijo je v Ljubljani na pobudo Slovenske ljudske stranke in bana Dravske banovine Marka Natlačena nastal *Narodni svet za Slovenijo*. Ta je 10. aprila razglasil, da prevzema oblast v Sloveniji. V njem so sodelovali predstavniki SLS, Jugoslovanske nacionalne stranke, Narodnoradikalne stranke, Samostojne demokratske stranke in tudi Socialistične stranke Jugoslavije; skratka predstavniki vseh slovenskih strank razen komunistov, ki jih z utemeljivijo, da niso legalna stranka, niso vključili v delo odbora. Odklonili so tudi predlog KPS, da bi Narodni svet postal Obrambni svet. – Gl. Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960), 48–52.

109 Golouh, *Pol stoletja spominov*, 404.

110 Ibid.

111 *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner (Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951).

112 *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del 6: Borbe v Sloveniji, knj. 1–11*, ur. Rudolf Golouh et al. (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1952–1964).

novinarstva in novinarske organizacije.¹¹³ Svoje bogato življenje je sklenil v Ljubljani, 23. decembra 1982.

Vpogled v Golouhovo sila razgibano življenjsko in še posebej politično pot nedvomno pritrjuje, da imamo opravka ne samo s pronicljivim družbenim opazovalcem, temveč tudi akterjem, ki je bil dovolj blizu oblastnim strukturam, obenem pa od njih dovolj oddaljen, da je lahko ohranil svoj politični »jaz« v turbulentnih časih prve polovice 20. stoletja. Hkrati pa ne gre spregledati, da je v svojem družbenem delovanju vseskozi zvesto sledil svojemu mladostniškemu idealu/ poslanstvu, ki ga je našel v »apelu« Petra Kropotkina (»o dolžnosti do soljudi«), saj je bil vseskozi predan skrbi za izboljšanje položaja zapostavljenih delovnih ljudi, in to ne glede na svojo vsakokratno politično usmeritev znotraj socializma. In takšen bo zagotovo ostal zapisan tudi v slovenski zgodovini tistega družbenega časa, ki ga je (ne)posredno (so)ustvarjal.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 428, Golouh Rudolf.
- ŠAK, Škofijski arhiv Koper (*Liber baptizatorum in ecclesia Justinopolis*):
 - ŠAK Ž Kps MKK 24, 451 (Rodolphus Antonius Golauch).

Internetni viri

- »Golouh, Rudolf.« *Dictionnaire international des militants anarchistes*. Pridobljeno 26. 4. 2018, <http://www.militants-anarchistes.info/spip.php?article11551>.
- Golouh, Rudolf. »Satanica.« *Revija SRP (Svoboda, Resnica, Pogum)*, št. 119/120 (2014): 4–14. Pridobljeno 26. 4. 2018. <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp119/rudgo119/satan119.htm>.
- Kropotkin, Peter. »An Appeal to the Young.« Pridobljeno 26. 4. 2018. <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-an-appeal-to-the-young>.
- *Revija SRP (Svoboda, Resnica, Pogum)*, št. 119/120 (2014). Pridobljeno 26. 4. 2018. <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp119/index119.htm>.
- »Urban, Cecilij.« *Wikipedija – spletna enciklopedija*. Pridobljeno 26. 4. 2018. https://sl.wikipedia.org/wiki/Cecilij_Urban.
- Vovk, Vojko. »Lovilci sanj. Premišljevanje ob plebiscitu.« *Delo*, 22. 12. 2015. Pridobljeno 26. 4. 2018. <http://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/lovilci-sanj.html>.
- »Vurnikova delavska kolonija.« *Gradimo*. Pridobljeno 22. 4. 2018. <http://www.gradimo.com/zanimivosti/kulturna-dediscina/ivan-vurnik/vurnikova-delavska-kolonija>.

113 SI AS 428, Golouh Rudolf.

Tiskani viri in literatura:

- *Antologija anarhizma: Zbornik, I. zvezek*, ur. Rudi Rizman. Ljubljana: Krt, 1986.
- Bajc, Gorazd. »Dieci mesi che sconvolsero la Venezia Giulia. 'Il Memorandum di Londra 1915': questioni storiografiche e dettagli terminologici.« *Acta Histriae*, 25, št. 4 (2017): 825–50.
- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša.« *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Cankar, Ivan. *Očiščenje in pomlajenje*. Ljubljana: Državna založba Slovenje, 1976.
- Deželak Barič, Vida. »Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora v letih 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, št. 1 (2017): 84–109.
- *Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije 1919–1921*, ur. Toma Milenković. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1983.
- Drnovšek, Darinka. »Alojzija Štebi – borka za pravice žensk in mladine.« *V: Splošno žensko društvo 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 188–209. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20–24. jun 1920). Plenarne sednice CPV KPJ (februar–decembar 1920)*, ur. Ubavka Vujošević in Vujica Kovačev. Beograd: Komunist, 1983.
- Filipič, France. *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, I. knjiga*. Ljubljana: Založba Borec, 1981.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Golouh, Rudolf. »Iz uvodne besede 'Ujedinjenja' [1920].« *V: Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner, 412. Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951.
- Golouh, Rudolf. *Krisalida: igra v treh dejanjih*. Maribor: Tiskovna založba, 1940.
- Golouh, Rudolf. *Kriza: socialna drama v šestih slikah*. Maribor: Založba »Delavske politike«, 1927.
- Golouh, Rudolf. *Od krize do groteske: Kriza, Krisalida, Veseli večer točaja bogov*. Maribor: Obzorja, 1976.
- Golouh, Rudolf. »O slovenski socialni demokraciji med vojno 1914–1918.« *V: Kermavner, Dušan, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*, 207–60. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1968.
- Golouh, Rudolf. *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana: Institut za zgodovino delavskega gibanja 1966.
- Golouh, Rudolf. »Slovinci in Jugoslovani [1919].« *V: Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner, 457–59. Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951.
- Golouh, Rudolf. »Spominski zapis.« *V: Bitka kakor življenje dolga. Pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev*, ur. Stanka Rendla, 19–26, 56. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975.
- Golouh, Rudolf. *Zveza gospodarskih zadrug za Jugoslavijo*. Ljubljana: Zadruga založba, 1926.
- Gombač, Boris M. *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja*. Ljubljana: Debora, 1996.
- Ivašič, Marta. »Entusiasmo e rivoluzione: un giovane anarchico sloveno un secolo fa.« *Germinal: giornale anarchico e liberatorio di Trieste, Friuli, Isontino, Veneto, Slovenia e ---*, št. 119 (maj 2014): 25.
- Kacin-Wohinz, Milica. »Tržaški slovenski socialisti v letu 1918.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 17, št. 1–2 (1977): 105–12.
- Kacin-Wohinz, Milica in Jože Pirjavec. *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Ljubljana: Založba Nova revija, 2000.
- Kermavner, Dušan. »Ustanovitveni manifest 'Delavske socialistične stranke za Slovenijo' z dne 3. marca 1920.« *Kronika*, 7, št. 2 (1959): 57–65.
- Kermavner, Dušan. *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1968.
- Kermavner, Dušan. »Ob spominskih zapiskih R. Golouha: O tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije.« *Zgodovinski časopis*, 22, št. 1–2 (1968): 115–33.

- Klopčič, France. »Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919–1920.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1, št. 1 (1960): 53–101.
- Klopčič, France. *Velika razmejitev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969.
- *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa. Knjiga I: Prvi kongres KI (Moskva, 2–6. marta 1919)*, ur. Putnik Dajić et al. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1981.
- Lemež, Milan. »Pred razkolom. Uvodnik v 'Naših zapiskih' [1920].« V: *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner, 406, 407. Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951.
- Lešnik, Avgust. »Diferenciacija v KPJ pod vplivom '21 pogojev Kominterne'« *Zgodovinski časopis*, 47, št. 2 (1993): 289–93.
- Lešnik, Avgust. »Iskanje tretje poti. Dunajska socialistična internacionala (1921–1923) med socialnodemokratskim reformizmom in boljševisko revolucijo.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 71, št. 4 (2000): 575–90.
- Lešnik, Avgust. *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*. Ljubljana: Modrijan, 2000.
- Lešnik, Avgust. *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)*. Koper/Capodistria: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales), 1994.
- Lipušček, Uroš. *Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Založba Sophia, 2003.
- Mazower, Mark. *Temna celina – dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Melik, Vasilij. »Izidi volitev v konstituantno.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 3, št. 1 (1962): 3–61.
- Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.
- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Milenković, Toma. *Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1974.
- Nečak, Dušan in Božo Repe. *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v I. svetovni vojni*. Ljubljana: Založba Sophia, 2005.
- Nedog, Alenka. *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Borec, 1978.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Pirjevec, Jože. »Spremna beseda.« V: Tuma, Henrik. *Pisma: osebnosti in dogodki (1893–1935)*, ur. Branko Marušič et al., 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in Trst: Devin, 1994.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Pleterski, Janko, Lojze Ude in Tone Zorn. *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.
- Pleterski, Janko. *Prva odločite Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Založba Obzorja, 1981.
- *Programatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, ur. Dieter Dowe in Kurt Klotzbach. Berlin in Bonn: Dietz Verlag, 2004.
- *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921*, ur. Konrad von Zwehl. Berlin in Bonn: Dietz, 1978.
- Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- Prunk, Janko. *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

- Prvi (Osnivački) kongres SRPJ/k/ (20., 21. i 22. april 1919). Plenarne sednice CV SRPJ/k/ (april–decembar 1919), ur. Sergije Dimitrijević. Beograd: Komunist, 1990.
- Rahten, Andrej. »Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na pariški mirovni konferenci.« *Acta Histriae*, 18, št. 3 (2010): 691–712.
- Ratković, Radoslav. *Politička teorija austromarksizma*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965.
- Sigel, Robert. *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923*. Frankfurt in New York: Campus Verlag, 1986.
- Stiplovšek, Miroslav. *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost, 1979.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitve gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. »Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave v banskem svetu Dravske banovine 1933–1935.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50, št. 1 (2010): 57–74.
- Tratnik, Suzana. »Alojzija Štebi (1883–1956).« V: *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih et al., 193–96. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- »Urban, Cecilij (Ludvik Oblak).« V: *Enciklopedija Slovenije*, 14. zvezek, ur. Alenka Dermastia et al., 83. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- *Utopični socialisti. Izbor besedil*, ur. Neda Brglez [Pagon]. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del 6: Borbe v Sloveniji, knj. 1–11*, ur. Rudolf Golouh et al. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1952–1964.
- *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, ur. Rudolf Golouh in Dušan Kermavner. Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951.
- Zečević, Momčilo. *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, ur. Pero Morača in Stanislav Stojanović. Ljubljana: Komunist in Državna založba Slovenije, 1986.
- Žitko, Salvator. *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS in Libris, 2016.

Avgust Lešnik

**RUDOLF GOLOUH AT THE CROSSROADS OF SOCIAL/
SOCIALIST IDEAS AND MOVEMENTS IN THE FIRST HALF
OF THE 20th CENTURY**

SUMMARY

The article highlights the life of a leader of working classes and the organiser of trade union movement, Rudolf Golouh (Koper, 1887–Ljubljana, 1982). Rudolf Golouh was an emigrant originating from the Primorska region, a participant in the Paris Peace Conference (1919), the co-founder of the Communist Party of Slovenia (1920), a member of the Constituent Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1920–1921), the leading socialist in north-eastern Slovenia during the interwar period, deputy mayor in the Municipality of Maribor (1933–1935), a Banate Councillor (1930–1935), a member of the Liberation Front in Ljubljana (1941–1944), an inmate in the Dachau concentration camp (1944–1945), as well as a brilliant speaker, one of the first Slovenian journalists, a poet and a playwright, a translator, an author of historical works etc. The author of this paper mainly analyses Golouh's social/socialist conceptual views on the social situation and the dynamic social time in the first half of the 20th century as Golouh both experienced it as well as actively helped create: initially, as an anarchist in Trieste, and later as a social democrat, communist, and, finally, a socialist.

Golouh's highly diverse political path confirms that he was not only an insightful social observer but also an active player who was close to the power structures, yet he maintained enough distance to preserve his political "self" during the turbulent times during the first half of the 20th century. It is also clear that, in his social acting, Golouh faithfully followed the ideal/mission from his young days, which he found in the "appeal" of Peter Kropotkin ("on the duty towards fellow-men"), as he was always dedicated to improving the position of the underprivileged working classes, regardless of his political orientation within socialism.

1.01

UDK: 316.344.42:316.362.1-058.833-055.1-055.2
(450Trst+497.4Ljubljana)"1900/1918"

Ana Cergol Paradiž, * Irena Selišnik**

Soproge slovenske elite v Ljubljani in Trstu

IZVLEČEK

V drugi polovici 19. stoletja so se vzporedno z vzponom meščanstva in njegove morale načini poročnih izbir začeli znatno spreminjati. Proti koncu 19. stoletja so se ustvarile nove zapovedi in posredne prisile »odgovorne izbire poročnega partnerja oz. partnerke«. V tekstu preko analize slovenskega tiska, literarnih del ter ego dokumentov, predstavljamo tovrstni diskurz. Preko analize vzorca poročenih parov slovenske elite (v Ljubljani in Trstu) pa predstavljamo dejanske poročne izbire slovenske elite.

Ključne besede: elite, nacionalizem, poročne strategije, ženske, Trst, Ljubljana

ABSTRACT

WIVES OF THE SLOVENIAN ELITE IN LJUBLJANA AND TRIESTE

By considering contemporary Slovene newspapers, literary texts and ego documents from the turn of the 20th century, the article tries to analyze the discourse of the members of the Slovene elite about "proper marriage", especially how they discussed marriages with women of other national, social and generational origin. By analyzing a sample of married couples from Ljubljana and Trieste that were part of Slovene elites the article also tries to reconstruct real marriage choices and how often these choices transcended national, social and generational boundaries.

Keywords: elites, nationalism, wedding strategies, women, Trieste, Ljubljana

* Dr., docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, cergolana@gmail.com

** Dr., docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, selisnik2@siol.net

Uvod

V drugi polovici 19. stoletja so se vzporedno z vzponom meščanstva načini poročnih izbir začeli znatno spreminjati. Novi kulturni vzorci in vrednote so rahljali predhodne prakse sklepanja zakonov, ki so jih določale stanovske razlike, bolj kot namera samega ženina in neveste pa volja in predvsem imetje staršev. Po drugi strani pa sta prav modernizacija in pomeščanjenje novih slojev proti koncu 19. stoletja v javnosti ustvarila nove zapovedi in posredne prisile. Nastop nacionalizmov je pripomogel k uveljavljanju diskurza, ki je promoviral posebne poročne vzorce.¹

V pričujoči raziskavi sva se vprašali, kako so pripadniki slovenske elite v javnem diskurzu opredeljevali primerne poročne izbire. Kako odločno so nasprotovali starostnim razlikam in prestopanju nacionalnih ter družbenih mej? Kakšno vlogo so pripisovali svojim (bodočim) soprogam? Zanimalo pa naju je tudi, kako so bili v resnici videti njihovi poročni vzorci. Kako zvesto se je elita pri sklepanju zakonov držala načel, o katerih je razglabljala v časopisnih člankih in ki jih je tematizirala v literarnih delih? Torej, s katerimi ženskami so vidni predstavniki »slovenske smetane« v Ljubljani in Trstu na prelomu iz 19. v 20. stoletje v resnici stopili v zakonski stan?

Odgovore na zgornja vprašanja sva poskušali poiskati s pomočjo analize slovenskega tiska, literarnih del ter ego-dokumentov. Hkrati sva opravili tudi pretres dejanskih poročnih izbir vzorca moških pripadnikov slovenske elite (v Ljubljani in Trstu). Z definiranjem slednjega sva imeli kar nekaj težav zaradi pregovorne **fluidnosti narodne identifikacije in izmuzljive definicije pojma elita**.

Če elito na klasičnih teoretičnih premisah Vilfreda Parete in Gaetana Mosca opredelimo kot skupino ljudi, ki ima *zmožnost vpliva na strateške (politične) odločitve, ki krojijo življenjske razmere v družbi, se znajdemo pred dilemo njene horizontalne in vertikalne zamejitve*. Koga in na podlagi katerih kriterijev je mogoče prištevati med njene pripadnike? Raziskovalci so na to odgovorili z vpeljavo treh različnih metod, ki jih je le do določene mere mogoče uporabiti za zgodovinske raziskave. Prva med njimi je t. i. »reputational method«, ki določa elito na podlagi mnenja (strokovnjakov). Druga je t. i. »decisional method«, ki elito izbere tako, da preišče, katere osebe so intenzivno sodelovale v procesih političnega, pravnega in gospodarskega odločanja. Zadnja, t. i. »positional method«, ki je tudi najbolj uporabna, izhaja iz predpostavke, da sta v modernih družbah oblast in vpliv vezana na vodstvene položaje v javnih institucijah in zasebnih organizacijah nacionalnega/lokalnega pomena. Pripadnike elite tako preprosto poistoveti z osebami na ključnih položajih v politiki, javni administraciji, gospodarstvu, medijih, akademskem okolju, »pressure groups« itd.²

1 Marco H.D. van Leeuwen in Ineke Maas, *Hisclass; a historical international social class scheme*. (Leuven: Leuven University Press, 2011). John R. Gillis, »'A Triumph of Hope over Experience': Chance and Choice in the History of Marriage«. *International Review of Social History*, 44 (1999): 47–54.

2 Ursula Hoffmann - Lange, »Methodological Developments in Elite Research«, Paper for presentation at the 20 IPSA World Congress, Fukuoka, 9–14 July 2006, RC 02 Political Elites, Panel on Changing Modalities of Elite Behaviour and Belief. Podobno elite, v smislu »power elite«, definira tudi Charles Millis Wright, *The Power Elite* (New York: Oxford university press, 1958), po njem tudi Anna Millo. *Elite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891–1938* (Milano: FrancoAngeli Storia, Milano, 1989).

Opisano metodologijo sva težko prilagodili raziskovanju slovenske elite v Trstu in Ljubljani na prelomu stoletja. V teh dveh večnacionalnih urbanih okoljih monarhije se namreč glavni nosilci politične, administrativne in gospodarske oblasti pogosto (ali v primeru Trsta v večini) niso opredeljevali za Slovence (o tem bolj podrobno v nadaljevanju). Če bi v izhodišču pregledali najpomembnejše administrativne institucije in zasebna podjetja v mestih, bi potemtakem težko takoj zbrali relevanten in dovolj obsežen vzorec. Zato sva se problema lotili iz obratne smeri/obširneje/drugače:

1. Na podlagi popisnih pol avstrijskega cenusa iz leta 1900 (za Ljubljano) in iz let 1900 in 1910 (za Trst) sva izbrali tiste poročene moške, ki so svojo relativno (gospodarsko) moč izkazovali z določeno vsoto premoženja. Za Ljubljano sva uporabili kriterij pripadnosti prvemu volilnemu razredu pri občinskih volitvah, za Trst pa pripadnost prvim trem volilnim razredom pri občinskih volitvah. Za Trst sva o premoženju sklepali tudi posredno, na podlagi števila sob v stanovanju in števila služinčadi. Osem oseb sva v tržaški vzorec zajeli kljub temu, da jih nisva našli v volilnem imeniku, saj njihovo relativno premoženje zanesljivo potrjujejo drugi relevantni viri. Za Trst je namreč veljal zelo konservativen volilni red, ki je skupaj z okolico zajel zgolj približno 9000 volilnih upravičencev (v Ljubljani jih je bilo leta 1900 v vseh treh volilnih razredih 3905).³ Veliko zelo bogatih prebivalcev mesta Trst ni bilo umeščeno v volilni imenik.
2. Med tako izbranimi sva nato v vzorec zajeli samo tiste, ki so kot občevalni jezik navedli slovenščino, ki je sicer nezanesljiv kriterij za določanje nacionalne pripadnosti. Avstrijske oblasti si rubrike občevalnega jezika namreč v izhodišču niso zamišljale kot kategorije, ki bi opredeljevala narodno/etnično pripadnost, temveč kot jezik, ki ga posameznik/posameznica uporablja v vsakdanji komunikaciji. Toda ta kategorija je v popisih pomembno prispevala h konstrukciji/zamišljanju nacionalnih identifikacij, saj je posameznike silila v določeno izbiro.⁴ Navedbe več ali uradno nepriznanih občevalnih jezikov namreč cenzus ni predvidel, kar se je izkazalo za neugodno predvsem na narodnostno mešanih območjih, kjer so številni posamezniki v vsakdanji rabi dejansko uporabljali več jezikov, številni pa so tudi izhajali iz etnično mešanih zakonov. Kasneje so nacionalistični diskurzi, med njimi slovenski, občevalni jezik razlagali kot odraz nacionalne identifikacije. Kakor

3 Vasilij Melik, »Volitve v Trstu, 1907–1913,« *Zgodovinski časopis*, 1, št. 3–4 (1947): 72, 73. V Trstu sta bila glavna kriterija število sob (vsaj 6) in prisotnost hišnih pomočnic v stanovanju, v katerem so živeli. Upoštevali sva posameznike, ki so bili v prvem in drugem volilnem razredu. V mestu so bili štirje volilni razredi. Za volilno pravico v prvem razredu je bilo treba plačevati nad 300 goldinarjev letnega davka, v drugem 100–300, v tretjem 25–100 goldinarjev, v četrtem razredu pa so bili ostali volilni upravičenci, ki pa so morali biti vsaj posestniki nepremičnine (uradništvo je volilo v tretjem razredu). Bolj podrobno gl. Millo, *Elite del potere a Trieste*. Za Ljubljano smo vzeli samo prvi volilni razred, vanj so po reformi iz leta 1887 sodili vsi, ki so plačevali nad 100 goldinarjev davka. Uradniki so volili v drugem volilnem razredu.

4 Gl. npr. Rok Stergar in Tamara Scheer, »Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification,« *Nationalities Papers*, 46, št. 4 (2018): 575–91. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised edition* (London: Verso, 2006). David I. Kertzer in Dominique Arel, *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

pojasnjuje Alexander Pinwinkler,⁵ se je uradni census tako prelevil v politično bojno polje s kontradiktornimi idejami o »pravih« nacionalnih identifikacijah. Več raziskovalcev je pokazalo, da je enačenje občevalnega jezika z nacionalnostjo izrazito problematično, tudi zato, ker ne upošteva neposrednih pritiskov, s katerimi so se soočali posamezniki pri izpolnjevanju cenzusnih pol. Znano je, da so »družinski poglavarji« soprogam, nedoraslim otrokom in pogosto celo služinčadi brez njihovega privoljenja in kdaj tudi brez njihove vednosti pripisali svoj občevalni jezik. Šibko točko pri zagotavljanju objektivnosti cenzusa so predstavljale, kakor pojasnjuje Pavel Kladiwa,⁶ tudi lokalne oblasti, ki so v skladu s svojimi nacionalnimi cilji na različne načine pritiskale na respondente. V Trstu, na primer, so mestne avtoritete promovirale/vsiljevale italijanski jezik, zaradi česar je tudi slovenski nacionalni tabor leta 1910 vložil pritožbo in so državni organi posledično izvedli revizijo štetja.⁷ Po drugi strani so v Ljubljani oblasti promovirale slovenski občevalni jezik. Vse to potrjuje ugotovitve E. Brixa, da je imela kategorija občevalnega jezika majorizacijski učinek, saj je spodbujala razvoj proti nacionalno homogenem območju.⁸ Kategorija občevalnega jezika je postala glavno prizorišče nacionalnih spopadov, nacionalno naravnana javnost pa je vedno bolj poudarjala, da gre za kategorijo, ki pravzaprav prikazuje »narodnost«, in v tem smislu tudi organizirala vedno bolj intenzivne kampanje.⁹ Ravno zaradi teh težav sva zato določili nadaljnje kriterije za oblikovanje »nacionalne kategorije«.

3. Da bi v vzorec z večjo gotovostjo izbrali samo tiste posameznike/posameznice, ki so se identificirali za Slovence, sva upoštevali še njihovo vključenost v slovenska društva, banke in politične organizacije (še posebej, če so zasedali vodstvene položaje) in tako iz obratne smeri vendarle delno izpolnili zgoraj omenjeno »positional method«. Iskali sva njihovo »samopredelitev«, ki je edini kolikor toliko zanesljiv kriterij za določanje nacionalnih identifikacij.¹⁰ Izbrali sva tudi osebe, ki jih je sodobno časopisje (denimo ob smrti) predstavljalo kot »zavedno slovenske« (kar bi lahko opredelili kot »reputational method«).

Zgoraj opisane metode sva uporabili tudi zato, ker se nisva hoteli omejiti samo na osebe, ki so se zapisale v zgodovinski spomin z omembami v različnih leksikonih ali v kontekstu slovenske kulturne zgodovine, saj bi takšen nabor najverjetneje spregledal

5 Alexander Pinwinkler, »Commentary on the panel Ethnicity in Numbers: the Official Censuses, their Ethnic Categories, and the State Identity Politics, European Social Science History conference, Valencia, 30 March–2 April 2016,« *Romanian Journal of Population Studies*, 9, št. 2 (2016): 5–10.

6 Pavel Kladiwa, »National statistics in the Bohemian Lands 1880–2011: Factors affecting the setting of the criteria and methods used by the censuses,« *Romanian Journal of Population Studies*, 9, št. 2 (2016): 31–40.

7 Glede te problematike gl. npr. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša, *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910* (Ljubljana: Založba ZRC, 2012).

8 Emil Brix, »Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike,« *Zgodovinski časopis*, 41, št. 2 (1987): 303.

9 Vlado Valenčič, »Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880,« *Zgodovinski časopis*, 28, št. 3–4 (1974): 296.

10 Pieter Judson, »Inventing Germans: Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Habsburg Monarchy,« *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice, Nations, Colonies and Metropolises*, 33 (1993): 47–67.

nekatero gospodarstvenike, ki so za seboj, v primerjavi z intelektualci, morda pustili manj virov.

Tako zastavljeno raziskavo popisnih pol sva, kot že poudarjeno, geografsko omejili na Trst in Ljubljano, izjemno različni mesti s prav tako različnima sestavoma (politične in gospodarske) elite.

Ljubljana in Trst

Ljubljana je bila pred prvo svetovno vojno s svojimi približno 50.000 prebivalci¹¹ sicer precej nepomembno, provincialno mesto avstro-ogrške monarhije, vendar pa je kot kranjska prestolnica hkrati zagotovo predstavljala neuradno slovensko kulturno in politično središče.¹² V njej je leta 1880 živelo 76 odstotkov prebivalcev, ki so v popisu navedli slovenščino kot občevalni jezik, in skoraj 23 odstotkov tistih, ki so navedli nemščino kot občevalni jezik, ti so v mestu predstavljali pomemben politični (čeprav ob koncu stoletja vedno manj) in gospodarski dejavnik.¹³ Nasprotno je bil Trst hitro rastoče,¹⁴ izrazito narodnostno pisano in na prelomu stoletja tudi že razmeroma industrializirano pristaniško mesto iste monarhije.¹⁵ Mesto je nudilo poslovne priložnosti številnim trgovcem, finančnikom, industrialcem, od katerih se je peščica umeščala v mestno gospodarsko elito, jasno ločeno od ostalega prebivalstva po svojih posebnih oblikah družabnosti, razkošnem slogu življenja, vrednotah in gospodarskem pomenu, ki je presegal lokalni značaj. Toda ta propulzivna mestna gospodarska elita si je po besedah Anne Millo delila razmeroma malo skupnih potez z mestno *politično* elito. Medtem ko so predstavniki »velikega«¹⁶ mestnega kapitala zaradi tedanjih gospodarskih tokov, ki so severnojadransko pristanišče povezovali z imperijem, razmeroma pogosto podpirali osrednjo vlado in tudi nacionalistično neopredeljeno politiko, so delovanje politične elite prežemali lokalni narodnostni boji.¹⁶

Trst, mesto številnih poslovnih priložnosti, je predstavljajo precejšnje nasprotje provincialni Ljubljani, ki sta jo zaznamovala počasen gospodarski razvoj in dejstvo, da je imela Kranjska v drugi polovici 19. stoletja celo še bolj agraren značaj kot v predhodnem obdobju.¹⁷ Hkrati pa je Ljubljana vendarle predstavljala deželno upravno središče, kar je določalo strukturo njene mestne elite: to naj bi v nasprotju s Trstom

11 Lojze Pipp, »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske,« *Kronika slovenskih mest*, 2, št. 1 (1935): 66–72.

12 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* (Ljubljana: Založba Modrijan, 2006), 145.

13 Valenčič, »Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva,« Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918* (Ljubljana: Založba Litera, 2002), 431.

14 Ker sta modernizacija in ekonomski razvoj v mestu hitro napredovala, je Trst predstavljal zaželen prostor za številne migracije. Med letoma 1890 in 1910 se je prebivalstvo v mestu povečalo za 60 odstotkov. – Aleksander Panjek, »Gradnja in stanovanja v Trstu: gospodarska gibanja in socialna vprašanja v Trstu 1890–1913,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, št. 1 (2006): 79.

15 Marta Verginella, »Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu,« v: *Od Maribora do Trsta: 1850–1914, zbornik referatov*, ur. Darko Friš in Franc Rozman (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 69–76.

16 Millo, *Elite del potere a Trieste*.

17 Žarko Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 31, 32.

sestavljalo predvsem uradništvo in drobna buržoazija.¹⁸ Pomemben dejavnik gospodarskega razvoja so na Kranjskem predstavljali tuji podjetniki, ki so iz italijanskih, nemških in celo angleških dežel prinašali kapital, trg, poslovno in upraviteljsko znanje ter tehnologijo.¹⁹ Tako se je tudi slovensko opredeljena elita na Kranjskem oziroma v Ljubljani v meščanstvo umeščala predvsem glede na izobrazbo, in ne na premoženje.²⁰ Potomci podjetnikov iz nekoč slovenskih družin so radi prestopali v nemški tabor.²¹ Podobno oceno strukture slovenskega meščanstva je podal tudi Vasilij Melik, Slovencem naj bi po njegovem mnenju »manjkala polovica meščanstva«, pri tem pa je po vsej verjetnosti meril prav na gospodarski del.²² Nekatere druge raziskave sicer nakazujejo, da meščanstvo po premoženju med slovensko opredeljenimi Ljubljanci vendarle ni bilo tako skromno v številu in da so predhodne nasprotne ocene zgolj posledica njegovega preskromnega angažmaja v javnem življenju. Izobrazba in kapital sta se pogosto povezala in se medsebojno dopolnjevala. Mnogi izobraženci so si ustvarili precejšnje premoženje, ki so ga oplemenitili tudi z udejstvovanjem v gospodarskih dejavnostih, npr. z nakupi delnic in soudeležbo v različnih industrijskih podjetjih.²³

Toda med tem, ko je tržaška gospodarska elita v skladu s svojimi *self-help* vrednotami sledila tedanjim najsodobnejšim ekonomskih trendom,²⁴ so bila gospodarska načela ljubljanskih podjetnikov še močno reakcionarna. Tako sta v tem okolju tudi gospodarska zbornica in njen prvi slovenski predsednik Valentin Supan nasprotovala politiki svobodne trgovine in podpirala protekcionizem.²⁵ Tudi trgovski gremij, ki je do leta 1905 povezoval zlasti nemške trgovce, je denimo med svojimi cilji imel zgolj vzgojo trgovskega podmladka in mediacijo med trgovci, ne pa tudi vključitve ljubljanskih trgovcev v mednarodno trgovino.²⁶ Kranjski izobraženci so z globoko nezaupljivostjo gledali na radikalne socialne in ekonomske spremembe in niso zagovarjali kapitalistične tranzicije, temveč ohranjanje tradicije, celo slovanske zadruga, ki so jih postavljali za ideal v leposlovnih in znanstvenih delih.²⁷ V smislu varnosti in nekoč zaželenega rentništva plemičev so prevzeli njihov habitus, saj so iskali predvsem službo v javnem ali državnem sektorju.²⁸

18 Andrej Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993).

19 Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, 36.

20 Peter Vodopivec, »Educated Elites in Slovene Regions before WWI – between National Aspirations and Social and Political Conservatism,« v: *The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in 19th and 20th Century*, ur. Peter Vodopivec in Aleš Gabrič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zentrum für Soziale Innovation Wien – Avstrijski znanstveni institut v Ljubljani, 2011), 66. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 146.

21 Peter Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 14.

22 Melik, *Slovenci 1848–1918*, 676, 679, 684.

23 Janez Cvirn, »Brez svoje gospode narod ne živi,« v: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, ur. Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik (Celovec: Mohorjeva založba, 2008), 197, 198.

24 Millo, *Elite del potere a Trieste*.

25 Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem*, 80, 81.

26 »Petdesetletnica Gremija trgovcev v Ljubljani,« *Mali trgovci*, 2. 5. 1931, 275, 276.

27 Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem*, 213–18.

28 Vodopivec, »Educated Elites in Slovene Regions,« 71.

Tudi glede političnih in nacionalnih razmerij ali sestave »politične elite« sta se Trst in Ljubljana razlikovala. Politično sfero v Trstu je konec devetdesetih let 19. stoletja obvladovala italijansko usmerjena liberalno-nacionalna stranka, katere člani navadno niso izhajali iz najbogatejših družbenih plasti, temveč predvsem iz višjih srednjih slojev, med njimi, denimo, srečamo predvsem odvetnike, srednje velike trgovce itd.²⁹ Politično delovanje liberalno-nacionalne stranke se je v nacionalističnem zanosu osredotočalo na italijansko avtonomijo, obenem pa je zaradi vse bolj vidne prisotnosti slovensko naravnane prebivalstva³⁰ v mestu prevzemalo izrazito protislovenski značaj, v skladu s katerim je delilo tudi mestne funkcije.³¹ Slovenska elita v mestu se je na drugi strani, kakor ugotavlja Marta Verginella, tako konstituirala (če izpustimo nekatere (državne) organe) zunaj osrednjih institucij, ki so v Trstu služile kot temelj za pridobivanje in izvrševanje oblasti, bogastva in prestiža. Uporabljala je avtonomen intencionalni okvir, znotraj katerega je od osemdesetih let naprej nastajal skelet paralelne družbe.³² Množica društev, neformalnih krožkov je ustvarjala občutek pripadnosti, omogočala krepitev narodnih vrednot in tudi razširjala prostor, ki je slovenskemu meščanstvu ponujal priložnosti za gospodarski vzpon.³³ V času ene generacije je slovenski buržoaziji (s pomočjo predvsem hrvaškega in češkega kapitala) uspelo postavili na noge trdne kreditne/finančne organizacije (npr. Jadransko banko). Širitev volilnega cenzusa (in tudi dotok slovenskega življa v mesto) pa ji je omogočala, da se je še politično okrepila.³⁴ Medtem ko je leta 1897 na mestnih volitvah dobila 1/6 glasov, jo je leta 1911 volila že 1/4 volilnih upravičencev.³⁵

Zaradi razvoja, ki se je krepil proti nacionalno homogenem območju, je – tako kot drugod po monarhiji, tudi na Kranjskem – Ljubljana proti koncu 19. stoletja sledila trendu slabitve šibkejših manjšin.³⁶ Brix tako že trdi, da družbeni vzpon v kranjskih mestih v 20. stoletju ni več nujno potekal po asimilaciji k nemštvu.³⁷ Slovensko meščanstvo, po izvoru v glavnem povezano z izobrazbo, je v Ljubljani hitreje pridobivalo politično veljavo in podobno, a še bistveno bolj odločno kot v Trstu začelo polniti vrste lokalne *politične* elite. Sredi največjega nemškega pritiska v sedemdesetih letih, leta 1877 je bilo namreč med 36 kranjskimi deželnimi zastopniki le 16 tistih, ki so se zavzemali za slovenski tabor, leta 1908 pa je bila slika že povsem drugačna, jih je med 39 deželnimi poslanci le 11 pripadalo nemški stranki.³⁸ V ljubljanskem mestnem

29 Millo, *Elite del potere a Trieste*.

30 V občini Trst je leta 1910 živelo 229.510 prebivalcev, med njimi se jih je 25 odstotkov izreklo za slovenski občevalni jezik.

31 Millo, *Elite del potere a Trieste*.

32 Marta Verginella, »Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento. Da comunità etnica a minoranza nazionale,« v: *Storia economica e sociale di Trieste I. La città dei gruppi: 1719–1918*, ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek (Trieste: Lint, 2001), 441–81.

33 Cattaruzza povzeto po: Aleksej Kalc, »Oblike organiziranosti slovenskega Trsta v času družbenega in narodnega vzpona,« v: *Umetnostni izraz ob nacionalnem vprašanju. Glasba, slikovna in besedna umetnost ob slovenski-italijanski meji v drugi polovici XIX. stoletja do prihoda fašizma*, ur. Aleksander Rojc (Ljubljana: Založba ZRC in Trst: Glasbena matica, 2015), 53.

34 Millo, *Elite del potere a Trieste*.

35 Melik, »Volitve v Trstu,« 85, 86.

36 Brix, »Številčna navzočnost nemštva,« 297–307.

37 Ibid., 306.

38 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 210, 303.

svetu so bile spremembe še hitrejše, že leta 1864 je slovenska stranka imela večino v občinskem svetu, od leta 1867 pa je večino spet prevzela nemška stranka, ki jo je ohranila do leta 1882.³⁹

Elite imajo izredno pomembno vlogo, saj so – kot pravi Žarko Lazarević – po svojem položaju postavljene v center strateškega odločanja o družbenem in ekonomskem razvoju. Zaradi tega njihova struktura in izvor odločata tudi o poteh in načinih socialne in gospodarske modernizacije. V tem smislu so razlike v strukturi, izvoru in ideologiji elit vplivale na družbeno, politično in ekonomsko življenje v določenem okolju.⁴⁰ Predstavnike slovenske nacionalne elite v Trstu in Ljubljani, kot sva pokazali zgoraj, umeščamo v meščanstvo. V 19. stoletju tudi avstrijsko meščanstvo še zdaleč ni bilo enovita socialna kategorija. Sestavljali so ga bankirji, uradniki, pripadniki svobodnih poklicev pa tudi obrtniki in mali trgovci. »Meščanskost« je predvsem določala »kultura« ali – kot pravi Bruckmüller – kulturni habitus. Slednjega sta zaznamovala posebna načina mišljenja in vedenja,⁴¹ ki sta poudarjala pomen »premoženja in izobrazbe«, kar se je približno ujemalo tudi s pogoji za volilno pravico. Glavna načina oblikovanja meščanstva sta bila namreč dva, vzpon zaradi izobrazbe in šol ali akumuliranja premoženja. Tudi Jürgen Kocka podobno ugotavlja, da je meščanstvo v smislu ožjega nemškega pomena *Bürgertum* mogoče izvorno deliti na *Wirtschaftsbürgertum* (torej podjetnike, kapitaliste, managerje, *rentiers*) in *Bildungsbürgertum* (torej odvetnike, sodnike, visoke uradnike, ministre, novinarje, inženirje itd.).⁴² Čeprav sta se omenjeni skupini glede na izvor razlikovali, pa sta čutili zavezanost istim vrednotam, kar bi po Kocki lahko povezali s kulturno teorijo v razumevanju meščanstva,⁴³ prav tako pa je po njem pomembna tudi relacijska teorija. Ta pravi, da enotno skupino izoblikujejo skupna zavest, kohezija in skupno samorazumevanje, ki se oblikujejo le tedaj, če se občutijo napetosti in konflikti z drugimi socialnimi skupinami. S tem, ko se ena skupina loči od ostalih, izoblikuje svojo ločeno identiteto. Meščanstvo je torej imelo skupne »sovražnike« in habitus, vendar pa je bila izkušnja meščanskosti posameznih podskupin zelo različna, saj so se meščani med seboj ločili glede na interese in poklicne izkušnje, ekonomski status, spol, regijo, religijo in nacionalnost.⁴⁴ Za kranjsko ozemlje je bilo značilno, da je nemajhen del meščanstva zastopalo prav provincialno meščanstvo iz manjših mestnih središč.⁴⁵ Za slovensko meščanstvo v Trstu pa je veljalo, da je bilo skoraj nadregionalno sestavljeno ali je prihajalo iz drugih slovenskih krajev.

39 Vasilij Melik, »Volitve v Ljubljani«, *Kronika*, 29 (1981): 115–24.

40 Žarko Lazarević, *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 360.

41 Ernst Bruckmüller, »Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva«, *Zgodovinski časopis*, 45, št. 3 (1991): 369–91.

42 Poleg tega ob strani kot ločeno skupino navaja še *Kleinbürgertum*, ki običajno zaobjema nižje srednje razrede, izključuje pa buržoazno elito.

43 Jürgen Kocka, »The European Pattern and the German Case«, v: *Bourgeois society in nineteenth century Europe*, ur. Jürgen Kocka in Allan Mitchell (Oxford/Providence: Berg, 1993), 3–39.

44 Jürgen Kocka, »The Middle Classes in Europe«, *The Journal of Modern History*, 67, št. 4 (1995): 783–806.

45 Vasilij Melik, »Središča, provinca, meščani«, v: *To in ono o meščanstvu v provinci* (Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1995), 5–9.

Vzorca in problem njune reprezentativnosti

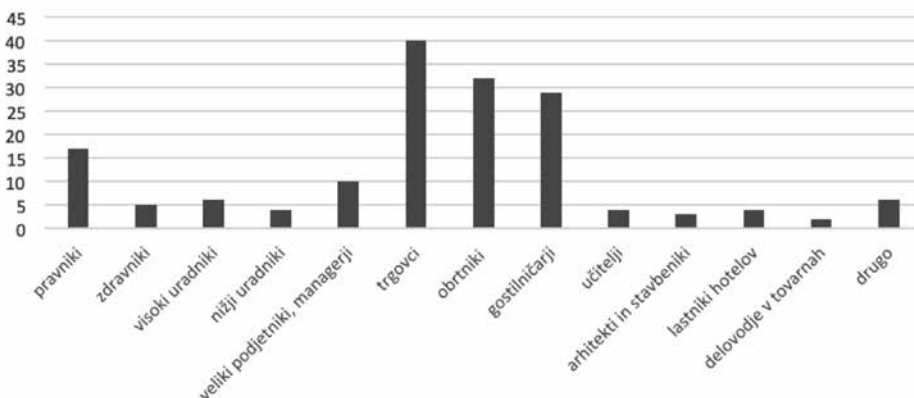
Preden se lotimo analize, je vredno predstaviti vzorca, da preveriva, ali potrjujeta že znane ugotovitve o lastnostih slovenske elite v obeh mestih ter sta potemtakem reprezentativna za pričujočo raziskavo.

Ljubljana

Ugotovili sva, da je v Ljubljani med vsemi osebami, vpisanimi v prvi volilni razred, ki sva jih nato našli tudi v popisnicah, mogoče izslediti 305 poročenih moških,⁴⁶ od katerih jih je 188 (61 %) navedlo samo slovenski občevalni jezik, 7 pa jih je poleg slovenskega navedlo še druge (običajno nemškega, ki so ga revizorji naknadno prečrtali). Od navedenih 195 sva za nadaljnjo obravnavo upoštevali samo 162 tistih, za katere lahko na podlagi drugih indecev sklepamo, da so se opredeljevali za Slovence.⁴⁷ Mednje je sodilo 111 »gospodarstvenikov« in 51 »intelektualcev«. Oboji skupaj predstavljajo izhodiščni vzorec, ki je glede na bivališče razkropljen po številnih ljubljanskih ulicah.

Poklicna struktura ljubljanskega vzorca zvesto odseva provincialni značaj obravnavanega mesta, ki se še ni popolnoma industrializiralo,⁴⁸ saj po številu v njem izstopajo trgovci (40), lastniki/obrniki (32) in tudi gostilničarji (29). Zajetna je tudi skupina pravnikov (17), nekaj je lastnikov večjih podjetij (10) in visokih uradnikov (7) (gl. *Slika 1*).

Slika 1: Število moških pripadnikov slovenske elite po poklicih (Ljubljana, 1900)

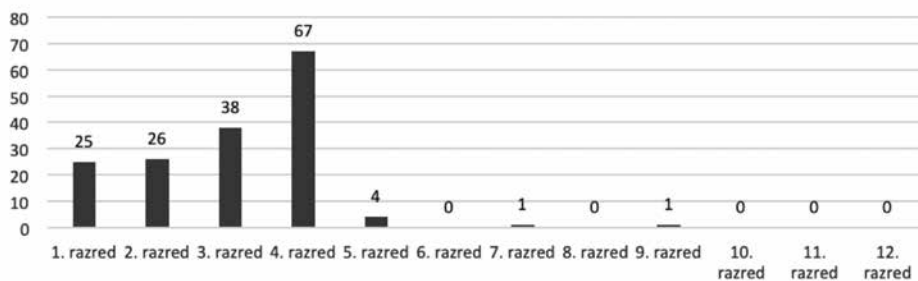
46 Za ljubljanski vzorec gl. Jaka Banfi, Dunja Dobaja, Filip Čuček et al., »Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900.« [rastoča zbirka podatkov] *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 6. 6. 2018, <http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8>.

47 Pri zajetni skupini nismo uspeli z gotovostjo prepoznati nacionalne opredelitve, kar bi lahko kazalo na določen odstotek nacionalno indiferentnih ali mlačnih tudi med premožnejšimi Ljubljančani.

48 Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar*.

Po razvrstitvi navedenih poklicev v lestvico HISCLASS⁴⁹ se tako slaba četrtnina (38) vključenih v vzorec umešča v tretji družbeni razred, dve petini (67) v četrtega, ostali pa se umeščajo v razrede tako, kot kaže *Slika 2*.

Slika 2: Število moških pripadnikov slovenske elite po družbenih razredih po HISCLASS klasifikaciji (Ljubljana, 1900)

V primerjavi s statusom njihovih očetov je 44 (39%) posameznikov v vzorcu napredovalo po družbeni lestvici, 17 (15%) jih je najverjetneje nazadovalo, pri 52 (46%) ni bilo sprememb in so bili umeščeni v podoben družbeni razred kot njihovi očetje (gl. *Slika 3*), za 49 oseb pa nam doslej ni uspelo pridobiti podatkov o njihovem socialnem izvoru.

Slika 3: Primerjava statusa sinov in očetov po lestvici HISCLASS:

očetje \ sinovi	1.+2. razred	3.+4.+5. razred	6.+7. razred	8. razred	9. razred	11. razred	10.+12. razred
1.+2. razred	20	16					36
3.+4.+5. razred	14	32	1				47
6.+7. razred	1	4					5
8. razred	6	13					19
9. razred							
11. razred							
10.+12. razred	2	3			1		6

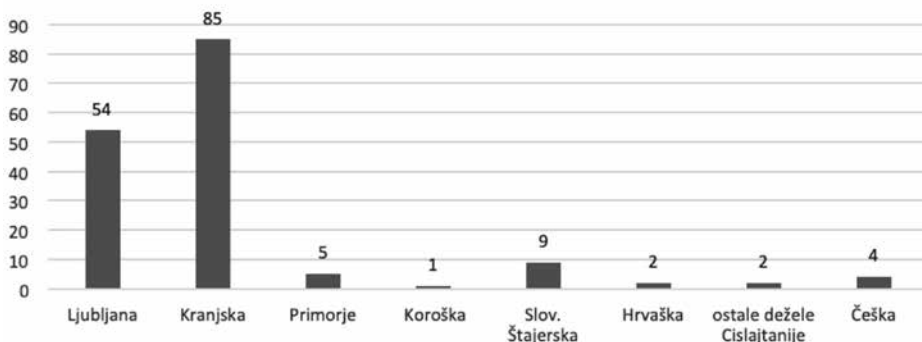
49 Hisclass je mednarodna zgodovinska razredna shema, ustvarjena z namenom, da bi omogočala lažjo primerjavo družbenih razredov med različnimi obdobji in jeziki. Povezana je z mednarodno standardno klasifikacijsko shemo za poklice – HISCO. Pri razvrščanju v družbene razrede HISCLASS upošteva razločevanje fizičnega od intelektualnega dela, strokovno delo od nestrokovnega, lastniškega od nelastniškega in dejstvo, ali gre za delo, ki ga nadzorujejo nadrejene osebe ali ne. - H.D. van Leeuwen in Maas, *Hisclass; a historical international social class scheme* (Leuven: Leuven University Press, 2011).

Nekoliko bolj kot »gospodarstveniki« so povsem po pričakovanjih v primerjavi s svojimi očeti napredovali tisti posamezniki, ki jih lahko štejemo med »intelektualce«, med njimi sva našli tudi 10 (25 %) kmečkih sinov.

Ti podatki sicer kažejo na večjo prisotnost gospodarskega meščanstva med najpremožnejšimi Slovenci, hkrati pa izvor posameznikov, ki jih umeščamo med gospodarstvenike, nakazuje, da se kranjsko meščanstvo ni oblikovalo na novo, iz nemeščanskih, podeželskih socialnih in poklicnih skupin.⁵⁰

Geografski izvor obravnavanih moških je manj pisan kot njihova poklicna struktura in je podoben rezultatom, ki jih je za isto obdobje za skupino lastnikov stanovanj dveh premožnejših ljubljanskih ulic ugotovil Andrej Studen.⁵¹ Največ se jih rodilo v Ljubljani ali drugih kranjskih okrožjih, presenetljivo malo pa v drugih slovenskih deželah (gl. *Slika 4*).

Slika 4: Pripadniki slovenske elite glede na kraj rojstva (Ljubljana, 1900)

Gospodarstveniki so se glede na kraj rojstva v primerjavi z inteligenco izkazali za nekoliko manj geografsko mobilne, saj se jih je v Ljubljani ali v ostalih kranjskih okrajih rodilo 91 odstotkov. Med tistimi, ki so se ukvarjali z intelektualnimi poklici, se jih je na Kranjskem rodilo 76 odstotkov.

Demografske značilnosti opisanega vzorca se v večini pogledov ujemajo s predhodnimi dognanji o značaju slovenske elite v Ljubljani (oziroma na Kranjskem), zato sva ga ocenili kot zadostno veljavnega za nadaljnjo obravnavo. (Nekoliko bolj so sicer v nasprotju s pričakovanji nadreprezentirani posamezniki, ki so se ukvarjali z gospodarstvom).

⁵⁰ Peter Vodopivec, »Mladi slovenski izobraženci in Dunaj pred prvo svetovno vojno,« v: *Slovenski odnosi z Dunajem skozi čas*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj in Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, 2013), 69.

⁵¹ Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar*.

Trst

V vzorec smo zajeli 43 poročenih moških iz nekaterih ulic Terezijanske četrti in četrti Borgo Nuovo, ki bi jih lahko na podlagi zgoraj opisanih kriterijev (sodelovanje v slovenskih društvih, vpis v volilni imenik, prisotnost služkinje v stanovanju itd.) opredelili za predstavnike slovenske družbene elite ali vsaj slovenskega meščanstva v Trstu.⁵² Med temi se jih je 15 ukvarjalo z gospodarskimi dejavnostmi, zlasti s trgovino, preostalih 28 pa je delovalo v pretežno intelektualnih poklicih. Zlasti imamo v vzorcu dobro zastopane (**višje**) **carinske uradnike**, saj smo jih med analiziranimi našli kar 10.

Nabor poklicev nakazuje, da sva v vzorec zajeli osebe, ki se večinoma niso umeščale v prav najvišje družbene razrede, kar potrjuje opis zgoraj. Po kriterijih HISCLASS bi večino izmed njih (18) razvrstili v četrti družbeni razred, 7 v tretji družbeni razred in 10 v drugi družbeni razred. V prvi bi jih lahko razvrstili 5 in v petega enega.

Kriteriji HISCLASS so sicer pri določanju premoženja na osnovi poklicev, predvsem takrat, ko ne razpolagamo s podrobnejšimi informacijami, lahko do določene mere varljivi. Zato naj vzorec osvetliva tudi s stališča njegove umeščenosti v volilne razrede pri mestnih volitvah. Kot že poudarjeno, sva izbirali samo tiste iz prvih treh volilnih razredov (razen šestih posameznikov, ki sva jih v vzorec umestili dodatno). Večina slovenskih volivcev (32) se je po pričakovanjih umeščala v tretji razred. V drugem volilnem razredu smo našli 5 predstavnikov slovenske elite v Trstu, med njimi odvetnika – Gustava Gregorina in Mateja Pretnerja, dva (vele)trgovca – Franca Abrama in Franca Mirta – ter posestnika Karla Batističa. V seznamu oseb, ki so pripadale prvemu volilnemu razredu, smo pri pregledu izbranih ulic našli samo enega predstavnika slovenske elite, znanega posestnika in gospodarstvenika Kornelija Gorupa (sina znanega bogataša Josipa Gorupa).

Rojstni kraji so bolj raznoliki kot pri analizirani ljubljanski eliti. V vzorec sva našli le 11 rojenih Tržačanov, kar 18 pa se jih je rodilo na Goriškem in 13 na Kranjskem, eden v Istri ter eden na Češkem. To glede na propulzivne selitvene tokove, ki so se v 19. stoletju stekali v mesto, ne preseneča.

Opisani vzorec seveda le do določene mere zrcali lastnosti slovenske družbene elite, ki je leta 1900 živela v Trstu, v njem je, denimo, zagotovo zajetih premalo najbolj premožnih slovenskih gospodarstvenikov, ki so bili v tem mestu bolj v ospredju kot v Ljubljani, kljub temu ga lahko ob potrebni previdnosti štejemo za veljavnega in relevantnega za pričujočo analizo lastnosti soprog.

52 Popisne pole za leti 1900 in 1910 za Trst sva pridobili v Archivio generale di Trieste.

Diskurz nacionalizma

Multietnični imperiji v Evropi so se v poznem 19. stoletju znašli pred dilemo, ali spodbuditi ali zavirati vzpon nacionalizma, in Avstro-Ogrska se je zlasti od devetdesetih let 19. stoletja odločila za prvo pot.⁵³ Proti koncu 19. stoletja je vrsta institucionalnih⁵⁴ in političnih dejavnikov, med njimi zlasti postopna demokratizacija političnega življenja, ki je sledila širitvi volilnega cenzusa, preoblikovala značaj predhodno omejenih ali celo še ne docela artikuliranih nacionalnih gibanj. Nacionalistični diskurz je začel nagovarjati vse širše sloje prebivalstva.⁵⁵ Organizirala so se enonacionalna društva in šole, nacionalna elita pa je vsaj na deklarativni ravni začela zavračati kakršnokoli popuščanje in zahtevala, da se ljudje tudi v vsakdanjem življenju držijo nacionalnih norm.

Slovenski nacionalisti so začeli opozarjati, da Slovenca definira uporaba jezika. Svoje rojake so postavljali pred vrsto natančnih pravil za vsakodnevno izkazovanje rodoljublja: Zaveden Slovenec je moral ohranjati lastne šege in navade ter redno izobešati slovensko zastavo.⁵⁶ V prostem času je obiskoval slovenska društva in veselice,⁵⁷ slovenske pevske zборе, čitalnice in ljudske knjižnice, prav tako je zbiral stare časopise in jih pošiljal na mejo.⁵⁸ Ob praznovanju družinskih praznikov in žalostnih dogodkih je daroval za slovenska društva. Učil se je občinskih pravil in po možnosti kandidiral za slovensko stranko. Z namenom, da bi pomagal krepiti domači kapital, je kupoval samo v slovenskih trgovinah in podjetjih.⁵⁹ Ker je Slovencem manjkalo podjetnikov, so nacionalisti »sinove naroda« spodbujali, da se poklicno usmerijo v obrtniški (ali trgovski) stan.⁶⁰ »Pravi Slovenec« naj bi otroke obvezno vpisoval v izključno slovenske vrtce in kasneje šole.⁶¹ Slovensko opredeljena meščanka je svoje domoljubje morala izkazovati z rabo slovenskega jezika ob vseh priložnostih⁶² in s prevzemanjem mode, ki je upoštevala narodno nošo.⁶³ Kot mati in skrbnica prihodnjih rodov je otrokom pripovedovala o lepotah domovine in njeni preteklosti. Zlasti na Kranjskem so

53 Christopher Alan Bayly, *The Birth of the Modern World 1780–1914* (Oxford: Blackwell publishers, 2003), 212.

54 Pieter Judson trdi, da naj bi same politične strukture avstro-ogrške monarhije spodbujale nastanek narodov, ki niso bili neizogiben rezultat večjezikovne realnosti v monarhiji. – Pieter Judson, *The Habsburg Empire* (Harvard: The Belknap Press of Harvard University Press, 2015), 273, 297, 299.

55 Ibid, 307. Pieter M. Judson, »The Gendered Politics of German Nationalism in Austria 1880–1990,« v: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ur. David F. Good, Margarete Grandner in Mary J. Maynes (Oxford: Berghahn Books, 1996), 3.

56 Branko Goropevšek, »Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908 (spomin na 90-letnico dogodkov),« v: *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Maribor: Zveza zgodovinskih društev, 1998), 115–23.

57 *Koledar CMD* 1904, 33, 61.

58 *Koledar CMD* 1909, 58.

59 Božidar Jezernik, »Od vzpona nacije do nacionalizacije,« v: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije*, 17–66.

60 SI AS 16, Konvoluti. Branibor, 1914. »Slovenci, na dan!,« *Slovenski gospodar*, 25. 7. 1901, 1.

61 *Koledar CMD* 1909, 73, 101.

62 Ivan Hribar, *Moji spomini* (Ljubljana: Slovenska matica, 1983), 268. Jože Košir, »Dopisi, Iz Ljutomera,« *Slovenski gospodar*, 30. 10. 1890, 347. »Slovenski jezik in naše ženstvo po mestih,« *Slovenec*, 15. 2. 1879, 1.

63 Tanja Tomažič, »Oblačilo noša in slovensko meščanstvo,« v: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije*, 171–76.

nacionalisti od nje pričakovali tudi to, da je svoje hčerke in sinove učila zgolj slovensko.⁶⁴ Diskurz štajerskih slovenskih ideologov je sicer na problem učenja jezika gledal z bolj praktične perspektive: »Slovenec je Slovenec zaradi krvi, seveda mora znati slovensko, toda ni niti problematično, če se uči nemško.«⁶⁵ Citat nakazuje, da slovenska elita svoje nacionalne skupnosti ni zamišljala zgolj na jeziku, ampak, kakor ugotavlja Jezernik, na skupni preteklosti, »dediščini dedov in očetov«⁶⁶ in tudi na rodu ali »krvi in zemlji«.⁶⁷

Tako je med zgoraj naštetá pravila, ki so se jih Slovenke in Slovenci morali držati v zasebnem življenju, pogosto sodilo tudi nasprotovanje nacionalno mešanim zakonom, zato da bi »naš narod ostal čist«.⁶⁸ Povsem podobne ideje srečamo v tedanjem nemškem nacionalističnem diskurzu.⁶⁹ Vse od osemdesetih let 19. stoletja naprej je nova nacionalistična ideologija poudarjala, da obstajajo vezi, ki združujejo vse Nemce, ne glede na sloj. Nemški nacionalizem se je pozicioniral nasproti slovanskemu in začel poudarjati, da je treba negovati etnično čistost z uporabo »čistega« jezika in vzpostaviti »prave« kulture. Kot zaščitnicam etnične čistosti in tistim, ki so prvenstveno odgovorne za vzgojo otrok, je omenjene naloge nalagal zlasti ženskam. Ženske so bile pod drobnogledom ne le zaradi zaščite otroka pred drugim jezikom, najema hišne pomočnice s pravo nacionalno identifikacijo,⁷⁰ temveč tudi zaradi regulacije ali omejitve eksogamnih zakonskih zvez.⁷¹ Kot je pokazala Heidrun Zettelbauer, je nemška nacionalistična propaganda promovirala etnično čist »Völkischen Ehe«.⁷² Svoj pritisk je nemški nacionalistični diskurz usmerjal zlasti na ženske, na tiste, ki so se nacionalističnim ciljem bojda izneverile z izbiro samskega stanu, še bolj pa na one, ki so stopile v zakon z moškim iz nacionalno kompetitivnega okolja. Podobni apeli so krožili med Nemci na Slovenskem in jih najdemo v nemških koledarjih Südmark.⁷³

Povedano se sklada z zaključki Alexandra Maxwella,⁷⁴ da je v srednji in vzhodni Evropi prevladoval diskurz o nacionalni endogamiji, ki je bil izrazito spolno določen. Predvsem ženskam so nacionalisti praviloma nalagali, da so si partnerja, bodočega

64 Kompoljski, »Narodna vzgoja v domači hiši,« *Koledar CMD* 1910, 43–54. Minka Govekar, *Dobra gospodinja* (Ljubljana: Založba Schwentner, 1909), 5.

65 »Slovenec,« *Slovenski gospodar*, 31. 7. 1884. Gl. tudi Alenka Divjak, *Slovenski pedagoški tisk v borbi proti potujčevanju naše mladine 1860–1918* (Ljubljana: Inštitut Nove revije, 2017), 63.

66 Božidar Jezernik, *Nacionalizacija preteklosti* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013), 35.

67 »Družbe sv. Cirila in Metoda redna XXIII. velika skupščina dne 13. kimavca 1908 v Ptuj,« *Koledar CMD* 1909, 93. »Kako naj volimo Slovenci?,« *Slovenski gospodar*, 19. 2. 1891, 1.

68 »Družbe sv. Cirila in Metoda redna XXIV. velika skupščina dne 8. velikega srpana 1909 na Jesenicah,« *Koledar CMD* 1910, 100.

69 Pieter Judson, »Inventing Germans: Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Habsburg Monarchy,« *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice, Nations, Colonies and Metropolises* 33 (1993): 47–67.

70 »Die 50.000 Krainer außer Landes,« *Laibacher Wochenblatt*, 26. 8. 1882.

71 Judson, »The Gendered Politics of German Nationalism«.

72 Heidrun Zettelbauer, »Die Liebe sei Euer Heldentum«. *Geschlecht und Nation in völkischen Vereinen der Habsburgermonarchie* (Frankfurt in New York: Campus Verlag, 2005), 375, 376.

73 Gl. npr. *Deutscher Kalender für Krain*.

74 Alexander Maxwell, »National endogamy and double standards: sexuality and nationalism in east-central Europe during the 19th century,« *Journal of social history*, 41, št. 2 (2007), 413–33.

moža, poiskale znotraj svoje skupnosti. Moški so po drugi strani bodoče neveste lahko izbirali pri nacionalnih nasprotnikih, seveda z namero, da tujko nacionalizirajo. Spolna osvojitve naj bi se tako spremenila tudi v nacionalno.⁷⁵ Toda takšen diskurz v slovenskem okolju, kot kažejo viri, ni prevladoval, saj so slovenski nacionalisti »narodnostno mešano« poroko običajno odsvetovali ženskam in moškim.

Že leta 1862 so denimo slovenski časopisi poudarjali, da so slovenska dekleta lepa, nemška pa bogata in da bodo z »ženitvami vse meje premenjane«.⁷⁶ Od tedaj so se pozivi k izbiri slovenske partnerice le še množili. Poudarjali so, da morajo Slovenci poročiti Slovenke, Slovenke pa izbrati »moža, ne bogastva«.⁷⁷ Leposlovnna dela so začela poudarjati, da je mogoče premagati tudi socialne razlike, če se le izbere slovenski/a partner/ica. To zagovarja tudi ženska literatura, ki so jo pisale pisateljice za ženske bralke. Edina stvar, ki v njihovih romanih in črticah nedolžno, toda moralno pokončno junakinjo, ki prihaja iz ugledne družine srednjega sloja, ki je bankrotirala, in mora zato delati, da preživi, ločuje od glavnega moškega junaka, je premoženje. Ljubezen na koncu seveda premaga oviro.⁷⁸ Takšna opozorila so se začela pojavljati tudi v publicističnih besedilih in biografijah. Leta 1911 je neznani avtor zapisal takole: *Kolikega pomena in važnosti za slovensko narodnost je zahteva, da Slovenec jemlje v zakon le Slovenko in Slovenka le Slovenca, kaže prav izrazito zadnje ljudsko štetje. Skoraj povsod – [...] – kjer je slovenski mož, ki ima Nemko za ženo, vpisal kot občevalni jezik za oba nemški, kjer je pa žena Slovenka in mož Nемец pa isto tako. Otroci so kajpada povsod vpisani kot Nemci. Iz tega je jasno razvidno, da Slovenci z mešanimi zakoni vedno izgubimo, ker se dotična rodbina vedno odtuji našemu narodu in ne le, da je za nas vedno izgubljena, ampak so tudi ti ljudje najhujši naši narodni nasprotniki. To naj upoštevajo vsi, ki v tem oziru lahko vplivajo na ta ali oni način.*⁷⁹ Slovenski pisci so bili prepričani, da bo poroka z nemško partnerico ali partnerjem pomenila sprejetje dominantne kulture. Število podobnih pozivov v vseh mogočih besedilih je presenetljivo: *Ako se čuteča slovenska mladenka odloči pozneje za zakonski stan, izbrala si bo za sodruga v življenju le značajnega rojaka Slovenca, vsakega tujerodnega lizuna pa bo odslovila, ker hlepi le po njenem premoženju, mrzi pa njen rod in sveti materin jezik. Slovenska deklica bo pela: Ljubi moj je čvrst rojak, lep slovenski je junak.*⁸⁰ Pavla Hočevar v svojih delih piše takole: *Vsekakor je res, da so se naši izobraženci pogosto ženili z Nemkami. Ko so študirali v Gradcu ali na Dunaju, je bil marsikdo večkrat lačen kot sit. Niso bili nobeni redki primeri, da je naš visokošolec po gostilnah in podobnih krajih jedel na upanje. Komu se je moral zasmiliti, če ne natakarici! Pa je beseda dala besedo, usmiljenje se je prelevilo v simpatijo, simpatija je prerasla v ljubezen in v zakon. Z diplomom je študent pripeljal domov nemško ženo, ki se je le težka privadila jeziku in je živela do smrti kot tujek v družinskem telesu. Duševnega sožitja z bolj izobraženim*

75 Maxwell, »National endogamy and double standards,« 413–33.

76 »Originali iz domačega življenja,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 18. 6. 1862, 206.

77 Jernej Komac, »'Slovenke ve drage, cveteče dekleta' Vloga žensk v nacionalizirajočem slovenskem časopisu od 1848 do 1876« (Seminarska naloga, Filozofska fakulteta, 2016).

78 Katarina Bogataj Gradišnik, »Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in v slovenski literaturi 19. stoletja,« *Primerjalna književnost*, 12 (1989): 34.

79 »Mešani zakoni in ljudsko štetje,« *Slovenski narod*, 31. 1. 1911, 3.

80 SIAS 16, Konvoluti. Branibor, 1914.

možem ni bila sposobna, v družbi se je težko znašla, celo otroci so se ji kmalu odtujili, pa se je tako uporabljala sama sebi, v pedantnem gospodinjstvu in v vsakodnevnih drobnih skrbeh za družino. Ko smo po prvi svetovni vojni dobili svojo univerzo, je bilo nesrečnih mešanih zakonov vedno manj.⁸¹ Podobno stališče so imeli tudi drugi slovenski politiki.⁸² Zlasti zakoni z nemško opredeljenimi ženskami so bili strogo obsojeni. Temu zgražanju ni ušel niti Josip Stritar. Ko je uveljavljeni slovenski kulturnik praznoval sedemdesetletnico v Ljubljani, sta se pod njegovim balkonom zbrali dve skupini študentov. Prvi so slavljena navdušeno pozdravljali, drugi pa so, ogorčeni zaradi njegove izbire nemške partnerice, vzklike trgali z žvižgi.⁸³

Zakaj so slovenski nacionalisti ravno v »nemških ženskah« prepoznavali tako pomembno grožnjo? Morda lahko omenjeni strah obrazložimo v povezavi s konceptom »nacionalizma žrtve« (*>victimhood nationalism<*), ki ga je razvil⁸⁴ Jie-Hyun Lim. Po tem naj bi se v nacionalnem imaginariju pri soočenju s preteklostjo vzpostavila dihotomija med nasilnežem in žrtvijo, v vlogi katere je vselej nastopala pripadajoča nacionalna skupnost. Položaj žrtve naj bi se tako prenašal iz roda v rod in vzpostavljala nacionalno solidarnost med generacijami. (Koncept se približuje konceptu »dedne žrtve« Zygmunda Bauman.) Ker so se slovenski nacionalisti (skladno s takšnim, viktimiziranim dojemanjem svoje nacionalne usode) v odnosu do Nemcev torej vselej identificirali z vlogo žrtve, so potemtakem tudi verjeli, da se »slovenski moški« niso sposobni izogniti asimilaciji, ki bi sledila poroki z nemško opredeljeno žensko.

Pri italijansko-slovenskih mešanih zakonih se je slovenski nacionalni diskurz, kot kažejo nekateri indici, sicer morda lažje odmaknil od nacionalizma žrtve, ni pa se niti približal Maxwelllovi interpelaciji. Kajti slovensko opredeljene ženske v nekaterih prispevkih celo prevzamejo vlogo osvajalk italijansko opredeljenih moških: *Pred prvo vojno so prihajala v Trst dekleta z vseh strani Avstrije, največ jih je bilo seveda s Krasa. Tržaške gospodinje so kraševke splošno zelo čislale kot dobre in zanesljive delavke. Marsikatera se je kmalu poročila. Če je vzela Italijana, je v hiši večkrat sama nosila hlače. Njen vpliv je marsikje tako prevladal, da je v novi družini žena po modrosti in odločnosti močno preseгла moža Italijana, zato se je v družini uveljavila slovenščina kot občevalni jezik in so otroci odraščali v zavedne Slovence.*⁸⁵ Opisana stereotipna podoba se sklada s predstavo o Italijanih, ki naj bi bili v očeh kranjskih Slovencev neresni in nastopaški. Predvsem pa plašljivi, saj naj bi Kranjec zlahka opravil z desetimi.⁸⁶ Nič čudnega torej, da je z enim Italijanom opravila ženska.

81 Pavla Hočevar, *Pot se vije* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969), 36.

82 Fran Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki. III. del spominov* (Ljubljana: Slovenska matica, 2010), 142. Gl. tudi stran 105.

83 Hočevar, *Pot se vije*, 35.

84 Kot pišeta M. Verginella in I. Grdina, je položaj žrtve ustrezal nemški in slovenski strani. Prvi so na ta način opravičevali svojo dominacijo, Slovenci pa so poudarjali, kako so navkljub nenaklonjenim okoliščinam veliko dosegli. Gl. Marta Verginella, »Between Rejection and Affinity – Slovene-German Relations on the Periphery of the Habsburg Monarchy,« v: »Die Deutschen« als die Anderen. *Deutschland in der Imagination seiner Nachbarn, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 40 (2012): 44–60. Igor Grdina, »Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumniki od prosvetljenstva do moderne,« *Zgodovinski časopis*, 47, št. 1 (1993): 57–67.

85 Hočevar, *Pot se vije*, 87.

86 Rok Stergar, »'Lahu niti pedi naše zemlje': Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915,« *Kronika*, 44, št. 1 (1996): 69–73.

Nacionalna homogamija

Ljubljana

Kako zvesto so se predstavniki slovenske elite v svojem zasebnem življenju držali zgoraj opisanih načel in se torej nagibali k izbiri neveste, ki naj bi po njihovih, sicer arbitrarnih merilih izhajala iz narodnostno tujega okolja?

Na navedeno vprašanje je bilo skoraj nemogoče odgovoriti, kajti že v izhodišču sva se srečali s težavo, kako v vzorcu odkrivati takšne pare. Pri tem se nisva želeli zanašati samo na enega pokazatelja, npr. občevalni jezik, ki sva ga že v uvodu podrobno predstavili kot skrajno varljivega. Zato sva se odločili za seštevek več indicev, ki so vsak zase, kakor je pokazalo zgodovinopisje, tudi izjemno varljivi, njihova kombinacija pa morebiti pokaže obrise zagotovo ne nujnih, toda vsaj *verjetnih* zaključkov.

Ker imajo omenjeni indici za določanje nacionalne identifikacije, kakor so jo opredeljevali tedanji nacionalisti,⁸⁷ različno težo, sva jih tudi različno vrednotili ali točkovali. Najbolj nezanesljiv kriterij za ugotavljanje števila žen, za katere bi njihovi možje lahko verjeli, da izhajajo iz tujega okolja, je dekliški priimek. Če je posameznica imela po tedanjih kriterijih fonetično slovenski priimek, sva k verjetnosti, da jo je njena nacionalistično opredeljena okolica (vsaj pred poroko) dojemala kot »domačinko«, dodali/prišteli 0,5 točke. Nasprotno sva pri posameznici z dekliškim priimkom domnevno fonetično tujega izvora odbili 0,5 točke. Nato sva beležili ženam dodeljeni občevalni jezik. Pri posameznicah, ki so navedle slovenski občevalni jezik, sva dodali

87 Zavedava se nevarnosti, da lahko z uporabo kriterijev (za določanje nacionalne identifikacije), ki so jih pred več kot stoletjem izumili nacionalistični aktivisti, »samo ponovimo njihove (sicer namišljene nacionalistične) pripovedi« in zgrešeno preberemo vire. – Pieter Judson. »Preface,« v: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and Belonging in Upper Silesia*, ur. James Bjork, Tomasz Kamusella, Tom Wilson in Anna Novikov (New York: Routledge, 2016), 13. Predpostavka, da je kriterije za označevanje nacionalnih afiliacij mogoče objektivno določiti in tudi statistično meriti, namreč po mnenju mnogih raziskovalcev metodološko ne vzdrži. Z njo zapademo v t. i. »statistični realizem«, ki se »nevarno približa primordalističnim predstavam o brežčasnih identitetah«. – David, Kertzel in Dominique Arel, »Census and Identity. Politics of race, ethnicity and language in national census,« v: *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, ur. David I. Kertzer in Dominique Arel (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 19. Nacionalne identitete (še bolj pa kriteriji za njihovo določanje) so družbeni konstrukt, ki ga ni mogoče statistično meriti. Vse kategorije so namreč namišljene, zato je v vsakdanjem življenju mogoče ugotoviti številna neujemanja. Hkrati pa se lahko strinjamo z nekaterimi raziskovalci, ki poudarjajo, da že samo *prepričanje* družbenih akterjev, da so njihove identitete (in kriteriji za njihovo določanje) resnične, relevantne, vendarle predstavlja (do določene mere merljivo in pomembno) družbeno dejstvo. – Ibid., 19, 20.

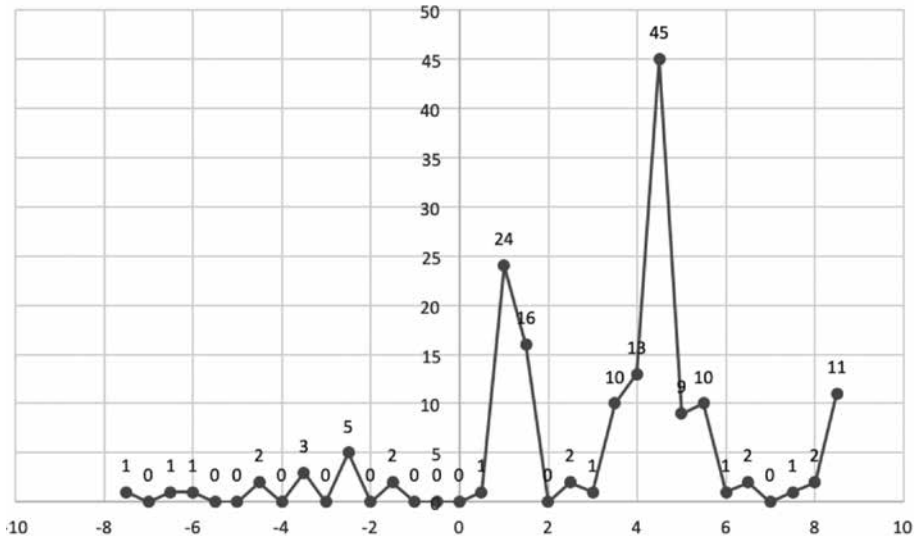
V tem smislu statistična obdelava ne pomeni ugotavljanja »objektivnih«, esencialnih dejstev, temveč ugotavljanje, »kako so se posamezniki subjektivno dojemali cis-à-vis drugim«, gre za poskus *objektivnega* pretresa »stanja subjektivnih identitet«. – Ibid., 20. Slovenski nacionalisti so *verjeli*, da takšen ali drugačen občevalni jezik, kraj rojstva, priimek, predvsem pa samoopredelitev sorodnikov določajo nacionalno opredelitev njihovih bodočih nevest. Potemtakem lahko te iste kriterije uporabimo za zaznavanje »tujk« po mnenju takratne slovenske nacionalistične javnosti.

Brez izbire teh sicer problematičnih kriterijev bi najino vprašanje verjetno ostalo brez odgovora. Dobili bi precejšnjo »tiho množico«, o kateri bi, kljub zbranemu ogromnemu številu različnih *kvantitativnih* in *navzkrižno preverjenih* podatkov, malo povedali. Nacionalistične indikatorje je namreč pri ženskah veliko težje ugotavljati kot pri moških, ki so v večjem številu javno manifestirali svoj nacionalizem (npr. s članstvom v društvih ali na sodiščih ob različnih sporih).

1 točko. Pri posameznicah, ki so v nasprotju z možem navedle kateri drugi občevalni jezik, sva 1 točko odbili. V nekaterih primerih sva imeli možnost opazovati tudi občevalni jezik staršev soprog. 2 točki sva prišteli, če so starši navajali slovenski občevalni jezik, nasprotno sva 2 točki odbili. Stopnjo verjetnosti, da je slovenska javnost bodočo soprogo dojemala kot tujko, sva v nadaljevanju ocenjevali s pomočjo kraja rojstva. Pri ženskah iz krajev, v katerih je več kot 95 odstotkov prebivalstva navajalo slovenski občevalni jezik, sva prišteli 3 točke, pri ženskah, ki so izhajale iz docela »tujega okolja«, ⁸⁸ pa sva 3 točke odbili. Pri krajih rojstva, ki se niso umeščali v nobeno od navedenih skupin (95-odstotno navajanje slovenskega občevalnega jezika ali docela tuje okolje), nisva točk ne odštevali ne prišteli. Najbolj zanesljiv kriterij za določanje tako dojetih nevest je kajpada izpričana samoopredelitev članov njihovih izvornih družin (ali njih samih pred poroko), zato sva ga ovrednotili s 4 točkami. Seštevek vrednosti petih parov različnih, med seboj diametralno nasprotnih spremenljivk, ki obenem z večjo ali manjšo gotovostjo pomeni tudi število nacionalno endogamnih parov (kakor so jih dojemali tedanji nacionalisti), sva predstavili tudi grafično (gl. *Slika 5*).

Vsako nevesto v vzorcu sva torej umestili na nekakšno verjetnostno lestvico. Višja ko je bila pozitivna vrednost, ki smo ji jo lahko na podlagi seštevka zgoraj navedenih spremenljivk pripisali, bolj gotovo lahko potrdimo, da so jih njihovi lastni možje in okolica dojemali kot »Slovenke«. Nasprotno pa visoko negativne vrednosti pomenijo možnost, da je šlo za ženske, ki so jih možje dojemali kot narodnostno »tuje«. ⁸⁹

Slika 5: Žene predstavnikov slovenske elite glede na možnost, da so jih nacionalistično opredeljeni možje dojemali kot »tujke« (Ljubljana, 1900)

⁸⁸ Kraj z manj kot enim odstotkom prebivalstva, ki je v zadnjem cenзуsu navedlo slovenski občevalni jezik.

⁸⁹ Z izrazoma »tujka«, »tuja« nevesta so zaradi ekonomičnosti jezika v nadaljevanju označene neveste, za katere je tedanja nacionalistično naravnana javnost domnevno verjela, da se po narodnosti glede na tedanje arbitrarne kriterije niso umeščale med »Slovenke«. Podobno velja tudi za besedno zvezo »mešani par«.

točkovanje:	
priimek domnevno slovenskega izvora	0,5
navaja slovenski občevalni jezik	1
starši (ali sorojenci) navajajo slovenski občevalni jezik	2
rojena v naselju z zanesljivo večinskim slovenskim prebivalstvom (>95 % navedb slovenskega občevalnega jezika)	3
starši (ali sorojenci) v slovenskih društvih/strankah	4
priimek domnevno tujega izvora	-0,5
navaja drugi občevalni jezik	-1
starši (ali sorojenci) navajajo drugi občevalni jezik	-2
rojena v naselju, kjer je manj kot 1 % prebivalstva navajal slovenski občevalni jezik	-3
starši (ali sorojenci) v neslovenskih društvih/strankah	-4

Ljubljanski vzorec je, kot je razvidno s *Slike 5*, obsegal 15 domnevno »tujih« nevest (9,2 %). Med temi so z najvišjimi negativnimi verjetnostnimi vrednostmi (med -7,5 in -6) izstopale Hedviga Plantan, Emilja Hribar in Jelka Naglas, ki so bile rojene »na tujem« in v neslovensko naravnanih družinah.

Hedvika Plantan je svojo nemško identifikacijo ohranjala tudi po poroki. Časopis *Slovenec* je še ob njeni smrti odločno zapisal, da je bila vseskozi »trda Nemka«.⁹⁰ Nasprotno sta se Milica Hribar in Jelka Naglas asimilirali v slovensko okolje in se vključili v slovensko društveno življenje. Obe sta namreč sodelovali vsaj pri Slovenskem planinskem društvu,⁹¹ Milica Hribar pa tudi v številnih dobroteljskih društvih. Jelka Naglas je po moževi smrti vodila podjetje in pri sebi pogosto gostila pomembne slovenske veljake.

Med »tujkami« sta se (s -4,5 točke) odločno znašli tudi Juliette Bele in Roza Lubec, saj v popisu *nista* navedli slovenskega občevalnega jezika, temveč prva francoskega in druga nemškega. Obenem nobena izmed njiju ni izvirala iz krajev, ki so jih tedanji nacionalisti dojemali za »slovenske«. Juliette Bele se je rodila v Franciji, Roza Lubec, roj. Seyrer, pa na Tirolskem. Čeprav sta kot soprogi dveh pomembnih predstavnikov slovenske elite uživali ugled, se tudi po poroki nista vključevali v slovensko društveno življenje. V raziskanih virih ju ne zasledimo kot članic ali podpornic slovenskih organizacij. Juliette pa je še v visoki starosti (trideset let po popisu iz leta 1900) kot materni jezik navajala francoščino in se tudi narodnostno opredeljevala za Francozinjo.⁹² Njen tuji izvor je na svoj način zaznamoval tudi moža, ki se je z *velikim talentom za jezikoslovje* [...] *poglabljjal v materinščino in nemščino. Ko pa se je poročil s Francozinjo, si je prisvojil tudi popolno znanje tega jezika*⁹³ in kasneje francoščino poučeval na ljubljanskih srednjih šolah. Pri tem posebnem primeru je torej ženina

90 »Smrtna kosa,« *Slovenski narod*, 16. 12. 1921, 3.

91 Gl. npr. *Planinski vestnik*, 10, št. 12, (1904), 209.

92 Mojca Šorn, Andrej Pančur, Željko Oset et al., »Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 3. 1931: ulice od črke K do Ž,« [rastoča zbirka podatkov] *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 9. 6. 2018, <http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8>.

93 »Prof. Ivan Bele,« *Jutro*, 3. 12. 1937, 3.

jezikovna identifikacija morda celo usmerila poklicno pot moža. Kako pa so se opredeljevali njihovi otroci? Dve hčerki sta, ena kot učiteljica in druga kot uradnica, ostali v Jugoslaviji, sin Marcel je kot pravnik služboval na francoskem konzulatu, kasneje pa je tudi prevzel francosko državljanstvo. Roze Lubec ne zasledimo v slovenskih društvih, nasprotno pa so vsi otroci po prvi svetovni vojni ostali v Jugoslaviji.

Na *Sliki 5* opazno (s –3,5 točke) izstopajo tudi tri žene, katerih očetje so sicer živeli na Kranjskem (ali v tretjem primeru v Trstu), vendar so se opredeljevali za Nemce.⁹⁴ Nobena od naštetih žen se po poroki ni pretirano vidno gibala v slovenskih krogih, prav tako enako velja za njihove otroke.

Edina dorasla hči zakoncev Amalije in Ivana Vilharja se je poročila na Češko z oficirjem Edmundom vitezom pl. Striglom, njen sin, vitez Richard Strigl, pa je v novi avstrijski državi postal pomemben politik.⁹⁵ Nemško so se po prezgodnji smrti odločno slovensko zavednega očeta Alfonsa usmerili otroci Teresine Mosche. Hči Vera je omožila ginekologa in porodničarja Alfreda pl. Valenta, ki je izjemno uspešno kariero zaključil s politično upokojitvijo leta 1918, leta 1926 pa si je vzel življenje. Ob njegovi tragični smrti je *Slovenec* zapisal, da je bil sicer, kot rojen Nemec, nemškega mišljenja, toda skozinskoz lojalen. Po prevratu je bil kmalu upokojen ter je prejemal sramotno pokojnino.⁹⁶ Moschejev sin Erich, ki je kot oče doštudiral pravo, je v odrasli dobi živel na Dunaju. Nekaj zgoraj zapisanih izjem tako morda govori tudi o tem, kako so nekatere nemške ženske ohranjale svojo lastno identiteto, s tem pa postavljajo pod vprašaj podobo o ženski ubogljivosti v meščanski družini.

Med »tujke« lahko (s sicer manjšo zanesljivostjo) štejemo še soproge, za katere vemo samo to, da so se rodile v krajih brez večjega števila slovensko govorečega prebivalstva,⁹⁷ ali katerih starši ali sorojenci so v ljubljanskem popisu navajali nemški občevalni jezik.⁹⁸ Takih primerov imamo v ljubljanskem vzorcu 7. Zagotovo nemško identifikacijo med njimi po poroki ohrani Marija Orel, pri drugih pa ostaja vprašanje neodgovorjeno zaradi pomanjkanja podatkov.⁹⁹

Po drugi strani je, poleg nekakšnega sivega območja 41 žensk, o katerih imamo premalo podatkov, da bi sklepali, ali so jih soprogi ali nacionalistično angažirana okolica dojemali kot »tujke«, v ljubljanskem vzorcu vsaj 106 soprog, ki so po tedanjih nacionalističnih kriterijih izhajale iz zanesljivo slovenskega okolja. Kar nekaj izmed teh je bilo hčerk ali sester slovenskih politikov ali – še bolj konkretno – slovensko naravnanih županov in občinskih svetnikov. Fran Bergant, trgovec, včlanjen v številna slovenska društva in ljubljanski občinski svetnik, se je npr. poročil z Leopoldino Korče, hčerko Janeza Korčeta, župana Hotedršice in zvestega pristaša slovenske napredne

94 Mosche Therezina (oče nemško naravnani tovarnar Valentin Zeschko), Amalija Vilhar (oče gospodarstvenik Carl Lampert Lukmann) in verjetno Jožefa Kalan (rojena v plemiški družini Hollstein).

95 »Deutsche Biographie – Strigl, Richard Ritter von«, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz126169.html>.

96 »Alojz Valenta«, *Slovenec*, 54, št. 274 (1926), 3.

97 Marija Orel (IT), Emilija Popp (AVST), Ana Jenko (Sp. AVST), Lea Knez (HRV) in Terezija Lenče (Kor).

98 Fani Tomažič, Ivanka Rebek.

99 V prvi vrsti gre za pomanjkanje podatkov o delovanju žensk v slovenskih društvih. Marija Popp umre na Češkem, Ivanka Rebek pa bo sicer po smrti moža darovala CMD.

stranke.¹⁰⁰ Antonija, žena notarja Ivana Gogola, je bila hčerka Janeza Kneza, dolgotnega župana občine Sp. Šiška, njeni bratje so bili slovenski veljaki in tudi sama se je vse življenje udejstvovala v slovenskih društvih, več desetletij je npr. delovala v SŽD.¹⁰¹ Pravniki Albin Suyer je oženil Heleno Petričić, hčerko ljubljanskega podžupana Vaska Petričića. Tudi eminenten slovenski rodoljub in trgovec iz Kranja Konrad Pleiweiss je z ljubljanskimi elitniki poročil kar dve svoji hčeri, Berto, por. Kušar, in Marijo, por. Zupanc. Prav tako je njegov kranjski someščan Mihael Hafner z ljubljanskimi elitniki poročil dve svoji hčeri. Vse to morda nakazuje obstoj do neke mere nadregionalne slovensko naravnane elite. Druženje v slovenskih društvih in zasebni obiski so očitno omogočali izoblikovanje specifično slovenskega poročnega trga. V njem pa, kot vemo, so imele nekatere osebe posebej pomembno vlogo, npr. Marija Murnik Horak, znana kot deželna mati, je skupaj spravila veliko slovenskih parov.¹⁰²

Slovenska družabnost se je krepila v društvih, ki so poudarjala slovensko naravnost. Intenzivnejše delovanje v teh društvih je tako pomenilo tudi intenzivnejšo slovensko opredelitev, ki se je potrdila s poročno izbiro in se po poroki tudi pri ženskah ohranjala z nadaljnjim udejstvovanjem v slovenskih društvih. A to v večji meri velja samo za hčerke rodoljubov. Če upoštevamo vse ženske, vključene v ljubljanski vzorec, ugotovimo, da jih je po poroki le 50 odstotkov pomagalo slovenskim društvom, 5 odstotkov soproj pa se je vključevalo samo v humanitarna društva. Vse to kaže, da je le en del soproj slovenske elite sodeloval v društvih z nacionalističnim predznakom, med njimi pa so izstopale predvsem soproge intelektualcev in omenjene hčerke slovensko zavednih veljakov.

Nadaljnja primerjava podatkov glede slovenskega izvora žen po posameznih podskupinah kaže, da se je med mešanimi pari proporcionalno znašlo več gospodarstvenikov kot intelektualcev.

Ugotovimo tudi, da je stopnja »nacionalne homogamnosti« padala z družbenim razredom (po HISCLASS) soproj, višji ko je bil razred, manj pogoste so bile izbire, ki bi jih tedanji slovenski nacionalisti lahko dojemali kot »nacionalno mešane«. Izjema je drugi družbeni razred, ki večinoma zajema prav posameznike v intelektualnih poklicih. Za Ljubljano se tako morda potrdi, da so intelektualci spoštovali diskurz, ki so ga širili slovenski aktivisti, če seveda takšni rezultati niso odvisni od strukturnih razmer (npr. dejstva, da so gospodarstveniki morda lažje prihajali v stik s »tujimi« ženskami). Kako pa je bilo na narodnostno mešanem področju?

100 »Janez Korče,« *Slovenski narod*, 20. 5. 1899, 4.

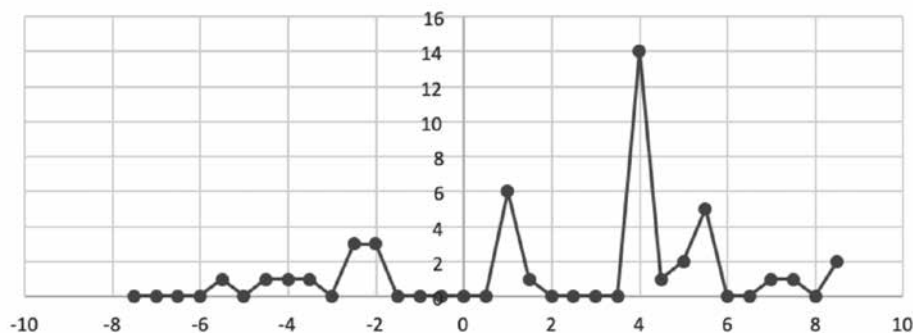
101 »Antonija-Gogola Knezova,« *Slovenski narod*, 8. 3. 1925, 2.

102 Igor Grdina, »Biografski portret Ivana Tavčarja,« v: *Tavčarjev zbornik*, ur. Igor Grdina (Ljubljana: Založba ZRC, 2015), 37.

Trst

Tudi v Trstu si je (sicer manj prepričljiva) večina predstavnikov slovenske elite našla soproge med ženskami, ki so jih tedanji nacionalisti morebiti dojemali kot »rojakinje« (gl. *Slika 6*), mnoge so prihajale iz po tedanjih nacionalističnih merilih zanesljivo slovenskih krajev.

Slika 6: Žene predstavnikov slovenske elite glede na možnost, da so jih nacionalistično opredeljeni možje dojemali kot »tujke« (Trst, 1900–1910)

Tako imamo celo med 13 rojenimi Tržaçani 8 ženinov, ki so si družico poiskali na Kranjskem, Goriškem, slovenskem Štajerskem in Koroškem ali v okoliških slovenskih vaseh ter pogosto tudi v družinah znanih slovenskih rodoljubov.¹⁰³ Odvetnik Josip Wilfan se je denimo poročil z Marijo Šavli, hčerko Karla Šavlija, ki je bil slovensko usmerjen župan mesta Kranja in lekarnar. Fran Abram ml., veletrgovec z lesom in tovarnar s sodi, je vzel Ireno Pertot, hčerko Petra Pertota, slovensko zavednega sodarskega mojstra iz tržaškega okoliša. Ivan Knaus, sin trgovca, predvsem pa nečak uspešnega tovarnarja Ivana Mankoča in ene najbolj aktivnih narodnih delavk, Milke Mankoč, je sklenil zakonsko vez s Pavlo (Linči) Hmelak, »hčerko znane rodoljubne hiše Hmelakove iz Lokavca«.¹⁰⁴ Sicer pa ni bil edini iz družine Mankoč, ki je s svojo poroko sklenil tesnejše vezi s slovensko elito iz drugih dežel. Njegov stric Jakob Mankoč se je poročil z Ljudmilo Foester iz Ljubljane, hčerko znanega slovenskega skladatelja češkega rodu Antona Foesterja.

Na drugi strani imamo v obravnavanem vzorcu tudi 13 rojenih Tržaçank, nekaterih iz znanih slovenskih družin, ki so v kar 11 primerih vzele ženine z Goriškega ali s Kranjskega. Poroka s Tržaçanko, kakor pojasnjuje Marta Verginella, je za prišleke iz

¹⁰³ Sicer bi pogosti izbiri neveste s Kranjskega ali Goriškega bolj kot nacionalni dejavniki lahko botrovalo tudi dejstvo, da se je v tistem obdobju v iskanju dela veliko žensk priselilo v Trst prav iz omenjenih dežel in so potemtakem bile tudi zelo zastopane na tržaškem poročnem trgu. Za moške je bil namreč značilen drugačen geografski izvor priseljenih tokov. – Aleksej Kalc, »Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja,« *Dve domovini*, št. 40 (2014): 11–22. Moški predstavniki slovenske elite so imeli torej v Trstu zaradi razmer na poročnem trgu preprosto veliko možnosti, da so se poročili z žensko z Goriškega ali s Kranjskega.

¹⁰⁴ *Soča*, 17. 2. 1904, 2.

slovenskih dežel pospešila umeščeno v lokalno skupnost in tudi prispevala k manj intenzivnim stikom s krajem izvora.¹⁰⁵ Zasebni uradnik in kasneje uspešni trgovec Srečko Bartel iz Ljubljane je sklenil zakonsko zvezo z Emo Umek. Ema je bila hčerka čevljarkega mojstra Umeka in sestra soproge Anteja Bogdanovića. »Ugledna družina Bogdanović – Umek – Bartel« je, kakor je svojčas pisal časopis *Edinost*, uživala v vseh slojih tržaškega slovenstva [...] vse spoštovanje in obilo simpatije.¹⁰⁶

Toda izbira slovensko opredeljene neveste tudi med našimi elitniki v Trstu ni bila trdno pravilo. Med 43 možmi v tržaškem vzorcu se jih je vendarle vsaj 6 zanesljivo poročilo z ženskami, ki so izhajale iz italijanskega ali nemškega narodnostnega okolja. To so bili učitelj Ivan Furlani, višji poštni oficial Viktor Cegnar, odvetnik in politik Gustav Gregorin, gospodarstvenik Kornelij Gorup, zdravnik Simon Pertot, trgovec Franc Mirt in najverjetneje Ivan Kuhelj. Kornelij Gorup, eden najpremožnejših Slovencev v Trstu, je poročil Albertino Volpi, hčerko viteza dr. Antona Volpija pl. Cesanenfelda, »zmernega«, kakor ga je označevalo slovensko časopisje, »in kolikor toliko tudi Slovencem pravičnega Italijana«.¹⁰⁷

So se soproge omenjenih asimilirale v slovensko okolje? Za Ružo (Roso) Gregorin, roj. Ongaro, in Frančiško Pertot, roj. Eber, bi lahko odgovorili pritrdilno. Na Tirolskem rojena Roza je delovala v slovenskem Odboru narodnih dam, kasneje, ko sta se z možem preselila v Ljubljano, je bila častna predsednica kluba Primork, delovala pa je še v nekaterih slovenskih društvih. Tudi za v Gradcu rojeno Frančiško viri navajajo, da »je bila Nemka, a mož jo je naučil slovenščine in jo uvedel v družbeno politično življenje, da je postala predsednica ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda Trst«.¹⁰⁸

Drugače velja za na Dunaju rojeno Marijo Furlani, soprogo učitelja in slovensko opredeljenega politika Ivana Furlanija, saj se – sodeč po raziskanih virih – najbrž ni asimilirala v slovensko okolje. Še v popisu leta 1910, torej vsaj deset let po poroki, je navajala italijanski občevalni jezik. Tudi njuni otroci niso ostali zvesti slovenstvu. Posestnica Adelia Mirt, soproga 18 let mlajšega trgovca in slikarja Franca Mirta, je v popisu navajala italijanski občevalni jezik. Pravnukinja slavnega arhitekta Pietra Nobila, ki je zgradil cerkev sv. Antona in palačo Costanzi, se prav tako ni udeleževala slovenskih družabnih dogodkov. Podoben je bil denimo primer Viktorja in Agnete Cegnar. Viktor je bil rojen v Trstu znanemu slovenskemu tržaškemu pesniku in publicistu Franu Cegnarju in je, kakor je poročalo tedanje časopisje, v nasprotju s svojimi sorodniki vse do smrti »še zahajal tudi v slovenske kroge«.¹⁰⁹ Agneta pa je bila rojena na Ogrskem in je ob popisu leta 1910 navedla nemški občevalni jezik ter je tudi ni zaslediti v tržaških slovenskih društvih.

Povzamemo lahko, da je bilo mešanih parov, kakor so jih videli tedanji nacionalisti, več v Trstu (13,9 odstotka) kot pa v Ljubljani (9 odstotkov), kar je spet le odraz razmerij okolja. Trst je bil bistveno bolj narodnostno pisan kot Ljubljana. Glede na to,

105 Verginella, »Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento«, 441–81.

106 *Edinost*, 19. 1. 1900, 2.

107 *Edinost*, 19. 5. 1983, 2.

108 *Primorski slovenski biografski leksikon*, 11. zv., Simon Pertot, 633, 634. Omersa–Pirjevec, 1985.

109 *Edinost*, 19. 4. 1922, 2.

da so Slovenci po popisu prebivalstva in občevalnem jeziku predstavljali 25 odstotkov prebivalstva, v meščanskih krogih pa jih je bilo še manj, lahko posumimo na poseben trud tržaških Slovencev za poročno izbiro ženske, ki naj bi po njihovih lastnih merilih ustrezala slovenskemu nacionalnemu projektu. V tržaškem vzorcu izstopa znatno število zakonskih zvez med rojenimi Tržačani in ženskami iz slovenskih krajev, ki morda nakazuje, da so vsaj nekateri pripadniki mestne slovenske elite načrtno iskali izbranko v slovenskih krogih, ali pa vsaj to, da je takšno poročno izbiro določala udeležba v slovenskem družabnem življenju. Tako ljubljanski kot tržaški vzorec pa tudi nakazujeta, da otroci iz domnevno narodnostno mešanih parov niso nujno ohranjali slovenske identifikacije. Je pa v Ljubljani bilo za razloček več primerov, kjer so se otroci odločili za slovensko identifikacijo. Vse to je seveda pričakovana posledica večnacionalnega tržaškega okolja in vse bolj nacionalno homogamnega okolja v Ljubljani, zlasti pa dogodkov po prvi svetovni vojni, ko je bilo ohranjanje slovenske identifikacije v Trstu zaradi pritiskov italijanizacije ovirano in je v krogih intelektualcev pogosto pomenilo tudi odhod v Jugoslavijo. Po drugi strani je bila v Ljubljani po vojni privilegirana asimilacija v slovensko narodnostno okolje.

Domnevno nagibanje k domnevni nacionalni endogamiji bi lahko nekoliko zožilo možnosti izbire na poročnem trgu v obeh mestih in, kakor lahko predvidevamo, morda predstavnik slovenske elite spodbudilo, da so pri sklepanju porok presegali nekatere druge medsebojne oblike drugačnosti, denimo starostno, kateri se posvečamo v nadaljevanju.

Starostna homogamija

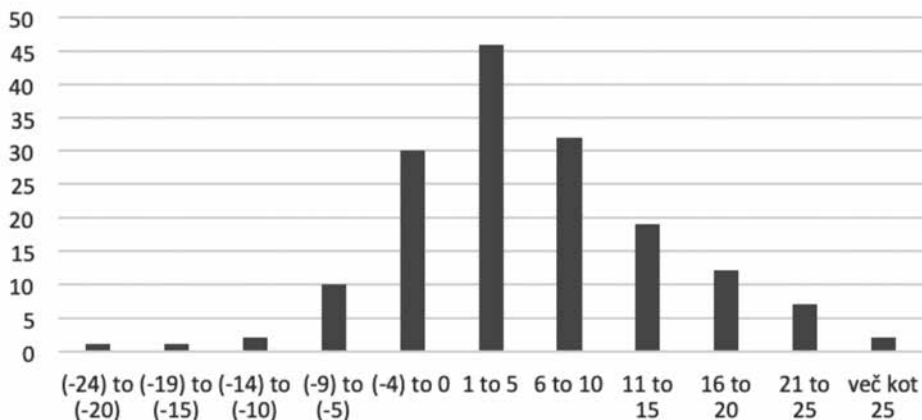
Na prelomu iz 19. v 20. stoletje je Elvira Dolinar v *Slovenki*, prvem slovenskem ženskem časopisu, ugotavljala, da je bil pri meščanih v navadi zakon, sklenjen med starejšim gospodom s priznano kariero in solidnim standardom, ki je zagotavljal primerno preživetje družini, in mlado, »nerazvito punico brez vsega razumevanja in razsodnosti«.¹¹⁰ Da so bile takšne starostne razlike med zakoncema in še posebej pri moški inteligenci nekaj povsem običajnega, nakazuje tudi slovenska književnost, npr. povest *Cvetje v jeseni*, ki opeva ljubezen med starejšim odvetnikom in mlado hčerko kmečkega posestnika. Napisal jo je Ivan Tavčar, tudi sam oženjen z bistveno mlajšo žensko. Je mogoče visoko stopnjo starostne heterogamije prepoznati tudi v obravnavanih dveh vzorcih?

V ljubljanskem vzorcu so možje od žen v poprečju starejši 5,56 leta, v tržaškem vzorcu pa 6,04 leta. Če upoštevamo, da so za starostno homogamne zakonske zveze veljali le tisti zakoni, pri katerih je razlika med ženinom in nevesto samo dve leti, potem ugotovimo, da je pri Ljubljančanih starostno homogamnih le 41 parov (25 %), enak odstotek sva ugotovili tudi za Trst: 11 parov (prav tako 25 %). Toda pri interpretaciji

110 Sabina Ž. Žnidaršič, *Ora et labora – in molči, ženska! Socialni položaji in statusi žensk na Kranjskem 1890–1910* (Ljubljana: cF*, 2000), 79.

povprečja moramo biti pazljivi. Kakor kažeta grafa, je mogoče opaziti precejšnje število zvez z izjemno veliko starostno razliko, ki je v končnem izračunu ni zaznati zaradi posameznih primerov žen, ki so izbrale občutno mlajše ženine. Imamo razmeroma številne izjemne, tudi do dvajsetletne razlike ne le med starejšim moškim in mlajšo žensko, temveč tudi obratno.

Slika 7: Starostna razlika med možem in ženo v letih (Ljubljana, 1900)

Najmanjšo stopnjo starostne homogamije smo zaznali pri intelektualcih: tako v Trstu kot Ljubljani so bili predstavniki meščanstva po izobrazbi v povprečju kar 6,8 leta starejši od svojih žen. Pri tem so najbolj izstopali odvetniki in drugi pravniki s povprečno starostno razliko 8,05 leta za Ljubljano in 9 let za Trst.

Na precej drugačna razmerja naletimo pri gospodarstvenikih, v Trstu in Ljubljani. Starostne razlike med možmi in nevestami so pri njih občutno manjše kot pri pripadnikih meščanstva po izobrazbi, v povprečju denimo za Ljubljano znašajo 4,9 leta, za Trst pa 4,8 leta.

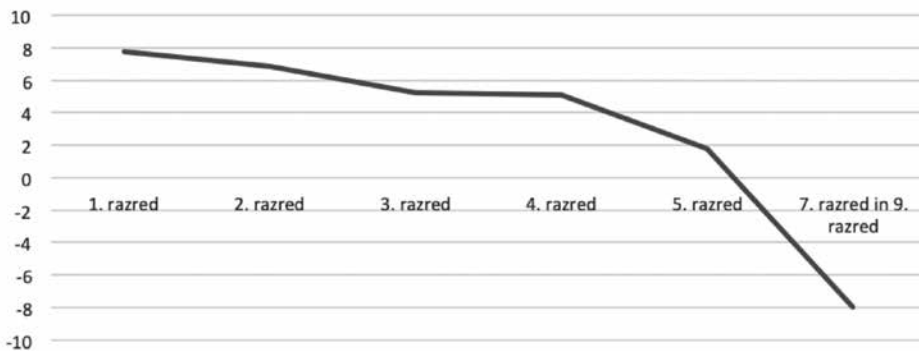
Takšna razmerja so v veliki meri pričakovana. Zlasti pri majhnih podjetnikih, trgovcih in obrtnikih je pridobljeno ženino premoženje lahko kdaj pomembno prispevalo k nadaljnji gospodarski uspešnosti, žena in otroci pa so v kontekstu poklicne dejavnosti lahko v skladu še z nekimi predmodernimi vzorci predstavljali pomembno delovno silo. Tako lahko pri precejšnjem številu gostilničarjev v vzorcu zasledimo pripis, da žena »pomaga pri gospodarski dejavnosti«. Zato so se, kot predvidevamo, pripadniki gospodarske elite poročali zgodaj in je bila tudi starostna razlika med njimi in njihovimi soprogi manjša.

Večje starostne razlike pri inteligenci gre po drugi strani pripisati dejstvu, da so se njeni pripadniki dolgo šolali, zlasti na začetku počasi poklicno napredovali in se potemtakem tudi relativno pozno poročali. Družina jim je lahko bila v napoto pri prvem poklicnem uveljavljanju. V ta razred pa so sodili tudi oficirji in orožniki, ki so

za sklenitev zakonske zveze sploh potrebovali posebno dovoljenje.¹¹¹ Med slovenskimi premožneži imamo sicer en sam tak primer, ki potrjuje to, o čemer piše R. Stergar.¹¹² Ivan Velkovrh, nadporočnik v pokoju in sin delavca v tovarni, se je poročil z bogato vdovo Mally. Oficirji so pogosto izbirali bogate srčne izbranke. Prav tako se je s sedem let starejšo vdovo Kristino Dečman poročil tudi Mihael Bayer, vodja policijskega urada.

Spodnja slika tudi nakazuje, da v višji družbeni razred (po HISCO) ko so možje sodili, mlajše ženske so izbrali (gl. *Slika 8*).

Slika 8: Povprečna starostna razlika med ženinom in nevesto glede na družbeni razred moža po HISCLASS (Ljubljana, 1900)

Nizka stopnja starostne homogenosti naj bi po mnenju nekaterih zgodovinarjev kazala na odklone od načela »romantične ljubezni« in na približevanje gospodarski preračunljivosti pri sklepanju zakonov, ki jo je tako na drugi strani domnevno spremljala visoka stopnja *socialne* homogenosti, zlasti pri najpremožnejših.¹¹³ Poglejmo, kako je bilo s tem v obravnavanih dveh vzorcih.

Socialna endogamija

V slovenskem ženskem romanu je edina prepreka zaljubljenega para iz meščanskega okolja (tja slovenske avtorice ponavadi umestijo dogajanje) premoženjska razlika, podobno velja tudi za tisto literaturo, ki jo ustvarjajo moški.¹¹⁴ Toda v kmečkem okolju se zgodba s prevelikimi stanovskimi razlikami lahko tudi nesrečno konča. Zato pa časopisni

111 Država je od častnikov zahtevala polog kavicje v primeru njihove prezgodnje smrti, šele nato je izdala dovoljenje za poroko. Poroke v enoti je omejeval tudi fiksno določen delež poročenih častnikov. Za policiste pa so bili pogoji še malo bolj zapleteni. Gl. Pavle Čelik, *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918)* (Ljubljana: Kronika, 2005), 363.

112 Rok Stergar, *Vojski prijazen in zaželen garnizon: ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999), 23.

113 Frans van Poppel, Aart C. Liefbroer, Jeroen K. Vermunt in Wilma Smeets, »Love, necessity and opportunity: changing patterns of marital age homogamy in the Netherlands, 1850–1993,« *Population studies: a journal of demography*, 55, št. 1 (2001): 1–13.

114 Katja Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne* (Ljubljana: Sophia, 2008), 71.

diskurz nacionalistov poudarja, da je »potrebno izbrati moža, ne bogastva«. ¹¹⁵ Prav tako so slovenski domoljubi pri javnosti prepoznavnih politikih, denimo pri Mihaelu Vošnjaku, radi poudarili, da je ravno z ženitvijo z »brhko in lepo viničarsko hčerko«, »pravo hčerko naroda« dokazal, da je pravi demokrat. ¹¹⁶ Tudi Alešovec v *Ljubljanskih slikah* opisuje primere, ko so se »natararice povzpele do zakonske zveze«, vendar poudarja, da se je to še vedno zgodilo izjemoma. ¹¹⁷ Nekateri raziskovalci slovenske književnosti iz literarnih primerov sklepajo, da je bila meščanska elita bolj naklonjena socialni mobilnosti kot kmečko in plemiško okolje, ¹¹⁸ potemtakem je mogoče predpostavljati, da so bili sinovi kmetov med ljubljansko elito bolj preračunljivi kot tisti, ki so izvorno izhajali iz meščanskega okolja. Poleg M. Hladnika podobno trdi tudi M. Kmecl: kmečki sinovi, »novoustvarjeni buržuji«, naj bi po njegovem mnenju svoj status po izobrazbi nadgradili še s premoženjem, ki naj bi ga v zakon prinesla soproga. Predstavljala naj bi torej lahek in hiter način socialnega vzpona in »akumuliranja kapitala«. ¹¹⁹

Pripadniki slovenske elite so v javnem diskurzu prestopanje socialnih mej torej obsojali manj kot prestopanje nacionalnih. Toda ali so se teh načel držali tudi v svojem zasebnem življenju? Kako pogosto so slovenski možje, živeči v Ljubljani, ¹²⁰ izbrali žene z nižjim družbenim statusom? To sva poskušali ugotoviti z računanjem stopnje socialne endogamije v obravnavanih dveh vzorcih. Slednjo sva določili na podlagi podatkov o socialnem statusu moževega očeta in ženinega očeta. Socialni status očetov sva določali s pomočjo mednarodno primerljive lestvice HISCLASS. ¹²¹

Za Ljubljano sva ob takšni primerjavi dobili rezultate, kot kaže *Slika 9*.

Slika 9: Primerjava družbenega razreda med ženinom in nevesto iz vrst intelektualcev po HISCLASS (Ljubljana, 1900):

moški \ ženske	1.+2. razred	3.+4.+5. razred	6.+7. razred	8. razred	9. razred	11. razred	10.+12. razred	
1.+2. razred	10	18		1	1	1	1	29
3.+4.+5. razred	10	18	1	3				35
6.+7. razred	1	1	1					3
8. razred	2	7		4				13
9. razred								
11. razred								
10.+12. razred	1	1		2				5

115 Komac, »Slovenke ve drage.«

116 Peter Vodopivec, »Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje«, *Zgodovina za vse*, 1 (1994): 32.

117 Jakob Alešovec, *Ljubljanske slike: podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom* (Ljubljana: samozal., 1879), 229.

118 Miran Hladnik, »Biti v kranjskih klasikov števili«, *Sodobnost* 66 (2002): 954.

119 Matjaž Kmecl, »Ženska v slovenski literaturi ali najlepši lirski komplimenti«, v: *Ženska v slovenski sliki in pesmi*, ur. Anica Cevc, Matjaž Kmecl in Janez Menart (Zagreb: Spekter, 1977), 12.

120 Za Trst nimamo dovolj podatkov o izvornih družinah ženinov in nevest, da bi statistično obdelali vprašanje socialne homogamije.

121 Slednja posameznike razvršča v 12 razredov na podlagi njihovih poklicev, ki jih kodira s pomočjo klasifikacije HISCO.

39 odstotkov »ljubljskih« pripadnikov slovenske elite se je torej poročilo v enak ali podoben družbeni razred, 30,5 odstotka se jih je s poroko družbeno povzpelo, 30,5 odstotka pa jih je s poroko zdrsnilo po družbeni lestvici.

Na podlagi predstavljenih podatkov lahko torej predvidevamo, da so bile poroke med premožnim ženinom in revno nevesto manj pogosta izbira, kot nam pustijo verjeti tedanji slovensko časopisje in književnost.

Predvidevali sva tudi, da so se poročne strategije gospodarstvenikov v povezavi s socialno homogamnostjo nekoliko razlikovale od poročnih strategij posameznikov, ki so delali v intelektualnih poklicih. In res, gospodarstveniki so se v obravnavanih dveh vzorcih izkazali za manj socialno homogamne in bolj naklonjene porokam z ženskami iz nižjih družbenih plasti kot intelektualci, ki so se v 37 odstotkih poročili endogamno, v 37 odstotkih z ženskami iz višjih družbenih krogov in v 25 odstotkih z manj premožnimi ženskami (gl. *Slika 10*).

Slika 10: Primerjava družbenega razreda med ženinom in nevesto iz vrst intelektualcev po HISCLASS (Ljubljana, 1900):

moški \ ženske	1.+2. razred	3.+4.+5. razred	6.+7. razred	8. razred	9. razred	10.+12. razred	11. razred
1.+2. razred	8	9					
3.+4.+5. razred	7	5	1				
6.+7. razred	1		1				
8. razred	1	5		2			
9. razred							
11. razred							
10.+12. razred	1						

To preseneča, in to ne samo zato, ker je bilo za lastnike zlasti majhnih podjetjih bolj pomembno, da so s poroko pridobili kapital, kot je bilo pri intelektualcih, ampak tudi zato, ker so prav slednji v tisku radi pridigali o sprejemljivosti porok z revnimi mladenkami.

Toda kot je bilo že nakazano, je znatno število intelektualcev izhajalo iz pretežno kmečkega okolja, se kasneje izšolalo, ustvarilo premoženje in se naposled v zrejših letih še dobro poročilo. Takšen je bil denimo primer Josipa Furlana, odvetnika, sina kmečkih staršev, ki se je poročil s štiri leta starejšo Katrinko Seunig, hčerko trgovca Ivana Seuniga, tudi navdušenega privrženca liberalne stranke. Josip Jeglič (brat Antona Jegliča), sin kmeta, sicer pa ravnatelj gospodarske zveze, uspešen trgovec in učitelj se je poročil s 13 let mlajšo Ivanko Kunčič, hčerko trgovca Jurija Kunčiča.

Tudi v tržaškem vzorcu srečamo sinove kmetov, ki so se izšolali, se zaposlili v ugledni državni službi in se potem poročili s hčerkami premožnih in v slovenskih skupnosti uveljavljenih staršev. Matej Pretner se je rodil kočarju v Zagorici pri Bledu, se izšolal za odvetnika in se nato poročil s 15 let mlajšo Marijo Dekleva, hčerko posestnika Alojzija Dekleva in sestro slovensko umerjenega industrialca Josipa Dekleva.

Carinski uradnik Jakob Rupel je bil sin preprostega kmeta iz Proseka, vasi pri Trstu, njegova nevesta, Elvira Nabergoj, sicer prav tako iz Proseka, pa hčerka znanega slovenskega politika Ivana viteza Nabergoja.

V vzorcu je mogoče zaslediti tudi več primerov, ko so moške opravljali podoben poklic kot očetje njihovih žen. Slavni zdravnik Karel Bleiweiss Trsteniški, ki je bil tudi vodja psihiatrične bolnišnice, je oženil Marijo Plemenito Bleiweiss Trsteniško, hčerko prav tako cenjenega kranjskega zdravnika Josipa Kosa. Pravnik Danilo Majaron je poročil hčerko okrajnega sodnika Ferdinanda Stareta. Marija Pirc, soproga Alfonza Pirca, visokega državnega uradnika, je bila hči Valentina Levičnika, prav tako visokega državnega uradnika.

Zaključek

Kakor ugotavljajo številni raziskovalci, »oblika, kontekst in intenzivnost nacionalnih identitet ne dosežejo nikoli nespremenljivosti in univerzalnosti«. ¹²² Identitete so spremenljive in fluidne, mnogokrat odvisne od položaja, Judson ¹²³ tako govori o »situacijskem nacionalizmu«. V tem smislu lahko ovrednotimo tudi slovenski nacionalistični projekt »nacionalno« homogenih zakonov. Najina raziskava je jasno pokazala, da nacionalističnih smernic glede nacionalne homogamije v praksi niso univerzalno upoštevali niti najbolj goreči slovenski nacionalisti v Ljubljani in Trstu, kljub številnim takšnim pozivom v javnem diskurzu. Med njihovimi življenjskimi izbrankami srečamo tudi ženske, ki naj bi po tedanjih nacionalističnih kriterijih izhajale iz narodnostno povsem »tujih« okolij. Kar polovica vseh soproog elitnikov pa se ni udeleževala slovenskega društvenega življenja. Nekatere žene v nasprotju s svojimi možmi presenetljivo niso navajale slovenskega občevalnega jezika niti po poroki, svojih otrok morda niso vzgajale v slovenskem duhu. So omenjena ravnanja povsem naključna? Ali so odraz situacijske nacionalne mlačnosti nekaterih slovenskih elitnikov? Ali pa so, nasprotno, posledica dejstva, da so nekatere soproge delovale zelo avtonomno, celo v svoji nacionalni opredelitvi, in to kljub poroki z zagretim nacionalistom. Slednje postavlja pod vprašaj tedanji spolni red družbe in kaže veliko večjo pestrost, kot bi domnevali.

Čeprav »izbira slovenske neveste« res ni bila univerzalna, pa na podlagi pregledanih podatkov tudi ne moremo z gotovostjo trditi, da so slovenski nacionalisti v tem pogledu izkazovali popolno nezanimanje. V Ljubljani smo zasledili relativno skromno število »nacionalno mešanih« porok. V bistveno bolj etnično mešanem Trstu so razmerja nekoliko bolj zapletena, a tudi tu je mogoče opaziti razmeroma pogosto poročanje slovensko opredeljenih Tržačanov s hčerkami narodnih veljakov s, denimo, Kranjskega. Bolj pogosto so domnevne nacionalne meje pri poročnih zvezah v obeh

¹²² Maarten Van Ginderachter in Marnix Beyen, »General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon«, v: *Nationhood from Below: Europe in the Long 19th Century*, ur. Maarten Van Ginderachter in Marnix Beyen (Basingstoke: Palgrave, 2011), 14.

¹²³ Judson, *The Habsburg Empire*, 274.

mestih prestopali gospodarstveniki kot pa intelektualci. Toda ali so takšni vzorci v resnici bili stvar osebnih preferenc ali so preprosto izhajali iz posebnih strukturnih razmer na poročnem trgu, ki drugačnih, v obravnavanem primeru »narodno mešanih« poročnih izbir sploh niso omogočale, ostaja odprto vprašanje.

Visok delež »nemešanih zakonov« je lahko rezultat splošne prebivalstvene strukture v mestu (npr. zmanjševanja nemško opredeljenega prebivalstva v Ljubljani na prelomu stoletja), udeleževanja na slovenskih družabnih dogodkih, pogostih potovanj Tržičanov na Kranjsko ipd. Udeležba slovenske elite v kulturi in obiskih veselice je vsekakor ponujala bogate možnosti izbire »slovenskih nevest«.

Empirični podatki nadalje kažejo, da so se predstavniki slovensko opredeljene elite v Trstu in Ljubljani – kljub diskurzu, ki je dopuščal ali celo odobral izbiro manj premožne neveste – preferenčno poročali socialno homogamno ali so se s poroko celo povzpeli po družbeni lestvici, kar še posebej velja za intelektualce. Zanje velja tudi manjša starostna homogamija, ki bi jo lahko s potrebno previdnostjo interpretirali tudi kot delno posledico izbiranja na družbeno in (morda tudi) nacionalno nekoliko bolj omejenem poročnem trgu.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- AG, Archivio Generale di Trieste:
 - popisi prebivalstva (1900, 1910, 1921).
- NŠAL, Nadškofijski arhiv Ljubljana:
 - poročne in krstne knjige.
- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvoluti 1914.
- SI ZAL, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - domovnice.

- Banfi, Jaka, Dunja Dobaja, Filip Čuček, Mojca Šorn, Marta Rendla in Andrej Pančur. »Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900.« [rastoča zbirka podatkov] *Zgodovina Slovenije – SIStory*. Pridobljeno 6. 6. 2018. <http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8>.
- Dobaja, Dunja, Marta Rendla, Mojca Šorn, Andrej Pančur, Filip Čuček, Neja Blaj Hribar, Jan Bernot, Dijana Klačnjaja, Sebastjan Sitar, Tadeja Tominšek Čehulić, Špela Bezjak, Maja Furlan, Tomaž Mesarič, Brigita Šepec, Tadeja Dolinšek, Luka Ruter, Nina Vidic, Miha Varga, Tadej Madjar, Marsel Hotič, Martina Sirk, Katarina Jurkošek, Timotej Trček, Sara Bertalanič, Sabina Slankovič, Domen Virant in Maša Slatnar. »Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 3. 1931: ulice od črke K do Ž.« [rastoča zbirka podatkov] *Zgodovina Slovenije – SIStory*. Pridobljeno 6. 6. 2018. <http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8>.
- Zgodovina Slovenije – SIStory, Primorski slovenski biografski leksikon.

Časopisni viri:

- *Jutro*.
- *Kmetijske in rokodelske novice*.
- *Koledarji CMD*.
- *Mali trgovec*.
- *Slovenec*.
- *Slovenski Gospodar*.
- *Slovenski narod*.

Internetni viri:

- »Deutsche Biographie – Strigl, Richard Ritter von,«
<https://www.deutsche-biographie.de/sfz126169.html>.

Tiskana literatura in viri:

- Alešovec, Jakob. *Ljubljanske slike: podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Ljubljana: samozal., 1879.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition London: Verso, 2006.
- Bayly, Christopher Alan. *The Birth of the Modern World 1780–1914*. Oxford: Blackwell publishers, 2003.
- Bogataj Gradišnik, Katarina. »Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in v slovenski literaturi 19. stoletja.« *Primerjalna književnost*, 12 (1989): 23–41.
- Brix, Emil. »Številčna navzočnost nemštva v južnoslovenskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike.« *Zgodovinski časopis*, 41, št. 2 (1987): 297–308.
- Bruckmüller, Ernst. »Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva.« *Zgodovinski časopis*, 45, št. 3 (1991): 369–91.
- Cvirn, Janez. »Brez svoje gospode narod ne živi.« V: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, ur. Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik, 191–98. Celovec: Mohorjeva založba, 2008.
- Čelik, Pavle. *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918)*. Ljubljana: Kronika, 2005.
- Divjak, Alenka. *Slovenski pedagoški tisk v borbi proti potujčevanju naše mladine 1860–1918*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, 2017.
- Gillis, John R.. »'A Triumph of Hope over Experience': Chance and Choice in the History of Marriage.« *International Review of Social History*, 44 (1999): 47–54.
- Ginderachter, Maarten Van in Marnix Beyen. »General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon.« V: *Nationhood from Below: Europe in the Long 19th Century*, ur. Maarten Van Ginderachter in Marnix Beyen. Basingstoke: Palgrave, 2011.
- Goropevšek, Branko. »Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908 (spomin na 90 letnico dogodkov).« V: *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 115–23. Maribor: Zveza zgodovinskih društev, 1998.
- Govekar, Minka. *Dobra gospodinja*. Ljubljana: Založba Schwentner, 1909.
- Grdina, Igor. »Biografski portret Ivana Tavčarja.« V: *Tavčarjev zbornik*, ur. Igor Grdina, 7–82. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Grdina, Igor. »Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumniki od prosvetljenstva do moderne.« *Zgodovinski časopis*, 47, št. 1 (1993): 57–67.
- Grdina, Igor. »Dunaj-domovina ali tujina?« V: *Slovenski odnosi z Dunajem skozi čas*, ur. Vincenc Rajšp, 57–66. Dunaj in Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, 2013.

- H.D. van Leeuwen, Marco in Ineke Maas. *Hisclass; a historical international social class scheme*. Leuven: Leuven University Press, 2011.
- Hočevar, Pavla. *Pot se vije*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1983.
- Jezernik, Božidar. »Od vzpona nacije do nacionalizacije.« V: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, ur. Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik, 17–66. Celovec: Mohorjeva založba, 2008.
- Jezernik, Božidar. *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013.
- Judson, Pieter. »The Gendered Politics of German Nationalism in Austria 1880–1990.« V: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ur. David F. Good, Margarete Grandner in Mary J. Maynes, 1–18. Oxford: Berghahn Books, 1996.
- Judson, Pieter. »Inventing Germans: Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Hapsburg Monarchy.« *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice, Nations, Colonies and Metropolises*, št. 33 (1993): 47–67.
- Judson, Pieter. »Preface.« V: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and Belonging in Upper Silesia*, ur. James Bjork, Tomasz Kamusella, Tom Wilson in Anna Novikov, XIII. New York: Routledge, 2016.
- Judson, Pieter. *The Habsburg Empire*. Harvard: The Belknap Press of Harvard University Press, 2015.
- Kalc, Aleksej. »Oblike organiziranosti slovenskega Trsta v času družbenega in narodnega vzpona.« V: *Umetnostni izraz ob nacionalnem vprašanju. Glasba, likovna in besedna umestnost ob slovenski – italijanski meji v drugi polovici XIX. stoletja do prihoda fašizma*, ur. Aleksander Rojc, 41–66. Ljubljana: Založba ZRC in Trst: Glasbena matica, 2015.
- Kertzer, David I. in Dominique Arel. *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Kladiwa, Pavel. »National statistics in the Bohemian Lands 1880–2011: Factors affecting the setting of the criteria and methods used by the censuses.« *Romanian Journal of Population Studies*, 9, št. 2 (2016): 31–40.
- Kmecl, Matjaž. »Ženska v slovenski literaturi ali najlepši lirski komplimenti.« V: *Ženska v slovenski sliki in pesmi*, ur. Anica Cevc, Matjaž Kmecl in Janez Menart, XI–XIII. Zagreb: Spektar, 1977.
- Kocka, Jürgen. »The Middle Classes in Europe.« *The Journal of Modern History*, 67, št. 4 (1995): 783–806.
- Komac, Jernej. »Slovenke ve drage, cveteče dekleta« *Vloga žensk v nacionalizirajočem slovenskem časopisu od 1848 do 1876*. Seminarska naloga, Filozofska fakulteta 2016.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko. *Spremembe in zamišljanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Maxwell, Alexander. »National endogamy and double standards: sexuality and nationalism in east-central Europe during the 19th century.« *Journal of social history*, 41, št. 2 (2007): 413–33.
- Melik, Jelka. »Hribar in Šuklje pred sodiščem.« V: *Melikov zbornik*, ur. Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Walter Lukan in Branko Marušič, 977–92. Ljubljana: ZRC SAZU, 2001.
- Melik, Vasilij. »Slovenci in Nemci (1815–1941).« *Zgodovinski časopis*, 46, št. 2 (1992): 171–74.
- Melik, Vasilij. »Slovenci o Germanih, Slovanih in Romanih pred 120 leti.« *Zgodovinski časopis*, 51, št. 1 (1997): 17–20.
- Melik, Vasilij. »Središča, provinca, meščani.« V: *To in ono o meščanstvu v provinci*, 5–9. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1995.
- Melik, Vasilij. »Volitve v Ljubljani.« *Kronika*, 29 (1981): 115–24.
- Melik, Vasilij. »Volitve v Trstu, 1907–1913.« *Zgodovinski časopis*, 1 (1947): 70–113

- Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918*. Ljubljana: Založba Litera, 2002.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Mihurko Poniž, Katja. *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. Svetovne vojne*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Millo, Anna. *Elite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891–1938*. Milano: FrancoAngeli Storia, Milano, 1989.
- Millis, Charles. *The Power Elite*. New York: Oxford university press, 1958.
- Panjek, Aleksander. »Gradnja in stanovanja v Trstu: gospodarska gibanja in socialna vprašanja v Trstu 1890–1913.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, št. 1 (2006): 79–96.
- Pinwinkler, Alexander. »Commentary on the panel Ethnicity in Numbers: the Official Censuses, their Ethnic Categories, and the State Identity Politics, European Social Science History conference, Valencia, 30 March–2 April 2016.« *Romanian Journal of Population Studies*, 9, št. 2 (2016): 5–10.
- Pipp, Lojze. »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske.« *Kronika slovenskih mest*, 2, št. 1 (1935): 66–72.
- Poppel, Frans van, Aart C. Liefbroer, Jeroen K. Vermunt in Wilma Smeets. »Love, necessity and opportunity: changing patterns of marital age homogamy in the Netherlands, 1850–1993.« *Population studies: a journal of demography*, 55, št. 1 (2001): 1–13.
- Stergar, Rok in Tamara Scheer. »Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification.« *Nationalities Papers* 46, št. 4 (2018): 575–91.
- Stergar, Rok. »'Lahu niti pedi naše zemlje': Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915.« *Kronika*, 44, št. 1 (1996): 69–73.
- Stergar, Rok. *Vojski prijazen in zaželen garnizon: ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999.
- Studen, Andrej. *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993.
- Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana: Studia humanitatis, ŠKUC, 1995.
- Šterbenc Svetina, Barbara, Petra Kolenc in Matija Godeša. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Šuklje, Fran. *Sodobniki, mali in veliki. III. del spominov*. Ljubljana: Slovenska matica, 2010.
- Tomazič, Tanja. »Oblačilo noša in slovensko meščanstvo.« V: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, ur. Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik, 171–76. Celovec: Mohorjeva založba, 2008.
- Valenčič, Vlado. »Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880.« *Zgodovinski časopis*, 28, št. 3–4 (1974): 287–319.
- Verginella, Marta. »Between Rejection and Affinity – Slovene-German Relations on the Periphery of the Habsburg Monarchy.« »Die Deutschen« als die Anderen. *Deutschland in der Imagination seiner Nachbarn, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 40 (2012): 44–60.
- Verginella, Marta. »Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu.« V: *Od Maribora do Trsta: 1850–1914, zbornik referatov*, ur. Darko Friš in Franc Rozman, 69–76. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Verginella, Marta. »O zgodovinenju dihotomije mesta in podeželja.« *Acta Histriae*, 25, št. 3 (2017): 457–72.
- Verginella, Marta. »Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento. Da comunità etnica a minoranza nazionale.« V: *Storia economica e sociale di Trieste I. La città dei gruppi: 1719–1918*, ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek, 441–81. Trieste: Lint, 2001.
- Vodopivec, Peter. »Educated Elites in Slovene Regions before WWI – between National Aspirations and Social and Political Conservatism.« V: *The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Counties in 19th and 20th Century*, ur. Peter Vodopivec in Aleš Gabrič, 63–71. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zentrum für Soziale Innovation Wien — Avstrijski znanstveni inštitut v Ljubljani, 2011.
- Vodopivec, Peter. »Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje.« *Zgodovina za vse*, 1 (1994): 30–44.

- Vodopivec, Peter. »Mladi slovenski izobraženci in Dunaj pred prvo svetovno vojno.« V: *Slovenski odnosi z Dunajem skozi čas*, ur. Vincenc Rajšp, 67–80. Dunaj in Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, 2013.
- Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2006.
- Zettelbauer, Heidrun. »Die Liebe sei Euer Heldentum.« *Geschlecht und Nation in völkischen Vereinen der Habsburgermonarchie*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2005.
- Žnidaršič Ž., Sabina. *Ora et labora, – in molči, ženska! Socialni položaji in statusi ženska na Kranjskem 1890–1910*. Ljubljana: cf*, 2000.

Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik

WIVES OF THE SLOVENIAN ELITE IN LJUBLJANA AND TRIESTE

SUMMARY

By considering contemporary Slovene newspapers, literary texts and ego documents from the turn of the 20th century, the article analyzes the discourse of the members of the Slovene elite about “proper marriage choice.” In the text it is presented how in national discourse national, social and age boundaries were set. By analyzing a sample of married couples from Ljubljana and Trieste that were part of Slovene elites which is in the article chosen on the basis of taxes and property as well as whole set of criteria by which we try to determine the national identification (place of birth, surname, language of communication, membership in national association) we also try to reconstruct the real marriage choices and how they correspond with the discourse created often by the same people (members of Slovene elite). The results show how social boundaries were on the contrary with the texts less often crossed that we would speculate on the basis of sources. However there are some differences on the basis of social origin if we are talking either about the elite that was formed by education or either about traders and businessmen. The business elite was more open to marry women from lower social strata as intellectuals. While national endogamy was more common, in the case of economic elite we can observe how national boundaries were more easily crossed. However the age homogamy was much less important in cases of economic elite, while we can observe with intellectuals larger age gap. Conclusions there for show that discourse which prevailed in Slovene narrative about the only thing that is important is the ethnic origin while in romantic literature social differences are encouraged to be disregarded was not entirely taken into consideration in every day life.

Marko B. Miletić*

Dravska banovina u Aprilskom ratu 1941. godine

APSTRAKT

Prostor Dravske banovine u Aprilskom ratu do sada nije bio predmet posebnog istraživanja. Zbog toga smo se odlučili da na osnovu neobjavljenih izvora pohranjenih u Vojnom arhivu Ministarstva odbrane Republike Srbije u Beogradu, objavljenih izvora, relevantne memoarske i istoriografske literature pokušamo da odgovorimo na niz pitanja: Kakav je bio strategijski položaj Dravske banovine, kakve su ratne pripreme izvršene na tom prostoru, kako su tekle ratne operacije i kakvo je bilo delovanje civilnih (banskih) vlasti u toku rata?

Ključne reči: Dravska Banovina, Aprilski rat, Kraljevina Jugoslavija

ABSTRACT

DRAVA BANATE IN THE APRIL WAR OF 1941

The area of Drava Banovina in the April War wasn't the subject of special research so far. Therefore, we tried to give an answer a number of questions based on unpublished sources which are keeping in the Military Archive of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia, published sources, relevant memoir and historiographical literature: What was strategic position of the Drava Banovina, what kind of war preparations were made in that area, how the war operations were going and what was the function of the civil authorities during the war?

Key words: Drava Banate, April War, Kingdom of Yugoslavia

* Mag., Arhiv Jugoslavije, Palmira Toljata 1, Beograd, Srbija, marko.miletic1990@gmail.com

Prostor Dravske banovine, koja se nalazila u krajnjem severozapadnom delu Kraljevine Jugoslavije nije predstavljao jedinstvenu geografsku celinu. Na njenoj teritoriji graničile su se važne geografske oblasti Evrope, dodirivali različiti delovi kontinenta i ukrštali različiti privredni putevi. Mada su spoljne granice Dravske banovine bile omeđene visokim planinama, posmatrano sa vojno-geografskog stanovišta njen položaj je bio vrlo nepovoljan. Ona je bila ugrožena sa dve strane, sa severa od strane Nemačke i sa zapada od strane Italije. Posmatrajući je sa operativno-geografskog aspekta na njoj se uočavalo sedam operativnih pravca i to tri sa severa i četiri sa zapada. Sa severa to su bili: 1) Grac – Maribor koji se od ovog mesta račvao u dva pravca: prvi Zidani Most – Brežice i drugi Rogatec – Zagreb,¹ 2) Volsberg – Dravograd – Slovenjgradec – Velenje – Celje² i 3) Celovac/Beljak – Kranj – Ljubljana,³ a sa zapada: 1) Trbiž – Kranjska Gora – Kranj – Ljubljana,⁴ 2) Sv. Lucija (Most na Soči)/Tolmin – Škofja Loka – Ljubljana,⁵ 3) Gorica/Ajdovščina/Trst – Ljubljana,⁶ i 4) Sv. Petar – Bloški plato – dolina reke Ribnice – Novo mesto – Karlovac.⁷ Izvesna povoljnost, posmatrano sa strategijskog aspekta, bila je ta što je saobraćaj u Dravskoj banovini, u odnosu na ostatak Kraljevine Jugoslavije, bio dosta dobro razvijen. Putevi su bili vrlo gusto sprovedeni i bili su uglavnom u dobrom stanju, a železnička mreža bila je gusta. Kažemo izvesna, jer je orijentacija tih komunikacija bila nepovoljna, iz razloga što su one uglavnom bile orijentisane prema Nemačkoj i Italiji, a ne prema Banovini Hrvatskoj, što je bila posledica saobraćajne politike Austrougarske, koja je pre Prvog svetskog rata na ovaj prostor gledala kao na prelaznu teritoriju za izlaz u jadranske luke Trst i Rijeku.

S obzirom na tako nepovoljan strategijski položaj Dravske banovine, ali i na činjenicu da je do anšlusa Austrije 1938. Italija bila jedini sused sposoban da vojno ugrozi Kraljevinu Jugoslaviju, na ovaj prostor se od stvaranja prve države Južnih Slovena gledalo sa posebnom pažnjom. Već u toku 1920-ih godina izvršeno je niz proučavanja zapadnog suvozemnog fronta prema Italiji, ali konkretnih radova na pripremi vojišta za mogući rat sa Italijom nije bilo sve do 1935. godine.⁸ Te godine formirana je Stalna

1 Ovo je bio vrlo povoljan pravac jer je bio dosta komunikativan. Prirodne prepreke na njemu su Drava i delom Mura.

2 Ovaj pravac je bio dosta nepovoljniji od prethodnog, jer je do izbijanja u dolinu reke Savinje prolazio kroz planinski kraj, sa jednim proširenjima kod Slovenskega i Velenja.

3 Na ovom pravcu iz Celovačke kotline vodila su tri drumova, ali je nepovoljnost predstavljalo to što su sva tri morala da savladaju visoke planinske prevoje Jezerski Vrh, Ljubelj i Podkorensko Sedlo.

4 Kod Ljubljane ovaj pravac se spajao sa napred pomenutim trećim pravcem koji je vodio sa severa. Nepovoljnost ovog pravca je bila ta što je išao kroz visok planinski teren, uglavnom dolinom Save, pa je zbog toga bio periferan.

5 I za njega važi slično kao i za pravi zapadni pravac, jer i on prolazio kroz visok planinski teren.

6 Ovo je bio najkomunikativniji i najlakši pravac za napad sa zapada.

7 Vojni arhiv Beograd (u daljem tekstu: VA), fond: Popisnik 17 (u daljem tekstu P-17), κ.(utija) 4, f.(ascikla) 1, r.(egistracioni) b.(roj) 11, Izjava generala Mihaila Apostolskog, 1–2.

8 U toku 1920-ih godina u Kraljevini Jugoslaviji su u nekoliko navrata formirane komisije koje su imale zadatak da izvrše procenu zapadnog suvozemnog fronta prema Italiji i izrade elaborat za njegovo tehničko-fortifikacijsko projektovanje. Prva komisija Glavnog generalštaba je još 1920. godine otpočela sa studijom i procenom suvozemnog zapadnog graničnog fronta. Studija je bila fokusirana na proučavanje važnosti pojedinih graničnih odseka i operacijskih pravaca, zatim na najverovatnije grupisanje italijanskih sanga, kao i na izbor linija za odbranu jugoslovenskih jedinica i način njihovog grupisanja koji bi bio najpogodniji za izvršenje kontraofanzive. – VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 23, Izjava generala Radivoja Jankovića, 4. U toku 1924., 1926. i 1927. formirane su dve komisije koje su se bavile procenom graničnog fronta prema Italiji u operacijskom i taktičkom pogledu, a za tehničko-fortifikacijsko projektovanje

Komisija za utvrđivanje čiji je zadatak bio izrada studije i projektovanje radova na utvrđivanju zemlje u strategijsko-geografskom i taktičko-fortifikacijskom smislu.⁹ Izuzetan položaj Dravske Banovine uticao je na to da dve godine kasnije (1937) u Ljubljani bude formirana i Komanda utvrđivanja, na čijem čelu se našao divizijski general Lav Rupnik. Ova komanda je imala rukovodeću ulogu pri izvršenju radova na utvrđivanju zapadnog i severnog fronta.¹⁰

Konkretni radovi na zemljištu, koji su za cilj imali utvrđivanje spoljnih granica Dravske banovine, otpočeli su gotovo tri godine po formiranju Stalne komisije za utvrđivanje, u proleće 1938. godine, kada je izvršeno betoniranje fortifikacijskih objekata na prvom, Vrhničkom odseku.¹¹ U isto vreme otpočeli su radovi na još dva odseka na zapadnom suvozemnom frontu prema Italiji. Prvi, Blegoš – Sv. Tri Kralja, nalazio se severno od Vrhničkog odseka i naslanjao se svojim levim krilom na njega,¹² dok se drugi odsek, Snežnik – Kraljevica, nalazio na krajnjem južnom delu zapadnog suvozemnog fronta.¹³ Četvrti, i poslednji odsek na zapadnom suvozemnom frontu, bio je Cerkinški odsek, a njegovo utvrđivanje otpočelo je u proleće 1939. godine.¹⁴ Na prva tri odseka utvrđivanje je vršeno u tipu stalne fortifikacije, sa objektima rađenim u vidu jačih betonskih bunkera, a do kraja marta 1941. godine izgrađena je gusta mreža jakih objekata sa traditornom i unakrsnom vatrom automatskih oruđa i kazematiranih topova. Na taj način dobijen je vid neprekidno dobro povezanog položaja, sa dubinom od 1,5 do 2 km. Ovakva odbrana dopunjena je sa postavljanjem više baterija tvrđavske artiljerije za koju su izgrađeni terenom zaštićeni borbeni položaji. Protivoklopne prepreke postavljene su na svim prolaznijim pravcima gde su postavljena i protivtenkovska oruđa u izgrađenim zaklonima. Za protivvazduhoplovnu odbranu određena su mesta na koja će se postaviti protivavionska oruđa u slučaju rata, ali na njima nije bilo stalnog prisustva ovih oruđa. Ispred ovako utvrđenog položaja pa sve do državne granice izgrađen je sistem zaprečnih objekata koji je trebalo da zadrži i uspori nastupanje neprijatelja. Izrazito dobro je bio utvrđen vrh Blegoš koji je smatran svojevrsnim

formirana je četvoročlana komisija koja je radila u periodu 1926–1928. godina. VA, P-17, k. 5, f. 1, r.b. 18, Izjava generala Dušana Simovića, 8, 9.

- 9 VA, P-17, k. 447, f. 3, r.b. 1, Knjiga zapisnika sa sednica Stalne komisije za utvrđivanje za 1935. i 1936. godinu – 1. sednica, 3. avgust 1935. godine.
- 10 VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 30, Izjava pukovnika Stjepana Kerečina, 1. VA, P-17, k. 9, f. 1, r.b. 10, Izjava generala Stevana Živanovića, 1. O pripremama za rat na prostoru Dravske banovine videti više u Aleš Žlebnik, »Priprave na obrambo v Dravski banovini Kraljevine Jugoslavije. Razvoj civilno-vojaških odnosov zaradi obrambnih priprava na lokalnem nivouju v letih 1935 do 1941« (Magistarsko delo, Univerza u Ljubljani, 2016), rad u rukopisu.
- 11 Vrhnički odsek ili »Vrhnička vrata«, prostirao se od vrha Sv. Tri Kralja na severu do uzvišenja Strnica na jugu i to sledećim pravcem: Sv. Tri Kralja – k. 665 – Prapretno brdo – Ribari (k. 727) – k. 726 – prednje padine Gradišta (k. 773) – k. 675 – Travni vrh (k. 682) – Straža (k. 708) – Strnica (k. 626). Najslabija tačka na ovom pravcu bile su prednje padine Gradišta, s obzirom na malu dubinu na kojoj se moglo izvesti utvrđivanje, dok je najjača tačka bila Strnica koja je dominirala nad komunikacijom Logotec – Ljubljana i bila oslonjena na teško prohodnu šumu. – VA, P-17, k. 447, f. 3, r.b. 1, Knjiga zapisnika sa Sednica Stalne komisije za utvrđivanje za 1935. i 1936. godinu, 52. sednica, 10. jun 1936. godine, 63. VA, P-17, k. 9, f. 1, r.b. 10, Izjava generala Stevana Živanovića, 1.
- 12 Ovaj odsek pružao se linijom Blegoš – Hlavče njive – Žirovski vrh – Sv. Tri kralja. – VA, P-17, k. 5. f. 1, r.b. 11, Izjava generala Milana Radenkovića, 6.
- 13 Ovaj odsek pružao se linijom Crni Vrh – Bela Peša – Kamenjak – Trebesičen Vrh – Svib – Plase sa naslonom na Medvedak. – VA, P-17, k. 5. f. 1, r.b. 11, Izjava generala Milana Radenkovića, 6.
- 14 VA, P-17, k. 9, f. 1, r.b. 10, Izjava generala Stevana Živanovića, 2.

bastionom. Na Cerkinškem odseku objekti su bili nešto manje otpornosti nego na preostalim odsecima, s obzirom na to da je prilikom projektovanja utvrđivanja procenjeno da će na ovom odseku nastupati slabije neprijateljske snage.¹⁵

Pojava nacističke Nemačke na severnoj granici Dravske banovine (1938), naterala je jugoslovenski Generalštab da razmotri utvrđivanje i tog dela fronta. Posle detaljne analize terena i mogućih pravaca neprijateljskog nastupanja doneta je odluka da se utvrde i zapreče samo prelazi preko alpskog grebena Karavanke, a potpuno da se utvrdi samo odsek Drave od Dravograda do Ormoža, sa naročitom pažnjom na prostor Maribor–Ptuj i potpuno iskorišćenje reke Drave kao protivoklopne prepreke. S obzirom na to da se radilo o visokoplaninskom terenu, na graničnom odseku prema Koruškoj izvedeni su radovi na zaprečavanju komunikacija koji sa graničnih prelaza vode u dolinu gornje Save, dok je na ostalom delu graničnog fronta prema ranijoj jugoslovensko-austrijskoj granici, tj. na dravogradskom, mariborskom i ptujskom pravcu utvrđivanje izvođeno u tipu polustalne fortifikacije sa manjim bunkerima rasejanim po zemljištu, uz obimno zaprečavanje komunikacija.¹⁶ Do početka Aprilskog rata projektovane tri linije na odseku Maribor – Ptuj bile su delimično završene.¹⁷ Između Maribora i Dravograda bila je izgrađena tek jedna linija. Ni na planinskim prevojima Ljubelj i Jezersko radovi nisu bili u potpunosti završeni.¹⁸

Ovako izgrađen utvrđeni granični položaj na granicama prema Italiji i Nemačkoj, nije predstavljao jedinstvenu taktičku celinu. Nedostatak ovih utvrđenih odbrambenih linija, bio je u tome što nije postojao plan sadejstva između posadnih i operativnih jedinica u obrazovanju sistema vatre kako bi se pokrio onaj prostor koji sistemom vatre posadnih jedinica nije bio obuhvaćen.¹⁹ Osnovni cilj na ovim linijama odbrane bio je neprijatelju naneti što veće gubitke, zaustaviti ili bar usporiti njegovo napredovanje, kako bi se dobilo vreme za izvođenje mobilizacije i koncentracije operativnih jedinica.

15 VA, P-17, k. 9, f. 1, r.b. 10, Izjava generala Stevana Živanovića, 1–2. VA, P-17, k. 5. f. 1, r.b. 11, Izjava generala Milana Radenkovića, 6. VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 11, Izjava generala Mihaila Apostolskog, 3. Марко Б. Милетић, »Утврђивање граница Краљевине Југославије 1935–1941.« *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2017).

16 VA, P-17, k. 5, f. 1, r.b. 11, Izjava generala Milana Radenkovića, 6.

17 Prema svedočenju komandanta 7. posadnog puka, potpukovnika Franja Kovačevića, stanje na ovom delu utvrđenog fronta je bilo sledeće: »Svi objekti [su bili] nedovršeni. Izvršeno je betoniranje, ali je većina objekata bila bez čeličnih vrata, a svi bez čeličnih puškarica. Unutrašnji uređaj objekata (ventilacija, peći, električna rasvjeta, kreveti) postojao je samo u onim objektima koji su za vreme mira služili za stanovanje posade.« VA, P-17, k. 67, f. 2, r.b. 807, Izjava potpukovnika Franja Kovačevića, 2.

18 Fabijan Trgo, ur., *Aprilski rat 1941, Zbornik Dokumenta, knj. 1*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), dok. br. 82: »Zapisnik s konferencije ministra vojske i mornarice od 5. septembra 1939. s načelnikom Glavnog generalštaba i drugim odgovornim rukovodiocima o načinu utvrđivanja severnog fronta i angažovanju radne snage«, (vidi napomenu redakcije), 321–23. General JA Mihailo Apostolski tvrdi da je završetak radova na graničnom frontu prema bivšoj jugoslovensko-austrijskoj granici svesno produžavan te da je njegova nedovršenost bila čin svesne sabotaze. – VA, P-17, k. 4, f. 1, dok. 11, Izjava generala Mihaila Apostolskog, 5. Sa druge strane general Radivoje Janković piše: »Ukoliko su radovi na italijanskom frontu izvođeni na miru i u jednoj metodičnoj postepenosti, utoliko su oni na austrijskom i mađarskom frontu, u početku, vršeni užurbano i sa nedostatkom radne snage i alata. U cilju da se postignu što bolji rezultati oni su se izvodili i po ružnom vremenu, pa čak i u duboku zimu.« – VA, P-17, k. 4, f. 1, dok. 23, Izjava generala Radivoje Jankovića. Mi smo mišljenja da se u slučaju razmatranja svesne sabotaze mora u obzir uzeti i kratkoća vremena od početka utvrđivanja do početka rata, nedostatak novca i radne snage, kao i mnoštvo drugih razloga koji su uticali na usporavanje ili onemogućavanje radova na izradi utvrđenja, ali ne odbacujemo mogućnost svesne sabotaze od strane pojedinaca.

19 VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 23, Izjava armijskog generala Radivoje Jankovića, 40.

Pored utvrđivanja graničnog fronta, u okviru pripreme vojišta za rat, bili su preduzeti radovi i na pripremi zaprečavanja komunikacija i rušenju važnijih objekata, uglavnom na prometnijim komunikacijama. Prema izveštaju koji je 31. januara 1941. godine, komandant Četvarte armijske oblasti, general Petar Nedeljković poslao Glavnom Generalštabu, na teritoriji Dravske divizijske oblasti bila je završena priprema na 370 od 400 predviđenih objekata za rušenje i zaprečavanje, dok se na ostalim objektima radilo ubrzanim tempom, kako bi i oni što pre bili pripremljeni.²⁰

Prema odredbama jugoslovenskog ratnog plana R-41, na prostoru Dravske banovine svoje operacije trebalo je da izvodi Sedma armija, koja je zajedno sa Četvrtom armijom, činila Prvu grupu armija Vojske Kraljevine Jugoslavije. U sastav Sedme armije ulazili su Dravska i Triglavska divizija, Triglavski i Rišnjački planinski odred, Lički odred, osam posadnih pukova i jedan posadni bataljon, 66. armijski art. puk, 6. armijska vazduhoplovna grupa, 66. armijska četa za vezu i 66. armijski pionirski bataljon. Ove jedinice, raspoređene na levom krilu Prve grupe armija, duž jugoslovensko-nemačke i jugoslovensko-italijanske granice, od Sv. Vida (isključno) do Karlobaga (zaključno), imale su zadatak da posednu i brane dodeljeni granični front i da se postepeno, u koordinaciji sa jedinicama Četvarte armije, povlače ka jugoistoku.²¹

S obzirom na to da elaborat ratnog plana R-41 nije sačuvan, kao i da su izjave oficira iz Sedme armije dosta retke i izvorno vrlo oskudne nismo u mogućnosti da prikažemo precizan projekat strategijskog razvoja za sve jedinice Sedme armije. Prema raspoloživim izvorima, odnosno prema podacima koje je u svojoj izjavi dao general Milorad Petrović, komandant Prve grupe armija, jedinice Sedme armije trebalo je da zauzmu sledeći raspored: štab armije trebalo je da bude stacioniran u Kerestincu kod Zagreba; Dravska divizija kod Maribora i Ptuja; Triglavski planinski odred u rejonu Kranja; Triglavska divizija u rejonu Vrhnike; Rišnjački planinski odred u rejonu Delnica; i Lički odred zapadno od Ogulina.²² Velimir Terzić u svom radu o slomu jugoslovenske kraljevine daje nešto preciznije podatke o tome, ali nas ne upućuje na izvor. Prema podacima koje on iznosi Sedma armija trebalo je da svoj deo fronta posedne na sledeći način: Dravska divizija trebalo je da bude stacionirana na delu graničnog fronta od Radgone do Rinke (k. 2429 isključno); Triglavski planinski odred, na delu graničnog fronta od Rinke (zaključno) do Blegoša (k. 1562 zaključno); Triglavska divizija, na delu graničnog fronta od Blegoša (isključno) do Bičke Gore (k. 1527 isključno); Rišnjački planinski odred, na delu graničnog fronta od Bičke gore (zaključno) do Sušaka (zaključno); i Lički odred, na delu obalskog fronta od Kraljevice do Karlobaga (zaključno).²³

Vojni puč izvršen 27. marta 1941. godine u Beogradu Nemci su protumačili kao *casus belli*. Već po prvim reakcijama u Berlinu bilo je jasno da je rat neizbežan. Adolf Hitler je još istog dana, nečekajući eventualne izjave lojalnosti nove jugoslovenske

20 VA, P-17, k. 33, f. 1, r.b. 8, Izveštaj o stanju izvršenih priprema na objektima za rušenje i zaprečavanje. Akt Štaba Četvarte armijske oblasti, Str. Pov. Đ. Br. 306, od 30. januara 1941. godine, 1, 2.

21 VA, P-17, k. 5, f. 1, r.b. 5, Izjava armijskog generala Milorada Petrovića, 12.

22 Ibid.

23 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, I-II* (Beograd, Ljubljana, Titograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Pobjeda, 1982), II, 263, 264.

vlade, odlučio da razori Jugoslaviju.²⁴ Sa druge strane državni i vojni vrh jugoslovenske kraljevine je na sednici tog dana doneo odluku da ne proglasi opštu mobilizaciju kako ne bi provocirao Nemačku. Naređenje za opšte aktiviranje Vojske Kraljevine Jugoslavije izdato je tek 30. marta,²⁵ a opšta mobilizacija proglašena je tek drugog dana rata, 7. aprila.²⁶ Naređenje za opšte aktiviranje od 30. marta 1941. predviđalo je da prvi dan aktiviranja bude 3. april, čime je nepovratno izgubljeno sedam dana za izvršenje mobilizacije jugoslovenske vojske.²⁷

Mobilizacijskim planom Vojske Kraljevine Jugoslavije sa prostora Dravske divizijske oblasti trebalo je u slučaju rata formirati dve kompletne operativne pešadijske divizije, Dravsku i Triglavsku i Triglavski planinski odred. Šest ratnih pešadijskih pukova za dve divizije trebalo je formirati iz četiri mirnodopska pešadijska puka,²⁸ a dva ratna artiljerijska puka iz istog broja mirnodopskih artiljerijskih pukova.²⁹ Iz 1. planinskog puka trebalo je formirati Triglavski planinski odred.³⁰ Ovde moramo napomenuti da su u čitavoj jugoslovenskoj vojsci, jedino pukovi iz sastava Dravske i Triglavske divizije imali u svom sastavu po tri bataljona, dok su svi drugi imali četiri. Pored toga vojni obveznici sa prostora Dravske divizijske oblasti popunjavali su i sedam posadnih pukova koje je za slučaj rata trebalo formirati iz sedam posadnih bataljona i jedan posadni bataljon koji je trebalo formirati iz jedne posadne čete.³¹ Sve nabrojane jedinice bile su u sastavu Sedme armije.³² Preostale dve operativne jedinice iz sastava Sedme armije, Rišnjački planinski odred i Lički odred formirani su na teritorijama drugih divizijskih oblasti. Prvi je formiran na teritoriji Savske, a potonji na teritoriji Vrbske divizijske oblasti.

Kakav je bio odziv rezervnih oficira, obveznika i davalaca stoke sa prostora Dravske banovine na poziv za opšte aktiviranje jugoslovenske vojske? Fragmentarnost i skromna saznajna vrednost raspoloživih izvora onemogućavaju nas da precizno odgovorimo na ovo pitanje. Uprkos tome, mi ćemo kroz analizu raspoloživih izvora, pre svega kroz sećanja oficira koji su služili u jedinicama Sedme armije, pokušati da odgovorimo na njega.

24 Bogdan Krizman, *Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu Nürnberških dokumenata* (Zagreb: Novinsko izdavačko preduzeće, 1953), 77.

25 VA, P-17, k. 33, f. 3, r.b. 19, Naređenje ministra vojske i mornarice Str. Pov. Đ. Br. 2462 od 30. marta 1941. godine.

26 VA, P-17, k. 3a, f. 1, r.b. 2, *Mobilizacija BJV*, crp. 17–18. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 226–29. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 91.

27 Kako bismo rešili terminološke dileme moramo odmah reći da opšte aktiviranje nikako nije isto što i opšta mobilizacija, iako imaju isti cilj. Opšta mobilizacija je morala da se objavi *javno*, preko novina, radija i plakatima, dok je aktiviranje vršeno *tajno*, uručivanjem pozivnih spiskova opštinama i poverljivim saopštavanjem svakom pojedincu, da ide na vezbu u određenom roku, u svoju jedinicu. To znači da je postupak pri aktiviranju sporiji, jer je bilo potrebno vreme dok se spiskovi prenesu od komande vojnih oblasti do opština i dok se posle toga obveznici pronađu i poziv im se uruči. Pri aktiviranju su, to treba naglasiti, psihološki uticaj i odziv bili slabiji, zatim, postojala su razna oslobođenja obveznika i komore, a ratni zakoni nisu važili, što je sve otežavalo postupak aktiviranja.

28 U pitanju su 37. peš. puk iz Ribnice, 40. peš. puk iz Ljubljane, 39. peš. puk iz Celja i 45. peš. puk iz Maribora.

29 U pitanju su 16. art. puk iz Ljubljane i 32. art. puk iz Maribora.

30 Triglavski planinski odred je trebalo da u svom sastavu ima četiri planinska bataljona. Svaki od njih trebalo je da u svom sastavu ima po tri pešadijske čete, četru mitraljeza, četru minobacača i komandnu četvu. Poslednja je u svom sastavu trebalo da ima vod izviđača i vod za vezu.

31 Preostali osmi posadni puk koji je ulazio u sastav Sedme armije, formirao se na teritoriji Savske divizijske oblasti.

32 VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 11, Izjava generala Mihaila Apostolskog, 7.

General Dragiša Pandurović, komandant Triglavске divizije u Aprilskom ratu, u svojim sećanjima koja su nastala u vreme njegovog ropstva u nemačkim logorima, zapisao je da je popunjenost ljudstvom pešadijskih pukova njegove divizije pred sam rat bila 70 %, a sa trupnom i bojnou komorom 40–50 %.³³ Odziv obveznika u Dravskoj diviziji, je po svedočenju komandanta artiljerije te divizije, generala Janeža Ferdinanda od 8. aprila 1953. godine, bio nešto bolji. Broj obveznika koji su se odazvali pozivu za aktiviranje u boračkim jedinicama kretao se uglavnom između 70 i 90 %, s tim da je u nekim jedinicama on išao i do 100 %. Nažalost on u svojoj izjavi ne daje podatke o broju stoke kojom je divizija raspolagala.³⁴ Što se tiče, Rišnjačkog planinskog odreda, u izvornoj građi nismo pronašli podatke za ceo odred, već samo za jedan njegov bataljon. U tom bataljonu popunjenost ljudstvom bila je oko 75 %. Za broj stoke nemamo tačan podatak, ali komandant tog bataljona je u svojoj izjavi napisao da je i u tom pogledu bilo nedostataka.³⁵ U izvornoj građi nismo uspjeli da pronađemo podatke o popunjenosti Ličkog i Triglavskog odreda. Međutim, u nekim ranijim aktiviranjima, 44. peš. puk iz koga je za slučaj rata trebalo da se razvije Lički odred, imao je izuzetno loš odziv. Tako se prilikom odziva na aktiviranje u martu mesecu, što znači neposredno pred sam Aprilski rat, u taj puk javilo tek 30 % pozvanih obveznika.³⁶ Da li se stanje popravilo, ne znamo. Znamo da se ovih 30 % pozvanih obveznika u martu javilo za trinaest dana trajanja aktiviranja. Sada kada je rok bio mnogo kraći, opravdano možemo sumnjati da je popunjenost bila mnogo veća. Precizni podaci nedostaju nam i za posadne jedinice. One su aktivirane ranije od ostalih, već 27. marta, a s obzirom na to da su se popunjavale ljudstvom iz najbliže okoline, te da je na taj način vreme za njihovo aktiviranje bilo svedeno na minimum, mišljenja smo da su one bile gotovo stoprocentno popunjene. Što se tiče popunjenosti Štaba Sedme armije, prema svedočenju majora Vladimira Crlenjaka, referenta za vezu u ovom štabu, on je 10. aprila bio popunjen sa svega 35 %.³⁷

Sve u svemu, čini nam se da odziv ljudstva nije bio ispod 70 %, ali se taj procenat u pojedinim operativnim jedinicama peo i do 100 %. O broju davalaca stoke u ovoj armiji, nemamo mnogo podataka, ali se ona izgleda kretala oko 50 %.³⁸

Sedma armija je svoju koncentraciju trebalo da izvrši na teritoriji Dravske banovine, uglavnom duž graničnih linija sa Nemačkom i Italijom. Na njenom krajnjem

33 M. C. Bjelajac, *General Dragiša Pandurović* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Altera, 2007), 123.

34 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 3.

35 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 153, Izjava pukovnika Mašana Radovića, 1.

36 Antun Miletić, ur., *Aprilski rat 1941, Zbornik Dokumentata, knj. 2* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987), dok. br. 119: Naređenje ministra vojske i mornarice od 26. marta 1941. načelniku Glavnog generalštaba za preduzimanje potrebnih mera u vezi sa slabim odzivom obveznika u pojedinim aktiviranim jedinicama, 331, 332.

37 Mile Bjelajac in Predrag Trifunović, *Između vojske i politike – Biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Narodni muzej Kruševac, 1997), 223.

38 Na teritoriji Dravske divizijske oblasti postojao je i jedan karakterističan problem sa stokom. Naime, stoka gajena na ovom prostoru nije odgovarala potrebama jedinica. Kada to kažemo, imamo u vidu činjenicu da je na prostoru Dravske banovine uglavnom gajena tegleća stoka, a da su jedinice sa ovog prostora iziskivale brdsku tovarnu stoku. Kao karakterističan primer za to može nam poslužiti podatak da je za čitav Triglavski planinski odred stoka trebalo da bude dovučena sa teritorije Bosne – VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 11, Izjava generala Mihaila Apostolskog, 13.

desnom odseku nalazila se Dravska divizija. Za prvi dan koncentracije ove divizije bio je određen 5. april, a ona je prema planu, koncentraciju trebalo da izvrši na prostori Ptuj – Maribor – Slovenj Gradec – Slovenska Bistrica. Štab divizije bio je 5. aprila u Slovenskoj Bistrici na svom koncentracijskom mestu. Uveče toga dana, general Čedomir Stanojlović, komandant Dravske divizije, naredio je da sve jedinice hitno zauzmu predviđene odbrambene položaje. Do početka nemačkog napada veliki deo jedinica ove divizije uspeo je da izvrši strateški razvoj i posedne predviđene položaje. U rejonu Maribora nalazili su se štab divizijske pešadije i 45. peš. puk, a rejonu Ptuj i Ptujskog polja 128. peš. puk i 38. art. puk (bez 2. diviziona) koji se nalazio u maršu ka svojoj koncentracijskoj prostori, oko Slovengradeca. Prema njemu se kretao i 112. peš. puk, bez 1. bataljona koji se već nalazio na svojoj koncentracijskoj prostori oko Dravograda, neposredno pozadi 6. posadnog puka. Ispred Dravske divizije na utvrđenom graničnom frontu, nalazili su se, pored već pomenutog 6, 7. i 8. posadni puk, te tri posadna artiljerijska diviziona.³⁹ Brzom izvršenju koncentracije ove divizije, pogodovalo je to što su mobilizacijska mesta jedinica bila u neposrednoj blizini koncentracijskih prostorija.

Triglavski planinski odred je svoju koncentraciju trebalo da izvrši u rejonu Škofje Loke i Kranja. Zbog spoljnopolitičke situacije, ovaj odred je još pre 27. marta izvršio posedanje svoje koncentracijske prostorije. Njegove jedinice su se 6. aprila nalazile na prostori s. Jezersko – s. Tržič – Radovljica – Škofja Loka – Kranj i bile su spremne za izvođenje operacija. Štab odreda bio je u Kranju. Ispred njega su na utvrđenom graničnom frontu bili 4. i 5. posadni puk, kao i jedan posadni artiljerijski divizion.⁴⁰

Triglavska divizija je svoju koncentraciju trebalo da izvrši u rejonu Sevnice. U toku 5. aprila, komandant Sedme armije, general Dušan Trifunović, naredio je telefonom komandantu ove divizije, generalu Drağiši Panduroviću da svoje jedinice grupiše jačom snagom na levo krilo, u rejonu Logatec – Lašče.⁴¹ Koncentracijski pokret divizije trebalo je da otpočne uveče 5. aprila i da se u potpunosti završi u toku noći 6/7. aprila, s tim da u toku dana 6. aprila nije trebalo vršiti pokret. Planom je predviđeno da se zapadno od Ljubljane koncentriše desnokrila grupa, sastavljena od 40. peš. puka (dva bataljona ovog puka) i jednog diviziona poljske artiljerije. Na levom krilu divizije trebalo je da budu dva bataljona 37. peš. puka i jedna brdska baterija, dok je njegov štab i treći bataljon, kao i preostali bataljon iz sastava 40. peš. puka trebalo da zauzmu položaj oko Velikog i Malog Lašča, kao središnja grupa. Rejon s. Grosplje, severoistočno do Ljubljane, bio je predviđen za 32. art. puk.⁴² U trenutku otpočinjanja rata većina jedinica Triglavске divizije nalazila se u pokretu ka svojim koncentracijskim prostorijama. Štab je do podne 6. aprila stigao u s. Grosplje, s tim da je komandant divizije, u

39 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 1–2. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 265.

40 Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 219, 265.

41 Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 225

42 U svojim memoarima general Drağiša Pandurović, piše da je u sastavu Triglavске divizije bio 16. art. puk. – Bjelajac, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 120. Ovo nije tačno s obzirom na to da su svi delovi Triglavске divizije osim pešadijskih pukova nosili su brojnu oznaku 32.

štab stigao tek uveče toga dana, posle obilaska jedinica na terenu. Zbog neprijateljskog napada, general Pandurović je naredio da se pokreti jedinica ne obustavljaju u toku dana 6. aprila, već da se oni nastave kako bi se do večeri toga dana dostigli predviđeni položaji. Tome su pogodovali magla i šumski putevi koji su onemogućavali nemačko i italijansko vazduhoplovstvo da ometaju izvršenje predviđenih marševa. Ispred ove divizije na utvrđenom graničnom frontu nalazili su se 2. i 3. posadni puk, kao i dva posadna artiljerijska diviziona.⁴³

Na levo krilo Triglavске divizije, naslanjao se Rišnjački planinski odred. Poput Triglavskog planinskog odreda i on se na svojoj koncentracijskoj prostoriji nalazio još pre 27. marta 1941. godine. Štab odreda, 2. planinski puk, 5. divizion planinske artiljerije i ostali delovi odreda, nalazili su se u trenutku napada Sila osovine na prostoriji Smrekove drage – Delnice – Gornje Jelenje – Kamenjak – Srednji Jarak. Jedinice 2. planinskog puka bile su u sledećem rasporedu: 11. planinski bataljon nalazio se na prostoru Vučji hrid – Trikolici – Bela Mekoja (k.1458) – Kobilja glava (k. 1331) – Klan (k. 972) – Kupički vrh (k. 715); 13. planinski bataljon, na prostoru Gornje Jelenje – Kamenjak; i 12. planinski bataljon, kao rezerva odreda, nalazio se u Delnicama. Na prostoru Gerovo – Mrzle Vodice – Lokve nalazio se 5. divizion planinske artiljerije. Ispred odreda su se na utvrđenom graničnom frontu nalazili 1. posadni puk, jedan samostalni posadni bataljon i jedan posadni artiljerijski divizion.⁴⁴

Na krajnjem levom odseku Sedme armije, nalazile su se jedinice Ličkog odreda. Sve do početka rata odred se nije kretao iz svog mobilizacijskog mesta. Tek je izjutra 6. aprila general Trifunović predao komandantu Ličkog odreda, pukovniku Mariju Zlobecu, dokumenta i naređenja za početak koncentracije jedinice. Tek nakon toga, po povratku u Otačac, pukovnik Zlobec je poveo odred na koncentracijsku prostoriju. Ispred odreda, sa zadatkom da brane obalski front Kraljevica – Karlobag nalazili su se 554. i 555. bataljon rezervne vojske i granične trupe.⁴⁵

Vazdušni napadi nemačkog vazduhoplovstva na teritoriju Dravske banovine otpočeli su 6. aprila oko 05.00 časova izjutra. U prvim naletima bombardovani su Ljubljana, Ptuj, aerodromi Cerklje i Prečko, na kojima je na zemlji uništeno 9 od 13 aparata 6. armijske vazduhoplovne grupe. Kopneni napad na teritoriju Dravske banovine, otpočeo je u isto vreme, a za cilj je imao zauzimanje važnijih prelaza i objekata na jugoslovensko-nemačkoj granici, koji bi nemačkoj vojsci omogućili lakši proboj u trenutku kada otpočne opšti napad na ovom pravcu. Napad jedinica 51. arm. korpusa nemačke vojske, išao je u tri pravca: Radgona – Ptuj, Šentilj – Maribor i Sv. Duh – Dravograd. Na isturenim položajima, na graničnom frontu bili su 7. i 8. posadni puk jugoslovenske vojske. Oni su neprijatelju pružili veliki otpor, ali su se, usled njegove nadmoćnosti i snažnog delovanja nemačkog vazduhoplovstva, koje je podržavalo svoje kopnene snage, morali povlačiti. To povlačenje vršeno je sve vreme pod borbom. Nešto malo pre 07.30 komanda nemačke Druge armije dobila je izveštaj da

43 Бјелаяц, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 123, 124. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 265, 266.

44 Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 219, 266.

45 Ibid. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 225.

su zauzeti neoštećeni mostovi kod Mureka i Radgone. Do 11.30 od strane nemačke 132. pešadijske divizije zauzet je Seršan, dok je biciklistički eskadron ove divizije, zauzeo neoštećen most pred Murskom Sobotom i ušao u nju. Gubici u ovim borbama, prema jugoslovenskim izvorima, kod obe strane bili su približno isti i iznosili su oko 30 mrtvih, s tim da su nemačke jedinice zarobile oko 300 jugoslovenskih vojnika. Pored toga, jedan nemački avion bio je primoran da se spusti kod sela Pragersko, a pilot je zarobljen.⁴⁶

Po naređenju generala Fon Vajksa, komandanta Druge armije nemačke vojske, upućenom komandantu 51. arm. korpusa, ovaj korpus je posle prvih uspešnih akcija trebalo da ograniči dalje pokrete, posebno u rejonu mostobrana kod Mureka i Radgone. Takođe, on je odbio »ispravnu zamisao« komandanta 51. arm. korpusa da ovog dana pokuša da zauzme Maribor, iz razloga što zbog nezavršene koncentracije nije imao dovoljno snaga za održavanje takvog mostobrana, kao i zbog želje da po svaku cenu izbegne cepkanje sopstvenih snaga. Komandantu 51. arm. korpusa dozvoljeno je da »prikupljajući sve svoje snage i čuvajući slobodu rada na obema stranama puta za Maribor prodre do odseka Pesnice«.⁴⁷

U isto vreme kada i jedinice 51. arm. korpusa, u kopneni napad krenule su i jedinice 49. brdskog korpusa nemačke vojske. Zadatak nemačkog brdskog korpusa, bio je ovladavanje graničnim planinskim prevojima. Ispred njega se na utvrđenom graničnom frontu nalazio 6. posadni puk jugoslovenske vojske. Žestokim otporom, ovog posadnog puka Nemci su zaustavljeni na planinskim prevojima Podkoren, Jezersko i Ljubelj. U borbama se posebno istakao kapetan II klase, Tihomir Petrović, koji je komandovao četom na položaju kod Jezerskog vrha.⁴⁸ Ipak ovaj korpus uspeo je u toku prvog ratnog dana da zauzme kote Vurcen-Pas, Lojbl-Pas, Srezen, Sv. Duh i bezimena uzvišenja sa obe strane Šentilja, koji je ipak ostao u jugoslovenskim rukama. Pri ovim akcijama zarobljeno je prema nemačkim izvorima oko 40 oficira i 500 jugoslovenskih vojnika.⁴⁹

Jedinice Druge italijanske armije pokušale su ovog dana da prepadom zauzmu Blegoš, planinski masiv zapadno od Ljubljane, ali je njihov napad odbijen.⁵⁰ Ipak, moramo naglasiti da je njihov osnovni zadatak u toku 6. aprila bio odbrana julijske granice i izviđanje položaja jugoslovenskih jedinica. Sa posebnom pažnjom trebalo je pratiti izvršenje koncentracije jedinica Sedme armije jugoslovenske vojske, njihove pokrete, obim železničkog saobraćaja i broj motorizovanih sredstava jugoslovenskih jedinica.⁵¹

46 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 149, Izjava artiljerijskog birgadnog generala Janeža Ferdinanda, 4–5. *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2*, Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 910–13. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 300. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 226.

47 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2*, Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 911, 912.

48 Политика, 24. новембар 1970. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 300. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 226. *Drugi svetski rat (pregled ratnih operacija). Knjiga 1 – Događaji od početka rata do 22. juna 1941* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1957), 451.

49 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2*, Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 912, 913.

50 Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 226.

51 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2*, dok. br. 160: Zapovest italijanske 2. armije od 6. aprila 1941. potčinjenim trupama za pripremu napada na Jugoslaviju u predelu Julijskih Alpa, 482, 483. Ibid, Prilog br. 5, Izvod iz dvomesečnog istorijskog dnevnika italijanske 2. armije, 979, 981.

Sutradan, 7. aprila nastavljene se borbe u graničnim delovima Dravske banovine, tj. na ptujskom, mariborskom i dravogradskom pravcu. Na udaru nemačkih jedinica opet su bile posadne jedinice, i to 6, 7. i 8. posadni puk. Na Pravcu Dravograd – Slovenj Gradec kombinovana jedinica nemačke vojske sastavljena od pešadije, artiljerije i tenkova, naišla je na otpor 6. posadnog puka jugoslovenske vojske, koji je bio pojačan jednim bataljonom iz sastava Dravske divizije. Svi nemački napadi su odbijeni, a u toku dana izvršeno je i nekoliko protivudara. Ipak na druga dva pravca nemačke jedinice imale su uspeha, pa su delovi 51. arm. korpusa, i to 132. i 183. peš. divizija, dostigli liniju s. Pesnica – Sv. Lenart – Sv. Trojice – Kapela.⁵²

Na frontu prema Italiji ni ovog dana nije bilo većih borbi. Italijani su vršili rekonosciranje terena, ali nisu jačim snagama prelazili granicu. Veću izviđačku delatnost italijanske vojske sprečavali su loši vremenski uslovi – kiša i magla.⁵³ Ipak, takvi vremenski uslovi pogodovali su komandantu Triglavске divizije, generalu Dragiši Panduroviću, kako bi diviziju, po naređenju komandanta armije, generala Trifunovića, premestio na pravac Ljubljana – Velike Lašče – Ribnica, nešto južnije od položaja predviđenih ratnim planom. Ispred divizije, u prvoj liniji ostao je posadni odred,⁵⁴ kojim je komandovao pukovnik Milan Popović. Iako je kiša otežavala pokret jedinica, magla ih je štitila od neprijateljske avijacije, pa je do kraja dana divizija zauzela predviđena mesta.⁵⁵

Vrhovna komanda jugoslovenske vojske naredila je komandantu Prve grupe armija da ovoga dana sa Rišnjačkim planinskim odredom, iz sastava Sedme armije, napadne i zauzme Rijeku. Međutim, zbog razvoja situacije kod Četvrte armije, od ove akcije se odustalo.⁵⁶ Iz istog razloga, general Dušan Trifunović predlagao je u 16.55 časova svome nadređenom komandantu Prve grupe armija, generalu Petroviću, da povuče svoju armiju sa graničnog fronta. General Petrović se saglasio sa ovim predlogom, pod uslovom da situacija kod Četvrte armije postane ozbiljnija. Sa druge strane, načelnik Štaba Vrhovne komande, general Dušan Simović odbio je ovaj predlog.⁵⁷ Uprkos ovakvoj odluci štaba Vrhovne komande, general Trifunović je u 19.30 časova naredio povlačenje nekih jedinica Sedme armije, na krajnjem desnom krilu.⁵⁸ Komandant Prve

52 VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 11, Izjava generala Mihajla Apostolskog, 16. Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 4, Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 916. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 316.

53 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 5, Izvod iz dvomesečnog istorijskog dnevnika italijanske 2. armije*, 981.

54 Odred je bio jačine dva posadna puka i 6 baterija.

55 Bjelajac, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 124, 125. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 228.

56 Nemačke jedinice uspele su u toku dana da u rejonu Đekeneša pređu reku Dravu i naprave mostobran na njenoj levoj obali, čime su ugrozili pozadinu Sedme armije.

57 Kritikujući ovakvu odluku generala Simovića, dr Mile Bjelajac i Predrag Trifunović, pišu da je sva pažnja štaba Vrhovne komande i štaba Prve grupe armija bila koncentrisana na dva pravca Koprivnica – Križevci – Zagreb i Ptuj – Karpina – Zagreb koji su »bili najkraći i direktno vodili u pozadinu VII armije«. Međutim, oni smatraju da je pravac »od Brača, preko Virovitice ka Bjelovaru«, potpuno ispušten iz vida »pogotovo što je most kod Brača na Dravi bio zauzet prepadom neoštećen i što je pružao mogućnost brzog prelaska oklopnih i motorizovanih jedinica.« – Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 227. Međutim gotovo svi raspoloživi izvori govore o tome da su nemačke jedinice most kod Brača prešle oko 20.00 časova i da su do tada mostovi kod Brača bili u jugoslovenskih rukama. – VA, P-17, k. 8a, f. 2, r.b. 38, Izjava armijskog generala Petra Nedeljkovića, 14. S toga, ni štab Vrhovne komande, ni štab Prve grupe armija, nisu mogli računati na ovaj pravac u trenutku kada je doneta odluka da se predlog generala Trifunovića odbije.

58 Radi se o jedinicama Dravske divizije. To potvrđuju reči komandanta artiljerije ove divizije, generala Janeža Ferdinanda, koji je u svojoj izjavi napisao: »Istoga dana (7. aprila, M. M.) izdata je zapovest za povlačenje, pošto su

grupe armija, general Petrović, složio se sa ovom odlukom i ponovo je tražio saglasnost Vrhovne komande.⁵⁹

Veliki problem Sedmoj armiji stvarala je i otežana veza sa potčinjenim jedinicama, jer njena, kao ni čete za vezu Triglavске i Dravske divizije, još uvek nisu bile na ratnim planom predviđenim mestima. Zbog toga su vezu morali održavati redovnom telefonskom linijom, a zapovesti su nosili kuriri-oficiri. Veza preko otvorene telefonske mreže bila je izuzetno nesigurna i opasna, jer je lako mogla biti prisluškivana. Pri tome takva veza bila je i spora.⁶⁰

Napadi nemačkog 51. arm. korpusa nastavljani su i 8. aprila. Jugoslovenske posadne jedinice su i ovog dana pružale snažan otpor. Na mariborskom pravcu 132. divizija nemačke vojske ovladala je u toku dana severnim delom Maribora i do 17.00 časova uspeła da obrazuje uži mostobran na južnoj obali Drave, uprkos tome što su svi mostovi u Mariboru bili porušeni. U toku večeri u južnom delu Maribora, našli su se 436. i 438. peš. puk nemačke vojske koji su uspostavili kontrolu i u tom delu grada. Jugoslovenske jedinice su pre napuštanja Maribora uništile pozadinske baze i materijal koji se nije mogao izvući, a dve jugoslovenske baterije su sa nekoliko plotuna gađale istočni dio Maribora. Za to vreme nemačka artiljerija bila je zaglavljena u podnožju Pesnice, i njeno privlačenje Mariboru bilo je onemogućeno zbog razorenih puteva. Na ptujskom pravcu, dve oficirske izviđačke patrole nemačke vojske uspele su oko 18.00 časova, da prodru u Ptuj, ali su tu naišle na jaku vatru sa južne obale Drave, posle čega su se povukle. Nakon toga je nemačka artiljerija otvorila vatru na položaje koje je čvrsto držala Dravska divizija. Severno od Drave na ova dva pravca u toku ovog dana mogli su se naći samo zaostali delovi 7. i 8. posadnog puka jugoslovenske vojske, koji zbog porušenih mostova nisu uspeali da se prebace na južnu obalu Drave. Na dravogradskom pravcu 6. posadni puk je koristeći bunkere i dalje davao jak otpor.⁶¹

Na frontu Triglavskog planinskog odreda, nemačke jedinice nikako nisu uspevale da se spuste u ravnicu prema Kranju. Njihov pokušaj da na ovom delu fronta izvrše proboj oklopnim vozilima, završio se neuspehom i njihovim zaglavljivanjem u klančima Karavanki.⁶²

se susedne jedinice istočno od Dravske divizije povlačile. Najbliža susedna jedinica bio je Međumurski odred.« – VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 149, Izjava brigadnog artiljerijskog generala Janeža Ferdinanda, 5. Pomenuti »Međumurski odred« nismo pronašli u drugim izvorima ili literaturi. Verovatno se radi o jedinicama 601. bataljona za zaštitu granice i 341. puka rezervne vojske koji su se u toku ovog dana sa prostora Međumurja povlačili ka Varaždinu po naređenju komandanta Murske divizije.

59 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 1, Operacijski dnevnik Štaba Vrhovne komande JV, 818–819. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije, II, 316, 317. Bjelajac in Trifunović, Između vojske i politike, 227.*

60 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 149, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 4. Bjelajac, *Генерал Драгушина Пандуровић*, 124, 125.

61 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 5. VA, P-17, k. 4, f. 1, r.b. 11, Izjava generala Mihajla Apostolskog, 16. VA, P-17, k. 67, f. 2, r.b. 807, Izjava potpukovnika Franje Kovačevića, 7. *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, dok. br. 177, Izveštaj nemačkog generalštaba kopnene vojske od 9. aprila 1941. o dejstvima 2. i 12. armije na jugoslovenskom ratištu, 526. Ibid., Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 918–20. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije, II, 337. Bjelajac i Trifunović, Između vojske i politike, 228.*

62 Bjelajac, *Генерал Драгушина Пандуровић*, 126.

Na frontu Triglavске divizije italijanske jedinice pokušale su napad na pravcu Vrhnikе, ali je dejstvom jugoslovenskog posadnog odredа, koji se nalazio ispred Triglavске divizije, zapadno od linije Ljubljana – Velike i Male Lašče – Ribnica, taj napad odbijen. Tom prilikom je prema jugoslovenskim izvorima, zarobljeno 30 italijanskih vojnika. Ipak u toku dana, ovaj posadni odred morao je svoje desno krilo poviti unazad i napustiti utvrđene objekte što je »proizvelo mučan utisak i kod stanovništva i kod vojske«. Pored toga zbog nedostatka komore, koja za posadne pukove po formaciji nije bila predviđena, jedinice nisu mogle izvršiti prenos svog materijala sa napuštene linije. Kod Rišnjačkog i Ličkog odredа ovog dana nije bilo borbi.⁶³

Pošto je procenio da je zbog stanja kod Četvrte armije,⁶⁴ Sedma armija počela da dolazi u težak položaj zbog svoje istaknutosti, general Milorad Petrović je naredio svom potčinjenom komandantu Sedme armije, generalu Trifunoviću da sa svojom armijom počne sa izvršenjem postupnog odstupnog manevra, s tim da ne gubeći vezu sa levim krilom Četvrte armije, prvo povuče svoj istaknuti centralni deo. Povlačenje je trebalo izvoditi pod zaštitom posadnih trupa na granici, sa čijih položaja je trebalo izvući važnija oruđa, kako ona ne bi pala u neprijateljske ruke. Prva linija na koju su jedinice Sedme armije trebale da se povuku bila je reka Drana – Zidani Most – desna obala Save – Krim.⁶⁵

U toku 9. aprila komandant Prve grupe armija, naložio je, generalu Trifunoviću da ubrza sa povlačenjem svoje Sedme armije. Dravska divizija, koja je bila na desnom armijskom krilu trebalo je da se povlači uglavnom pravcem Krapina – Zagreb. Triglavski planinski odred i Triglavska divizija, iz armijskog centra, trebalo je da su povuku na desnu obalu reke Krke. Rišnjački planinski i Lički odred u tom trenutku još uvek nisu dobili naređenje za povlačenje.⁶⁶

Dravska divizija se ovoga dana povlačila i njene jedinice, osim u izviđačkim akcijama, nisu dolazile u kontakt sa neprijateljom. Nemačke jedinice su uspele da na frontu Dravske divizije, ovog dana zauzmu Ptuj i Štajendorf, te prošire mostobran kod Maribora. Deo 7. posadnog puka, čiji su delovi prethodnog dana uspele da pređu Dravu kod Maribora, pre rušenja mostova, bio je ovog dana postavljen severno od Slovenske Bistrice, na liniji Loka – Skoke – Slivnica, i to tako da je 1. bataljon bio na liniji Loka – Skoke, a 2. bataljon kod Slivnice. Nemačke jedinice uspele su da do 21.30 časova, razbiju 1. bataljon, dok je 2. bataljon većim delom bio opkoljen i zarobljen. Od celog puka, ostalo je svega 385 oficira i vojnika.⁶⁷

Na delu odbrambenog fronta koji je zatvarao Triglavski planinski odred ovog dana, jedinice 49. arm. korpusa nemačke vojske, uspele su da zauzmu izlaz jako oštećenog

63 Ibid.

64 Stanje jugoslovenske Četvrte armije bilo je vrlo teško. Nemačke jedinice su uspele da u toku 8. aprila prošire dan ranije uspostavljene mostobrane kod Đekeneša i Brača, dok su se sa druge strane jugoslovenske jedinice osipale (karakterističan primer je pobuna 108. peš. puka iz sastava Slavonske divizije).

65 VA, P-17, k. 5, f. 1, r.b. 5, Izjava armijskog generala Milorada Petrovića, 22.

66 Ibid., 23. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 352. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 229.

67 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 5–6. VA, P-17, k. 67, f. 2, r.b. 807, Izjava potpukovnika Franja Kovačevića, 8. *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2*, Prilog br. 4, Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 926. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 352, 353. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 229, 230.

tunela ispod Karavanki. Pored toga Nemci su uspeli i nameri da prošire mostobran kod Donjeg Dravograda.⁶⁸

Triglavska divizija izjutra 9. aprila bila je raspoređena u dve grupe. Desna grupa, sastava 40. peš. puk, jačine dva bataljona,⁶⁹ divizijski mitraljeski bataljon, pionirski bataljon (dve čete) i jedan poljski artiljerijski divizion nalazila se 5 km zapadno od Grosuplja, dok se leva grupa, sastava 37. peš. puk i jedan brdski artiljerijski divizion, nalazila kod sela Velike Lašče. Preostala dva artiljerijska divizona iz sastava 32. art. puka bili su stacionirani oko 5 km istočno od leve grupe, dok se konjički divizion nalazio zapadno od 40. peš. puka. Zbog povlačenja Triglavске divizije, za odbranu Ljubljane predviđen je posadni odred koji se nalazio ispred nje, a u čijem sastavu su bila dva posadna puka. Radi izvršenja toga zadatka, desnokrilni posadni puk trebalo je da se povije prema Ljubljani, dok je levokrilni posadni puk, trebalo da ostane na svom mestu.⁷⁰

Jedinice Rišnjačkog planinskog odreda napadane su od strane italijanskih vojnika čitavog dana, ali su svi ti napadi odbijeni. Italijani su napade preduzimali obično jednovremeno i na više pravaca, tako da snage napadača ni na jednom pravcu nisu bile jače od jednog bataljona. Po rečima, pukovnika Mašana Radovića, ovi italijanski napadi više su imali karakter kakvog nasilnog izviđanja, jer su se italijanske jedinice povlačile čim bi naišle na uporniju vatru vojnika Rišnjačkog planinskog odreda. Pa i pored toga što italijanske akcije nisu imale uspeha, u odredu su počele da se osećaju defetističke ideje, izražavane u rečenicama »ne možemo se mi boriti protiv sviju« i tsl.⁷¹ Lički odred je ovog dana zauzeo svoj deo obalskog fronta kod Novog, ali nije uznemiravan od strane neprijatelja.⁷²

Radio Grac i radio Ljubljana su celog dana na slovenačkom jeziku prenosili vesti da su Nemci zauzeli celu Južnu Srbiju, da su pali Niš, Čuprija i Kosovska Mitrovica, čime je dodatno unošena zabuna kod vojske i stanovništva. General Pandurović, je intervenisao kod bana Natlačena zbog ovoga. Moral vojnika čitave Sedme armije je opadao.⁷³

U toku 10. aprila nastavljeno je prethodnih dana započeto povlačenje Sedme armije. Dravska divizija koja se u toku 9. aprila povukla kod sela Đurmanec, severno od Karpine, nije u toku dana vršila pokrete. Borbeni dodir sa nemačkim jedinicama održavale su divizijske zaštitnice, koje su na nemačko iznenađenje davale jači otpor nego što su to činile prethodnog dana. Predveče je naređeno povlačenje divizije južno od Krapine i dalje prema zapadu, a štab divizije krenuo je nešto pre ponoći prema

68 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 4, Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 926. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije, II, 352.*

69 Treći bataljon ovog puka, pojačan jednom poljskom baterijom po naređenju komandanta Sedme armije, generala Trifunovića, prebačen je ovog dana za Zagreb, radi »osiguranja desnog boka armije, a zbog škakljive situacije kod IV arm. (ije)«. (Bjelajac, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 127).

70 *Ibid.*, 127, 128.

71 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 158, Izjava pukovnika Mašana Radovića, 4. VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 159, Izjava potpukovnika Lazara Ilića, 1, 2.

72 Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II, 353.*

73 Bjelajac, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 127, 128.

Klanjcu.⁷⁴ Do kraja dana 51. arm. korpus nemačke vojske uspeo je da izbije na liniju Slovenska Bistrica – Jurovci – Sv. Barbara.⁷⁵

Za razliku od 51. arm. korpusa koji je bio iznenađen borbom sa zaštitnicama Dravske divizije, 49. arm. korpus nemačke vojske, nailazio je samo na srazmerno slab otpor jedinica Triglavskog planinskog odreda. Ovaj odred se u toku čitavog dana povlačio, rušeći za sobom mostove i važnije prolaze, a štab odreda prešao je iz Kranja u Ljubljanu. U toku poslepodneva, pošto je dobio izveštaj da je u Zagrebu proglašena NDH, a kako nije bio u mogućnosti da stupi u vezu sa svojim nadređenim komandantom Sedme armije, general Mihailo Lukić, komandant Triglavskog planinskog odreda, okupio je sve svoje potčinjene komandante i upoznao ih sa ovakvim stanjem i istovremeno im naredio da prikupe sva motorna vozila koja se nalaze u odredu. Pošto je mislio da se jedinice jugoslovenske vojske u Bosni koncentrišu za dalju borbu, on je želeo da se do nje prebaci preko Metlike i Črnomlja. Kada je pitao ko želi da pođe na taj put, javili su se svi oficiri, veliki broj podoficira i vojnika. Ipak, zbog ograničenog broja motornih vozila, prema Bosni su krenuli samo aktivni oficiri i 150–200 vojnika. Njihov pokušaj da se preko Hrvatske probiju u Bosnu završio se neuspehom. Odred se posle ovog neuspeha rasuo u Litiji, a njegov komandant otišao je u Zagreb, gde se kao Hrvat i bivši oficir austrougarske vojske stavio na raspolaganje Anti Paveliću.⁷⁶

Triglavska divizija je 10. april dočekala na položaju koji je zauzela prethodnog dana. Oko 10.00 časova, general Pandurović je uspeo da stupi u vezu sa generalom Trifunovićem. Komandant Sedme armije je tražio od svog potčinjenog da u toku predstojeće večeri u Zagreb pošalje preostala dva bataljona 40. peš. puka i 2 poljske baterije, »zbog nekog specijalnog zadatka«. Zadatak da organizuje prevoz ovih jedinica, dobio je pukovnik Stojanović, delegat Ljubljanske železničke mreže, a železnička kompozicija je uveče toga dana iz Grosuplja krenula prema Zagrebu. Njena dalja sudbina nam nije poznata, ali s obzirom na to da su se u tom trenutku u Zagrebu već nalazili Nemci, te da je proglašena NDH, mišljenja smo da su ove jedinice po dolasku u Zagreb zarobljene, izuzev ako to ustaše nisu učinile na nekoj od železničkih stanica koje su prethodile Zagrebu. U istom razgovoru general Pandurović, je naglasio svoje mišljenje »da je zbog opasnosti groženja desnom boku i pozadini Sedme armije potrebno – da izvlačenje mojih trupa (Posadnog odreda i Triglavske divizije) bude bržim tempom, a ne ovako postepeno, jer može biti dockan kada neprijateljske oklopne jedinice i motorizovane pojure brzinom od 60 km na čas, od Zagreba ka Karlovcu, a marš mojih trupa je mali i prelazi samo 4 km na čas!« Dva sata kasnije u štab Triglavske divizije stiglo je, preko oficira-kurira, naredenje komandanta Sedme armije, da divizija do mraka izvrši povlačenje u dve grupe. Prva grupa je trebalo da se povuče prema Kočevju, a druga u visinu Višnje Gore. Posadni odred, trebalo je da se povuče na liniju Lašče – Grosuplje.⁷⁷

74 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 6. Bjelajac i Trifunović, *Između rata i politike*, 231.

75 *Aprilski rat 1941*, ZD, knj. 2, Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 928.

76 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 156, Izjava potpukovnika Đorđa Čavića. *Aprilski rat 1941*, ZD, knj. 2, Prilog br. 4, Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 928. Bjelajac i Trifunović, *Između rata i politike*, 232, 233.

77 Бјелаяц, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 128, 130.

General Pandurović je odmah, telefonskim putem, prosledio ovo naređenje svojim potčinjenim komandantima, a ubrzo zatim, uputio i pismena naređenja. On je naredio da se kod Višnje Gore povuče komandant pešadije Triglavске divizije, pukovnik Mihailo Božović, te da na tom mestu formira jednu grupu sastavljenu od: divizijskog konjičkog diviziona, jednog bataljona iz 37. peš. puka, divizijskog mitraljeskog bataljona, pionirskog bataljona, jednog haubičkog i jednog brdskog artiljerijskog diviziona. Na pravac Ribnica – Kočevje naređeno je povlačenje 37. peš. puka (dva bataljona) i jednog brdskog artiljerijskog diviziona. Posle izveštaja generala Živka Levađinovića, komandanta ratne Dravske divizijske oblasti, general Pandurović je predveče 10. aprila odlučio da sa ostatkom svojih jedinica odstupi prema Novem Mestu. Izveštaji koje je general Pandurović u isto vreme dobijao od svojih potčinjenih, bili su vrlo loši. U njima je isticano da se oficiri Hrvati, gube i da sabotiraju rad jedinica i da se Slovenci osipaju. Pošto je pala noć i kada je otpočeo pokret jedinica prema Novom mestu, »nastalo (je) i ono karakteristično pucanje iz pušaka vojnika koji odlaze u svoja sela«. Stroge mere koje su uključivale i streljanje, a koje su primenjivane da bi se sprečilo ovo osipanje, nisu dovodile do željenih rezultata i smanjivanja osipanja. Primer za to je i postupak potpukovnika Bećira Kulenovića, komandanta divizijskog konjičkog diviziona, koji je rasturio svoju jedinicu i otišao u Zagreb kako bi se stavio na raspolaganje novoproglašenoj NDH.⁷⁸

Rišnjački planinski odred je kao i prethodnog dana vodio borbe sa izviđačkim delovima italijanske Druge armije, koji ni 10. aprila nisu napadali jačim snagama na jugoslovenske jedinice. U nekim jedinicama odreda došlo je u toku dana do masovnog odlaska vojnika.⁷⁹ Komandant jednog bataljona Rišnjačkog planinskog odreda, Mašan Radović, je po svojim svedočenjima u toku ovog dana iz štaba odreda dobijao u najmanju ruku čudna naređenja. Naime, u tim naređenjima skretana mu je pažnja da se po svaku cenu izbegnu sukobi sa italijanskim jedinicama. Mi nažalost nismo u mogućnosti da u raspoloživoj izvornoj građi utvrdimo ko je izdavao ova naređenja,⁸⁰ jer se Radović žali da nije uspeo da stupi u vezu sa komandantom Rišnjačkog odreda, pukovnikom Stojadinom Milenkovićem, koji je ovog dana prebegao Italijanima.⁸¹ Što

78 Ibid., 130–39.

79 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 158, Izjava pukovnika Mašana Radovića, 4–5. VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 160, Izjava potpukovnika Milenka Kovačevića. VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 159, Izjava potpukovnika Lazara Ilića, 2.

80 Komandir tehničke čete Rišnjačkog planinskog odreda, Milenko Kovačević u svojoj izjavi takođe tvrdi da je pukovnik Milenković pustio Italijane bez borbe, kako bi im kasnije prebegao (VA, P-17, k. 9, f. 3, 160, Izjava potpukovnika Milenka Kovačevića). S obzirom na to, ali i na činjenicu da je pukovnik Stojadin Milenković u periodu između 1935. i 1937. godine bio vojni izaslanik u Rimu, pitamo se, postoji li mogućnost da je on ipak stajao iza naređenja koja su zahtevala da se Italijanima ne pruža otpor?

81 U izvorima i literaturi imamo različite stavove po pitanju pukovnika Milenkovića i njegovog bežanja Italijanima. Sa jedne strane potpukovnik JNA Milenko Kovačević, koji je u toku Aprilskog rata bio komandir tehničke čete Rišnjačkog planinskog odreda, u svojoj izjavi o učešću u Aprilskom ratu o tome piše na sledeći način: »Nemci su ušli u Zagreb i 10. aprila je usledilo proglašenje NDH. Komandant Rišnjačkog odreda je primio direktive ustaških vlasti iz Zagreba i pustio Talijane bez borbe, a sam je otišao Talijanima« (istakao, M. M.). – VA, P-17, k. 9, f. 3, 160, Izjava potpukovnika Milenka Kovačevića. Još jedan potpukovnik JNA, Mašan Radović, u Aprilskom ratu komandant jednog od bataljona Rišnjačkog planinskog odreda, piše da mu je 11. aprila rezervni potporučnik Vilim Kučić kazao »da je pukovnik Milenković napustio odred još 8. aprila u veče, i da je odred prethodno predao kapetanu Hrvatu /imena tog kapetana se ne sećam/ i da je prešao Italijanima.« Treba napomenuti da je potporučnik Kučić ovo prenosio kao »izalanik (novoformirane) hrvatske vlade« pa se istom iskazu mora prići sa priličnom dozom

se tiče Ličkog odreda, njegov komandant pukovnik Mario Zlobec je u toku čitavog dana neuspješno pokušavao da uspostavi vezu sa štabovima Sedme armije i Rišnjačkog planinskog odreda. Zbog toga je samostalno doneo odluku da sa odredom krene put Like, gde je sa većim delom svoga odreda i zarobljen.⁸²

Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske i ulaskom nemačkih trupa u Zagreb, jedinice Sedme armije jugoslovenske vojske, našle su se u potpunom strategijskom okruženju i ostale su odsečene u krajnjem jugozapadnom delu zemlje. Pored toga, u istom danu armija je ostala i obezglavljena jer su ustaše zarobile njen Štab i komandanta, generala Dušana Trifunovića.⁸³ Već su same vesti o proglašenju NDH imale pogubne posledice kako u vojnom tako i u političkom smislu. Ban Dravske banovine, Marko Natlačen, žalio se odmah pošto je saznao za dešavanja u Zagrebu, da je izgubio svaku telefonsku vezu sa ovim gradom, te da vezu ne može da uspostavi ni sa slovenačkim krajevima u pravcu Celje – Maribor. U takvoj situaciji on je generalu Dragiši Panduroviću, saopštio: »Nalazi(m) kako je ovim stvorena takva situacija za Slovenačku, da je svaki njen dalji otpor – dalja borba iluzorna, nekorisna i nemoguća (...) i štetna po njene interese. Mislim da bi operacije trebalo sada što pre prekinuti, izašiljanjem jedne delegacije sa jednim đeneralom pred nemačku vojsku sa ciljem: da se izdejstvuje primirje.« Pošto je general Pandurović ovo odbio, ban Natlačen je nastavio: »(...) drugojačije se ne može. Veza sa Beogradom više ne postoji, a Slovenija biće izložena pustošima ratnih operacija, bez ikakvog izgleda na uspeh. Ja Vas molim g. đenerale, da odmah dođete u Ljubljanu, gde sam sastavio 'Slovenačko narodno veće' i već izdao jedan proglaš za narod u pogledu nastupelih događaja. Ovo Veće preuzima svu vlast u Sloveniji.«⁸⁴

Slovenačko narodno veće nastalo je već 6. aprila i bilo je sastavljeno od predstavnika svih političkih partija u Sloveniji, izuzev tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Predsednik ovog tela bio je ban Marko Natlačen.⁸⁵ Narodno veće se u toku svakog ratnog dana sastajalo u Ljubljani, a očekujući brz pad ovog grada ono je u toku 10. aprila izdalo rezoluciju sledeće sadržine: »Veza između Slovenačke i centralne jugoslovenske vlade više nije moguća. Vrhovna državna uprava Jugoslavije nad

nepoverenja jer se bataljon potpukovnika Radovića u ovom trenutku još uvek nalazio na položaju i često bio u bornenom dodiru sa italijanskim jedinicama. Kontekst u kome je pomenuto obaveštenje izrečeno, a to je traženje da bataljon potpukovnika Radovića prestane sa dejstvom i da se preda, dodatno ide u prilog našem nepoverenju u potpunu tačnost iskaza potporučnika Kučića. – VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 158, Izjava potpukovnika Mašana Radovića, 5, 6. Sa druge strane Mile Bjelajac i Predrag Trifunović o istom događaju pišu: »**Da bi izbegao da padne u ustaško ropstvo, pukovnik Milenković je prešao na italijansku stranu.**« (istakao, M. M.) – Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 233. Međutim pišući napred navedeno, njih dvojica se pozivaju upravo na izjave potpukovnika Kovačevića i Radovića u kojima nema reči o tome da je pukovnik Milenković napustio svoj položaj kako ne bi pao u ustaške ruke, već sasvim suprotno da je sa ovima usko saradivao.

82 Ibid.

83 Ibid., 246.

84 Citirano prema: Bjelajac, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 131, 132.

85 Pored njega članovi Slovenačkog narodnog veća bili su: Juro Adlešič, gradonačelnik Ljubljane (SLS), dr Ivan Ahčin, urednik dnevnog lista *Slovenec*, dr Darko Černej, advokat iz Ljubljane (SDS), dr Andrej Gosar, univerzitetški profesor i bivši ministar (SLS), Marko Kranjc (SLS), Josip Petejan (SSJ), dr Dinko Puc, bivši ban Dravske banovine (NRS), Ivan Pucelj, bivši ministar u penziji (JNS) i Miloš Stare, bivši narodni poslanik (SLS). – Boris Mlakar, »Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41, št. 1 (2001): 122, 123.

Slovenačkom prestala je. Zbog toga je Narodno veće Slovenačke preuzelo u svoje ruke Vrhovnu komandu nad slovenačkom teritorijom kao i brigu za mir, poredak i sudbinu slovenačkog naroda.«⁸⁶ Rezoluciju je pratio i proglaš kojim se Narodno veće obraćalo narodu. Ovaj proglaš je u toku posle podneva 10. aprila kao letak rasturan po Ljubljani i njenoj okolini, a dva dana kasnije objavio ga je i list »Slovenec« koji je sve vreme rata izlazio bez prekida.⁸⁷ U proglašenju se Slovenci i Ljubljanci obavestavaju: »Ljubljana prestonica Slovenije biće za kratko vreme posednuta«, a onda se od njih traži: »Ovom prilikom očuvajmo red i mir, što je kod nas tradicionalno, budimo prisebni i disciplinovani potomci svojih predaka. Na miran način pokažimo svoje dostojanstvo.« Kraj proglaš imao je karakter upozorenja: »U ovom času prema narodu su moguća samo dva greha. Sad kada je naša vojska otišla bio bi najveći greh kad bi civilno stanovništvo upotrebilo oružje protiv strane vojne sile ili domaće narodne manjine ili ako bi na ma koji način neprijateljski postupili. S tim bi možda doveli desetine naših bližnjih u najveću opasnost ili nesreću. Državne i samoupravne vlasti ostaće na svojim mestima i vršiće svoje poslove do daljih naredbi. Svi rokovi ostaju na snazi dok se ne promene. Svaka promena biće objavljena. Zakoni se moraju bezuslovno poštovati. Red i mir ne sme da bude nigde poremećen. Pokažimo u tom času i tih dana, da znamo biti disciplinovani takođe i u teškim časovima. Ne bežimo, izdržimo, istrajmo!«⁸⁸

Posle izdavanja rezolucije i proglaš, koji su morali imati uticaja na moral vojnika Slovenaca, komandant Triglavске divizije, general Pandurović, uspostavio je nešto posle 20.00 časova vezu sa banom Natlačenom. I ovoga puta, ban je ponovio svoj stav o prekidu operacija i opet zamolio generala Pandurovića da dođe u Ljubljano, što je on ponovo odbio. General Pandurović je poručio banu da ukoliko želi sastanak sa njim, dođe u selo Mali Zagradec u kome se nalazio štab Triglavске divizije. Ban je pristao na ovaj zahtev i oko 23.15 časova stigao u Mali Zagradec sa delegacijom Narodnog veća.⁸⁹

Prvi je govorio ban Natlačen. On je ponovio svoje ranije stavove o težini situacije u kojoj se našla Dravska banovina, i još jednom zatražio da se vojska stavi pod komandu Narodnog veća, da se prekinu ratne operacije i da se što pre prema Nemcima uputi jedno izaslanstvo na čijem čelu bi bio general i koje bi imalo zadatak da zaključi primirje.⁹⁰ General Pandurović, podržan od svih prisutnih oficira, ponovo je odbio sva ova traženja.⁹¹ Pošto su uvideli da ne mogu da izdejsuju odluku kojom bi vojska bila stavljena pod njihovu komandu, predstavnici Narodnog veća, molili su da se odobri

86 Citirano prema: Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 488. Postoji nesaglasje oko toga kada je ovaj proglaš objavljen da li pre ili posle podne 10. aprila? Metod Mikuž tvrdi da je to bilo u prepodnevnom časovima, dok France Škerl piše da da je sastanak na kome je doneta ovakva odluka održan posle podne. – Metod Mikuž, »Pregled razvoja NOB u Sloveniji«, u: *Vojno delo* (Beograd: MNO FNRJ, 1956), 48. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 488. Prema onome što je u svom svedočanstvu o tim danima zapisao ban Natlačen, to se desilo u popodnevnom časovima. – Mlakar, »Dr. Marko Natlačen«, 129.

87 *Slovenec*, LXIX, št. 85a, 12. april 1941, 1. U periodu od 6. do 18. aprila 1941. ukupno je izašlo deset brojeva lista *Slovenec*. List je izlazio svakim danom, osim ponedeljkom.

88 *Slovenec*, LXIX, št. 85a, 12. april 1941, 1. Mlakar, »Dr. Marko Natlačen«, 124, 125.

89 Pored bana u delegaciji su bili: dr Adlešič, dr Zalokar, dr Gosar, Miloš Stare i Mirko Kranjec. – Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970), 139.

90 Mlakar, »Dr. Marko Natlačen«, 128.

91 Ibid. Бјелаяа, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 135, 136.

vojsci da se vrati u svoja mirnodopska mesta i da dalje vrši službu reda i mira.⁹² Kraj razgovora nije doneo ništa novo, a general Pandurović je preporučio banu Natlačenu da se vrati u Ljubljanu i izvestio ga da će »jugoslovenska (vojska) i dalje vršiti svoju vojničku dužnost«. ⁹³

Nakon što je ispratio bana Natlačena i delegaciju Narodnog veća, general Pandurović je počeo pripreme za odlazak u Novo mesto. Još za vreme razgovora koji je vodio sa banom on je dobijao informacije o teškom stanju svoje divizije. Jedinice su se topile i osipale pod plaštom noći, tako da je general Pandurović izražavao nesigurnost po pitanju njihove dalje operativne sposobnosti. Vesti koje su stizale iz Zagreba, ali i rezolucija i proglašavanje Narodnog veća iz Ljubljane počeli su da deluju. Kada je u zoru 11. aprila krenuo put Novog mesta, general Pandurović se i sam uverio u istinitost izveštaja svojih potčinjenih komandanata. U svojim svedočenjima, on je zapisao: »Uz put stizali smo grupe vojnika bez oružja, sa konjima iz topovske ili komorske zaprege, što je već dovoljno jasno obeležavalo rasulo.« Kada je stigao u Novo mesto oko 09.00 časova izjutra 11. aprila, zatekao je još mračniju sliku. »Kroz Novo mesto, i pored njega, jurila je bujica od ljudi, konja, automobila i stočnih kola, bez ikakvog reda, gubeći se od te raskrsnice na sve strane. Nije bilo ljudske moći da se stane ovome na put i zajazi tok ove pobesnele bujice rečne koja se zove – rasulo jedne vojske koja hita domovima.«⁹⁴ Ipak, on je, pošto je stigao u Novo mesto, pokušao da uspostavi vezu sa ostalim jedinicama Sedme armije, ali mu to nije uspelo. Vezu je dobio jedino sa komandantom Posadnog odreda koji se na početku rata nalazio ispred položaja Triglavске divizije, pukovnikom Milanom Popovićem i komandantom pešadije svoje divizije, pukovnikom Mihailom Božovićem koji su ga takođe obavestili o rasulu svojih jedinica. General Pandurović im je tada naredio da sa preostalim vojnicima Srbima »energično« nastave povlačenje ka Novom mestu.⁹⁵

Nedugo zatim oko 10.30 časova otpočeo je kombinovani nemački napad na Novo mesto. Prvi udar izvršilo je nemačko vazduhoplovstvo, koje je bombardovalo grad. Zgrada škole u kojoj je bio smešten štab Triglavске divizije bombardovana je nekoliko puta. Bilo je gubitaka. Ranjeni su generali Pandurović i Dragan Korais. Nakon vazdušnih udara, usledio je napad nemačkih oklopnih jedinica i njihov ultimativni zahtev da sve trupe u Novom mestu polože oružje. U slučaju da jugoslovenski oficiri ne pristanu na to, zaprećeno je ponovnim bombardovanjem iz vazduha. Pošto nisu videle drugi izlaz iz ovakve situacije, jugoslovenske jedinice su se predale. Triglavска divizija više nije postojala kao organizovana vojna formacija. Sam general Pandurović je posle ranjavanja prenesen u bolnicu Milosrdne braće, gde je ostao i 12. aprila, posle čega je narednog dana kao zarobljenik odveden u Celje, a zatim 14. aprila i u Zagreb.⁹⁶

92 Mlakar, »Dr. Marko Natlačен«, 128.

93 Бјелаяц, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 136–37. Бјелаяц и Трифуновић, *Између војске и политике*, 240–44.

94 Бјелаяц, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 139.

95 Ibid., 138–40.

96 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 4, 5. Бјелаяц, *Генерал Драгиша Пандуровић*, 140, 141, 147.

Trupe Dravske divizije koje su u toku noći 10/11. aprila počele povlačenje pravcem jugozapadno od Karpine nisu stigle do novog položaja, već su pod uticajem vesti koje su stizale iz Zagreba i Ljubljane, u toku noći počele da se rasturaju. Štab divizije stigao je oko ponoći iste večeri u Klanjec. Kako je ovo mesto pripadalo novoproglašenoj NDH, načelnik klanječkog sreza je od komandanta divizije tražio da štab divizije napusti NDH i pređe u susedno selo Sv. Petar pod Gorama. General Stanojlović je prihvatio ovaj zahtev. Komanda pozadine otišla je u pravcu Brežica.⁹⁷ Epizoda sa načelnikom klanječkog sreza, slikovito prikazuje raspad jedne države i njene armije. Umesto da uhapsi pomenutog načelnika, komandant jedne divizije, morao se zbog svoje nemoći povinovati njegovom zahtevu.

U selu Sv. Petar pod Gorama, štab divizije napustio je načelnik divizijskog štaba, major Ivan Babić, pošto je izjavio »da je Hrvat i (da će) kao takav ići u Zagreb«. Nakon što je uzeo automobil i vozača to je i učinio. Posle ovoga štab Dravske divizije je raspušten, a komandant, general Stanojlović je zajedno sa pomoćnikom načelnika štaba i komandantom artiljerije, generalom Janežom Ferdinandom, prešao u selo Sevnica, gde su našli komandanta levog divizijskog odseka koji ih je izvestio o rastrojstvu jedinica. Svi zajedno su odatle produžili prema Novom mestu, jer su pretpostavljali da se tamo nalazi štab Triglavске divizije. General Pandurović u svojim svedočenjima beleži da ga je 11. aprila oko 15.00 časova posetio general Stanojlović i da mu je tom prilikom rekao da će pokušati da se preko Primorja probije ka Albaniji. Na tom putu on je i zarobljen od italijanskih jedinica.⁹⁸ Tako je u toku 11. aprila prestala da postoji i Dravska divizija, druga jedinica tog ranga iz sastava Sedme armije.

Rišnjački planinski odred nalazio se izjutra 11. aprila još uvek na svom ranijem položaju. Ipak, u toku dana došlo je do odstupanja i raspuštanja pojedinih jedinica, što je konačno završeno sutradan kada je svo ljudstvo skinuto sa položaja i raspušteno kućama. Deo oficira srpske nacionalnosti koji je pokušao da se preko Hrvatske probije do Bosne je zarobljen i odveden u Karlovac, a odatle dalje u Nemačku.⁹⁹ U Operacijskom dnevniku nemačke Druge armije, zapisano je naveče 11. aprila da kod Delnica oko 30.000 ljudi namerava da položi oružje.¹⁰⁰ Verovatno se radi o ljudstvu iz Rišnjačkog planinskog odreda, jedina nelogičnost je broj od 30.000 ljudi. Ili je taj broj u izveštaju preuveličan ili su se sa vojnicima Rišnjačkog planinskog odreda nalazili delovi vojnika iz posadnih jedinica i susedne Triglavске divizije.

Ban Natlačen i članovi Narodnog veća koji su bili u s. Mali Zagradec, posle povratka u Ljubljano u toku 11. aprila nastavili su da deluju isto kao i prethodnog dana. Izjutra je preko radija *Ljubljana* pročitan proglas Narodnog veća: »Sinoć su u Zagrebu proglasili samostalnu Hrvatsku državu, sve veze između Slovenije i jugoslovenske vlade su onemogućene. Vrhovna državna vlast, Kraljevine Jugoslavije ne može da deluje nad Slovenačkom. Zbog toga je ban i Narodno veće za Slovenačku preuzelo

97 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 146, Izjava artiljerijskog brigadnog generala Janeža Ferdinanda, 4, 5.

98 Ibid. Bjelajac, *Генерал Драгуина Пандуровић*, 141. Bjelajac i Trifunović, *Između vojske i politike*, 231, 232.

99 VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 158, Izjava pukovnika Mašana Radovića, 5–6. VA, P-17, k. 9, f. 3, r.b. 159, Izjava potpukovnika Lazara Ilića, 2.

100 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije*, 935.

na našem zemljištu izvršnu vrhovnu vlast i brigu nad redom i mirom kao i daljom sudbinom našeg naroda.«¹⁰¹ Poseban proglas upućen je i vojnim licima: »Da niko ne pokušava da biježi iz naše vojske, naročito svi oficiri koji su na dužnosti u Dravskoj banovini i da bezuslovno održe svoje jedinice u dosadašnjim formacijama u redu i disciplini. Sve vojnike pozivam da ostanu na svojim mestima po naređenju oficira do daljnjih naređenja.«¹⁰²

Istog jutra, u vreme dok je Triglavska divizija u Novom Mestu trpela udare nemačkog vazduhoplovstva, Slovenačko narodno veće ovlástilo je bana Natlačena da sa Nemcima povede pregovore o primirju. Njegovi pokušaji da zbog toga uspostavi vezu sa Zagrebom bili su neuspešni, jer su sve telefonske veze između Dravske banovine i novoproglašene NDH bile u prekidu. Zbog toga je Natlačen odlučio da u Zagreb pošalje Antona Krajšeka, okružnog načelnika iz Brežica, sa zadatkom da stupi u pregovore sa nemačkim komandantom u Zagrebu. Ni Krajšekov pokušaj nije imao uspeha, jer se nemački komandant u Zagrebu proglasio nenadležnim za pregovore sa predstavnicima Slovenaca i uputio ih da uspostave vezu sa nemačkim jedinicama koje su se nalazile na teritoriji Dravske banovine.¹⁰³

Posle neuspeha u Zagrebu, veza sa nemačkim jedinicama uspostavljena je na prostoru Dravske banovine. Naime, celjski župan Alojzij Voršič i sreski načelnik iz Celja Ivan Zobec, sastali su se u ovom gradu sa nemačkim generalom Hubertom Lancom, komandantom 49. arm. korpusa. Međutim, on je iz štaba nemačke Druge armije dobio uputstvo da se pregovori mogu voditi samo sa odobrenjem Hitlera, osim sa vojnim komandama, sa kojima su se pregovori mogli voditi u svako doba, ali pod uslovom potpunog polaganja oružja. To je bio razlog zbog koga je general Lanc odbio da pođe u Ljubljano, gde ga je u banskim dvorima očekivao ban Natlačen. Umesto odlaska u Ljubljano, general Lanc je preko Voršiča i Zobca poručio Natlačenu da ga 12. aprila oko 11.00 časova očekuje u Celju.¹⁰⁴

U toku 11. aprila je i italijanska Druga armija počela sa izvršenjem ofanzivnih operacija, i to tako što je njen 11. korpus (divizije »Re« i »Isonco« i 3. alpski odred »Vale«), ojačan 11. bersaljerskim pukom brzog korpusa i uz podršku oklopne divizije »Litorio« preduzeo napad iz rejonu Idrija-Postojna ka Ljubljani, dok je 6. korpus (divizije »Lombardija« i »Bergamo« i posada Rijeke) uz podršku motorizovane divizije »Torino«, nastupao iz rejonu Rijeke ka Senju i Karlovcu. S obzirom na to da su se posadne jedinice povukle sa utvrđenog graničnog fronta, a da su Triglavska divizija i Triglavski planinski odred praktično prestali da postoje kao organizovane vojne formacije, italijanske trupe nisu nailazile na veći otpor. Jedini koliki toliki otpor davale su u toku 11. aprila jedinice Rišnjačkog planinskog odreda, sve dok se i one predveče i toku jutra narednog dana nisu rasturile. Italijanski vojnici zauzeli su ovog dana Sušak, Bakar, Delnice, Vrhniku, Jasenice, Logatec i Ljubljano. U slovenačku prestonicu je oko

101 Mlakar, »Dr. Marko Natlačen«, 129. *Slovenec*, LXIX, št. 85a, 12. april 1941, 1.

102 Mlakar, »Dr. Marko Natlačen«, 129.

103 Ibid., 129, 130.

104 Ibid., 130. *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 4: Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 934–935. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 391, 392.*

17.30 ušla brza kolona divizije »Isonco«. ¹⁰⁵ Pre ulaska u Ljubljano, Adlešič je u ime Narodnog veća na Viču dočekaog generala Romera, komandanta divizije »Isonco«, i na simboličan način mu predao ključeve nebranjenog grada. Po ulasku u Ljubljano njega je u ime »slovenskog naroda« pozdravio ban Natlačen, prilikom čega je izrazio »uvijerenje da će biti njihovom (okupatorskom) pomoću očuvan red i mir«. ¹⁰⁶ Tom prilikom Natlačen je od generala Romera tražio i dobio pismenu izjavu, zapravo neki vid propusnice, kako bi u toku prepodneva 12. aprila mogao otići u Celje na pregovore sa nemačkim generalom Lancom. ¹⁰⁷

Komanda nemačke Druge armije dobila je izjutra 12. aprila instrukcije iz štaba komandanta Kopnene vojske da se u slučaju dolaska neke slovenačke političke delegacije, od nje bezuslovno zahteva predaja oružja jugoslovenskih jedinica na prostoru Dravske banovine. U slučaju da ta slovenačka delegacija zatraži pregovore o političkim pitanjima, trebalo joj je reći da se vojska ne bavi političkim stvarima. ¹⁰⁸ Delegacija Slovenačkog narodnog veća, koju je vodio ban Natlačen, stigla je u Celje, po dogovoru, nešto pre 11.00 časova, ali je general Lanc nije primio. U poruci koju je ostavio slovenačkim delegatima, on im je, u skladu sa napred pominjanim instrukcijama komande nemačke Kopnene vojske, poručio da je za sve političke razgovore isključivo nadležna vlada nemačkog Rajha, te da on može voditi razgovore isključivo o pitanjima koja su imala vojni značaj. ¹⁰⁹ U toku 12. aprila Hitler izdao *Privremene smernice za podelu Kraljevine Jugoslavije* prema kojima su Dravsku banovinu trebale da podele Nemačka i Italija, što je ubrzo i učinjeno. ¹¹⁰ Ovo je bio završni udarac pokušajima bana Marka Natlačena da svoju banovinu sačuva od okupacije.

Skraćenice:

.....

- peš. puk – pešadijski puk
- art. puk – artiljerijski puk
- arm. korpus – armijski korpus

105 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 5, Izvod iz dvomesečnog istorijskog dnevnika italijanske 2. armije, 991–94. Dragan S. Nenezić, Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999), 45–48.*

106 Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 140. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II*, 393.

107 Mlakar, »Dr. Marko Natlačen,« 131, 132.

108 *Aprilski rat 1941, ZD, knj. 2, Prilog br. 4, Ratni dnevnik nemačke 2. armije, 938.*

109 Mlakar, »Dr. Marko Natlačen,« 132, 133.

110 Prilikom konačne podele Dravske banovine Nemci su anektirali njen severni deo površine 10.261 km² sa oko 798.700 stanovnika u kome su od većih gradova ostali Maribor, Celje i Kranj, dok su Italijani anektirali južni deo banovine površine 4.550 km² sa 336.000 stanovnika. U italijanskom delu ostala je prestonica Ljubljana. Linija razgraničenja između ova dva dela pružala se »južno od Žira, severno od od Polhov-Gradeca i Ljubljane, zatim južno od Litije, Radeča i Sevnice kroz Kraško polje do Kostanjevice i vrhovima Grojanca do reke Save«. – Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 90, 130, 131.

Izvori i literatura

Arhivski izvori:

- VA, Vojni Arhiv Beograd:
– Fond Popisnik 17 – Arhiva Vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Literatura:

- Bjelajac, Mile i Predrag Trifunović. *Između vojske i politike – Biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Narodni muzej Kruševac, 1997.
- Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970.
- *Drugi svetski rat (pregled ratnih operacija). Knjiga 1, Događaji od početka rata do 22. juna 1941*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1957.
- Krizman, Bogdan. *Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije – Jugoslavija u svijetlu »Nürnberških dokumenata*. Zagreb: Novinarsko izdavačko preduzeće, 1953.
- Mikuš, Metod. *»Pregled razvoja NOB u Sloveniji.« Vojno delo*. Beograd: Vojnoizdavački Zavod JNA, 1956.
- Милетић, Марко Б. *»Утврђивање граница Краљевине Југославије 1935–1941.« Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2017).
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: VINC, 1992.
- Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza, I–II*. Beograd, Podgorica, Ljubljana: Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Pobjeda, 1982.
- Žlebnik, Aleš. *»Priprave na obrambo v Dravski banovini Kraljevine Jugoslavije. Razvoj civilno-vojaških odnosov zaradi obrambnih priprav na lokalnem nivoju v letih 1935 do 1941.«* Magistarsko delo, Univerza u Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2016 (rad u rukopisu).

Memoari:

- Бјелајац, Миле. *Генерал Драгиша Пандуровић, живот и сведочења*. Београд: Институт за новију историју Србије, Алтера, 2007.

Objavljeni izvori:

- *Aprilski rat 1941. Zbornik Dokumentata, knjiga 1*, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.
- *Aprilski rat 1941. Zbornik Dokumentata, knjiga 2*, priredio Antun Miletić. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1987.
- Mlakar, Boris. *»Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941 (predgovor)«*. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41, št. 1 (2001): 117–48.

Štampa:

- *Politika*.
- *Slovenec*.

Marko B. Miletić

DRAVA BANATE IN THE APRIL WAR OF 1941

SUMMARY

Ever since the establishment of the Kingdom of Yugoslavia, the Yugoslav General Staff would pay special attention to the Drava Banate, the territory located in the furthest north-western part of the state, because of its specific position – particularly because until 1938, Italy had been the only neighbouring state capable of endangering the Kingdom of Yugoslavia in the military sense. For this reason, the external borders of the Drava Banate were the most heavily guarded in comparison with the other state borders of the Kingdom of Yugoslavia.

The operations in the territory of the Drava Banate were carried out by the Kingdom of Yugoslavia's 7th Army of the First Army Group. Its primary mission was to secure the border along the Yugoslav-German and Yugoslav-Italian border between the town of Radgona and municipality of Karlobag, while afterwards it was supposed to gradually move towards the south-east together with the units of the 4th Army, deployed in the vicinity. At the beginning of the war, the 7th Army concentrated its troops. The first hostile attacks took place at the border positions. Until 11 April, the Yugoslav units only faced the German 2nd Army, as the Italian 2nd Army had not attacked until that moment.

The units of the Yugoslav 7th Army became strategically surrounded after the collapse of the Yugoslav 4th Army at its flank and in light of the German advance into the territory of the Banate of Croatia. This prevented the 7th Army from retreating to the potential new positions by the rivers Kolpa and Una. All military operations in the territory of the Drava Banate came to an end on 12 April. After the end of this conflict, Germany annexed the northern part of the Drava Banate, while Italy captured its south.

Marko B. Miletić

DRAVSKA BANOVINA V APRILSKI VOJNI LETA 1941

POVZETEK

Dravska banovina, ki se je nahajala na skrajnem severozahodnem delu države, je vse od nastanka Kraljevine Jugoslavije imela poseben položaj; ker je bila do leta 1938 Italija edini sosed, ki bi lahko vojno ogrozil Kraljevino Jugoslavijo, je Jugoslovanski generalštab temu območju posvečal precej pozornosti. Zaradi tega so bile zunanje meje Dravske banovine v odnosu do preostalih državnih meja Kraljevine Jugoslavije tudi najboljše varovane.

Operacije na območju Dravske banovine je izvajala jugoslovanska 7. armada iz 1. skupine armad Vojske Kraljevine Jugoslavije. Njena primarna naloga je bila, da obrani dodeljeno mejo vzdolž jugoslovansko-nemške in jugoslovansko-italijanske meje od Radgone do Karlobaga, nato pa da se postopoma pomakne na jugovzhod skupaj z enotami sosednje 4. armade. Na začetku vojne je 7. armada koncentrirala svoje čete. Prvi sovražni napadi so bili na mejnih položajih. Do 11. aprila so se jugoslovanske enote soočile samo z enotami nemške 2. armade, ker do takrat italijanska 2. armada ni izvedla napada.

Enote jugoslovanske 7. armade so bile po kolapsu sosednje 4. armade in ob prodiranju nemških enot na ozemlje Banovine Hrvaške strateško obkoljene. To je preprečilo izvedbo umika armade na nove položaje ob rekah Kolpa in Una. Na območju Dravske banovine so se vse vojaške operacije končale 12. aprila. Po koncu tega konflikta je Nemčija anketirala severni, Italija pa južni del Dravske banovine.

Klemen Kocjančič*

Medicina pod mrtvaško glavo: SS-Lazarett Laibach 1943–1945

IZVLEČEK

Članek je namenjen predstavitvi esesovske vojaške bolnišnice v Ljubljani, ki je bila med letoma 1943 in 1945 edina stalna nemška vojaška bolnišnica na slovenskem ozemlju med drugo svetovno vojno. Poleg tega, da je bila bolnišnica nastanjena v več poslopjih v Ljubljani, je imela izpostave tudi na Bledu. Esesovski vojaški zdravniki so skrbeli za zdravljenje nemških vojakov in tudi pripadnikov protikomunističnih formacij v nemški službi, ki so delovale na slovenskem ozemlju. V Ljubljani sta poleg vojaške bolnišnice delovala še osrednji laboratorij in osrednje sanitetno skladišče, ki sta pokrivala celo Jugoslavijo.

Ključne besede: vojaška medicina, saniteta, Waffen-SS, druga svetovna vojna, Ljubljana

ABSTRACT

MEDICINE UNDER THE DEATH'S HEAD: SS-LAZARETT LAIBACH 1943–1945

Article deals with SS military hospital in Ljubljana, which was between 1943 and 1945 only permanent German military hospital in Slovenian territory during the Second World War. Beside, that the hospital was located in several buildings in Ljubljana, it also had dislocated units in Bled. SS military doctors were treating German soldiers and also members of the anti-Communist units in German service, that were active in Slovenia. In Ljubljana were, along the military hospital, also a central laboratory and central military medical storage facility for the whole of Yugoslavia.

Keywords: military medicine, Waffen-SS, World War II, Ljubljana

* Univ. dipl. teolog, mag. obramboslovja; doktorski študent, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; klemenkocjancic@gmail.com.

Zgodovina esesovske medicine

Nemška nacistična stranka, uradno Nationalsocialistična nemška delavska stranka (NSDAP), je znotraj svojega sistema vzpostavila svoje (para)vojaške formacije, med katerimi je bila najbolj obsežna SA ali jurišni oddelek (*Sturmabteilung*). Znotraj t. i. »rjavosrajčnikov«, ki so se prvič pojavili leta 1923, se je čez čas (1925) izoblikovala nova skupina, namenjena zaščitni najvišjih predstavnikov nacistične stranke – SS ali zaščitni vod (*Schutzstaffel*).¹

Kot zgodovina celotne SS tudi začetki medicinske oskrbe znotraj SS segajo v delovanje SA. Med člani obeh obeh skupin so bili tudi zdravniki, ki so jih junija 1930 organizirali v zdravstveno službo SA; istočasno je bila uvedena tudi funkcija »državnega zdravnika SA« (*SA-Reichsarzt*). Slednji je nadzoroval zdravstveno oskrbo pripadnikov SA in SS. Sprva so bili zdravniki dodeljeni drugim enotam, ravni *Sturmbann* (bataljon) ali pri tehničnih službah *Staffel* (četa) ter višje, nato pa so zaradi administrativnih potreb oblikovali sanitetno četo (*Sanitätssturm*). Leta 1931 se je položaj najvišjega zdravnika SA preimenoval v »državnega zdravnika SA in SS« (*Reicharzt SA und SA*), hkrati pa so znotraj sanitetne službe SA organizirali »vodstvo sanitetne službe pri SS« (*Leitung des Sanitätsdienstes bei der SS*) in uvedli tudi položaj »državnega zdravnika SS« (*Reichsarzt SS*).²

Po prihodu nacistov na oblast se je začela militarizacija SA in SS, skupaj s sanitetno službo. 1. novembra 1933 so vzpostavili novo nadzorstveno funkcijo v saniteti ter ustanovili položaj »generalnega inšpektorja sanitete SA in SS« (*Generalinspekteur des Sanitätswesens der SA und SS*). Februarja 1934 je bil znotraj SS ustanovljen prvi sanitetni bataljon (*Sanitätsabteilung*), ki je skrbel za kadrovska in oskrbovalna vprašanja. T. i. Röhmov puč in posledična noč dolgih nožev³ sta poskrbela za vzpon SS znotraj nacistične stranke; 20. julija 1934 je SS postala samostojna organizacija znotraj NSDAP. Še isto leto je bila sprejeta odločitev o ustanovitvi »SS sil v pripravljenosti« (*SS-Verfügungstruppen*; SS-VT), ki so se pozneje preoblikovale v Waffen-SS.⁴

S povečanjem obsega pripadnikov in zadolžitev SS (skupaj z upravljanjem koncentracijskih taborišč) se je morala preoblikovati tudi esesovska saniteta. Januarja 1935 je bil esesovski sanitetni urad premeščen iz Münchna v Berlin. Avgusta tega leta so

1 Za več o SA gl. Canon Fischer, *Stormtroopers: A Social, Economic, and Ideological Analysis, 1929–35* (London, Boston, Sydney: Allen & Unwin, 1983). Jill Halcomb, *The SA. A Historical Perspective* (Overland Park: Crown/Agincourt Publishers, 1985). Nicholas H. Hatch, *The Brown Battalions. Hitler's SA in words and pictures* (Paducah: Turner, 2000). Za več o SS gl. Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (London, New York: Penguin Books, 2000). Robert Lewis Koehl, *The SS: A History 1919–1945* (Stroud: The History Press, 2012). Adrian Weale, *The SS: A New History* (London: Little Brown, 2010).

2 Judith Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, *Drei Karrieren im Sanitätsdienst der SS* (Münster: Klemm & Oelschläger, 2007), 71–76.

3 Za več o Röhmovem puču in noči dolgih nožev gl. Heinrich Bennecke, *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'* (München: Olzog, 1964). Charles Bloch, *Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970). Paul Maracin, *The Night of the Long Knives: 48 Hours that Changed the History of the World* (New York: The Lyons Press, 2004).

4 Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, 76–81. Za več o Waffen-SS gl. George H. Stein, *Geschichte der Waffen-SS* (Düsseldorf: Droste Verlag, 2000).

bila nato sprejeta še pravila glede organizacije t. i. »esesovskega sanitetnega korpusa« (*SS-Sanitäts-Korps*), ki je zajemal vse sanitetne enote ter ustanove v sklopu SS. Junija 1936 je bil državni vodja SS Heinrich Himmler (1900–1945)⁵ imenovan za poveljnika nemške policije, kar je privedlo do začetka združevanja sanitetnih služb SS in policije. Za potrebe koncentracijskih taborišč in SS-VT so nato ustanovili še samostojna sanitetna bataljona ter tudi osrednje sanitetno skladišče (*SS-Hauptsanitätslager*). V začetku leta 1937 so ustanovili tudi prvi dve vojni bolnišnici (*SS-Lazarett*): v Berlinu (*Lichterfelde*) in Münchnu (*Dachau*) pa tudi prvi lazaretni oddelek (*SS-Lazarettabteilung*). Leta 1938 so ustanovili še prvo esesovsko sanitetno šolo in zdravstveno akademijo v Gradcu (*SS-Ärztlichen-Akademie*).⁶

15. avgusta 1940 so v sklopu SS ustanovili esesovski vodstveni glavni urad (*SS-Führungshauptamt*; SS-FHA), ki je prevzel poveljstvo nad vojaškim vodstvom *Waffen-SS* (izven bojnega udejstvovanja, ki je ostalo pod okriljem vrhovnega poveljstva nemške kopenske vojske) ter bil zadolžen za pred- in povojaško urjenje ter izobrazbo splošne SS.⁷ Za potrebe zdravstvene oskrbe pripadnikov *Waffen-SS* je bila v sklopu SS-FHA ustanovljena »Skupina uradov D: saniteta *Waffen-SS*« (*Amtsgruppe D: Sanitätswesen der Waffen-SS*), ki je nadzorovala sanitetno osebje, esesovske vojne bolnišnice, esesovske okrevalne domove (*SS-Genesungsheime*) in druge vojaško-zdravstvene ustanove ter sanitetne enote v sklopu enot *Waffen-SS*.⁸

Organizacija sanitetne službe

Na splošno je organizacija sanitetne oskrbe v *Waffen-SS* temeljila na vzoru nemške kopenske vojske (*Heer*). Armade, korpusi in divizije *Waffen-SS* so imeli v svoji sestavi sanitetne bataljone (*SS-Sanitäts-Abteilung*), ki so vzdrževali esesovske poljske bolnišnice (*SS-Feldlazaretten*) in tudi bolnišnične transportne vode (*Kraken-Kraftwagen-Zug*).⁹

Na ravni čete je bila zagotovljena osnovna sanitetna in higienska služba; v vsaki četi je bil sanitetni podčastnik, ki je imel na voljo usposobljene (pomožne) sanitejce – nosilce ranjencev (*(Hilfs)Krankenträger*). Sanitejec je bil odgovoren za prvo medicinsko oskrbo, medtem ko so pomožni sanitejci prenesli ranjence na zbirno postajo (*Durchgangsstation*), ki je delovala na ravni bataljona. Tu je zdravnik poskrbel predvsem za stabilizacijo pacienta: pregledal obvezo in poskrbel za transport, nadzor šoka, odmeril zdravila proti bolečini in infekciji, začel nadomeščati izgubljeno kri ipd.

5 Za več o Himmlerju gl. Peter Longerich, *Heinrich Himmler: A Life* (Oxford: University Press, 2011).

6 Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, 85–107.

7 Kurt Mehner, *Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945: Führung und Truppen* (Norderstedt: Militar-Verlag Klaus D. Patzwall, 1995), 14. Stein, *Geschichte der Waffen-SS*, 95.

8 U. S. War Department, *Handbook on German Military Forces: With an Introduction by Stephen E. Ambrose* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1990), 200.

9 George Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1977), 275.

Tretji nivo je predstavljalo t. i. glavno obvezovališče (*Hauptverbandsplatz*) na ravni polka, kjer so zdravniki že izvajali nujne kirurške postopke (traheotomija, zašitje ran, nujne amputacije itd.). Na ravni brigade ali divizije so delovale t. i. poljske bolnišnice (*Feldlazarett*), kjer so začeli s kirurškim zdravljenjem. V sklopu divizije je tako bila najmanj ena sanitetna četa, posamezni vodi čete pa so bili razporejeni med zbirne postaje, glavna obvezovališča in poljsko bolnišnico.

Kadar je pacient potreboval še dodatno zdravljenje, je bil poslan na najvišjo sanitetno raven, v t. i. vojno bolnišnico (*Kriegslazarett*). Slednje so delovale na ravni korpusa ali višje, imele so naziv korpusne bolnišnice (*Korpslazarett*) ali pa so bile stalno nameščene v določenih krajih (*Standortlazarett*) in so se nahajale globoko v zaledju, kjer so dokončali zdravljenje. Če je pacient potreboval specialistično zdravljenje (npr. pri poškodbah oces, sluhovoda ipd.), so lahko bili poslani na specialistične klinike, ki so ponavadi bile civilne specialistične klinike, vpeljane v vojaški sanitetni sistem kot rezervne bolnišnice (*Reservelazarett*).¹⁰

Esesovska saniteta v Ljubljani

Po nemški invaziji na Jugoslavijo in okupaciji severne Slovenije je bila prisotnost enot Waffen-SS na slovenskem ozemlju minimalna, s tem pa tudi potreba po posebni sanitetni oskrbi. Ranjeni in oboleli pripadniki so se zdravili v splošnih bolnišnicah. Šele po kapitulaciji Italije septembra 1943 in posledičnem prihodu večjega števila enot Waffen-SS ter drugih nemških oboroženih sil in policije je nastala potreba po izboljšanju zdravstvene oskrbe (para)vojaških sil na tem območju. Ljubljana, kot (nova) lokacija vojaške bolnišnice, je bila gotovo izbrana tudi zaradi dobrih železniških povezav v regiji in zaradi oddaljenosti od bojišč.

Prvi dokumenti o esesovski vojaški bolnišnici v Ljubljani segajo v sredino novembra 1943, ko je bilo mestno poglavarstvo v Ljubljani obveščeno, da bo nemška vojaška uprava »zasedla Licej in Mladiko ter napravila tamkaj vojni lazaret«. V teh dveh zgradbah, ki sta bili pred vojno namenjeni šoli ali internatu, je že v času italijanske okupacije Ljubljane bila njihova vojaška bolnišnica (kot tudi avstro-ogrška vojna bolnišnica že v času prve svetovne vojne). Ob kapitulaciji so Italijani poškodovali notranjo opremo, zato je mestno poglavarstvo ukazalo popravilo električne napeljave in zamenjavo razbitih ali manjkajočih okenskih stekel.¹¹

10 Karl Philipp Behrendt, *Die Kriegschirurgie von 1939–1945 aus der Sicht der Deratenden Chirurgen des deutschen Heeres im Zweiten Weltkrieg: Inaugural-Dissertation* (Freiburg im Breisgau: Albert-Ludwigs-Universität, 2003), 37, 38. James Lucas, *German Army Handbook 1939–1945* (Phoenix Mill: Sutton Publishing Limited, 2002), 144.

11 Miha Šimac, »Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918,« v: Miha Šimac in Katarina Keber, *'Patriae ac humanitati': Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte* (Ljubljana: Založba ZRC, 2011), 96. SI_ZAL_LJU/0489, »Licej in Mladika – popravilo šip in električne napeljave,« z dne 16. novembra 1943. O usodi ljubljanskih šol med vojno gl. Mojca Šorn, »V ljubljanskih šolah od aprila 1941 do osvoboditve,« v: *Podobe modernizacije: Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 297–317.

Konec novembra so poročali, da je v Ljubljano že prišla »vojaška bolnica, ki pa se trenutno še ni vselila, ker se izvršujejo v obeh poslopih popravila«. Toda nekaj dni kasneje se je esesovski lazaret že vselil v obe zgradbi, pri čemer so za svoje namene zaplenili tudi tam nahajajoče se pohištvo. Bližnjo Ebenspangerjevo vilo so zasegli kot bivališče esesovskih zdravnikov. Ob izdaji potrdila bolnišnice je razviden tudi pečat enote, ki se glasi »Sanitätsweßen der Waffen-SS/SS-Lazarett Dnjepropetrowsk«. ¹²

Iz tega je razvidno, da esesovski lazaret ni bil ustanovljen na novo, ampak je bil sem premeščen že delujoči lazaret. Esesovska vojaška bolnišnica, sprva poimenovana kot *SS-Standortlazarett Dnjepropetrowsk*, je bila ustanovljena 1. marca 1942, imela pa je kapaciteto tisoč postelj. ¹³ V tem (danes ukrajinskem) mestu, ki je bilo maja 2016 preimenovano v Dnipro, se je bolnišnica nahajala vse do začetka septembra 1943, ko je sovjetska Rdeča armada sprožila t. i. bitko za reko Dneper. Vojaška bolnišnica je bila evakuirana iz mesta, še preden so ga 25. oktobra 1943 osvobodile sovjetske sile. ¹⁴

Decembra 1943 je vodenje lazareta prevzel dr. Hermann Albert Schlüter (1903–?). Po študiju medicine v Freiburgu, Kielu, na Dunaju, v Berlinu in Münstru je leta 1938 dosegel habilitacijo na Univerzi v Heidelbergu. Na tej univerzi je bil zaposlen vse od leta 1930, sprva na oddelku za žilne bolezni medicinske klinike. Leta 1931 je vstopil v NSDAP, leta 1932 pa v SS, kjer je dosegel čin *SS-Sturmbannführerja*. Po izbruhu druge svetovne vojne je postal član esesovske sanitetne službe. ¹⁵

Ker je esesovska vojaška bolnišnica v Ljubljani bila edina specializirana nemška vojaška bolnišnica na celotnem slovenskem ozemlju, so, poleg liceja in Mladike, zasedli celo nekdanjo jugoslovansko vojno bolnišnico v Mostah in večji del bolnišnice za duševne bolezni na Studencu, kjer so ostali le najtežji bolniki. ¹⁶

Maja 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili, da je v stavbi današnje poljanske gimnazije (predvojne I. državne ženske gimnazije) »sanitetna postojanka SS brez orožja«, ki so jo oskrbeli s petimi tovornjaki sanitetnega materiala. V začetku maja je

12 Bogo Zupančič, »Pokalo je in kresala so se mnenja,« v: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 1–24* (Ljubljana: KUD Polis, 2005), 114. SI_ZAL_LJU/0489, »Zasedba šol. poslopj po vojakih-pristojbina za elektriko in vodarino,« z dne 23. novembra 1943. SI_ZAL_LJU/0489, obvestilo o zaseženem pohištvu, z dne 29. novembra 1943.

13 Stephanie Kaiser, »Ludwig Stumpfegger – Eine Karriere im Nationalsozialismus,« v: *Die Ärzte der Nazi-Führer. Karrieren und Netzwerke*, ur. Mathias Schmidt, Dominik Groß in Jens Westemeier (Berlin: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2018), 88.

14 Will Fey, *Armor battles of the Waffen-SS, 1943–45* (Mechanicsburg: Stackpole Books, 2003), 2–10.

15 Wolfgang U. Eckart, »Die Dozentenführer Stein, Schlüter und Schmidhuber,« v: Wolfgang U. Eckart, Volker Sellin in Eike Wolgast, ur. *Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus* (Heidelberg: Springer Medizin Verlag, 2006), 39. Christian Lucae, *Homöopathie an deutschsprachigen Universitäten. Die Bestrebungen zu ihrer Institutionalisierung von 1812 bis 1945. Quellen und Studien zur Homöopathieggeschichte, Band 4* (Heidelberg: Haug, 1998), 214.

16 Črt Kanoni, *Od blaznice do klinike: 1881–2011: 130 let slovenske psihiatrije* (Ljubljana: samozaložba, 2011), 20. Črt Kanoni, *Moj oče, psihiater Kanoni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 212, 213. Leopold Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice: Prispevek k njihovi zgodovini* (Ljubljana: Uprava klinične bolnišnice, 1960), 49. Pri tem je zanimivo, da je bilo slovensko bolnišnično osebje na Studencu večinoma včlanjeno v OF, kar je pomenilo, da so bolnišnično lahko izkoriščali za zdravljenje ranjenih in bolnih partizanov ter prehajanje ilegalcev čez bloke na ljubljanskem obroču; vse pod krinko psihiatričnih bolnikov. Prav tako so v bolnišnici skrivali sanitetni in drugi uporabni material (skupaj z eksplozivom), ki so ga nato pošiljali partizanom. – SI AS 1877, t. e. 40, Prestopki, ki jih je zagrešil dr. Gerlovič Franc (...). SI AS 1877, t. e. 40, poročilo Luke Milharčiča, z dne 12. novembra 1943. Jože Darovec, Lev Milčinski in Ladi Škerbinek, »Psihiatrični zavod in njegovi pacienti med vojno: Primer 'Poljanskega nasipa',« *Traditiones* (1991): 188.

nemška inšpekcija obiskala prostore šole v Šentvidu nad Ljubljano, kjer so zdravili več vojakov z meningitisom, zaradi česar so partizanski obveščevalci skleпали, da bodo tudi v Šentvidu »Nemci ustanovili bolnico«. Da bi se to dejansko zgodilo, iz do zdaj odkritih virov ni razvidno.¹⁷

Širjenje po Sloveniji

V začetku julija t. l. so partizani ugotovili, da so v vili »Mon Plaisir« na Bledu vzpostavili esesovski okrevalni dom (*SS-Erholungsheim*), namenjen pripadnikom (Waffen-)SS in policije. Dom je bil dislocirana enota ljubljanskega lazareta, prva izven Ljubljane, v vili pa so lahko sprejeli okoli 60 rekonvalescentov.¹⁸

Z razvojem vojne in vse večjimi potrebami po zdravstveni oskrbi so v Ljubljani začeli uporabljati še druge objekte: del uršulinske šole na Šubičevi (za administracijo), neidentificirani stavbi na Erjavčevi in Tyrševi cesti ter zgradbo današnje bežigrajske gimnazije (predvojne III. državne realne gimnazije). Sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja so zabeležili prisotnost delov bolnišnice tudi na Knafljevi ulici 13 (današnji Dvoržakovi), kjer so bile »pisarne višjih upravnikov in zdravnikov«.¹⁹

25. oktobra 1944 je 1. četa Jeseniško-bohinjskega odreda pospremila dva minerja, da sta uničila hotel Erika v Kranjski Gori, saj je partizanska obveščevalna služba pridobila informacije, da so v hotelu nameravali ustanoviti »bolnišnico za ranjene esesovce«. Minerja nista hotela uničiti celega hotela, zato sta minirala le centralno kurjavo in eno steno, s čimer je bil hotel neuporaben.²⁰

Okrepitev prisotnosti na Bledu

15. novembra 1944 je iz poljskega Holma (nemško *Cholm*) na Bled prišel bivši esesovski lazaret in se nastanil v Grand hotelu Toplice. Holmski lazaret je bil ustanovljen kot mobilna vojaška bolnišnica esesovske nizozemske prostovoljne legije

17 SI AS 1848, t. e. 33, poročilo Roka za Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje, z dne 10. maja 1944. SI AS 1931, t. e. 603, situacijsko poročilo št. 17 OC štaba 9. korpusa, z dne 23. maja 1944. Arhiv Slovenskega šolskega muzeja (v nadaljevanju ASSM), fond Osnovne šole, šk. L: Ljubljana (Bežigrad, Center, Moste – Polje), mapa OŠ Franc Rozman - Stane, Ljubljana Šentvid, Prušnikova 85, »Podatki o dogodkih na šolah za časa domovinske vojne za Slovenski šolski muzej,« z dne 26. avgusta 1946.

18 SI AS 1848, t. e. 26, situacijsko poročilo št. 174 OC Ljubnik, z dne 5. julija 1944. Olga Janša - Zorn, »Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941,« *Kronika*, 32 (1984): 189.

19 SI AS 1848, t. e. 26, Seznam: Nastavitve vojaških osebnih in magacinskih objektov v Ljubljani, z dne 31. oktobra 1944. SI AS 1851, t. e. 79, pregled nemško-zasedenih zgradb v Ljubljani, nedatirano. Silvo Kranjec, »Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije,« *Kronika* 7 (1959): 113. France Škerl, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945: Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije* (Ljubljana: Borec, 1964), 171, 172, 229. Tyrševa cesta je bila leta 1952 preimenovana v Titovo cesto, nato pa leta 1991 v Dunajsko in Slovensko cesto. – Vlado Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989), 225.

20 Mile Pavlin, *Jeseniško-bohinjski odred* (Ljubljana: Odbor Jeseniško-bohinjskega odreda in Partizanska knjiga, 1970), 95.

(*SS-Feldlazarett, SS-Freiwilligen Legion »Niederland«*), zato so bile v lazaretu tudi nizozemske in druge nordijske medicinske sestre. Med oktobrom 1943 in julijem 1944 je lazarlet bil na Poljskem, nato pa so ga zaradi prodora sovjetskih sil umaknili v Slovenijo. Po prihodu je bil vključen v sestavo ljubljanskega lazareta kot dislocirana enota, natančneje lazaretni oddelek (*SS-Lazarett-Abteilung*). Poleg zdravstvenega osebja (nemškega in nordijskega rodu) so na Bled prišli tudi sovjetski pomočniki. Ob prihodu so prevzeli hotelsko osebje in zaposlili še dodatne strežnike, pomožne bolničarje in drugo osebje slovenskega, italijanskega in avstrijskega rodu.²¹

V ljubljanskih izpostavah lazareta so, poleg nemških zdravnikov in bolniških sester, prav tako delovale nekatere tujerodne sestre (npr. srbske leta 1945) pa tudi slovenski domobranci (vzdrževalci, pomožni bolničarji). Vse skupaj je v vseh izpostavah ljubljanskega lazareta delovalo med 400 in 550 pripadnikov zdravstvenega in pomožnega osebja.²²

Vključenost medicinskih in bolniških sester iz vrst Rdečega križa je bila tudi posledica dejstva, da je bil državni zdravnik SS in policije Ernst-Robert Grawitz (1899–1945), s činom *SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS*, hkrati tudi predsednik Nemškega rdečega križa (*Deutsches Rotes Kreuz; DRK*).²³

Zdravljenje vseh nemških sil

Konec leta 1944 je esesovska vojna bolnišnica v Ljubljani imela naslednje organizacijske dele:

- glavni oddelek v Liceju in Mladiki (administracija, očesna ordinacija, internistični oddelek, rentgenski oddelek, lekarna);
- 1. dislocirani oddelek (*Teillazarett*) v Mostah (kirurški oddelek),
- 2. dislocirani oddelek na Studencu (infekcijski in ženski oddelek),
- 3. dislocirani oddelek v Bežigradu (otorinolaringološki oddelek in oddelek za lažje bolnike),
- 4. dislocirani oddelek na Bledu z okrevališčem.²⁴

21 SIAS 1605, t. e. 84, popisi delavcev v SS-lazaretu v Grand Hotelu, nedatirano. SIAS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Anatolija Worka, z dne 6. marca 1945. SI AS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Petra Kačerge, z dne 6. marca 1945. SI AS 1851, t. e. 100, štirinajstnevno poročilo OT Triglav 3, z dne 20. januarja 1945. Božo Benedik, »Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah«, *Kronika*, 36 (1988): 97. Edwin Meinsma, »The history of SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Brigade/Division 'Nederland',« *Nederlaners in de Waffen-SS*, 2003, pridobljeno 28. decembra 2016, <http://www.waffen-ss.nl/nedgesch-e.php>.

22 SIAS 1877, t. e. 3, obvestilo o dodelitvi dveh domobrancev za oskrbo konj v Mostah, z dne 26. oktobra 1944. SI AS 1877, t. e. 3, Beförderungsvorschlag bei dem slovenischen Landeschützen Demšar, z dne 10. januarja 1945. SI AS 1931, t. e. 603, zapisnik zaslišanja Milana Arambašiča, z dne 15. januarja 1945. Roland Pfeiffer, *SS-Lazarett Laibach* (tipkopis, 2013), 4.

23 Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, 121f. Za več o povezavi med SS in DRK gl. Markus Wicke, *SS und DRK. Das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937–1945* (Potsdam: Books on Demand, 2002).

24 Blaž Ivanc, »Vojna bolnišnica,« v: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 24, 25. Pfeiffer, *SS-Lazarett*, 4, 5.

V lazaretu kot osrednji vojaško-zdravstveni ustanovi v Sloveniji so zdravili vse pripadnike nemških oboroženih sil in njihovih zaveznikov, ki so bili na slovenskih tleh; predvsem so v lazaret pošiljali huje ranjene, ki so potrebovali specialistično (kirurško) zdravljenje. Tako so poleg Nemcev in Slovencev tu zdravili še srbske, hrvaške, ukrajinske, italijanske, grške in druge vojake. Pripadniki Slovenskega narodnega varnostnega zbora (SNVZ), ki so bili poslani na zdravljenje v Ljubljano, so bili v času zdravljenja in okrevanja formalno sprejeti v Slovensko domobranstvo, kjer so bili »na hrani in dekadi«.²⁵

Med pacienti lazareta se je znašel tudi najvišji esesovski poveljnik, pod katerega je operativno spadal tudi ljubljanski lazaret, *SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS und der Polizei* Erwin Rösener (1902–1946). Slednji je zbolel za paratifusom in je bil pacient avgusta in septembra 1944. Pozneje je bil za en mesec poslan v nemški Bad Homburg von der Höhe, kjer je v esesovskem okrevalnem domu septembra in oktobra t. l. preboleval splošno (psihično) izčrpanost.²⁶

25. decembra t. l. so zavezniška letala v Ljubljani napadla »bolnico – umobolnico, ker se je nahajal[a] v njej vojaška bolnica«. Partizani ob tem napadu niso poročali o nobeni škodi ali žrtvah.²⁷

Konec januarja 1945 so na blejski dislocirani enoti v hotelu Toplice delovali trije esesovski zdravniki, ki jim je pomagalo šest bolničark. Slaba desetina zdravstvenega osebja je tako skrbela za okoli 200 lažjih bolnikov. Sredi marca t. l. so razpustili policijski lazaret, ki je deloval v hotelih Toplice in Splendid (prav tako na Bledu), ter ga delno priključili blejski enoti esesovskega lazareta.²⁸

Zadnji dnevi lazareta

Aprila 1945 so začeli evakuacijo (nemških) bolnikov in ranjencev (pa tudi pomembnejše medicinske opreme) iz Ljubljane in Bleda v celovško esesovsko bolnišnico. Hkrati so zaradi prostorske stiske začeli vojne bolnike in ranjence premeščati še v ljubljansko splošno bolnišnico, v domobransko ambulanto v Vegovi ulici ter na

25 SI AS 1878, t. e. 7, dopis poveljnika Skupine varnostnih straž Postojna poveljstvu SD v Ljubljani, z dne 18. julija 1944. Ivanc, »Vojna bolnišnica«, 23. Za več o SNVZ gl. Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem, 1943–1945* (Ljubljana: Borec, 1982). Za več o Slovenskem domobranstvu gl. Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003).

26 Andreas Schulz in Dieter Zinke, *Die Generale der Waffen-SS und der Polizei. Die militärischen Werdegänge der Generale, sowie der Ärzte, Veterinäre, Intendanten, Richter und Ministerialbeamten im Generalsrang. Band 4* (Bissendorf: Biblio Verlag, 2009), 313. »Bad Homburg v. d. Höhe, Ritters Parkhotel, Genesungsheim der Waffen-SS, SS-Lazarett-Abteilung,« *Topographie des Nationalsozialismus in Hessen*, pridobljeno 3. junija 2018, <https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/idrec/sn/nstopo/id/1689>.

27 SI AS 1851, t. e. 74, obveščevalni zapiski za Ljubljano, z dne 5. januarja 1945.

28 SI AS 1846, Brigade tridesete divizije, 1943–1945, t. e. 4, situacijsko poročilo št. 44 OC štaba 2. brigade Narodne obrambe, z dne 31. januarja 1945. SI AS 1851, t. e. 96, situacijsko poročilo št. I/466 OC 31. divizije, z dne 25. januarja 1945. SI AS 1851, t. e. 103, »informacijsko poročilo štev. 26« OC Komande gorenjskega vojnega področja, z dne 12. marca 1945.

Ljubljanski grad, kjer je bilo domobransko okrevališče. 10. aprila so na Bled pripeljali »iz neznane smeri 265 ranjencev«, medtem ko so 28. aprila v Ljubljano pripeljali nemške ranjence iz Zagreba. V zadnjih dneh aprila so tako na Bled pripeljali okoli 1.200 ranjencev, kar je presehalo blejske kapacitete. Zaradi tega so morali ranjence nastaniti tudi v Radovljici in okolici (454), v Kranju (okoli 500) ter v Škofji Loki (okoli 700).²⁹ 24. aprila 1945 sta čez Ljubelj šla dva transporta, prvi s 45 in drugi s 25 tovornimi vozili, ki so prevažali ranjence z Bleda.³⁰

30. aprila t. l. so se ljubljanski deli vojne bolnišnice nahajali v Liceju in Mladiki, vili Vettach (na Cesti na Rožnik, kjer je bila administracija), v bežigraski gimnaziji, mestnem zavetišču v Trnovem ter v Mostah in na Studencu.³¹

V zadnjih dneh vojne so iz ljubljanskega lazareta (ter bližnjega domobranskega Invalidskega doma) evakuirali ranjence, bolnike in vojne invalide (pa seveda zdravniško osebje in civiliste) tudi s pomočjo več sanitetnih vlakov, ki so Ljubljano zapustili 5., 6., 7. in 8. maja. Toda niti enemu od teh vlakov ni uspelo čez Kranj in Jesenice doseči Avstrije, saj so jih že prej zajeli partizani. Večino so vrnili nazaj v Moste, od koder so bili poslani v šentviške Škofove zavode, kjer je bilo vzpostavljeno glavno taborišče za vojne ujetnike. Pozneje so ti ranjenci in bolniki delili usodo drugih usmrčenih v Brezarjevem breznu nad Podutikom ali v Kočevskem rogu.³²

Več sreče je imelo okoli štirideset lahkih ranjencev, ki so se pridružili skupini okoli 30 pripadnikov esesovske podčastniške šole in oskrbovalni enoti 4. policijskega motoriziranega bataljona (*Polizei-Motorisierte-Abteilung 4*), ki so Ljubljano zapustili 9. maja. Že v Šentvidu so se prvič spopadli s partizani (in imeli enega ranjenega), a so izsilili prehod proti Kranju, kjer je sledil večji spopad (mrtve so pokopali na kranjskem pokopališču). Vseeno jim je uspelo nadaljevati pot čez ljubeljski prelaz, 11. maja 1945 pa so, tudi s pomočjo dela 7. SS-divizije »Prinz Eugen«, prišli v Celovec, kjer jih je razorožila britanska 6. oklepna divizija.³³

S tem se je tudi formalno končala zgodovina esesovske vojaške bolnišnice Ljubljana.

29 SI AS 1848, t. e. 23, poročilo angleški vojni misiji OC štaba 9. korpusa, z dne 15. aprila 1945. Bundesarchiv-Militärarchiv, N 756, Wolfgang Vopersal, SS-Hauptlazarett Laibach. Ivanc, »Vojna bolnišnica,« 25. Ivan Križnar, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945* (Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003), 321.

30 SI AS 1848, t. e. 32, Informacijsko poročilo števil 84, OC štaba 9. korpusa, z dne 27. aprila 1945.

31 SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« s 1. maja 1945.

32 Ivanc, »Vojna bolnišnica,« 25–45. Lovro Šturm, »Življenjske usode nekaterih večjih skupin in posameznikov iz vrst bolnih, ranjenih in invalidnih povojnih ujetnikov,« v: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 67–77.

33 Pfeiffer, SS-Lazarett, 7.

Sanitetno skladišče in laboratorij

Poleg dveh osrednjih ustanov Waffen-SS v Ljubljani, esesovske vojaške bolnišnice in esesovske podčastniške šole (obe sta bili nameščeni v javnih in zasebnih objektih po Ljubljani in na Bledu), so tu v času vojne delovale še nekatere manjše ustanove, organizacije ali enote Waffen-SS, skupaj z nekaterimi na področju sanitetne službe.³⁴

Junija 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili prisotnost nove medicinske ustanove v Ljubljani – »laboratorij[a] za zdravila za celi Balkan«, ki ga »držijo v najstrožji tajnosti ter so za straže postavljeni najzanesljivejši SS-ovci«. Higijensko-bakteriološki laboratorij SS in policije (*Hygienisch-Bakteriologische Untersuchungsstelle SS- und Polizei*; tudi *Chemische Untersuchungsanstalt*) ni bil pristojen za izdelavo zdravil, temveč je bil namenjen preiskavi živil, zdravstvenim preiskavam (telesnih tekočin, bojnih ran itd.) idr.

Sprva je imel laboratorij sedež v Devinski ulici v ljubljanskem Trnovem. Uradno laboratorij ni bil del esesovskega lazareta, ampak je bil podrejen »Centralnemu sanitetnemu skladišču rajhovskega zdravnika SS in policije Ljubljana« (*Zentralsanitätslager Reichsarzt SS- und Polizei Laibach*). Ta pa s sanitetnim materialom ni oskrboval le slovenskega ozemlja, pač pa tudi drugo jugoslovansko ozemlje. 30. aprila 1945 sta se tako laboratorij in centralno sanitetno skladišče nahajala na poljanski gimnaziji.³⁵ Obe ustanovi formalno nista bili del Waffen-SS, ampak zdravstvenega sistema celotne SS, sta pa seveda oskrbovali tudi enote in ustanove Waffen-SS.

V ljubljanski vojaški bolnišnici je delovalo najmanj devet pripadnic SS-korpusa pomočnic (*SS-Helferinnenkorps*) pa tudi sedem civilnih uslužbenk, ki so bile zaposlene kot medicinsko-tehnična pomočnica (1), asistentka pri rentgenu (1), dietetičarka (2), stenopiska (2) in pomožna računovodkinja (1).³⁶

Zdravniško in častniško osebje

Do zdaj identificirani zdravniki in (sanitetni) častniki Waffen-SS, ki so delovali v ljubljanski esesovski vojaški bolnišnici, so:³⁷

- *SS-Hauptsturmführer* dr. Hermann Jung, rojen 8. februarja 1905 (Ludwigshafen), SS-številka 249.522. Lazaretu v Ljubljani je bil dodeljen novembra 1944;

34 O Ljubljani med drugo svetovno vojno gl. Tone Ferenc, »Nemški okupator v Ljubljani«, v: Vladimir Krivic, *Ljubljana v ilegali: IV: Do zloma okupatorjev* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 187–229. Mojca Šorn, *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007).

35 SI AS 1621, t. e. 22, dnevno povelje 2S/44 vodstvenega štaba za boj proti banditom v Ljubljani, z dne 8. julija 1944. SI AS 1851, t. e. 89, situacijsko poročilo OT I, z dne 2. junija 1944. SI AS 1851, t. e. 79, pregled nemško-zasedenih zgradb v Ljubljani, nedatirano. SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS«, z dne 1. maja 1945. SI AS 1753, t. e. 1, napotnica v laboratorij, z dne 2./3. maja 1945.

36 Archiv des Hamburger Instituts für Sozialforschung, izpis iz računalniške baze podatkov »SS-Frauen«, z dne 28. februarja 2014. Za več o SS-korpusu pomočnic gl. Jutta Mühlberg, *Das SS-Helferinnenkorps. Ausbildung, Einsatz und Entnazifizierung der weiblichen Angehörigen der Waffen-SS 1942–1949* (Hamburg: Hamburger Edition HIS, 2012).

37 John P. Moore, *Führerliste der Waffen-SS: CD-ROM* (Portland: J. P. Publishing, 2001).

- *SS-Sturmabführer* dr. Otto Küttner, rojen 2. februarja 1908 (London), SS-številka 185.021. Pred tem je bil Küttner od januarja 1936 pripadnik LSSAH,³⁸ nato pa je bil junija 1944 premeščen k 4. esesovski policijski diviziji. Ljubljanskemu lazaretu je bil dodeljen junija 1944;
- *SS-Hauptsturmführer* Josef Lehner, rojen 10. marca 1909, SS-številka 77.565. Junija 1943 je bil dodeljen SS-lazaretu Dnjepropetrovsk in z njim je nato prišel v Ljubljano;
- *SS-Obersturmführer* Hans Rauschenbach, rojen 28. septembra 1911 (Böllberg), SS-številka 221.225. Med aprilom in oktobrom 1944 je bil dodeljen ljubljanski esesovski vojaški bolnišnici;
- *SS-Sturmabführer* dr. Hermann Schlüter, rojen 25. novembra 1903 (München), SS-številka 145.562. Januarja 1941 je bil dodeljen esesovski naborni postaji Jugozahod (*SS-Erganzungsstelle Südwest*);
- *SS-Hauptsturmführer* dr. Eduard Sponer, rojen 6. avgusta 1910 (Breitenstein), SS-številka 37.498. Avgusta 1939 je bil imenovan za nadzornega zdravnika bolnišnice v dunajski judovski skupnosti. Julija 1941 je postal pripadnik LSSAH, nato pa je bil septembra 1944 premeščen v ljubljanski lazaret;³⁹
- *SS-Untersturmführer* Kristof Tudit, rojen 28. decembra 1900 (Pardan), je bil novembra 1944 premeščen v ljubljansko vojaško bolnišnico;
- *SS-Hauptsturmführer* dr. Viktor Wacha, rojen 23. julija 1916 (Brünn), je bil novembra 1944 dodeljen esesovskemu lazaretu v Ljubljani;
- *SS-Hauptsturmführer* dr. Cornelius Winkler-Prins, rojen 16. maja 1900 (Haag), je bil kot vojaški zdravnik novembra 1941 dodeljen nizozemski esesovski prostovoljski legiji. S preostalim osebjem je bil novembra 1944 dodeljen ljubljanskemu esesovskemu lazaretu.

Namesto sklepa

Pričujoči članek predstavlja poskus prvega pregleda delovanja te osrednje nemške vojaško-medicinske ustanove na slovenskih tleh med drugo svetovno vojno. Hkrati je esesovska vojaška bolnišnica del zgodovine vojaške medicine v Ljubljani, ki skoraj nepretrgoma poteka od prve svetovne vojne in do slovenske osamosvojitve, kljub temu da je v manjšem obsegu še vedno prisotna tudi v sodobni Slovenski vojski.

Pregled obstoječe literature jasno pokaže, da je zgodovina vojaške medicine (ali sanitete) v Ljubljani relativno neraziskana (razen partizanske sanitetne službe), še posebej v obdobju med obema svetovnima vojnama pa tudi v času druge Jugoslavije.

38 Za več o LSSAH gl. Rupert Butler, *SS-Leibstandarte: The History of the First SS Division, 1934–45* (Staplehurst: Spellmount, 2001). Thomas Fischer, *Soldiers of the Leibstandarte* (Winnipeg: J. J. Fedorowicz, 2008). Rudolf Lehmann, *Die Leibstandarte. Tomes I-V* (Coburg: Nation Europa Verlag, 1980).

39 Doron Rabinovici, *Eichmann's Jews. The Jewish Administration of Holocaust Vienna, 1938–1945* (Cambridge: Polity Press, 2011), 77.

Prav pomanjkanje arhivskega materiala, ki je bil uničen v maju 1945 ali še ni bil odkrit, onemogoča, da bi lahko opredelili količino obravnavanih pacientov v esesovski bolnišnici v primerjavi z drugimi bolnišnicami, še posebej s Splošno bolnišnico v Ljubljani. V slednji se je med vojno prav tako zdravilo večje število domobrancev.

Kljub temu pa je iz zbranih virov razvidno, da je esesovska bolnišnica v Ljubljani imela ključno vlogo pri zagotavljanju zdravstvene oskrbe vojaških ranjencev in bolnikov, primarno iz različnih nemških (polijskih in vojaških) enot, a tudi drugih tuje-rodnih formacij pod nemškim nadzorom. Hkrati je, skupaj z drugimi ljubljanskimi ustanovami – laboratorijem, skladiščem – na področju (vojaške) medicine, predstavljala edinstveno organizacijo na področju cele (nekdanje) Jugoslavije.

Esesovski lazaret je tako zagotavljal ne le bolnišnično oskrbo ranjencev in obolelih, ampak s pomočjo okrevalnega doma na Bledu tudi rehabilitacijo pred ponovno vključitvijo v vojaške ali policijske enote. Pomen esesovske bolnišnice med drugo svetovno vojno dokazuje tudi zanimanje partizanske obveščevalne službe, ki je pozorno spremljala njihovo delovanje, kar je razvidno iz števila ohranjenih poročil.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- AHIS, Archiv des Hamburger Instituts für Sozialforschung:
 - Izpis iz računalniške baze podatkov »SS-Frauen«, z dne 28. februarja 2014.
- ASŠM, Arhiv Slovenskega šolskega muzeja:
 - Fond Osnovne šole, šk. L: Ljubljana (Bežigrad, Center, Moste – Polje), mapa OŠ Franc Rozman-Stane, Ljubljana Šentvid, Prušnikova 85.
- BA-MA, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg:
 - N 756, Wolfgang Vopersal, SS-Hauptlazarett Laibach.
- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1605.
 - SI AS 1621, t. e. 22.
 - SI AS 1753, t. e. 1.
 - SI AS 1846, t. e. 4.
 - SI AS 1848, t. e. 33.
 - SI AS 1851, t. e. 79.
 - SI AS 1876, t. e. 3.
 - SI AS 1877, t. e. 3, 40.
 - SI AS 1878, t. e. 7.
 - SI AS 1931, t. e. 603.
- SI_ZAL_LJU, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura.

Internetni viri:

- »Bad Homburg v. d. Höhe, Ritters Parkhotel, Genesungsheim der Waffen-SS, SS-Lazarett-Abteilung.« *Topographie des Nationalsozialismus in Hessen*. Pridobljeno 3. junija 2018, <https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/idrec/sn/nstopo/id/1689>.
- Edwin Meinsma, »The history of SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Brigade/Division 'Nederland'.« *Waffen-ss.nl*, 2003. Pridobljeno 28. decembra 2016. <http://www.waffen-ss.nl/nedgesch-e.php>.

Literatura:

- Behrendt, Karl Philipp. *Die Kriegschirurgie von 1939–1945 aus der Sicht der Deratenden Chirurgen des deutschen Heeres im Zweiten Weltkrieg: Inaugural-Dissertation*. Freiburg im Breisgau: Albert-Ludwigs-Universität, 2003.
- Benedik, Božo. »Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah.« *Kronika*, 36 (1988): 96–100.
- Bennecke, Heinrich. *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'*. München: Olzog, 1964.
- Bloch, Charles. *Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970.
- Butler, Rupert. *SS-Leibstandarte: The History of the First SS Division, 1934–45*. Staplehurst: Spellmount, 2001.
- Darovec, Jože, Lev Milčinski in Ladi Škerbinek. »Psihiatrični zavod in njegovi pacienti med vojno: Primer 'Poljanskega nasipa'.« *Traditiones* (1991): 183–97.
- Eckart, Wolfgang U. »Die Dozentenführer Stein, Schlüter und Schmidhuber.« V: *Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus*, ur. Wolfgang U. Eckart, Volker Sellin in Eike Wolgast, 30–56. Heidelberg: Springer Medizin Verlag, 2006.
- Ferenc, Tone. »Nemški okupator v Ljubljani.« V: *Ljubljana v ilegali: IV: Do zloma okupatorjev*, ur. Vladimir Krivic, 187–229. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Fey, Will. *Armor battles of the Waffen-SS, 1943–45*. Mechanicsburg: Stackpole Books, 2003.
- Fischer, Canon. *Stormtroopers: A Social, Economic, and Ideological Analysis, 1929–35*. London, Boston, Sydney: Allen & Unwin, 1983.
- Fischer, Thomas. *Soldiers of the Leibstandarte*. Winnipeg: J. J. Fedorowicz, 2008.
- Hahn, Judith. *Grawitz, Genzken, Gebhardt. Drei Karrieren im Sanitätsdienst der SS*. Münster: Klemm & Oelschläger, 2007.
- Halcomb, Jill. *The SA. A Historical Perspective*. Overland Park: Crown/Agincourt Publishers, 1985.
- Hatch, Nicholas H. *The Brown Battalions. Hitler's SA in words and pictures*. Paducah: Turner, 2000.
- Höhne, Heinz. *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS*. London, New York: Penguin Books, 2000.
- Janša-Zorn, Olga. »Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941.« *Kronika*, 32 (1984): 182–96.
- Kaiser, Stephanie. »Ludwig Stumpfegger – Eine Karriere im Nationalsozialismus.« V: *Die Ärzte der Nazi-Führer. Karrieren und Netzwerke*, ur. Mathias Schmidt, Dominik Groß in Jens Westemeier, 81–104. Berlin: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2018.
- Kanoni, Črt. *Moj oče, psihiater Kanoni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Kanoni, Črt. *Od blaznice do klinike: 1881–2011: 130 let slovenske psihiatrije*. Ljubljana: samoizdaja, 2011.
- Koehl, Robert Lewis. *The SS: A History 1919–1945*. Stroud: The History Press, 2012.
- Kranjec, Silvo. »Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije.« *Kronika*, 7 (1959): 107–16.
- Križnar, Ivan. *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.
- Lehmann, Rudolf. *Die Leibstandarte. Tomes I-V*. Coburg: Nation Europa Verlag, 1980.
- Longerich, Peter. *Heinrich Himmler: A Life*. Oxford: University Press, 2011.

- Lucae, Christian. *Homöopathie an deutschsprachigen Universitäten. Die Bestrebungen zu ihrer Institutionalisierung von 1812 bis 1945. Quellen und Studien zur Homöopathieggeschichte, Band 4.* Heidelberg: Haug, 1998.
- Lucas, James. *German Army Handbook 1939–1945.* Phoenix Mill: Sutton Publishing Limited, 2002.
- Maracin, Paul. *The Night of the Long Knives: 48 Hours that Changed the History of the World.* New York: The Lyons Press, 2004.
- Mehner, Kurt. *Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945: Führung und Truppen.* Norderstedt: Militar-Verlag Klaus D. Patzwall, 1995.
- Mlakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem, 1943–1945.* Ljubljana: Borec, 1982.
- Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945.* Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Moore, John P. *Führerliste der Waffen-SS: CD-ROM.* Portland: J. P. Publishing, 2001.
- Mühlberg, Jutta. *Das SS-Helferinnenkorps. Ausbildung, Einsatz und Entnazifizierung der weiblichen Angehörigen der Waffen-SS 1942–1949.* Hamburg: Hamburger Edition HIS, 2012.
- Pavlin, Mile. *Jeseniško-bohinjski odred.* Ljubljana: Odbor Jeseniško-bohinjskega odreda in Partizanska knjiga, 1970.
- Pfeiffer, Roland. *SS-Lazarett Laibach.* Tipkopis, 2013.
- Rabinovici, Doron. *Eichmann's Jews. The Jewish Administration of Holocaust Vienna, 1938–1945.* Cambridge: Polity Press, 2011.
- Rijavec, Leopold. *Ljubljanske bolnišnice: Prispevek k njihovi zgodovini.* Ljubljana: Uprava klinične bolnišnice, 1960.
- Schulz, Andreas in Dieter Zinke. *Die Generale der Waffen-SS und der Polizei. Die militärischen Werdegänge der Generale, sowie der Ärzte, Veterinäre, Intendanten, Richter und Ministerialbeamten im Generalsrang. Band 4.* Bissendorf: Biblio Verlag, 2009.
- Stein, George H. *Geschichte der Waffen-SS.* Düsseldorf: Droste Verlag, 2000.
- Šimac, Miha. »Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918.« V: Miha Šimac in Katarina Keber 'Patris ac humanitati': *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*, 1–152. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Škerl, France. *Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945: Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije.* Ljubljana: Borec, 1964.
- Šorn, Mojca. »V ljubljanskih šolah od aprila 1941 do osvoboditve.« V: *Podobe modernizacije: Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič, 297–317. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Šturm, Lovro. »Življenjske usode nekaterih večjih skupin in posameznikov iz vrst bolnih, ranjenih in invalidnih povojnih ujetnikov.« V: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm, 67–77. Ljubljana, Nova revija, 2000.
- Tessin, George. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht.* Osnabrück: Biblio Verlag, 1977.
- U. S. War Department, *Handbook on German Military Forces: With an Introduction by Stephen E. Ambrose.* Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1990.
- Valenčič, Vlado. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen.* Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989.
- Weale, Adrian. *The SS: A New History.* London: Little Brown, 2010.
- Wicke, Markus. *SS und DRK. Das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937–1945.* Potsdam: Books on Demand, 2002.
- Zupančič, Bogo. »Pokalo je in kresala so se mnenja.« V: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 1–24*, 114–17. Ljubljana: KUD Polis, 2005.

Klemen Kocjančič

**MEDICINE UNDER THE DEATH'S HEAD:
SS-LAZARETT LAIBACH 1943–1945**

SUMMARY

The article deals with SS military hospital in Ljubljana, which was between 1943 and 1945 only permanent German military hospital in Slovenian territory during the Second World War. Besides, that the hospital was located in several buildings in Ljubljana, it also had dislocated units in Bled for treatment and recuperation.

SS military doctors were treating German soldiers and also members of the anti-Communist units in German service, that were active in Slovenia. These units were not just of Slovenian origin, but in the last year of the war, they began to treat patients from collaborationist units, which were retreating to the north – Croat, Serbian, Russian, Greek, etc. In Ljubljana were, along with the military hospital, also a central laboratory and central military medical storage facility for the whole of Yugoslavia.

The article is based primarily on found wartime documents (mostly on partisan intelligence reports, some general German reports and some administrative documents from the SS hospital itself) and some post-war literature. So far, no records from the hospital were found, confirming speculations that the hospital archive was destroyed in May of 1945.

Medical staff (doctors and nurses) was of international origin, from Germans to different Scandinavian nationals, while the support staff was also composed of Slovenians, Italians, etc.

In spite of the lack of hospital documents, other sources reveal the importance of the SS hospital in Ljubljana during the Second World War to this area, not only of Slovenia. This is evident by the intensity of the partisan intelligence service, which was keeping a close observation on it. Hospital, including the separate medical laboratory and sanitare warehouse, represents a unique military medical institution not only in Slovenia, but in the whole of former Yugoslavia.

Jelka Piškurič*

Standard in potrošniške prakse v spominih na socializem

IZVLEČEK

Prispevek obravnava življenjske razmere v času socializma, analiza je bila opravljena na podlagi ustnih virov. Standard, potrošništvo in potrošniške prakse predstavljajo pomemben segment vsakdanjega življenja, pravzaprav so pričevalci tej tematiki posvetili največji del svojih spominov. V Jugoslaviji se je potrošništvo razvilo pod vplivom socialističnih in potrošniških vrednot, na potrošniške prakse so vplivali rast življenjskega standarda ter pomanjkanje in omejitve v distribuciji dobrin. V svojih prizadevanjih po boljšem standardu so bili ljudje prilagodljivi in iznajdljivi. Politične in gospodarske omejitve so skušali uskladiti s svojimi potrošniškimi željami in željami po boljšem življenju. Zadovoljstvo z rastočim življenjskim standardom je dajalo legitimnost tudi oblasti. A želje ljudi so bile zaradi razvijajoče se potrošniške kulture čedalje večje. Pričevalci so svoje podvige pogosto podprli z anekdotami o nakupovalnih podvigih. Šestdeseta in sedemdeseta leta so prinesla dvig življenjske rasti in razvoj potrošništva, osemdeseta pa naraščajočo inflacijo in velike omejitve v preskrbi. Vse to je vplivalo na nezadovoljstvo ljudi in čedalje večjo kritiko sistema.

Ključne besede: socializem, življenjski standard, potrošniške prakse, vsakdanje življenje, ustni viri

* Dr., samostojna raziskovalka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, jelka.piskuric@scnr.si

ABSTRACT

STANDARD OF LIVING AND CONSUMER PRACTICES IN MEMORIES OF SOCIALISM

The following contribution focuses on the living conditions during socialism. The analysis was carried out on the basis of oral sources. Standard, consumerism and consumer practices represent an important segment of everyday life; in fact, narrators devoted most of their memories to this topic. In Yugoslavia, consumerism developed under the influence of both socialist and consumer values, and consumer practices were influenced by the growth of standard of living and the lack of and restrictions in the distribution of goods. In their efforts for a better standard of living, people were flexible and resourceful. They tried to align political and economic constraints with their consumer preferences and desires for a better life. Satisfaction with the growing standard of living gave legitimacy to the authorities as well. But people's desires were constantly growing due to the evolving consumer culture. Narrators often supported their achievements with anecdotes about their shopping ventures. The 1960s and 1970s brought growth of the standard of living and consumer development, while the 1980s lead to increasing inflation and large supply constraints. All of this contributed to the discontent of people and the growing criticism of the system.

Keywords: socialism, standard of living, consumer practices, everyday life, oral sources

Uvod

V raziskavah o socializmu je potrošništvo ena od najpogostejših tem. Pri tem avtorji mnogokrat poudarjajo razlike med vzhodnimi in zahodnimi potrošniškimi praksami, čakanje v vrstah, slabo kakovost izdelkov ali zastarano modo, spregledajo pa podobnosti. Potrošništvo se prav tako povezuje z nostalgijo ali vidi kot edini prostor, kjer so navadni ljudje aktivno delovali.¹ Podobno je z javnimi diskurzi, kjer se poudarja pomanjkanje ali nostalgija za izdelki, ki jih ni več na voljo. V prispevku se osredotočam na to, kako se socializma spominjajo navadni ljudje, kaj mi lahko povedo o nekdanjem standardu, nakupovalnih navadah ali značilnostih posameznih obdobji oziroma katere značilnosti socialističnega standarda in potrošnje lahko izluščim iz njihovih pripovedi. Analiza je bila opravljena na podlagi 34 pričevanj, posnetih med letoma 2012 in 2016.²

1 Gl. Tanja Petrović, »Towards an Affective History of Yugoslavia,« *Filozofija i društvo*, 27, št. 3 (2016): 510. Breda Luthar, »Shame, Desire and Longing for the West, A Case Study of Consumption,« v: *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik (Washington: New Academia Publishing, 2010), 341–77.

2 Posneta pričevanja naj bi posredovala čim širšo podobo o vsakdanjem življenju v socializmu, zato sem se trudila, da je bila izbrana geografsko in demografsko raznolika populacija. Da bi dobila reprezentativni vzorec, sem sogovornike iskala po različnih poteh. Prva je bila s pomočjo organizacij, društev ali lokalnih skupnosti, vendar mi je na ta način uspelo zbrati zelo malo pričevanj. Več uspeha sem imela z iskanjem pričevalcev po svoji socialni mreži. Izbrani vzorec

Pričevalci so v času socializma živeli v Ljubljani ali na področju njenega ruralnega zaledja v okviru nekdanje občine Ljubljana Vič-Rudnik.

Pričevalcev nisem spraševala le o njihovih nakupovalnih navadah, temveč o njihovi življenjski zgodbi od prvih otroških spominov do konca socializma. Izkazalo se je, da je bila tema dostopa do dobrin ali pomanjkanja dobrin dejansko najbolj prisotna v njihovih spominih. Pripovedovali so mi o standardu, kaj so si lahko privoščili, česa si niso mogli, katerih dobrin je primanjkovalo ali kdaj so določene dobrine vstopile v njihova gospodinjstva. Pogosto so omenjali tudi strategije, ki so jih uporabili za pridobivanje dobrin, ki jih je primanjkovalo.

Kaj so poudarjali pričevalci

V svojih pripovedih so pričevalci velikokrat primerjali današnje življenjske razmere s tistimi v času socializma. A tudi takrat so, kot so mi povedali, svoj standard primerjali s tistim, ki so ga videli na drugi strani meje, ob nakupovalnih izletih ali potovanjih v tujino. Nekateri so ga primerjali celo z razmerami v drugih državah vzhodnega bloka, na podlagi lastnih izkušenj ali na podlagi splošno uveljavljene podobe o prednostih jugoslovanskega tipa socializma.³ Pričevalci so primerjali tudi obdobja, ko je bil standard nižji in ko je bilo pomanjkanje dobrin večje, s tistimi, ko jim je življenjski standard omogočal rešitev stanovanjskega vprašanja, ugodno letovanje ali nakup novih potrošniških izdelkov. Kljub temu da se je z osamosvojitvijo Slovenije predstava o nekdanji državi v javnih diskurzih redefinirala, je v spominu mnogih pričevalcev jugoslovanski socializem ostal sistem, ki je omogočal sorazmerno dobro življenje in enakopravnost ter v katerem vpliv politike in njenih omejitev ni bil tako močan kot v drugih vzhodnoevropskih državah.

Seveda so se pričevalci obdobji boljšega življenjskega standarda spominjali bolj pozitivno kot tistih, ko je bil življenjski standard slab.⁴ A v svojih pripovedih so prav tako zamenjevali obdobja ali se niso mogli spomniti, katere značilnosti ali kateri državni

sem razdelila na tri generacijske skupine: v prvi so bili tisti, ki so bili rojeni do vključno leta 1945, v drugi tisti, ki so bili rojeni med letoma 1946 in 1959, v tretji pa tisti, ki so bili rojeni med letoma 1960 in 1973. Pričevanja so bila posneta v audio formatu z digitalnim diktafonom, posnetke in transkripcije hrani Študijski center za narodno spravo.

3 Jugoslavija, ki se je zaradi zunanje-političnih razlogov odmaknila od sovjetskega vpliva in se začela odpirati na zahod, je poudarjala prednosti svojega tipa socializma in samoupravljanja. »Socializem s človeškim obrazom« je bila retorika političnih elit, a vanj so verjeli tudi ljudje in celo raziskovalci, medtem ko se o političnih in gospodarskih težavah v javnosti dolgo ni govorilo. Prim. Predrag Marković, »Erinnerung und Realität, Arbeit im sozialistischen Jugoslawien zwischen Kritik und Märchen vom Schlaraffenland,« v: *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus, Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*, ur. Klaus Roth (Münster: LIT Verlag, 2004), 259, 260. Božo Repe, »Mit in resničnost komunizma,« v: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006), 297–99. Jože Pirjevec, »Iskanje socializma s človeškim obrazom,« *Annales, anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 24, št. 4 (2014): 763–76.

4 Tudi v drugih državah vzhodnega bloka posamezniki dobra in težka obdobja povezujejo z dostopnostjo ali s pomanjkanjem dobrin. Gl. Samaranda Vultur, »Daily Life and Constraints in Communist Romania in the Late 1980s: From the Semiotics of Food to the Semiotics of Power,« v: *Remembering Communism, Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, ur. Maria Todorova, Augusta Dimou in Stefan Troebst (Budapest – New York: Central European University Press, 2014), 179–84.

ukrepi sodijo v katero obdobje. To velja predvsem za sedemdeseta in osemdeseta leta. Nekateri pričevalci so v istem zamahu opisovali različna obdobja. Ena od pričevalk je na primer hkrati govorila o tihotapljenju računalnikov tik pred osamosvojitvijo in o tihotapljenju oblačil v sedemdesetih letih, ko je bila še učenka. Oboje je povezovala s pomanjkanjem in omejitvami, čeprav je bilo iz njene pripovedi razvidno, da je bilo pomanjkanje v njihovi družini prisotno tudi zaradi varčevanja za gradnjo hiše.

Pričevalci so pogosto poudarjali predvsem tisto, kar je drugačno od sedanjosti ali neobičajno. Zanimivo je, da je redko kdo omenjal prihod samopostrežnih trgovin in razlike v nakupovanju, ki so jih te trgovine uvedle. To je poudaril le en pričevalec. Večina se je spominjala nakupovanja v majhnih trgovinah, kjer se je streglo za pultom. Pri potrošniških praksah ni bilo veliko razlik med mestom in podeželjem, sploh od sedemdesetih let naprej. Razlika je bila v trgovski mreži in založenosti trgovin, saj so na podeželju do konca socializma vztrajale klasične trgovine, medtem ko so se v mestu prve samopostrežne trgovine pojavile na prehodu iz petdesetih v šestdeseta leta. Med mestom in podeželjem je bila do sedemdesetih let občutna tudi razlika v standardu, ki jo vidimo v tem, kdaj so bile prebivalcem določene dobrine množičneje dostopne.

Življenjske razmere

V prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne je večinski sloj prebivalstva živel skromno. Nekateri pričevalci so sicer poudarjali, da so imeli slabše življenjske razmere, ker so izhajali iz družin, ki med vojno niso podpirale narodnoosvobodilnega gibanja, vendar je iz ostalih pričevanj razvidno, da so imele tudi tiste družine, ki so ga podpirale, podoben standard. Udobno je živel le ozek krog političnih funkcionarjev in višjih državnih uradnikov, ki so imeli drugačne možnosti dostopa do dobrin,⁵ sicer pa je bil življenjski standard slabši kot pred vojno.⁶ Preskrba prebivalstva je bila ena od največjih težav, primanjkovalo je živil, oblačil, obutve, kurjave, naftnih derivatov in tehničnega blaga. Nekateri pričevalci so se spominjali, da so jim bili v pomoč paketi z različnimi izdelki, ki so jih prejeli od sorodnikov iz tujine, ne samo v povojnih letih, ampak tudi kasneje.⁷ Država je takoj po koncu vojne uvedla racionirano preskrbo in centralistično določala porabo, ceno blaga, količino izdelkov na posameznika in kje se ti izdelki lahko prodajajo.⁸ Leta 1948 jo je nadomestila zagotovljena preskrba, ki je

5 Za njih so obstajale posebne trgovine ali možnost uvoza izdelkov, česar se je spominjal tudi eden od pričevalcev.

6 Povojno poslabšanje standarda je nazorno razvidno iz elaborata Sveta za blagovni promet LRS iz leta 1951, v katerem je opisana primerjava standarda povprečne štiričlanske družine v letih 1939 in 1951. Gl. Marta Milena Keršič in Neža Stres, ur., *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v Sloveniji v obdobju socializma* (Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, 2008), 15–31.

7 Pomoč je prihajala še od Rdečega križa, UNRRE (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) ali organizacije CARE (Cooperative for American Remittances to Europe).

8 Nakaznice, s katerimi je bilo mogoče pridobiti izdelke, so bile uvedene julija 1945, v uporabi pa so ostale do konca leta 1952. – Zdenko Čepič, »Preskrba prebivalstva in obvezni odkupi,« v: *Slovenska novejša zgodovina 2, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 893.

še vedno določala količino izdelkov na posameznika. Določene izdelke je bilo sicer mogoče kupiti v prosti prodaji, a so bili dražji kot tisti v okviru zagotovljene preskrbe. Preskrba z živili je bila močno povezana s kmetijsko politiko in obvezno oddajo presežkov, ki je bila za kmete veliko breme.⁹ Pričevalci s podeželja so poleg obvezne oddaje omenjali tudi visoke davke. Kmetje so zaradi tega skrivali pridelke, goljufali pri oddajah ali na črno klali živino in prodajali svoje pridelke.

Leta 1953 je bila zagotovljena preskrba ukinjena. Življenjski standard se je začel postopoma izboljševati, a ponudba izdelkov je do leta 1956 ostala omejena.¹⁰ Zviševanje standarda sredi petdesetih let je bilo deloma posledica odločitve partijskega vodstva, ki ga je sprejelo kot eno od priorit.¹¹ Odvisno je bilo tudi od ugodnih gospodarskih razmer med letoma 1957 in 1962, ko se je povečalo število zaposlenih, izboljšala preskrba, povpraševanje po izdelkih široke potrošnje pa je postalo izrazitejše.

Pričevalci so izboljšanje življenjskega standarda na splošno postavljali v šestdeseta leta, v mestu od začetka desetletja, na podeželju pa od sredine šestdesetih do začetka sedemdesetih let.¹² Čeprav pomanjkanja ni bilo več, dobrin vseeno ni bilo v izobilju. Izboljšanja standarda so se pričevalci spominjali predvsem po povečani kupni moči, nakupih prvih izdelkov široke potrošnje in možnosti za gradnjo hiš. Iz pričevanj se vidi, da je bil standard v Ljubljani boljši kot na podeželju. Ljudje so lahko prej kupili določene izdelke široke potrošnje. Pričevalec iz funkcinarske družine se je spominjal, da so televizijo dobili leta 1958, drugi pričevalci iz mesta so omenjali nakup televizije v začetku šestdesetih let, tisti s podeželja pa šele konec šestdesetih ali na začetku sedemdesetih let. Zato so se nekateri pričevalci s podeželja spominjali, da je bilo gledanje televizije družabni dogodek, saj so se vsi dobili pri tisti hiši, ki jo je imela. Pričevalci so poudarjali tudi razlike v oblačilih med mestom in podeželjem, ki so se ohranile vse do konca osemdesetih let. Pričevalci iz Ljubljane so se v začetku šestdesetih let že odpravili na prve nakupovalne izlete v Italijo. Izboljšanje standarda na podeželju je bilo pogosto povezano z zaposlitvijo v nekmetijskih dejavnostih. Prav tako je izboljšanje standarda pomenilo delo v tujini, ki je poraslo v šestdesetih letih, ne samo za zaposlene, ampak tudi za njihove družinske člane, ki so ostali doma.

Sedemdeseta leta so za večino prebivalcev pomenila nadaljevanje rasti življenjskega standarda, ki je bil najboljši v vsem povojnem obdobju. Cene življenjskih potrebščin so sicer rastle, osebni dohodki pa počasneje kot prej, a vseeno dovolj za izboljšanje

9 Ibid., 897, 898.

10 Marta Rendla, »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma,« v: *Med trgom in državo. Cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 113.

11 Zvišanje standarda je leta 1955 v enem od svojih obiskov napovedal Josip Broz – Tito. Program Zveze komunistov Jugoslavije iz leta 1958 je tako že predvideval udobnejše življenje za državljane, boljšo preskrbo s potrošniškimi dobrinami ter skrb za odmor in zabavo. Gl. Jože Prinčič in Zdenko Čepič, »Urbanizacija in življenjska raven,« v: *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1013. Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (Zagreb, Srednja Europa, 2010), 18.

12 Z izdelki široke potrošnje so bila konec šestdesetih let bolje opremljena mestna gospodinjstva, na podeželju pa so bile televizije, pralni stroji in avtomobili še redki, le radijske aparate je imelo več gospodinjstev. Gl. Zdenko Čepič, »Zvišanje življenjske ravni,« v: *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1090.

standarda.¹³ Ugodna posojila so omogočala večji razmah individualnih gradenj, počitnice na morju si je lahko privoščilo čedalje več družin, avtomobili, televizije, gospodinjski aparati in drugi izdelki široke potrošnje so bili dostopni večini gospodinjstev,¹⁴ nakupovanje v tujini je postalo še bolj intenzivno. Življenjski standard in slog mestnih in podeželskih prebivalcev se je začel izenačevati. Posledice slabe gospodarske politike so pričevalci močneje občutili šele ob koncu sedemdesetih let, ko so se pojavile težave pri preskrbi in prvi državni ukrepi, ki so omejevali osebno porabo.¹⁵ Iz njihovih zgodb vidimo, da so se težje sprijaznili z omejitvami, saj so bili navajeni določenega standarda. Še posebno so poudarjali omejevanje vožnje z avtomobilom. A nekateri so ukrep lahko že izravnali tako, da so kupili še en avto.

Na prelomu v osemdeseta leta so se pojavile večje težave pri preskrbi z oljem, sladkorjem, pralnim praškom, kavo, južnim sadjem in toaletnim papirjem.¹⁶ Jugoslovansko zadolževanje je namreč privedlo do pomanjkanja deviz, zmanjševanja uvoza in pomanjkanja vsakodnevnih dobrin na trgu.¹⁷ Živila so se lahko kupovala v omejenih količinah, za bencin so uvedli bone. Pričevalci so na spremembo odgovorili z novimi strategijami, kako izboljšati nastali položaj. Toda gospodarske krize kljub različnim »stabilizacijskim« ukrepom ni bilo mogoče zajezi, življenjske razmere so se slabšale, inflacija pa je rasla iz leta v leto ter ob koncu desetletja prerasla v hiperinflacijo. Slednja ni pomenila le podražitve živil, temveč tudi dnevno padanje vrednosti dinarja, s čimer so se pričevalci soočali na različne načine. Spominjali so se, da so denar čim hitreje porabili ali zamenjali za devize, nekateri pa celo, da so dobivali plačo dvakrat na mesec. V letu 1988 je bila rast cen osnovnih živil že tako visoka, da so se nad tem pritoževala tudi občinska glasila, ki so jih izdajale občinske konference SZDL.¹⁸ Kljub temu so tisti na bolje plačanih delovnih mestih ali tisti, ki so imeli dohodke iz sive ekonomije, živeli dobro. Marsikateremu pričevalcu je v spominu ostalo predvsem to, da so lahko zaradi visoke inflacije posojila, ki so jih najemali za gradnjo hiš ali nakup stanovanj, poplačali

13 V tem obdobju je prišlo do spremembe v strukturi življenjskih stroškov. Izdatki gospodinjstev za hrano, obleko in obutev so se zmanjšali, izdatki za izdelke višjega standarda, gradnjo ali opremljanje stanovanj, kulturo, izobrazbo in higieno pa povečali. Gl. Marta Rendla, »Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 189–92.

14 Pogoj za večje število gospodinjstev aparatov ni bil le povečanje življenjskega standarda, temveč tudi elektrifikacija. Gl. Polona Sitar, »Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji,« *Zgodovinski časopis*, 69, št. 3–4 (2015): 455–58. Kljub temu da je bila konec petdesetih let Slovenija v večjem delu že elektrificirana, se pričevalci s podeželja za to obdobje spominjajo, da so bile na električno omrežje največkrat priključene le razsvetljava in radio. V sedemdesetih letih, ko je število gospodinjstev in drugih aparatov poraslo, so se pojavljale nove težave, tokrat zaradi preobremenjenosti električnega omrežja.

15 Gospodarska kriza se je pokazala že na začetku šestdesetih let, a je poskus reforme spodletel. Jugoslavija se je začela velikopotezno zadolževati v tujini, kar je občutila ob naftnih krizah. Prva, v letih 1973 in 1974, še ni imela tolikšnega vpliva, saj je Jugoslavija dobivala poceni nafto iz Libije. A v drugi polovici sedemdesetih let so državo že zajeli razni »stabilizacijski« ukrepi. Gospodarske težave so postale očitne ob drugi naftni krizi v letih 1979 in 1980, saj se Jugoslavija nanjo ni znala pravočasno prilagoditi. Gl. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 27. Aleksander Lorenčič, »Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji, oris dogajanja v luči izbranih kazalnikov,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, 133–37.

16 Rendla, »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo,« 135.

17 Duda, *Pronađeno blagostanje*, 388.

18 Gl. npr. »(Pre)živeti z inflacijo,« *Zbor občanov*, 19. 1. 1988, 5.

z eno plačo, saj jih banke niso revalorizirale. Kljub temu je gospodarska kriza prinesla nezadovoljstvo, ki se je v javnosti začelo kazati v drugi polovici desetletja. Negotova gospodarski in politični položaj sta pripomogla k želji po samostojnosti Slovenije.¹⁹ Marsikateri pričevalec se je pri tem spominjal, da so v spremembah videli predvsem možnosti za boljše življenje.

Potrošniške prakse in strategije

Pomanjkanje, ki pogosto zaznamuje študije o socializmu, lahko le deloma pojasni potrošniške prakse in strategije prebivalcev.²⁰ Jugoslavija je bila, tako kot druge socialistične države, sicer zaznamovana s pomanjkanjem, ki se je, kot smo videli, skozi desetletja razlikovalo. Do določene mere je ljudi spodbujalo, da so iskali alternativne poti za zadovoljevanje svojih potreb. A nekateri pričevalci so povedali, da so se pomanjkanja dejansko zavedli šele takrat, ko so se lahko primerjali z drugimi. Jugoslavija pa se je od drugih socialističnih držav tudi razlikovala. Zaradi svojega geopolitičnega položaja je bila bolj odprta na zahod kot druge države vzhodnega bloka, njeni prebivalci so imeli večjo možnost vpogleda v zahodnoevropske države in njihov način življenja.²¹ Razvijajoča se potrošniška kultura je ljudem posredovala podobe o »dobrem življenju« ter vplivala na njihove želje in potrebe. Oblast je spodbujala rast življenjskega standarda in s tem razvoj potrošniške kulture, saj je tako skrbela za zadovoljstvo svojih državljanov, ki so se soočali z omejitvami na trgu.²²

Rast življenjskega standarda od šestdesetih let naprej je omogočila sorazmerno dobre življenjske razmere za večinski del prebivalstva in razvoj potrošniške kulture,

19 Čedalje večje nezadovoljstvo z gospodarskim položajem so beležile tudi javnomnenjske raziskave. Ljudje so krizo začeli dojemati kot nedelovanje socialističnega sistema in samoupravljanja. Nekateri avtorji celo menijo, da je nezadovoljstvo igralo pomembno vlogo pri razpadu države. Gl. Niko Toš, »Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010,« v: *Primerjalno družboslovje: Metodološki in vsebinski vidiki*, ur. Niko Toš in Karl H. Müller (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2011), 128. Patrick Hyder Patterson, *Bought and Sold, Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2011), 294–319.

20 Pomanjkanje ponuja poenostavljen pogled na socializem in predstavlja nevarnost za prosploševanje. Gl. Tatjana Thelen, »Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism,« *Critique of Anthropology*, 31, št. 1 (2011): 43–61.

21 Nekateri avtorji poudarjajo, da je bil razvoj jugoslovanske potrošniške kulture netipičen za vzhodnoevropske države, predvsem zaradi odprtosti na zahod, večjih možnosti za potovanja ter prevzemanja zahodnega modela oglaševanja. Država je odobrvala razvoj potrošništva in čezmejnih nakupovalnih navad in jih le deloma ovirala. Novi življenjski standard je namreč poudarjal blaginjo socialistične družbe kot celote. Državljeni so se obnašali kot pragmatični potrošniki, ki so želeli najprej zadostiti svojim potrebam, na ta način pa so bili hkrati lojalni in neloyalni do družbene ureditve. Gl. Božo Repe, »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka', Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni,« *Zgodovina za vse*, 5, št. 2 (1998): 90–94. Radina Vučetić, »Potrošaško društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnico šezdesetih),« *Časopis za suvremenu povijest*, 43, št. 2 (2012): 277–98. Ksenja Vidmar Horvat, »Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe,« v: *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (Oxford, Chichester, Malden: Wiley-Blackwell, 2012), 145–62.

22 Duda, *Pronadeno blagostanje*, 391. Patterson, *Bought and Sold*, 318.

ki pa še zdaleč ni dosegla potrošnje v kapitalističnem svetu.²³ Pogoji za njen razvoj so bili poleg novih proizvodov in povišanja kupne moči še razvoj trgovinske mreže in dovolj velika zaloga izdelkov v njih. Plače so hitro rasle, od leta 1960 do leta 1970 so se povečale za šestkrat.²⁴ Razlika med plačo nekvalificiranega delavca in delavca z visokošolsko izobrazbo je bila razmeroma majhna, v razmerju 1 : 3, plače zaposlenih v negospodarstvu pa so bile v povprečju nekaj višje kot plače zaposlenih v gospodarstvu.²⁵ Bolje so živela gospodinjstva, katerih dohodek je izhajal iz delovnega razmerja, kot tista, ki so se preživljala izključno s kmetijstvom, še bolje pa tista, ki so imela dodatne vire zaslužka. Tudi pričevalci so poudarjali, da se je njihov standard izboljšal, ko je eden ali več članov gospodinjstva dobil službo. Potrošniki so z rastjo standarda dobili več možnosti za uresničitev svojih želja.

Spomini na standard ali potrošniške navade niso bili nujno vezani na spol pričevalcev, čeprav je res, da so ženske več govorile o vsakodnevnih dobrinah, ki so bile pomembne za gospodinjstvo, moški pa so postregli z več anekdotami o večjih nakupih ali nakupih gradbenih in tehničnih izdelkov. Včasih iz zgodb lahko razločimo, na katero obdobje se opisane prakse nanašajo, drugič ne. Ker so pričevalci znaten del svojih spominov namenjali dostopu do dobrin ali pomanjkanju dobrin, lahko sklepamo, da so v nakupe poleg denarja vložili tudi veliko svojega časa, energije in iznajdljivosti. Iz njihovih zgodb je razvidno tudi to, kako se je razvijala potrošniška družba ali zavest o kakovosti izdelkov in možnostih za cenejši nakup, saj od opisovanja pomanjkanja počasi prehajajo na opisovanje strategij za pridobivanje določenih dobrin, ki jih je primanjkovalo.²⁶ Opazimo lahko, da so bili v sedemdesetih in osemdesetih letih pričevalci že ozaveščeni ne samo o tem, kje je kakšne izdelke mogoče kupiti, temveč tudi o tem, kje so cene ugodnejše. S tem so izkazovali značilnosti potrošnikov, kot jih poznamo še danes.

Poglejmo si pogloblitve prakse in strategije pričevalcev. Na eni strani so upravljali z omejenimi sredstvi. Čakalne vrste so pogosta prisposoba za pomanjkanje v socializmu, ki jo radi posplošimo na celo obdobje, kljub temu da je bila značilna predvsem za prvo povojno desetletje in kasneje za osemdeseta leta. Drugi načini upravljanja z omejenimi sredstvi, ki so se jih spominjali pričevalci, so bili še racioniranje ali načrtna razdelitev porabe življenjskih potrebščin čez mesec ali leto, kopičenje zalog, ki je bilo močnejše izraženo v osemdesetih letih, pridelava domače hrane in recikliranje izdelkov ali materialov ter kultura »naredi sam«. Mnoge od teh praks so bile povezane s pomanjkanjem

23 Začetki razvoja jugoslovanske potrošniške kulture segajo v konec petdesetih let, bolj intenzivno pa se je začela razvijati v naslednjih desetletjih. Transformacija jugoslovanske družbe, ki se je zgodila v šestdesetih in sedemdesetih letih na področju življenjskega standarda in potrošnje, je državo spremenila v izjemo med socialističnimi državami, saj je bilo sorazmerno dobro življenje prvič dostopno večini prebivalcev. Gl. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 18–22, 36–69. Patterson, *Bought and Sold*, 1–18.

24 Čepič, »Zvišanje življenjske ravni«, 1088.

25 Ibid.

26 V Jugoslaviji je bilo v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih potrošništvo že razvito, kljub temu da količine in kakovosti izdelkov ni bilo mogoče primerjati z zahodom. Prebivalci so si želeli novih proizvodov, ki so postajali statusni simboli, nakupe pa so omogočali povečana kupna moč, posojila in obročno odplačevanje. Gl. Igor Duda, »Tehnika narodu!, Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj«, *Časopis za suvremenu povijest*, 37, št. 2 (2005): 373, 374.

blaga in surovin ter z varčevanjem. Varčevanja so se spominjali praktično vsi pričevalci, ne samo zaradi skromnih dohodkov. Za doseg svojih ciljev – novogradnja ali nakup stanovanja, večji nakupi potrošniških dobrin – so bili pripravljene živeti skromno, se odpovedovati določenim dobrinam ali letovanju.

Ena od praks, ki se je razvila v pravi kulturni fenomen, je bilo nakupovanje v tujini. Uveljavljati se je začelo z odprtjem mej v šestdesetih letih, stopnjevalo pa v sedemdesetih in osemdesetih letih. Potrošniki so v tujini kupovali izdelke, ki jih ni bilo na voljo doma ali jih ni bilo dobiti v zadostnem številu ali kakovosti. Kupovali so obleke, plošče, tehnično blago, v osemdesetih letih še živila in nekatere druge osnovne življenjske potrebščine. Nakupov niso usmerjale le potrebe, temveč tudi potrošniška kultura in rastoče želje.²⁷ Določene dobrine so postajale celo statusni simboli in po izdelkih iz tujine so ocenjevali standard posameznika.²⁸ Pričevalci so znali povedati, katere znamke so v njihovem okolju veljale za boljše. Tisti, ki so pogosto nakupovali v tujini, so imeli dobre informacije o tem, kje se je izplačalo kupovati. A nakupovalne navade pričevalcev so bile različne in odvisne od njihovih zmožnosti. Nekateri so v tujini nakupovali enkrat na leto ali manj, drugi vsak drugi mesec. Ljudje so bili navdušeni nad boljšo ponudbo, izdelki, ki jih niso videli v domačih trgovinah, lepim videzom ali boljšo kakovostjo.²⁹

Z razvojem potrošniške kulture so se pričevalci naučili še nakupovanja »na kredit« ali na čeke. V sedemdesetih letih so posojila, stanovanjska in potrošniška, postala bolj dostopna. Na voljo so bila sicer že prej, a v manjši meri. V osemdesetih letih so se zaradi inflacije izkazala za zelo ugodna, saj jih banke niso revalorizirale. Podobno je veljalo za nakupe na čeke. Pričevalci so se spominjali, da so na ta način plačilo odložili za en mesec, zaradi inflacije pa se je zmanjšala tudi vrednost nakupa.

Nakup dobrin ni bil odvisen le od finančnih zmožnosti posameznikov, temveč tudi od njihovega socialnega kapitala. Pričevalci so v svojih zgodbah pogosto poudarjali, da je bila za določene nakupe pomembna njihova socialna mreža, od sorodnikov in prijateljev do poslovnih stikov. Pri tem niso omenjali le obdobje večjega pomanjkanja, čeprav so slednja bolj poudarjali. Govorili so o majhnih nakupih prehrabnih izdelkov, nakupih tehničnega blaga ali gradbenega materiala. Pogosto so opisovali svojo iznajdljivost pri iskanju blaga ali storitev, ki jih brez poznanstev ne bi mogli dobiti. S pomočjo poznanstev so lahko kupili 100 g kave več, preden jo je zmanjkalo, ali prej prišli na vrsto pri gradbenem materialu, kurivu ali nakupu oblačil. Ker deklarirani sistem

27 Alenka Švab, »Consuming Western Image of Well-being – Shopping Tourism in Socialist Slovenia,« *Cultural Studies*, 16, št. 1 (2002): 67.

28 Kupci so tudi sicer večji iskanja boljših, drugačnih ali ugodnejših dobrin v sosednjih mestih ali državah. Duda pri nakupovanju v tujini posebnosti ne vidi v iskanju cenejših dobrin, temveč v tem, da so jugoslovanski potrošniki potovali v države z drugačnim političnim sistemom in potrošniško kulturo ter na ta način doma ustvarjali hibridno potrošniško kulturo, ki je zadovoljevala državljane in oblasti. Gl. Duda, *Pronadeno blagostanje*, 69.

29 Kakovost ni bila nujno boljša, saj so kupci nakupovali tudi tam, kjer so prodajali cenenno blago. Prav tako vsi socialistični izdelki niso bili slabi in so jih kot dobre dojemali že takrat. Gl. Repe, »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« 94. Vidmar Horvat, »Memory, Citizenship, and Consumer Culture,« 151.

enakopravnosti pri distribuciji dobrin ni deloval, so si ljudje enakopravnost vzeli sami. Temu so sami rekli, da so se znašli.³⁰

Pričevalci so opisovali tudi nekatere strategije, ki so bile na meji legalnega ali pa so z njimi dejansko kršili zakonodajo. Nespoštovanje zakonodaje se v javnih diskurzih pogosto povezuje s socializmom, toda pričevalci ga dejansko niso omenjali pogosto. Bolj kot to so poudarjali svojo iznajdljivost pri tem, kako oddati manj živil pri obvezni oddaji, plačati manj pristojbin, dodatno zaslužiti, dobiti blago in storitve po nižji ceni ali zastonj, torej kako so v sivih conah iskali ugodnosti.³¹ Pričevalci so največkrat omenjali črni trg, delo na črno ali opravljanje storitev v popoldanskem času in »švercanje« ali preprodajanje. Država se je proti določenim oblikam teh strategij borila, druge pa je tolerirala. V osemdesetih letih so ugotavljali, da so imela gospodinjstva ključne vire premoženja izven rednega dela v družbenem sektorju. Sem so med drugim spadali delo v tujini, opravljanje zasebne kmetijske, obrtne ali gostinske dejavnosti, dopolnilno delo, delo na črno in ugodni posojilni pogoji. Taki viri so omogočali bogatenje določenih slojev prebivalstva.³²

Iz pričevanj je razvidno, da so se posamezne prakse ali oblike distribucije in izmenjave dobrin spreminjale sorazmerno s spremembami ekonomskih razmer; nekatere pa so se ohranjale. Vidimo tudi, da so se želje po potrošniških dobrinah skozi desetletja povečevale. Pričevalci so opisovali načine, kako izkoristiti sredstva, ki so bila na voljo, in iz njih iztržiti največ. Pri tem so pokazali različne mere iznajdljivosti in pragmatičnosti. Nekateri so se s svojo iznajdljivostjo tudi pohvalili. Strategije, kako izboljšati svoj življenjski standard ali priti do določene vrste blaga in storitev, so bile prisotne pri vseh slojih prebivalstva, ne glede na socialno ozadje, situiranost ali spol.³³ Čeprav nekateri avtorji potrošniškim praksam pripisujejo tudi subverzivno dimenzijo ali upor,³⁴ je v zgodbah posnetih pričevalcev razbrati predvsem pragmatičnost ali izpolnjevanje potreb in želja.

30 Prim. Mateja Habinc, »Prazniki in tvorjenje skupnosti,« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 49, št. 1–2 (2009): 35, 36. Jurij Fikfak, »Direktorji med idejami in praksami,« v: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Princič (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008), 260.

31 Gl. tudi Jurij Fikfak, »Med utopijo in tranzicijo,« v: *Biti direktor v času socializma*, 141.

32 Marta Rendla, »Življenjska raven Slovencev v času socializma s poudarkom na šestdesetih in sedemdesetih letih« (Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016), 350, 351.

33 Iste strategije so uporabljali funkcionarji, kar opisuje eden od pričevalcev. Ilegalna trgovina je postala celo državna praksa. Vodila jo je Uprava državne varnosti, ki je za legalno in ilegalno trgovino, ustanavljanje podjetij in obveščevalnih mrež leta 1947 ustanovila posebne gospodarske oddelke. Čeprav so jih v letih 1953 in 1954 razpustili, dejavnosti ilegalne trgovine niso ugasnile. Gl. Milan Trobič, »Kontrabant in tihotapstvo,« v: *Plačilna sredstva skozi čas. Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Majda Pungerčar (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2011): 33–35.

34 Švab, »Consuming Western Image of Well-being,« 74, 75.

Sklep

Ustni viri nudijo veliko informacij o življenjskem standardu, še več pa o praksah in strategijah, motivacijah za izboljšanje vsakdanjega življenja ter razvoju potrošniške kulture. Zaradi različnih življenjskih okoliščin so se zgodbe pričevalcev generacijsko razlikovale. Tisti pričevalci, ki so bili rojeni do leta 1945, so se močno spominjali pomanjkanja in bolj preprostega ter tradicionalnega življenjskega ritma. Prav tako so bili s pomanjkanjem v otroških letih zaznamovani tisti, ki so bili rojeni med letoma 1946 in 1959, toda njihova formativna leta in leta ustvarjanja družine so padla v obdobje, ki je bilo glede na življenjske razmere – kljub nestabilnim razmeram na gospodarskem in političnem področju – najbolj ugodno. Najmlajši pričevalci, rojeni med letoma 1960 in 1973 so imeli v spominu predvsem konec sedemdesetih let in osemdeseta leta, ko so se življenjske razmere zaradi gospodarske krize in visoke inflacije ponovno poslabšale.

Na začetku raziskovanega obdobja so ljudje večinoma živeli skromno, a čutili so optimizem. Njihovo življenje se je skozi desetletja izboljševalo. Bili so priče modernizaciji in dvigu življenjskega standarda, živeli so udobneje kot generacije pred njimi. Razvijajoča se potrošniška kultura pa je ustvarjala nove želje in potrebe, h katerim so stremeli in ki jih niso mogli zadovoljiti od danes na jutri. Čeprav je bil svet, v katerem so živeli, zaznamovan s političnimi in gospodarskimi omejitvami, je hkrati nudil socialno varnost in sorazmerno enakost. V teh okoliščinah so pričevalci iskali možnosti za dobro življenje in izboljšanje ekonomskega položaja. Za doseganje zastavljenih ciljev so bili pripravljeni na zmernost, odrekanje in varčevanje, a tudi na aktivnost. Razvili so veščine nakupovanja, ki jih pravzaprav poznamo še danes, med njimi tudi take, ki so vključevale osebne povezave in neformalno ekonomijo.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Zbor občanov*, 19. 1. 1988, 5. »(Pre)živeti z inflacijo.«

Literatura:

- Čepič, Zdenko, ur. *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Duda, Igor. *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Duda, Igor. »Tehnika narodu!, Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj.« *Časopis za suvremenu povijest*, 37, št. 2 (2005): 371–92.
- Fikfak, Jurij in Jože Prinčič, ur. *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.

- Fischer, Jasna, et al., ur. *Slovenska novejša zgodovina 2. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Habinc, Mateja. »Prazniki in tvorjenje skupnosti.« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 49, št. 1–2 (2009): 30–37.
- Keršič, Marta Milena in Neža Stres, ur. *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v Sloveniji v obdobju socializma*. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, 2008.
- Luthar, Breda. »Shame, Desire and Longing for the West, A Case Study of Consumption.« V: *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 341–377. Washington: New Academia Publishing, 2010.
- Marković, Predrag. »Erinnerung und Realität, Arbeit im sozialistischen Jugoslawien zwischen Kritik und Märchen vom Schlaraffenland.« V: *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus, Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*, ur. Klaus Roth, 259–71. Münster: LIT Verlag, 2004.
- Patterson, Patrick Hyder. *Bought and Sold, Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2011.
- Petrović, Tanja. »Towards an Affective History of Yugoslavia.« *Filozofija i društvo*, 27, št. 3 (2016): 504–20.
- Pirjevec, Jože. »Iskanje socializma s človeškim obrazom.« *Annales, anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 24, št. 4 (2014): 763–78.
- Rendla, Marta. »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V: *Med trgov in državo. Cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec, 111–41. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Rendla, Marta. »Življenjska raven Slovencev v času socializma s poudarkom na šestdesetih in sedemdesetih letih.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.
- Repe, Božo. »Mit in resničnost komunizma.« V: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 285–302. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006.
- Repe, Božo. »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka', Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni.« *Zgodovina za vse*, št. 2 (1998): 90–96.
- Sitar, Polona. »Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji.« *Zgodovinski časopis*, 69, št. 3–4 (2015): 455–58.
- Švab, Alenka. »Consuming Western Image of Well-being – Shopping Tourism in Socialist Slovenia.« *Cultural Studies*, 16, št. 1 (2002): 63–79.
- Thelen, Tatjana. »Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism.« *Critique of Anthropology*, 31, št. 1 (2011): 43–61.
- Toš, Niko. »Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010.« V: *Primerjalno družboslovje: Metodološki in vsebinski vidiki*, ur. Niko Toš in Karl H. Müller, 119–60. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2011.
- Trobič, Milan. »Kontrabant in tihotapstvo.« V: *Plačilna sredstva skozi čas. Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Majda Pungerčar. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2011, 31–38.
- Vidmar Horvat, Ksenja. »Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe.« V: *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman, 145–62. Oxford, Chichester, Malden: Wiley-Blackwell, 2012.
- Vučetić, Radina. »Potrošaško društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih).« *Časopis za suvremenu povijest*, 43, št. 2 (2012): 277–98.
- Vultur, Samaranda. »Daily Life and Constraints in Communist Romania in the Late 1980s: From the Semiotics of Food to the Semiotics of Power.« V: *Remembering Communism, Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, ur. Maria Todorova, Augusta Dimou in Stefan Troebst, 175–200. Budapest – New York: Central European University Press, 2014.

Jelka Piškurić

STANDARD OF LIVING AND CONSUMER PRACTICES IN THE MEMORIES OF SOCIALISM

SUMMARY

During socialism, the living standard kept changing through the decades. For the first ten years after the war, life was modest, shortage considerable, while the distribution of goods was limited. As of the middle of the 1950s – after the politics had adopted the improvement of living standard as one of the priorities – the situation began to change gradually. In the 1960s, a special form of consumerism started developing in Yugoslavia, prompted by the increasing living standard and influence of the western consumer culture. The demand for products that stood for modernisation and better life was becoming increasingly stronger. From the viewpoint of the living standard, the politically bland 1970s were the most favourable years for the socialist consumers, while the 1980s brought inflation and renewed restrictions. The worsening standard of living and the political crisis resulted in the dissatisfaction that the people would also begin to express publicly in the second half of this decade.

On the basis of oral sources, the present contribution outlines the living standard and consumer practices during socialism. In their memories, the interviewees described extensively their everyday efforts to purchase goods; recalled what sort of goods were in short supply or when certain goods finally appeared in their households; and outlined the strategies used to acquire the goods that they needed. Indirectly, the narrators would also describe their living standard and the development of the consumer culture. Their stories would often be illustrated by anecdotes attesting to their resourcefulness.

The increasing living standard as well as the restrictions and shortages in the distribution of goods influenced the consumer practices. People lived modestly, yet felt that their lives were improving. Through the decades, they witnessed modernisation and the increase in their living standard; they lived more comfortably than the preceding generations; but simultaneously the developing consumer culture would create new desires and needs that the people strived for and could not satisfy immediately. Due to foreign influences, people imagined what a better life looked like. However, modern stores would not open quickly enough and were not stocked well enough to satisfy the customers, whose needs kept increasing.

The urban and rural population's demands for consumer goods were similar; but until the 1970s their standards of living were significantly different. Due to the variety of generational experience, the memories of the narrators differed as well. All the stories nevertheless indicate that people attempted to bring the political and economic restrictions in line with their consumer cravings and their wish for a better life.

However, the interviewees had to adapt to the economic and political reality. In order to attain their goals, they were willing to be moderate, austere, and frugal, but also active. They developed the procurement skills that we are still familiar with today – including those that involved personal connections and the informal economy.

Marta Rendla*

Alternativna kulturna gibanja in »konglomerat FV«¹ v osemdesetih letih v Sloveniji

IZVLEČEK

Alternativna kulturna gibanja, ki so se širila v osemdesetih letih 20. stoletja v polju množične kulture skozi subkulturno udejstvovanje, so pomenila upiranje dominantni kulturi in odklon represivnemu državnemu nadzoru. Vse pogosteje so postajala subverzivna, vendar tolerirana oblika izražanja političnega odpora proti neučinkovitemu vladajočemu sistemu socialističnega samoupravljanja. Zagovarjala so ustvarjalnost, nove vedenjske in življenjske vzorce. Alternativna kulturna gibanja z osrednjimi predstavniki so v osemdesetih letih sestavljala kritični val, ki je povzročil, da je Slovenija v liberalizaciji, demokratizaciji in strpnosti prehitela preostali del države.

V osrednjem delu se prispevek osredotoča na predstavitev pomembnejših predstavnikov alternativne kulturne scene, še zlasti pa na kompleksno kulturno-umetniško figuro, »konglomerat FV«, ki je v osemdesetih letih predstavljala ustvarjalno gledališko in glasbeno skupino, v kateri je združevala aktualne družbene vsebine z inovativnimi tehničnimi in umetniškimi sredstvi; v okviru klubskega programa Diska FV pa je združevala in predstavljala raznoliko kulturno-umetniško produkcijo, omogočala prostor druženja alternativni javnosti in dokumentirala dogajanje s pomočjo lastne videoprodukcije.

Ključne besede: alternativna kulturna gibanja, subkultura, FV, Slovenija, osemdeseta leta 20. stoletja

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, marta.rendla@inz.si

1 Konglomerat FV« so sestavljale naslednje dejavnosti: Gledališka skupina FV 112/15 (njeno ime je kratica za avtorja *Slovarja tujk* Franceta Verbinca (FV) z geslom 15 (C'est la guerre) na strani 112), Disko FV, Video FV in Borghesia, Koncerti FV, Založba FV.

ABSTRACT

ALTERNATIVE CULTURAL MOVEMENTS AND THE »FV CONGLOMERATE« IN SLOVENIA DURING THE 1980s

The alternative cultural movements that spread in the field of mass culture by means of subcultural activities throughout the 1980s represented a form of resistance against the dominant culture and a deviation from the repressive state supervision. Increasingly often, these movements would become subversive yet tolerated forms of expressing the political resistance against the inefficient ruling system of socialist self-management. They argued for creativity as well as for the new models of behaviour and ways of life. During the 1980s, the alternative cultural movements with their principal representatives formed a critical wave that contributed to the Republic of Slovenia overtaking the rest of the Yugoslav state as far as liberalisation, democratisation, and tolerance were concerned.

In its main part, this contribution focuses on the presentation of the more renowned representatives of the alternative cultural scene, especially on the complex cultural and artistic entity, the so-called »FV Conglomerate« – a creative theatre and music group in the 1980s, which brought together the topical social contents and innovative technical and artistic means. Furthermore, in the context of the so-called »Disko FV« club programme, the group united and presented a diverse cultural and artistic production; provided the space where the alternative public could socialise; and documented the events by means of its own video production activities.

Keywords: alternative cultural movements, subculture, FV, Slovenia, the 1980s

Uvod

V osemdesetih letih 20. stoletja sta v Sloveniji svetlejšo plat predstavljala razcvet civilne družbe in pojav različnih alternativnih gibanj ter subkulture. V socialistični družbi je alternativa pomenila upor proti dominantni kulturi, torej tisti, ki je bila ideološko in kulturno sprejemljiva. Alternativa se je v samoupravnem socializmu najpogosteje manifestirala v življenjskih slogih socialno obrobni urbanih akterjev, ki so se identificirali kot alternativa in so deloma delovali v okviru družbenopolitičnih organizacij samoupravnega sistema; deloma pa so se oblikovali v zametke kolektivnih neinstitucionalnih gibanj. Alternativna kultura je tako obsegala specifične načine življenja, življenjske sloge in stališča ter družbene, politične in kulturne dejavnosti posameznikov in skupin, ki so se razlikovali od dominantne kulture.

Nosilec resnih družbenih pobud so bile vse od študentskih gibanj kolektivne dejavnosti mladih, in to na področju zabave, kulture in politike. Študentska gibanja, večinoma z levo idejno usmeritvijo, so konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. stoletja nastala v zahodnih in vzhodnih državah. Nanje so se odzvale vse

družbe; vzhodne z represijo in rigidnim nasprotovanjem, zahodne pa bolj umirjeno, čeprav tudi ni manjkalo represije. Dejavnosti mladih so bile pobudnik in vzorec za številne kasnejše oblike mladinskih gibanj. Alternativna kultura, novi interesi in drugačne zamisli mladih so bili v marsičem opredeljeni v sedemdesetih letih. Sicer ne tako opazne drugačne zamisli so pod vodstvom mladih nastajale torej že v sedemdesetih letih v krogu alternativnih ekonomij, avtonomnih mladinskih centrov, stanovanjskih komun, zasedenih hiš, alternativnih trgovin, alternativnega kmetijstva, alternativnega izobraževanja in alternativnih vrtcev. Tisti mladi, ki so v sedemdesetih letih v okoliščinah energetskega šoka in raznih ekoloških katastrof zastopali alternativne poglede, sprejeli zamisli o malih podjetjih in fleksibilni proizvodnji z majhno porabo energije, so pravzaprav izražali nezaupanje v obstoječo industrijsko modernizacijo družbe in bili njeni kritiki, prvi pa so ponudili tudi modele in standarde, tipične za postindustrijsko družbo. V osemdesetih letih so alternativne zamisli prevladale kot način avtonomne družbene, kulturne in politične dejavnosti mladih. S postopnim vraščanjem v osrednje tokove postindustrijske modernizacije so se skušale bolj funkcionalno vključiti v obstoječe institucionalne sisteme, predvsem v polju pobud civilne družbe.²

V Sloveniji se je že konec sedemdesetih let – ne glede na to, da so bila sedemdeseta čas obračuna z liberalizmom, izvajanja čistk v političnih krogih, med inteligenco in na univerzi pa čas vsiljevanja »državnega« marksizma ali ideologije v izobraževalni sistem v smislu »usmerjenega izobraževanja« – izoblikovala senzibilna in razvejana mladinska scena, ki je predstavljala zametek neodvisne politične javnosti. S pomočjo študentskega časopisa *Tribuna*, Radia Študent in Študentskega kulturnega centra (ŠKUC) so ljubljanski študenti v tem času vzdrževali kontinuiteto s študentskim gibanjem, ki je v sedemdesetih sicer izgubilo samostojno študentsko organizacijo. Združitev študentske organizacije z mladinsko organizacijo ZSMS (Zvezo socialistične mladine Slovenije) je kasneje celo koristila razvoju alternativnih mladinskih gibanj v Sloveniji, saj se je mladinska organizacija z revijo *Mladina* okrepila s kadri, akterji študentskih gibanj. Zametek neodvisne politične javnosti se je najprej pojavil v različnih izrazih mladinske kulture, zlasti v glasbi s pojavom punka leta 1977. Kot že rečeno, se je neodvisna politična javnost v osemdesetih letih razrasla v številna družbena gibanja, izoblikovane politične pobude³ in alternativne subkulture, katerih nosilci so bili dijaki, študenti, intelektualci, umetniki in kulturniki.⁴

2 Mirjana Ule, *Mladina za modernizacijo slovenske družbe* (Ljubljana: Marksistični center CK ZKS, 1989), 16–18.

3 Ibid., 21–23.

4 Neven Korda Andrič, »Alternativna kulturna produkcija« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2008).

Alternativna kulturna gibanja

Alternativna kulturna gibanja so v osemdesetih letih v Sloveniji postala pomemben dejavnik demokratizacije in civilne družbe. V ospredju so bili narodno vprašanje, enakopravnost jezikov, zahteva po zaščiti slovenske integritete, svoboda umetniškega ustvarjanja idr. Nova politična vprašanja, ki so jih odpirali konflikti med kulturniki in državno oblastjo, so občutno vplivala na reformiranje politične usmeritve slovenskih oblasti. Kritični val v osemdesetih letih je v Sloveniji povzročil, da je Slovenija v liberalizaciji in strpnosti prehitela preostali del države.⁵

Za alternativno kulturno sceno in alternativna gibanja, ki so prodrli in zaznamovala Slovenijo v osemdesetih, je značilno, da so skušala tako kot drugod po Evropi premagati dominantne, včasih že nekoliko zastarele kulturne ustanove. Subkulturne dejavnosti so vse pogosteje postajale subverzivna, vendar tolerirana oblika izražanja političnega odpora proti neučinkovitemu vladajočemu sistemu socialističnega samoupravljanja in so zagovarjale ustvarjalnost ter nove vedenjske in življenjske vzorce.⁶ Ustvarjale so tok »vzporedne« zgodovine ali v specifični obliki artikulirale politična nasprotja.⁷ Subkulturne skupine in prakse so bile medsebojno prepletene in heterogene, včasih tudi medsebojno izključujoče. Družba se je v osemdesetih letih heterogenizirala tudi znotraj same alternative. V ospredju je bilo vprašanje, ali naj se subkultura preoblikuje bolj v kontrakulturo in ohrani opozicijski, brezkompromisen, družbeno ločen status ali pa naj postane del množične kulture.⁸

V osemdesetih letih so v Sloveniji alternativno kulturo sestavljali punkovska in postpunkovska scena, mladinski klubi v Ljubljani in po Sloveniji, organizacije, kot sta Zveza društev Škuc - Forum⁹ in galerija Škuc, razna umetniška in nova družbena gibanja, nekateri segmenti gledališkega življenja in nekateri mladinski mediji, npr. Radio Študent, revija *Mladina*, študentska časopisa *Tribuna* in *Katedra*.¹⁰ Našteti mladinski mediji so se ukvarjali z aktualnimi političnimi temami, zato so bili zanimivi za politiko

5 Aleš Gabrič, »Na zahodu vzhodnega sveta,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak, Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006), 1158.

6 Vesna Čopič in Gregor Tomc, ur., *Kulturna politika v Sloveniji: simpozij* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1998), 295.

7 Božo Repe, »Trenja in vrenja,« v: *Slovenska Kronika XX. stoletja 1941–1992*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt (Ljubljana: Nova revija, 1997), 373. Božo Repe, »Alternativna subkultura,« v: *Slovenska Kronika XX. stoletja*, 376.

8 Nikolai Jeffs, »FV in 'tretja scena' 1980–1990,« v: *FV: alternativa osemdesetih = alternative scene of the eighties*, ur. Breda Škrjanec (Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center, 2008), 104, 105.

9 V Zvezo društev Škuc-Forum, ki je delovala v okviru UK ZSMS – Univerzitetne konference Zveze socialistične mladine Slovenije, sta se leta 1981 povezala Študentski kulturni center (Škuc) in Zveza društev Forum, ki se je do takšnega poimenovanja ob koncu sedemdesetih let od leta 1977 imenovala Študentsko kulturno društvo ŠKD Forum, vključevalo pa je ŠKD Forum, Študentsko športno društvo Forum in Streško društvo Forum. Zveza društev Škuc-Forum je imela naslednje sekcije: za literaturo in založništvo, za gledališko dejavnost, za likovno dejavnost, za filmsko dejavnost, za glasbeno dejavnost. V: SI AS 1942, arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27597. Nina Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2003).

10 Jeffs, »FV in 'tretja scena,« 102.

in njene nosilce. Med njimi sta *Mladina* in Radio Študent dosegla najširšo publiko; ob koncu osemdesetih let pa sta krepko preseгла mladinsko populacijo.¹¹

Punk kot novo gibanje, ki ni delovalo skozi institucije države, ampak se je razvijalo alternativno – skozi javnost, ustvarjalce, institucije – in delovalo v območju subkulture, se je v Sloveniji uveljavljalo od leta 1977. Na moščanski gimnaziji v Ljubljani je tega leta nastopila prva slovenska punk skupina *Pankrti*, naslednje leto pa je pri Škucu izšla njihova mala plošča *Lublana je bulana*. Znotraj enostrankarskega sistema je namreč punk po študentskem gibanju in zasnovah subpolitike konec sedemdesetih let v Sloveniji navdušil del mladine in pripadnikov rockovske subkulture. Posamezniki so se aktivirali v celovito subkulturno gibanje, ki je razvijalo lastno socialno in družbenopolitično funkcijo. Osrednjo silo tega gibanja je predstavljala alternativna scena, znotraj katere je v ustvarjalnem in organizacijskem smislu pomembno vlogo v osemdesetih letih imel »konglomerat FV«, kot to osrednjo figuro poimenujejo ustvarjalci FV in ki mu bo v nadaljevanju posvečena osrednja pozornost.

Punk, ki je deloval združevalno in družabno, sam zase, je kot punkovsko gibanje v sedemdesetih letih vzniknil kot nov glasbeni in subkulturni pojav; kot provokativno gibanje, ki je neposredno in na najradikalnejši način negiralo družbene norme in skušalo uničiti uveljavljeno in uradno vsiljeno predstavo o tem, kakšna naj bi bila slovenska samoupravna socialistična kultura. Javno delovanje punkerjev z izzivalnim oblačenjem, oblikovanjem pričesk in vedenjem je bilo omejeno na koncerte in nastope punkerskih glasbenih skupin. Za punkerje institucionalna politika ni obstajala in s politikom so se v besedilih ukvarjali zgolj na abstraktni ravni.¹² Skozi punkovsko in alternativno kulturo se je oblikovala mlada generacija, ki je od konca sedemdesetih let politična prepričanja, da živi v najboljšem sistemu, sprejemala z nejevero. Moderno doživljanje sebe in drugih je posameznikom uspelo artikulirati skozi nekonvencionalno alternativno dejavnost, skozi avtonomno delovanje v okviru državnih institucij z razvijanjem nekakšnega alternativnega podsistema, ki je uhajal ideološkemu vplivu vladajočega sistema, s čimer je zadovoljeval potrebe modernega pripadnika punk-rockovske subkulture.¹³

Do punka, ki ga je kot možnost identifikacije sprejemal del mladih in je navzven deloval ne le drugače od dotedanjih pristopov, ampak na videz dekadentno, razdiralno in agresivno, se mladinska organizacija ZSMS kot družbenopolitična organizacija (DPO), v času, ko se je punk pojavil, ni neposredno opredelila. Čeprav je bila njena vloga omejena na eno od sistemsko določenih in utemeljenih DPO, ki je skupaj z zvezo komunistov, socialistično zvezo, sindikati in borčevsko organizacijo predstavljala staro, nedemokratično, enopartijsko vladavino, je z današnje perspektive utrjevala vlogo odprte, v demokratičen razvoj zazrte organizacije.¹⁴ Leta 1978 se je na kongresu ZSMS v Novi Gorici zavzela za takšno kulturno politiko, ki bi bila vse manj v domeni kulturnih ustanov in družbenopolitičnih organizacij. Poudarila je, da se v polju množične

11 Blaž Vurnik, *Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 345.

12 Ibid., 248.

13 Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.«

14 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 355.

kulture, kamor sodijo zabavna glasba, množična literatura, strip in podobno, bori za kakovost teh zvrsti. Kulturnemu ustvarjanju je ZSMS priznala pravico do spontanosti in neformalne organizacije.¹⁵

V družbenopolitični sferi, predvsem v razmerju med punkom in družbenopolitičnimi organizacijami (DPO), predvsem mladinsko organizacijo ZSMS, lahko v grobem ločimo dve obdobji. Do prelomnega leta 1981, ko ZSMS ni imela skupnega stališča do punka, je šlo za občasne poskuse nadzora ZSMS nad punkersko dejavnostjo. Zapleti z nastopi punkerskih skupin in s koncerti ter posegi v založniško dejavnost Škuca so bili praviloma na ravni posameznikov na vodilnih položajih v mladinski organizaciji, ki so s tem izražali svoje videnje punka, ali pa so bili ti po navodilu drugih DPO ali policije prisiljeni disciplinirati svojo bazo. Problemska seja Republiške konference RK ZSMS aprila 1981 je pomenila prvo priznanje punka kot legalne množične kulture mladih; leto kasneje je to potrdil tudi 11. kongres ZSMS v Novem mestu. Ta kongres ZSMS je bil prelomen, saj se je po njem ZSMS usmerila v pluralistično organizacijo, znotraj katere so pozneje svoj prostor našle vse oblike družbene opozicije, organizirane v obliki novih družbenih gibanj. Po omenjenem kongresu se status punka v družbi ni dosti spremenil; v svoji pojavnosti in aktivnosti je ostal provokativen; Zveza komunistov Slovenije (ZKS) in Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL), nadrejeni družbenopolitični organizaciji ZSMS, ga še nista priznali.

Za razvoj koeksistence punka in ZSMS je bil odločilen čas t. i. nacipunk afere¹⁶ novembra in decembra 1981. Nacipunk afera je punk približala mladinski organizaciji, saj je vsa koncertna dejavnost punka delovala skozi institucije in organizacijo ZSMS. Posamezni očitki punku, izvirajoči iz afere in omenjani še v prihodnjih letih, so se pojavljali, vse dokler punk ni izgubil svojega mobilizacijskega naboja.¹⁷

Punk je konec sedemdesetih let 20. stoletja v Sloveniji kot subkulturni in družbeni fenomen z izgradnjo alternativnih in družbenih identitet sodeloval pri mobilizaciji civilnodružbene iniciative in omogočil oblikovanje alternativnih umetniških teles, kulturnih institucij, medijev ter integracijo alternativne javnosti. Punk, ki se je pojavil, ko je bila Slovenija še trdno v ideoloških obrazcih samoupravnega socializma, je bil torej v začetku osemdesetih let v funkciji širjenja javnega prostora, svobodnejšega delovanja in izražanja drugačnosti izven uradnih institucij; sredi osemdesetih let pa je postal del etabrirane mladinske kulture in je prerasel v multimedijško kulturno dejavnost.¹⁸

15 Ibid., 247, 248.

16 Potem ko je bil v *Nedeljskem dnevniku* objavljen članek »Kdo riše kljukaste križe?« Zlatka Šetina, v katerem je reportažno razmišljujoče napisal besedilo o mladih, ki so jih šole, družine, mladinske organizacije in drugi vzgajali v vrednostno pomanjkljivem duhu, pri čemer je svoja razmišljanja izpeljal iz informacij o osemnajstih mladih, ki so po zidovih pisali in risali nacistična gesla in simbole; v nadaljevanju sta bila dva izmed njih, polnoletna člana glasbene skupine Četrti rajh aretirana in obtožena po 133. členu kazenskega zakonika; besedilo je avtor članka opremil tudi s fotografijo punkerja v uniformi z nacističnimi simboli, komentiral znak za anarhijo ter navedel angleške izkušnje s povezovanjem punka s fašističnimi idejami in organizacijami; poleg kritike je punku priznal tudi družbeno ustreznost nekaterih besedil in omenil nagrado, ki jo je prejela skupina Pankrti na Hrvaškem; skratka, začel se je pravi medijski obračun med zagovorniki in nasprotniki punka. Več v: Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 252.

17 Ibid., 248, 249.

18 Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017), 73.

Med pomembnejšimi predstavniki neinstitucionalnih oblik ustvarjanja in umetniških smeri, ki je v politični angažiranosti naredila še korak naprej, je bila tudi danes mednarodno najbolj odmevna glasbena in multimedijska skupina Laibach. Laibach, ki se poleg glasbe izraža s pomočjo oblikovanja, slikarstva, gledališča in ostalih umetniških praks, je bila ustanovljena junija 1980 v Trbovljah.¹⁹ Septembra istega leta, ko naj bi imela v Trbovljah prvi nastop, je doživela tudi prvo prepoved nastopanja. Na prireditvi, imenovani Alternativa slovenski kulturi, naj bi poleg nje nastopile še tri skupine (Kaos, Protest, Berlinski zid); predvajali naj bi tudi avantgardne filme. A lokalne oblasti so na podlagi plakata prireditev prepovedale, saj je bilo s plakata mogoče sklepati, da se bo na prireditvi »razvijala aktivnost iz 5. člena zakona o javnih shodih in javnih prireditvah«, to je »motenje javnega reda in miru, vznemirjanje občanov, žalitev javne morale, nasprotovanje socialistični humanosti«. V duhu časa, ko so se prirejale samozaščitne akcije, na katerih so s simuliranjem izrednih razmer, kot so nesreča, katastrofa, vojna, invazija, preverjali obrambno-varnostno pripravljenost države ali budnost najširših ljudskih množic, se je skupina Laibach na prepoved prireditve odzvala z mnenjem, da prepoved dojema za utemeljeno, saj se je s tem dokazala budnost organov državne varnosti. Leta 1983 je skupina Laibach ob koncu aprila 1983 na zagrebškem bienalu sodobne glasbe med koncertnim nastopom z ritmičnim ponavljanjem in prelivanjem filmov *Documents of Oppression nr. 2* in *Revolucija še traja*, kjer so se prizori Titovih in Kardeljevih govorov prekrili s porno prizori, ponovno preverjala budnost in varnost sistema.²⁰ In to uspešno, saj je njen nastop prekinila policija; na nastop pa se je z uradno izjavo odzval tudi organizator, Izvršni odbor Glasbenega bienala Zagreb (IO MBZ 83), v kateri je 26. aprila 1983 izjavil, da se distancira in ograjuje od nastopa skupine Laibach, saj mu je podtaknila nesprijemljive in sovražne vsebine ter zlorabila njegovo zaupanje, in da zahteva obrazložitev ter imenovanje vseh odgovornih, ki so sodelovali pri oblikovanju in realizaciji festivalskega nastopa omenjene skupine. Tudi javnost in mediji so bili šokirani. V *Večernjem listu* je 27. aprila 1983 izšel članek z naslovom »Rock pod krivim notama«, v mariborskem *Večeru* pa 30. aprila 1983 članek z naslovom »Pretep in pornofilmi na prireditvi«. ²¹ S koncertnimi nastopi je skupina Laibach teatralno predstavila vse tiste totalitarne fragmente, ki na začetku osemdesetih let niso več stali skupaj (»povojni graditeljski kolektivizem ter bratstvo in enotnost«). V teatralizaciji se je skupina totalno in absolutno identificirala s socialistično ideologijo, z rituali vladajoče ideologije, s totalitarnimi simboli, s preživetimi režimskimi slogani in frazami, s čimer je režimu kazala, kako je ta videti, če deluje.

Na začetku osemdesetih let 20. stoletja, ko sta Slovenijo in Jugoslavijo razjedali huda finančno-gospodarska in vsesplošna kriza, so slovenski in jugoslovanski mediji, politiki in javnost najprej v punku in nato v Laibachu prepoznavali nacizem in fašizem, nacifašizem. Denimo v oficirski kapi JLA, ki jo je nosil frontmen Laibacha, so videli nacistično kapo, v grškem križu so videli kljukasti križ, v imitaciji jugoslovanske

19 »Laibach – Wikipedija, prosta enciklopedija,« pridobljeno 4. 4. 2018, <https://sl.wikipedia.org/wiki/Laibach>.

20 Marcel Štefančič jr., »Kako je nastal Laibach. In kako je preprečil fašizacijo Slovenije,« *Mladina* 12, 24. 3. 2017, pridobljeno 4. 4. 2018, <http://www.mladina.si/179257/kako-je-nastal-laibach/>.

21 Laibach, »Prejeli smo,« *Mladina*, št. 19, 12. maj 1983, 28, 29.

vojaške uniforme so videli nacistično uniformo, v mrtvaških glavah so videli spogledovanje z nacističnimi simboli, v dveh priponkah, protinacistični priponki skupine Dead Kennedys (prečrtan kljukasti križ) in priponki britanske protiatomske organizacije CND (spoj srpa, kladiva in kljukastega križa), ki ju je nosil Igor Vidmar, so videli afirmacijo nacizma in kljukastega križa, v skladbi *Das Lied der Deutschen*, reinterpretaciji stare nemške himne, ki jo je Radio Študent predvajal v tednu državne varnosti, so videli nacistično himno, v nastopu skupine Laibach v TV-oddaji *Tednik 23. junija 1983*, v kateri je novinar Jure Pengov skupino vprašal, ali gre pri njenem nemškem imenu »Laibach« za provokacijo ali za idejo, ki bi jo lahko imenovali nacipunk, saj ga je skupina spominjala na Hitlerjugend, ki se je končala z novinarjevim družbeno-samozaščitnim pozivom k obračunu s skupino Laibach, pa so videli že kar nastop neonacistične organizacije, nacifašizem v najbolj čisti in najbolj neposredni obliki.²²

Skupina Laibach, ki je simbolno poudarjala totalitarizem in uporabljala simbole Triglava, kozolca, jelenovih rogov, se je sama opredeljevala kot »skupina, ki v svojem delovanju posveča veliko pozornosti psihologiji mase in logiki manipulacije skozi informacijo ter vsa sredstva svoje umetniške akcije usmerja k definiciji masovno-psihološkega karakterja družbenega (kulturno-političnega) mitinga (kakršen je npr. rock koncert)«. ²³ Čeprav je skupina Laibach zavrnila vsakršno politizacijo svojega ustvarjanja, je prišlo po njeni predstavitvi v televizijskem tedniku z izbruhom afere Laibach do burnih odzivov in nezaželenosti skupine. Leta 1983, ko se je v kontekstu gonje proti punku odvijala tudi gonja proti skupini Laibach, se je skupina povezala z likovnoslikarsko skupino Irwin in Gledališčem sester Scipion Nasice v umetniški kolektivi Neue Slowenische Kunst (NSK). Ta je ustanovil še oblikovalsko skupino Novi kolektivizem. Pretirana reakcija družbe na Laibach in punk, »nacipunk afera«, v kateri se je punkovskim in alternativnim skupinam očitalo propagiranje nacizma, zaradi česar je punk doživljal medijsko gonjo, punkerje pa je zasliševala in maltretirala policija, je pravzaprav kazala na globino krize, saj so se ekonomske težave reševale z zatekanjem k ideologiji. Odkritje »notranjega« sovražnika je preusmerjalo pozornost javnosti od nakopičenih problemov in družbenih protislovij.

Na področju neinstitucionalnih oblik ustvarjanja in umetniških smeri sta pomembno vlogo v osemdesetih letih imela tudi že omenjena Radio Študent in Škuc. Radio Študent je bil kot študentska radijska postaja ustanovljen konec šestdesetih let; zaradi sistema, kakršen je bil, se je med njim in ZSMS izoblikovala neformalna pokroviteljska povezanost. V okoliščinah, ko je Radio Študent za oblast postajal problematičen, je bila ZSMS tisti organ, ki naj bi občasno neposlušni, a vedno bolj poslušani radio discipliniral.²⁴ Radio Študent in Škuc sta namreč od svoje ustanovitve naprej

22 Štefančič jr., »Kako je nastal Laibach.« Ker je Igor Vidmar na Borštnikovo srečanje prišel z napisom *Nazi Punks Fuck Off* (to je sicer ime singla skupine Dead Kennedys), je bil ovaden in leta 1983 obsojen na tridesetdnevno zaporno kazen; zaradi predvajanja pesmi leta 1984 *Das Lied der Deutschen* na Radiu Študent pa še na dvajsetdnevno zaporno kazen. V: »Igor Vidmar – Wikipedija, prosta enciklopedija,« pridobljeno 4. 4. 2018, https://sl.wikipedia.org/wiki/Igor_Vidmar.

23 Laibach, »Prejeli smo,« *Mladina*, št. 19, 12. maj 1983, 28.

24 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 349, 350.

po pravilu podpirala najradikalnejša dogajanja v umetnosti, še zlasti pa sta kot osrednji kulturni in umetnostni ustanovi alternativnega gibanja skušali v osemdesetih letih ustvariti razmere za inovativno produkcijo in organizacijo kulture. Pomembno vlogo je v tem polju odigral tudi mladinski medij, tednik *Mladina*. Ker je bila njegova ustanoviteljica Republiška konferenca ZSMS, je bil namenjen predvsem informiranju o delu mladinske organizacije in o področjih, na katere je ta DPO vplivala v svojem političnem življenju. V osemdesetih letih je ta nekonformistični medij ZSMS z izzivalnimi naslovnici izzival zlasti Jugoslovansko ljudsko armado (JLA).²⁵

Odnosi med oblastjo in neformalno opozicijo so se do druge polovice osemdesetih let večinoma gibali okoli vprašanj, koliko svobode dovoliti kulturni, revialni in publicistični dejavnosti. Okvire samo kulturnega delovanja pa je z odpiranjem tem, tudi s političnim predznakom, v prvi polovici osemdesetih let kot ena prvih uradnih institucij postopoma začelo prestopati Društvo slovenskih pisateljev (DSP). Slovenski intelektualci, različnih nazorov, zbrani v DSP, so predstavljali pomemben element demokratizacije in nacionalnih procesov v osemdesetih letih. DSP je januarja 1985 namreč organiziralo javno tribuno, *Slovenski narod in slovenska kultura*, ki je odprla vsa ključna vprašanja demokratizacije in nacionalnega programa. S tem je intelektualna opozicija prevzela pobudo pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa. Vprašanja demokratizacije in nacionalnega programa, o katerih so razpravljali na javni tribuni, so dve leti pozneje strnili v prispevkih o slovenskem nacionalnem vprašanju v 57. številki *Nove revije*. Prispevki, objavljeni v 57. številki *Nove revije*, so vzbudili največ politične pozornosti in so bili sčasoma sprejeti kot osrednji slovenski nacionalni program. Ne glede na ostre ocene delovanja opozicije in obsodbo 57. številke *Nove revije* od oblasti ter veljavne zakonodaje je demokratizacija v Sloveniji takrat že dosegla raven, ko je pravica do svobodnega izražanja postajala del splošno sprejetega državljankega standarda.²⁶

Kot nova civilnodružbena gibanja, nad katerimi je postopoma prevzemala pokroviteljstvo ZSMS, so se v osemdesetih letih pojavila: mirovniško, ekološko in feministično gibanje. Tem gibanjem mladinska organizacija ni ponudila le plašča legitimnosti, ampak je nekatere vsebine posvojila do te mere, da so postale del formalnega aparata ZSMS. Po 12. kongresu, marca 1986 v Krškem, je ZSMS postala zagovornica alternativne kulture in nekakšna krovna organizacija civilnodružbenih gibanj.²⁷

Subkulturna in alternativna scena sta bili širše povezani s kulturo in različnimi umetnostnimi zvrstmi. Alternativna kultura, ki je predstavljala odklon represivnemu državnemu nadzoru, se je s ciljem demarginalizacije alternativnih umetniških praks v polju množične kulture širila skozi subkulturno udejstvovanje. Kot že rečeno, je osrednjo figuro alternativne scene v ustvarjalnem in organizacijskem smislu predstavljal »konglomerat FV«, iz dejavnosti katerega so izšla prej omenjena nova družbena gibanja in tudi organizirana homoseksualna gibanja. Prvi festival homoseksualne družabnosti in

25 Čopič in Tomc, *Kulturna politika*, 295.

26 Repe in Kerec, *Slovenija moja dežela*, 82, 84.

27 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 359.

kulture, gejevsko-lezbični festival Magnus, se je odvijal aprila 1984 v Ljubljani. Magnus se je imenovala tudi gejevska sekcija pri Škucu, ki je bila kot kulturna organizacija za socializacijo homoseksualnosti ustanovljena leta 1984. Feministična sekcija ali sekcija za ženska vprašanja Lilit pa je bila ustanovljena leta 1985. V sferi alternativne kulturne scene se je izoblikovala tudi t. i. »mladojazzovska« scena, ki so jo tvorili komorni sestavi mlade generacije glasbenikov. Prav v vseh teh pojavnih oblikah se je odražal družbenopolitični vsakdanjik. Kritika političnega sistema in družbe, ki je obstajala tudi že prej, je v osemdesetih letih prerasla v organizirano gibanje z lastnimi institucijami, prostori in lastno poetiko.

Nova družbena gibanja so svoj vrhunec dosegla leta 1986. Po takratni javnomnenjski raziskavi je nova družbena gibanja poznalo 75 odstotkov vprašanih, 45 odstotkov pa jih je izrazilo pripravljenost sodelovati v njih. Po letu 1987 se je vpliv novih družbenih gibanj drastično zmanjšal. Z izidom 57. številke *Nove revije* z naslovom *Prispevki za slovenski nacionalni program* leta 1987 se je začel vzpon meščanske in nacionalistične opozicije. Po izbruhu plakatne afere leta 1987, ko je bil za praznovanje dneva mladosti – Titovega rojstnega dneva, ob katerem se je prirejala štafeta – organiziran množični tek za prenos čestitk Titu, za izvedbo katerega je bila leta 1987 odgovorna Slovenija oziroma ZSMS, izbran osnutek plakata slovenske oblikovalske skupine Novi kolektivizem, ki je za predlogo vzela nacistični plakat Richarda Kleina iz leta 1936 z naslovom *Tretji rajh s podobo mišičastega arijskega mladeniča*, ki herojsko vzdiguje roki, pri čemer so bili nacistični simboli zamenjani z jugoslovanskim grbom in golobom miru, se je iz Slovenije, natančneje s Triglava, poslovila tudi štafeta – eden najbolj svetih simbolov socialistične Jugoslavije. Kritičnost do nosilcev oblasti in tudi do sistema se je namreč izražala tudi v zahtevah mladine leta 1986 po ukinitvi štafete zaradi vprašanja smiselnosti njenega prirejanja. Naslednje leto, leta 1988, je bila štafeta po sklepu konference Zveze socialistične mladine Jugoslavije (ZSMJ), ker na prireditvi niso več hoteli sodelovati slovenski, črnogorski in kosovski mladinci, ukinjena. Za plakatno afero je Milan Kučan, nekdanji predsednik Republike Slovenije (1991–2002) in predsednik predsedstva centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) v letih 1986–1989, dejal, da je bila *eden od mejnikov v procesu rušenja jugoslovanskih ritualov, zavračanja vsiljevalne ikonografije, opozarjanja na izpraznjenost ideologije in na nesmisle politične prakse*.²⁸

»Konglomerat FV«

Ključni del alternative, ki je v zgodnjih osemdesetih letih v najširšem smislu povsod po svetu ustvarjala presečišča umetnosti, kulture in zabave, je bil FV kot kompleksna kulturno-umetniška figura ter organizator in programski vodja. Poleg Neue Slovenische Kunst (NSK) v Sloveniji in Novega primitivizma (NP) v Bosni

28 Jure Trampuš, »Plakatna afera«, *Mladina*, 24. 5. 2007, pridobljeno 5. 4. 2018, <http://www.mladina.si/97147/plakatna-afera/>.

in Hercegovini je bil FV eno od treh avantgardnih postpunkovskih gibanj, katerega pomen ni le lokalno slovenski, temveč vsejugoslovanski in globalni. Kot meni Neven Andrić Korda, ustanovitelj in režiser gledališke skupine FV 112/15, ustanovitelj videoprodukcije FV Video in član skupine Borghesia, je FV soustvaril alternativno sceno. Odprl in vzdrževal je resnični in simbolni prostor, kamor so vstopali tudi drugi akterji alternativne scene.²⁹ FV je v osemdesetih letih predstavljal ustvarjalno gledališko in glasbeno skupino, v kateri je združeval aktualne družbene vsebine z inovativnimi tehničnimi in umetniškimi sredstvi; v okviru klubskega programa Diska FV pa je združeval in predstavljal raznoliko kulturno-umetniško produkcijo in omogočal prostor druženja alternativne javnosti ter dokumentiral dogajanje s pomočjo lastne videoprodukcije. »Konglomerat FV« je obsegal gledališče, organizacijo klubskih, koncertnih in konferenčnih dogodkov, likovno ustvarjanje, videoprezentacijo, dokumentacijo in produkcijo, glasbo in performanse skupine Borghesia ter Založbo FV. Takšen program je izviral iz eksperimentalnega gledališča, ki so ga nekateri člani gojili pred ustanovitvijo gledališke skupine FV 112/15, in ideje kabareta kot prostora, kjer sta se vzporedno razvijala množična glasba in gledališče za množice. Med letoma 1980 in 1983 je FV deloval kot Gledališče FV 112/15; z letom 1981 so člani skupine začeli voditi tudi klubsko dogajanje: Disko Študent/Disko FV (1981–1983), Dom mladih Šiška (1983–1984), Kersnikova 4 (K4, 1984–); leta 1983 so ustanovili glasbeno skupino Borghesia.³⁰ Ta se je definirala kot multimedijski projekt in je kot taka delovala do leta 1989. FV je že leta 1982 osnoval tudi Video FV. Leta 1985 je bila kot ena izmed sekcij FV ustanovljena še Založba FV.³¹

FV se je pojavil v zaostrenem in negotovem času jeseni 1980, ko je po Titovi smrti jugoslovansko gospodarstvo iz prikrite krize prešlo v odkrito agonijo.

V okoliščinah vsesplošne krize, predvsem dolžniške in plačilnobilančne, je vlada v osemdesetih letih dvajsetega stoletja z različnimi ukrepi, kot so omejevanje uvoza, omejevanje delovanja deviznega trga in administrativno določanje cen, omejevala osebno porabo ali vse oblike porabe, odtok denarja v tujino ali uvoz surovin za proizvode široke porabe in tovrstnega blaga. Zmanjšanje uvoza, ki je bilo posledica zmanjšanja vrednosti dinarja julija 1980 za 30 odstotkov, je poleti pripeljalo do prvih težav pri preskrbi prebivalstva; motnje v preskrbi na notranjem trgu je stopnjevala hkratna administrativna zamrznitev cen.³² Ker je nekaterih osnovnih življenjskih potrebščin, kot so nafta, sladkor, olje, kava, pralni prašek, toaletni papir, ženski higienski vložki, banane, primanjkovalo, so bili uvedeni birokratski ukrepi pri delitvi dobrin in količinske

29 Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 102.

30 Ustanovitelja skupine Borghesia sta bila Aldo Ivančič in Dario Seraval. Leta 1983 so se ji pridružili še Zemira Alajbegović, Neven Korda in Goran Devide.

31 Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.« Jeffs, »FV in 'tretja scena'.« Petja Grafenauer Krnc, »Poišči me v vlažni kleti,« v: *FV: alternativa osemdesetih*, 108, 207.

32 Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996), 28. Aleš Gabrič, »Politična kriza,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, 1149. Zdenko Čepič, »Gospodarska kriza,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, 1151.

omejitve pri nakupu blaga (omejevanje porabe bencina z uvedbo sistema sodih-lihkih registrskih števil pri vožnji z avtomobili, uvedba bencinskih bonov za zasebno uporabo; uvedba bonov za nekatere izdelke, uvedba pologa/depozita za prehod državne meje). Odziv oblasti na vsesplošno krizo z omejitvami in različnimi birokratskimi ukrepi pri delitvi dobrin se je v subkulturi odrazil v kritiziranju teh na koncertih in drugih javnih prireditvah ter tudi v opozarjanju na revščino in zapostavljenost.

Alternativno gledališko skupino FV 112/15, ki je do socializma imela ironičen odnos, je jeseni 1980, kot rečeno, v zaostrenih razmerah ustanovilo nekaj slovenskih in hrvaških študentov in študentk tedanje FSPN (današnje Fakultete za družbene vede (FDV) in Filozofske fakultete v Ljubljani) v Vetrnici, prostoru za gledališke vaje Študentskega kulturnega društva Forum (ŠKD Forum). Jeseni 1981 so namreč punkovskim skupinam začeli očitati propagiranje nacizma. Služba državne varnosti je začela pregledovati stanovanja, lokale, šolske prostore, celo prostore JLA, zaplenjevati razne materiale in izvajati racije, po ocenah od nekaj deset do več kot sto punkerjev. Konec novembra 1981 je, kot smo že omenili, zaradi članka Zlatka Šetinca v *Nedeljskem dnevniku* izbruhnila »nacicpunk afera«. Istega leta je bil prav tako prepovedan izid *Punk Fanzina* pri Škucu. Potem ko so leta 1982 izšli *Punk problemi*, je bilo nekaj besedil pesmi skupin Otroci socializma in O!Kult cenzuriranih; prepovedali so tudi njihovo javno izvajanje. S policijsko represijo so želeli vso punkersko sceno povezati z nacizmom in ustvariti ozračje moralne panike. Javni prostor, kjer so se zbirali punkerji in drugi alternativci, se je zato takrat skrčil.³³ Predsedstvo RK ZSMS je v odnosu do punka v decembra 1981 sprejetih stališčih prišlo do ugotovitve, da je punk-rock oblika množične popularne glasbe, ki omogoča uveljavljanje in izražanje družbenokritičnih in ozaveščujočih vsebin.

Gledališka skupina FV 112/15 se je tako prvič predstavila leta 1981 v takratnem Disku Študent v študentskem naselju v Rožni dolini v Ljubljani z *Veliko majsko predstavo*. Z obliko kabaretskega kolaža glasbe in igre, ki se je navdihovala pri avantgardi, kot so Stanislavski, Mejerhold, Mallarme, Sade itd., pomemben vpliv pa so predstavljali tudi ameriški beatniki (med njimi je William Burroughs vplival s tehnikami izrezovanja), je nakazala samosvojo uporabo izraznih sredstev in žanrske prepletenosti.³⁴ Nekonformistično držo je skupina odražala tudi z izbiro nekonvencionalnega prostora, Diska Študent, ki se je nahajal v kleti IV. bloka v študentskem naselju v Rožni dolini. V naslednjih dveh letih je skupina uprizorila še predstave *Nič nas ne sme presenetiti*, *Dišalo je po pomladi* in *Kdo je ugasnil luč?*³⁵

33 Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 106, 109.

34 Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.« Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 107.

35 Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.« Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 107.

Klubska dejavnost FV

Najbolj pomemben mejnik v zgodovini skupine FV se je zgodil novembra 1981, ko je skupina prevzela organizacijo torkovih večerov v Disku Študent v študentskem naselju v Rožni dolini in jih poimenovala Disko FV. Za člane FV je bil disko *nadaljevanje gledališča z drugačnimi sredstvi*. Skupina je Disko FV sprva vodila le ob torkih, postopoma pa je vodenje popolnoma prevzela. Člani skupine FV so bili že spomladi 1982 izvoljeni na večino vodstvenih položajev Glasbene sekcije ŠKD Foruma. Jeseni istega leta je skupina FV z namenom širjenja alternativne produkcije in prezentacije prevzela tudi programsko iniciativo v njej ter predvsem punku, novemu valu in raznovrstnemu rocku omogočila, da zaživijo v okviru posamičnih koncertnih dogodkov in tudi rednega kontinuiranega klubskega programa. Torkovi večeri so predstavljali punk in postpunk glasbo, s četrkovimi večeri je bil uveden jazz, predvsem alter in free jazz, z nedeljskimi pa videoklub. Po stenah Diska FV so se širili fotografska in tekstovna dokumentacija dogajanja, plakati in grafiti. Program se je tako razširil v smislu novih gledaliških, koncertnih in razstavnih dejavnosti. Klubska dejavnost je vključevala koncertno, vizualno-grafično in plesno alternativno produkcijo.³⁶

Disko FV je z oblikovanjem programa, ki je omogočal enakopravno izražanje različnih tendenc znotraj ljubljanske alternativne scene, opredeljeval mesto in izraznost angažirane mladinske produkcije, predvsem alternativne, ki je bila v odnosu do tradicionalne in nacionalne slovenske ter jugoslovanske množične medijske kulture marginalna. Disko FV se je programsko zavzemal za glasbeni pluralizem, kar je pomenilo, da naj bi v disku (klubu) v okviru glasbenih večerov priredil koncerte čim več različnih glasbenih žanrov in glasbenih skupin. V Disku FV so koncertirale razne slovenske punkerske skupine (Pankrti, Kuzle, Indust-bag, 92, Demo pakt, Kuga, O!Kult, Neodvisni sindikat, Osumljeni, Usmerjeni heroji, Samoupravni nesorazum, Frakcija užaloščenih klovnov), postpunkovske skupine (Otroci socializma, Via ofenziva, Čao pičke, Gast'r' bajters), nastopale so tudi skupine raznih plesnih in alternativnih pop vrsti, elektronike, fuzije in funka (Vidosex, Orkester Titanik, Marcus 5). Glasbo je skupina FV dojemala kot izhodišče za mobilizacijo ali širjenje dejavnosti.³⁷

Disko FV je odprl prostor medsebojne identifikacije. Začasno je postal varno in avtonomno zatočišče v sicer zaprtem ali sovražno naravnem okolju do javnih prostorov. Predstavljal je tudi novo obliko ekonomske organizacije, neodvisno od dotacij raznih uradnih teles.

Čeprav je bila glasba osnovna identifikacijska in mobilizacijska točka Diska FV, pa so glasbeno dogajanje spremljale tudi druge prireditve. V Disku FV je bilo prisotno gledališče; ob nedeljah so bile videoprojekcije filmov in razne razstave (npr. razstava člankov iz študentskega časopisa *Tribuna*, ki jih je državni tožilec prepovedal objaviti; razstava dokumentarnih fotografij dogajanja v Disku FV; pomembna je bila tudi grafitarska dejavnost (hodnike kleti so krasili razni slogani in grafiti, ki so jih naredili

³⁶ Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.«

³⁷ Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 109, 110.

privrženci različnih punkovskih skupin; razstavljene so bile tudi grafiti slike Dušana Mandiča, poznejšega člana skupine Irwin in NSK).³⁸

Disko FV se je moral iz študentskega naselja v Rožni dolini leta 1983 izseliti. Selitev programa Diska FV v Mladinski center Zgornja Šiška se je v celoti zgodila junija 1983. Tudi v Klubu FV Šiška je bila glasba glavna identifikacijska in mobilizacijska točka. Klub je imel hardcore, heavy metal in plesne DJ-večere (rap, funk, neodvisni pop in elektronsko plesno glasbo). Ponudba je vključevala tudi performanse in videofilme. Klub FV Šiška je deloval tudi kot galerija. Bil je tudi varno zatočišče in prostor družabnosti za homoseksualno populacijo. Homoseksualnost je bila v Sloveniji dekriminlizirana leta 1976, a do osemdesetih let v javnosti skoraj ni bila opazna, medtem ko je bila v nekaterih drugih delih Jugoslavije še vedno kriminalizirana. V javnosti je imela spolnost prostor le, če je bila bolj ali manj konvencionalno heteroseksualno usmerjena. Do spolnosti socializem sicer ni bil konservativen, saj so bile erotične fotografije sestavni del resnih političnih tednikov, kot sta bila *Teleks* in *Start*; jugoslovanski filmi so prikazovali goloto in spolne akte; predvajali pa so se po specializiranih kinodvoranah. V Ljubljani so od leta 1966, ko je bil predvajan prvi pornografski film *Strasti*, erotične filme predvajali v Kinu Sloga. Z množično uporabo videa in videoizposojevalnic je Kino Sloga proti koncu osemdesetih let začel izgubljati privlačnost, saj so se filmske erotične in pornovsebine preselile v zasebnost stanovanj.³⁹

Prvi festival homoseksualne družabnosti in kulture Magnus, ki je vključeval projekcijo filmov z gejevsko vsebino, diskusije, razstave in DJ-večere, se je odvijal v Klubu FV Šiška med 24. in 29. aprilom 1984.⁴⁰

Dejavnost skupine FV se je leta 1984 iz Šiške preselila v prostore na Kersnikovi 4 (K4) v Ljubljani. Ponudba K4 je vključevala žanrske DJ-večere (plesno godbo, jazz, razne zvrsti punka, postpunka in popa), jam sessione, fotografske razstave, glasbene videospote in filme. K4 je ohranil pomembno alternativno identifikacijsko, družabno in politično vlogo. Še vedno je širil meje dovoljenega in s tem pluraliziral javni prostor. Videoprogram je skupina poslej izvajala v Galeriji Kapelica, koncerte in klubski program pa v kletnih prostorih Kluba K4. Za potrebe gledališke dejavnosti je skupina FV dobila v uporabo še sobo št. 411, ki so jo člani FV uporabljali predvsem za delo glasbene skupine Borghesia in za delo Videa FV.⁴¹ V K4 je bil 3. aprila 1985 organiziran prvi ženski večer skupine Lilit. Lilit, ki je radikalizirala slovenski ali takratni feminizem s položaja zagovarjanja enakopravnosti žensk na položaj boja za pravice lezbijk in za žensko osvoboditev, je potem organizirala redne mesečne ženske večere.⁴²

38 Ibid., 109.

39 Repe in Kerec, *Slovenija moja dežela*, 245, 246.

40 Magnus je bilo prvo javno organizirano homoseksualno gibanje v takratni socialistični Evropi.

41 Peče, »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.«

42 Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 128, 129.

Likovnost subkulture in alternativne scene

a) Grafiti

Pomemben element likovne plati delovanja Diska FV je bil njegov prostor. Zidovi hodnika Diska FV so predstavljali nenavadno atrakcijo; nekakšen predprostor neplesne komunikacije. Prekriti so bili z množico izrisanih, posprejanih, pobarvanih, polakiranih in kseroksiranih besed, imen bendov, smiselnih in nesmiselnih stavkov, uličnih in novih anarhistično punkovskih, tudi političnih klicev, gesel, znakov in besedil. Ti so prostoru dajali posebno obeležje – prostorsko vizualno različico punka, ki se je zarisal na zid v elementarnem, emocionalnem, pogosto polartikuliranem hotenju po zaznamovanju svoje prisotnosti.⁴³

Grafiti so se sicer na ulicah Ljubljane pojavili proti koncu sedemdesetih let v obliki pisanja parol, imen punk skupin in znakov. Na zidove Diska FV so se naselili, potem ko so mestni organi izvedli akcijo čiščenja zidov in ukrepov proti grafitarjem. Disko FV je ustvarjalcem grafitov ponudil varen kraj, saj so bili tu varni pred preganjanjem. Hodnik Diska FV je postal nadomestilo za urbani prostor.⁴⁴

b) Plakati, letaki in stenski časopis

Plakati, letaki, ki so vabili na koncertne in druge kulturne dogodke, so nosili sporočila; hkrati pa so likovno estetiko subkulture iz prostorov Diska FV širili tudi v urbani prostor. Plakate, ki so bili ustvarjeni po načelu *naredi si sam (do it yourself – DIY)*, so člani skupine FV, zunanji člani, člani glasbenih skupin na črno lepili po centru Ljubljane. Plakati so bili ustvarjeni v tehniki kolaža in risbe, dodatno prepoznavnost pa so dobili s tehniko kseroksiranja, ki je bila izbrana zaradi finančne dostopnosti. Plakati so razkrivali povezavo med umetniško avantgardo in mladinsko punkersko kulturo, ki jo je Greil Marcus imenoval »skrita zgodovina dvajsetega stoletja«. Plakati, ki so utrdili načelo montaže kot pomembno sredstvo parodije, ironije, likovnega in tudi političnega boja na področju množične kulture, so imeli specifično naracijo, povezano s klubi. Nekateri plakati FV so učinkovali zelo brutalno, ker svoje likovne vsebine niso estetizirali. Načelo montaže raznih elementov je lahko povzročilo njihovo politično reinterpretacijo. Podoba plakata za performans *Kdo je ugasnil luč?*, oblikovana s pomočjo reproducirane fotografije političnega sodnega procesa, npr. skupaj z naslovom performansa nakazuje, da se je socializem znašel v mraku.⁴⁵

Likovne ekspresije *naredi si sam* so imele tudi zasnovo likovnega metakomentarja raznih kulturnih, družbenih in medijskih podob. Sporočilnost nekaterih plakatov je presegala zgolj informiranje o dogodku. Bila je tudi oblika političnega osveščanja

43 Igor Vidmar, »Dossier Disco Študent,« *Mladina*, 26. 5. 1983, št. 21, 44.

44 Grafenauer Krnc, »Poišči me v vlažni kleti,« 209, 210.

45 Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 111, 112.

javnosti. S prakso spontanega in grobega grafičnega oblikovanja ter montažo tipografij in podob ready made plakatov se je FV uprlo industrijskemu načinu promocije in distribucije popularne kulture ter negativnim reprezentacijam punkovske subkulture.⁴⁶

FV je svoje dejavnosti v javnosti propagiral z oblikovanjem prepoznavnih plakatov. Ti so bili s svojimi likovnimi, političnimi in erotičnimi vsebinami humorni, marsikdaj tudi šokantni.

c) Videodejavnost FV

Video, ki se je v slovenskem prostoru pojavil že leta 1969, je postal ključni medij alternativne scene. Med zgodnjo videoprodukcijo in videoprodukcijo subkulturne in alternativne scene je bila razlika, saj se je videoprodukcija slednjih mnogo bolj povezovala s takratno množično kulturo, glasbenim videospotom, filmom in gledališčem. Znanje o estetiki videospota je v Sloveniji leta 1981, v letu ustanovitve MTV-ja, začela širiti popularna kulturna oddaja *Videomix* koprskе televizije. Medij videa sta predvsem subkulturna in alternativna scena hitro sprejeli. Institucije, v katerih sta delovali, so bile namreč fleksibilne in dovzetne za eksperiment. V okviru subkulturne in alternativne scene so tako nastali videospoti, umetniški videi, posnetki koncertov in performansov.⁴⁷

Skupina FV je videodejavnost začela razvijati leta 1982, ko so se na tržišču pojavile prve sorazmerno dostopne in cenene snemalne naprave. Skupina FV, ki je sprva delovala kot gledališče FV 112/15, je video uporabljala pri svojih predstavah. Pomemben del videoprodukcije so bili dokumentarni posnetki koncertov in dogajanja v Disku FV ter serija filmov z imenom *Kalejdoskop*, dokumentacija likovne produkcije, mode, fotografije, grafiti slikarstva in grafitov ter projektov skupine Irwin. Pomembno vlogo je imela tudi domača produkcija videospotov. FV Video je poleg ustvarjanja videodel za skupino FV in skupino Borghesia skrbel tudi za video in koncertne posnetke drugih skupin (Vidosex, Miladojka Youneed, Niet, Čao pičke, Tožibabe, Azra, Demolition Group itd.). S skupino FV sta namreč tesno povezana razvoj slovenske videoumetnosti in nastanek progresivnih smernic v glasbi, kot so jih med drugimi izražale skupine Borghesia, Vidosex in Laibach.

Za prvi avtorski video velja delo enega izmed članov skupine FV, Gorana Devideja. Ta je glasbeno podlago nemške skupine DAF obogatil z računalniško animacijo.⁴⁸ FV je videoprodukcijo sproti predstavljala občinstvu, ki je v dokumentarnih posnetkih gledalo samo sebe in postalo eno izmed nastopajočih v klubu. Videoprogrami FV, organizirani ob nedeljah, so s predvajanjem sicer nedostopnih filmov prispevali tudi k filmski osveščenosti občinstva. Vsebina videodel se je radikalizirala zlasti pri temi

46 Ibid., 112, 113.

47 Grafenauer Krnc, »Poišči me v vlažni kleti,« 205, 206.

48 Zemira Alajbegović et al., *Videodokument: Video umetnost v slovenskem prostoru 1969–1998. Eseji* (Ljubljana: Open Society Institute – Slovenia, 1999).

spolnosti. Poudarjene vsebine spolnosti so pomenile obliko zavzemanja ali širitve političnega prostora. Erotične, pornografske, moške in ženske homoseksualne in sadomazohistične scene so v videodelih FV, Borghesie, skupine Meje kontrole št. 4 prikazovale s stališča vladajoče kulture transgresivne spolne prakse, s čimer so opozarjale na dejanski obstoj zasebne sfere, delujoče neodvisno od oblasti.

Neposredno najbolj pornografski video FV je video z naslovom *Obnova* iz leta 1983, katerega naslov namiguje, da gre za reproduktivno spolnost.⁴⁹

Video je omogočil tudi manipulacijo političnega materiala in materiala množične kulture. V videu *Tereza* (1983) skupina FV namreč uporablja dele pesmi takratne jugoslovanske zvezde Tereze Kesovije v kombinaciji s posnetki množic na pogrebih politikov, zborovanj partijskih delegatov ter posnetki melodram in televizijskih oddaj. Ljubezenska pesem, v kateri se Kesovija sprašuje, kaj je ostalo od ljubezni in sreče, v videu nastopa kot alegorija družbenih in političnih odnosov v socialistični Jugoslaviji. Od nekdanje ljubezni ali obdobja socialističnega zanosa so ostale le, kot poje Kesovija, *dolge jeseni in ovenelo cvetje* in bolečina.⁵⁰

Z nastankom novih vsebin in ustvarjalnih praks so nekatera videodela takratne alternativne scene funkcionirala kot radikalizacija takratnih upodobitvenih možnosti in predstavljala jasen političen poseg v prostor performansa in novih medijev, filma ter videa.⁵¹

Generacija, ki se je pojavila na družbenem prizorišču, je predstavljala protipol ideološkimi in represivnim mehanizmom oblasti.

Založba FV

Založbo FV je skupina FV kot neodvisno založbo ustanovila leta 1985. V prvem letu delovanja se je posvečala izdajanju glasbenih plošč ter videoizdelkov skupine Borghesia in ljubljanske hardkor scene; med letoma 1985 in 1991 pa je pri Založbi FV izšlo 40 kaset, 9 LP-plošč in 7 glasbenih videokaset slovenskih in jugoslovanskih skupin. S tem je Založba FV vzpostavila vsejugoslovansko distribucijsko mrežo; imela pa je tudi mednarodno razvito distribucijsko mrežo.⁵²

49 Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 117, 118.

50 Ibid., 118.

51 Marina Gržinič, »Performans, feminizem in queer,« v: *Trenutki odločitve: performativno, politično in tehnološko: umetniški video, filmska in interaktivna večmedijska dela Marine Gržinič in Aine Šmid 1982–2005*, ur. Marina Gržinič et al. (Ljubljana: Društvo ZAK, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2006), 95.

52 Jeffs, »FV in 'tretja scena',« 130, 131.

Borghesia

Skupina Borghesia, ki se je prvič predstavila s koncertom na prireditvi Novi rock leta 1983, je pomenila nadgradnjo dejavnosti skupine FV. Gledališkost FV-ja je Borghesia nadgradila z avtorsko glasbo in tehnološko ter prostorsko razširitvijo, saj je lahko delovala v klubih, koncertnih dvoranah, galerijah in na odrskih deskah. Koncertni nastopi Borghesie so bili podprti z videoprojekcijami, saj je bil, kot je izjavil eden od njenih članov, začetni namen Borghesie *videobend*, katerega končni izdelek bi bila videokaseta. Borghesia kot celoto so poleg glasbe sestavljale vizualne, performativne ali besedilne vsebine. V svoji pojavnosti je kritizirala nekatere oblike vsakdanjega življenja, razvijala probleme spolne osvoboditve, zagovarjala nova družbena gibanja in se postavljala proti represivni in militarizirani naravi socializma in tistih pojavnih oblik socialistične prakse, ki so bile v nasprotju z deklarirano utopično vsebino samega socializma.

Glasbeni vplivi pri Borghesii so bili eklektični. Po letu 1986 je uveljavljala načela glasbene montaže in kolažiranja ter »remiksanja«
skladb v nove variacije.⁵³ Borghesia, ki je svojo značilno estetiko črpala iz podob prepovedanega, tabuiziranega in zatritega, je pomagala definirati žanr *electronic body music* (EBM). Do srede devetdesetih let je izdala štiri albume za evropsko neodvisno založbo *Play it again Sam* (PIAS). Tehnološki razvoj, dostopnost in zmogljivost opreme so Borghesii namreč omogočili ustvarjanje vedno bolj kompleksne zvočne in vizualne podobe.⁵⁴

Sklep

Nova družbena gibanja, avtonomne ustvarjalnosti, bitke za prostor alternativne in subkulturne scene iz osemdesetih let so svoje nadaljevanje doživele v samostojni Sloveniji z zasedbo nekdanje vojašnice Jugoslovanske ljudske armade (JLA) na Metelkovi ulici v Ljubljani leta 1993 in njenim preoblikovanjem v alternativni kulturni center.

53 Ibid., 130, 131.

54 Po zatišju od sredine devetdesetih let prejšnjega stoletja je skupina Borghesia v novi petčlanski sestavi junija 2014 za ameriško založbo Metropolis Records izdala novo ploščo z naslovom *And Man Created God*. »Borghesia, kulturna skupina osemdesetih, znova na ljubljanskem odru,«
Prvi interaktivni multimedijski portal, MMC RTV Slovenija, pridobljeno 5. 4. 2018, <http://www.rtvsl.si/kultura/glasba/borghesia-kulturna-skupina-osemdesetih-znova-na-ljubljanskem-odru/377391>.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI_AS 1942 Študentsko kulturno društvo Forum, 1959–1984. Dostopen: arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27597.

Internetni viri:

- »Borghesia, kultna skupina osemdesetih, znova na ljubljanskem odru.« *Prvi interaktivni multimedijški portal, MMC RTV Slovenija*. Pridobljeno 5. 4. 2018. <http://www.rtv slo.si/kultura/glasba/borghesia-kultna-skupina-osemdesetih-znova-na-ljubljanskem-odru/377391>.
- »Igor Vidmar – Wikipedija, prosta enciklopedija.« Pridobljeno 4. 4. 2018. https://sl.wikipedia.org/wiki/Igor_Vidmar.
- »Laibach – Wikipedija, prosta enciklopedija.« Pridobljeno 4. 4. 2018. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Laibach>.

Literatura:

- Alajbegović, Zemira, Barbara Borčić, Sabina Potočki in Suzana Tratnik. *Videodokument: Video umetnost v slovenskem prostoru 1969–1998. Eseji*. Ljubljana: Open Society Institut – Slovenia, 1999.
- Čepič, Zdenko. »Gospodarska kriza.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak, Jasna Fischer et al., 1151–53. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
- Čopič, Vesna in Gregor Tomc, ur. *Kulturna politika v Sloveniji: simpozij*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1998.
- Gabrič, Aleš. »Politična kriza.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak, Jasna Fischer et al., 1148–51. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Na zahodu vzhodnega sveta.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak, Jasna Fischer et al., 1158–65. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
- Grafenauer Krnc, Petja. »Poišči me v vlažni kleti.« V: *FV: alternativa osemdesetih = alternative scene of the eighties*, ur. Breda Škrjanec, 201–20. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center, 2008.
- Gržinič, Marina. »Performans, feminizem in queer.« V: *Trenutki odločitve: performativno, politično in tehnološko: umetniški video, filmska in interaktivna večmedijska dela Marine Gržinič in Aine Šmid 1982–2005*, ur. Marina Gržinič in Tanja Velagić 84–97. Ljubljana: Društvo ZAK, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2006.
- Jeffs, Nikolai. »FV in »tretja scena« 1980–1990.« V: *FV: alternativa osemdesetih = alternative scene of the eighties*, ur. Breda Škrjanec, 101–45. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center, 2008.
- Korda Andrič, Neven. »Alternativna kulturna produkcija.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2008.
- Krečič, Jela. »Afera naše in vaše mladosti.« *Delo, Sobotna priloga*, 18. 3. 2017. Pridobljeno 5. 4. 2018. <http://www.delo.si/sobotna/afere-nase-in-vase-mladosti.html>.
- Laibach. »Prejeli smo.« *Mladina*, 12. maj 1983.
- Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.

- Peče, Nina. »FV alternativna kulturno-umetniška produkcija.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Repe, Božo. »Trenja in vrenja.« V: *Slovenska Kronika XX. stoletja 1941–1992*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt, 373. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Repe, Božo. »Alternativna subkultura.« V: *Slovenska Kronika XX. stoletja 1941–1992*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt, 376. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Štefancič, Marcel jr.. »Kako je nastal Laibach. In kako je preprečil fašizacijo Slovenije.« *Mladina*, 24. 3. 2017. Pridobljeno 4. 4. 2018. <http://www.mladina.si/179257/kako-je-nastal-laibach/>.
- Trampuš, Jure. »Plakatna afera,« *Mladina* 20, 24. 5. 2007. Pridobljeno 5. 4. 2018. <http://www.mladina.si/97147/plakatna-afeta/>.
- Ule, Mirjana. *Mladina za modernizacijo slovenske družbe*. Ljubljana: Marksistični center CK ZKS, 1989.
- Vidmar, Igor. »Dossier Disco Študent.« *Mladina*, 26. 5. 1983.
- Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

Marta Rendla

ALTERNATIVE CULTURAL MOVEMENTS AND "CONGLOMERATE FV" IN THE 1980s IN SLOVENIA

SUMMARY

In the 1980s, the alternative culture in Slovenia consisted of the punk and post-punk scene, youth clubs in Ljubljana and across Slovenia, organisations such as ŠKUC Forum, ŠKUC Gallery, various artistic and new social movements, and some aspects of the theatre and the media, for example the Radio *Študent* radio, the *Mladina* magazine and the student newspapers *Tribuna* and *Katedra*. Through the formation of alternative and social identities, the Slovenian punk scene participated at the end of the 1970s in the mobilisation of a civil society initiative and thus enabled the development of alternative artistic structures, culture institutions and media, as well as the integration of an alternative public. These structures operated and formed within state institutions, while preserving their autonomy in terms of content. In the eighties, the alternative culture, which had spread by means of subcultural activities and with the aim of preventing marginalisation of alternative art practices in the mass culture, represented a rejection of the repressive state control in Slovenia.

The key part of the alternative scene was the FV institution, a complex cultural and artistic organisation and programme leader. In the 1980, FV was a creative theatre and music group that brought together current social issues with innovative and artistic

means. Its club programme FV Disco united and represented the diversified cultural and artistic production, offered the alternative public a place for socialising and documented the events through their own video production. FV comprised a theatre, the organisation of club, concert and conference events, artistic creation, video presentation, documentation and production, music and performances by the Borghesia group and the FV label. FV opened and maintained a real and symbolic place, which was also visited by other players on the alternative scene. In addition to *Neue Slovenische Kunst* a.k.a. NSK (English: New Slovenian Art) in Slovenia and *Novi primitivizam* a.k.a. NP (English: New Primitives) in Bosnia and Herzegovina, FV was one of the three avant-garde post-punk movements that were of great importance not only locally in Slovenia, but across Yugoslavia and globally as well. Today, the materials and legacy created by FV in their video, documentary and independent publishing activity offer an important contribution to a better understanding of the Slovenian alternative scene in the 1980s. The struggle for space, which was fought in the eighties by FV and other members of Ljubljana's then alternative scene, as well as the ideals of the new social movements, i.e. autonomous creativity, demilitarisation, sexual freedom and gay and lesbian rights, continued with the occupation of the former Yugoslav People's Army (YPA) barracks at the Metelkova street in Ljubljana in 1993 and its reorganisation into a centre of alternative culture.

Tomaž Gerden*

Sprejetje Kjotskega protokola Okvirne konvencije ZN o spremembi podnebja

IZVLEČEK

Zaradi znanstvenih raziskav o čedalje večjih izpustih plinov, nastalih predvsem ob izgo-revanju goriv fosilnega izvora, ki preveč segrevajo ozračje in povzročajo škodljive učinke pod-nebnih sprememb, je prišlo do ukrepov na ravni OZN. Te so terjale tudi nevladne okoljske organizacije. Na konferenci OZN o okolju in razvoju junija 1992 v Riu de Janeiru so vodi-telji članic svetovne organizacije sprejeli Okvirno konvencijo ZN o podnebnih spremembah. Po procesu ratifikacij je začela veljati marca 1994. Predvidevala je tudi oblikovanje dodatka – protokola o obveznem zmanjševanju izpustov toplogrednih plinov. O njem so se pogodbe-nice okvirne konvencije začele pogajati na svoji prvi letni konferenci COP1 v Berlinu marca in aprila 1995. Države v razvoju so zaradi svojih nizkih izpustov toplogrednih plinov na prebivalca in pravice do razvoja zahtevale, da obvezna zmanjšanja omenjenih izpustov uve-dejo le industrijsko razvite države. V taboru slednjih je večje izpuste zagovarjala Evropska unija, manjše, zaradi pritiska naftnih in premogovniških lobijev, ZDA, proti vsem ukrepom pa so bile države OPEC. Po daljših pogajanjih je bil protokol ob koncu konference COP3 v Kjotu sprejet 11. decembra 1997. Veljal je le za skupino industrijsko razvitih držav, ki so morale do leta 2012 zmanjšati svoje izpuste povprečno za 5,2 odstotka glede na izhodiščno leto 1990. Za EU in Slovenijo je bilo uvedeno 8-odstotno znižanje. Ker so ZDA l. 2001 izstopile iz Kjotskega protokola, je prišlo do zamude pri ratifikaciji. Protokol je začel veljati 16. februarja 2005, ko ga je ratificiralo več kot 55 članic OZN, ki so skupaj izpuščale več kot 55 odstotkov vseh svetovnih izpustov toplogrednih plinov.

Ključne besede: podnebne spremembe, Kjotski protokol, toplogredni plini, segreva-nje ozračja, Okvirna konvencija ZN o podnebnih spremembah, Konferenca pogodbenic Kjotskega protokola, (Conference of the Parties – COP), nevladne okoljske organizacije, Medvladni odbor za podnebne spremembe – IPCC, Evropska unija, Združene države Amerike

* Mag., novinar, Radio Slovenija, Tavčarjeva 17, SI-1550 Ljubljana, tomaz.gerden@rtvslo.wi

ABSTRACT

THE ADOPTION OF THE KYOTO PROTOCOL OF THE UNITED NATIONS FRAMEWORK CONVENTION ON CLIMATE CHANGE

The measures at the level of the United Nations have been implemented in light of the scientific research on the increasing emissions of gases, predominantly created during fossil fuels combustion, which cause the warming of the atmosphere and result in harmful climate change effects. The adoption of this measures has also been demanded by non-governmental environmental organisations. The United Nations Framework Convention on Climate Change was adopted by the leaders of the intergovernmental organisation members at the United Nations Conference on Environment and Development in June 1992 in Rio de Janeiro. After the ratification process, it came into force in March 1994. It also provided for the drawing-up of an appendix: a Protocol on the obligatory reduction of greenhouse gas emissions. The Parties to the Framework Convention started the negotiations at their first annual conference COP1 in Berlin in March and April 1995. Due to their modest greenhouse gas emissions per capita and their right to development, the developing states demanded that the obligatory reductions of these emissions only be implemented by the industrially-developed countries. In the latter camp, the European Union favoured a tougher implementation; the United States of America argued for a less demanding agreement due to the pressure of the oil and coal lobbies; while the OPEC member countries were against all measures. After lengthy negotiations, the Protocol was adopted at the end of the COP3 Conference in Kyoto on 11 December 1997. It only involved a group of industrially developed countries, which undertook to reduce their emissions by 5.2 %, on average, until the year 2012 in comparison with the base-year of 1990. In the EU as well as in Slovenia, an 8% reduction was implemented. As the United States of America withdrew from the Kyoto Protocol in 2001, its ratification was delayed. It came into force on 16 February 2005, after it had been ratified by more than 55 UN member states, together responsible for more than 55% of the total global greenhouse gas emissions.

Keywords: climate change, Kyoto Protocol, greenhouse gases, global warming, the United Nations Framework Convention on Climate Change, Conference of the Parties – COP, non-governmental environmental organisations, Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC, European Union, United States of America

Od znanstvenih ugotovitev do sprejetja prvih mednarodnih dogovorov

Enajstega decembra leta 1997 so na 3. konferenci pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja (United Nations Framework Convention on Climate Change) v Kjotu na Japonskem sprejeli protokol k omenjeni konvenciji, pozneje večkrat omenjan kar »Kjotski protokol«. ¹ Gre za prvi mednarodni dokument, ki določa obvezno zmanjševanje količine izpustov toplogrednih plinov za skupino industrijsko razvitih držav. Po dolgem procesu ratifikacije je začel veljati 16. februarja 2005. Čeprav so ga številni (nekatero države, nevladne okoljske organizacije, znanstveniki in sredstva javnega obveščanja) upravičeno kritizirali zaradi premajhne ambicioznosti, torej nizko postavljenih ciljev, je vseeno pomemben prvi dejanski korak v boju proti podnebnim spremembam. Vsi prejšnji mednarodni dokumenti na tem področju, ki so nastali v okviru Organizacije združenih narodov, so namreč zgolj načelni, brez določenih obveznosti in mehanizmov za spremljanje njihovega uresničevanja.

Do sprejetja Kjotskega protokola je minilo veliko časa, preden so politični odločevalci sprejeli znanstvene meritve o čedalje večjih koncentracijah tako imenovanih toplogrednih plinov v ozračju in znanstveno tezo, da je za to odgovoren človek. Antropogeni izpusti² teh plinov povzročajo preveliko segrevanje ozračja in s tem škodljive spremembe podnebja. Gre za tako imenovani učinek tople grede, ko ti plini delujejo kot steklo na rastlinjakih: prepuščajo svetlobo in zaustavljajo toploto.³ Pri opisu tega pojava so zato skovali termin 'učinek tople grede' (angl. greenhouse effect). Prvi je o tem pisal švedski kemik Svante August Arrhenius (1859–1927) že leta 1896 (raziskoval je vzroke za pojav ledenih dob), ko je ugotovil, da najbolj pogosti toplogredni plin ogljikov dioksid, ki nastaja ob kurjenju fosilnih goriv (premoga, nafte in zemeljskega plina) zadržuje toploto v ozračju in s tem lahko povzroči spremembe podnebja.⁴ Arrhenius je leta 1903 dobil Nobelovo nagrado za kemijo, vendar ne za omenjeno odkritje, ki je utonilo v pozabo. Zanimanje za to temo se je spet pojavilo šele v štiridesetih in petdesetih letih dvajsetega stoletja. Leta 1957 je ameriški oceanograf dr. Roger R. D. Revelle (1909–1991) objavil odmevno znanstveno študijo o absorpciji ogljikovega dioksida v oceanih.⁵ Marca 1958

1 »Ukaz o razglasitvi Zakona o ratifikaciji Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja« (zakon vsebuje uradni slovenski prevod konvencije in uradno besedilo v angleščini), *Uradni list RS*, št. 59, 19. 10. 1995, https://www.uradni-list.si/_pdf/1995/Mp/m1995059.pdf. »Ukaz o razglasitvi Zakona o ratifikaciji Kjotskega protokola k Okvirni konvenciji Združenih narodov o spremembi podnebja« (zakon vsebuje omenjeni protokol v slovenskem prevodu in angleškem izvorniku), *Uradni list RS*, št. 60, 10. 7. 2002, https://www.uradni-list.si/_pdf/2002/Mp/m2002060.pdf. Kjotski protokol se v različnih besedilih (tudi v uradnih dokumentih) zapisuje tudi v jezikovnih različicah Kyotski in Kiotski (op. T. G.).

2 Termin izpusti se v literaturi uporablja tudi s sopomenko (tujko) emisije.

3 Poljudnoznanstveni opis tega pojava je v knjigi Matjaž Ravnik, *Topla greda, Podnebne spremembe, ki jih povzroča človek* (Ljubljana: Tangram in Prirodoslovno društvo Slovenije, 1997), 14–20. Gl. tudi Andrej Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija« (magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2005), 16–21.

4 »Svante Arrhenius«, *Nobelprize.org*, Nobel Media AB 2014, pridobljeno 20. 6. 2018, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1903/arrhenius-bio.html.

5 Spencer Weart, »Roger's Revelle's Discovery«, *American Institute of Physics*, pridobljeno 20. 6. 2018, <https://history.aip.org/climate/Revelle.htm>.

je dr. Charles David Keeling (1928–2005) začel redna merjenja (vsak dan) stopnje ogljikovega dioksida v ozračju na ugaslem, več kot štiri tisoč metrov visokem havajskem ognjeniku Mauna Loa.⁶ Ogljikov dioksid se, tako kot drugi toplogredni plini, v ozračju hitro premeša, ne glede na zemljepisni vir izpustov, zato so to goro izbrali, ker so Havaji daleč od industrializiranih in gosto naseljenih območij. S tem so izključili lokalne vplive in dobili (kot se pač da) vzorec »povprečnega zraka« na Zemlji. Znanstveniki so na podlagi vzorcev zraka, ujetega v večnem ledu, ugotovili, da je bilo v ozračju pred industrijsko revolucijo in po zadnji ledeni dobi približno 280 delcev ogljikovega dioksida na milijon delcev zraka (280 ppm). Meritve so leta 1959 pokazale, da jih je malo manj kot 316, junija leta 2018 pa že 410. Hitro naraščanje koncentracij ogljikovega dioksida v ozračju (te so najvišje v zadnjih 800.000 letih) je prepričalo znanstvenike, da ne gre za naravni pojav, ampak predvsem za antropogeni vidik, torej izpuščanje tega plina zaradi človekovih dejavnosti večinoma pri kurjenju goriv fosilnega izvora v industriji in prometu ter požiganja gozdov. Ta ugotovitev je v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja bolj ali manj ostala v znanstvenih krogih. Porajajoča se okoljska gibanja, javnost in politični svet so se takrat bolj ukvarjali s problemi onesnaževanja in varovanja posameznih ogroženih živalskih vrst (na primer kitov) in njihovih habitatov. Leta 1968 je Švedska Svetu Združenih narodov za gospodarstvo in socialo predlagala posebno srečanje vseh članic OZN o okolju. To se je zgodilo na »Konferenci Združenih narodov o človekovem razvoju«, ki je bila v Stockholmu od 5. do 16. junija 1972. Udeleženci (na konferenci niso sodelovale Sovjetska zveza in njene blokovske zaveznice razen Romunije), skupaj z jugoslovansko delegacijo, so sprejeli tudi posebno deklaracijo⁷ s 26 načeli ali cilji, v kateri pa problematika prevelikega segrevanja ozračja in podnebnih sprememb ni bila posebej omenjena. Stockholmska deklaracija je bila zgolj načelni dokument brez pravnih obveznosti za članice OZN. Degradacija naravnega okolja se je po omenjeni konferenci, bila je sploh prvo mednarodno srečanje o okoljski problematiki, nadaljevala. Nadaljevali pa so se tudi pritiski okoljevarstvenikov in širše javnosti na politiko, da bi sprejeli več ukrepov za varovanje okolja tudi na mednarodni ravni. Širša javnost se je počasi začela zavedati tudi problematike podnebnih sprememb, kljub polemikam v znanstvenih krogih, kjer pa je čedalje več znanstvenikov zagovarjalo stališče, da na podnebje vpliva človek s svojimi dejavnostmi.

6 »Trends in Atmospheric Carbon Dioxide,« NOAA Earth System Research Laboratory, pridobljeno 6. 6. 2018, <https://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/>. Braasch, Gary, »Mauna Loa – Carbon Dioxide levels reach 400 ppm, a danger sign to scientists,« *World View of Global Warming*, pridobljeno 6. 6. 2018, <http://www.worldviewofglobalwarming.org/pages/maunaloa.php>.

7 Louis B. Sohn, »The Stockholm Declaration on the Human Environment,« *The Harvard International Law Journal*, 14, št. 3 (1973): 451–508, pridobljeno 8. 1. 2018, <http://resources.spaces3.com/631e9a3e-f2f1-4fd8-ba02-2d8e46e215cc.pdf>.

Ustanovitve prvih mednarodnih okoljskih teles

Generalna skupščina Organizacije združenih narodov je zato 19. decembra 1983 z resolucijo 38/161⁸ ustanovila posebno »Svetovno komisijo za okolje in razvoj«. Delovala je štiri leta. Ta komisija je pod vodstvom norveške političarke Gro Harlem Brundtland (poznana je tudi pod imenom Brundtlandova komisija) zbrala številne znanstvene študije in tudi pričevanja ljudi z ekološko degradiranih območij ter oktobra 1987 izdala poročilo »Naša skupna prihodnost«.⁹ V tem dokumentu (obsega dvanajst poglavij) je že bila izrecno navedena problematika podnebnih sprememb, na primer v sedmem poglavju »Energija: Izbira za okolje in razvoj«, kjer v 11. točki v zvezi z okoljskimi tveganji omenja *resno možnost podnebnih sprememb zaradi »učinka tople grede«, ki ga povzročajo plini, izpuščeni v ozračje, najpomembnejši je ogljikov dioksid (CO₂), ki nastajajo pri izgorevanju goriv fosilnega izvora.*¹⁰ Zaradi poročila te komisije in na podlagi izkušenj pri obravnavi zaščite ozonskega plašča so se članice OZN dogovorile, da bodo podobno pot ubrale tudi glede problematike podnebnih sprememb. Dunajsko konvencijo o zaščiti ozonskega plašča¹¹ so sprejeli leta 1985, po ratifikacijah pa je začela delovati leta 1988. Temu okvirnemu dokumentu so dodali tudi pravno zavezujoč Montrealski protokol.¹² Sprejeli so ga leta 1987, veljati je začel 1. januarja 1989. Omenjeni protokol prepoveduje uporabo različnih industrijskih plinov (v pršilih, hladilnikih in podobno), ki v ozračju razbijajo molekule ozona (O₃). Ta plin (molekula kisika s tremi atomi) varuje Zemljo pred ultravijoličnim sevanjem. Na področju zaščite ozonskega plašča je torej mednarodna skupnost bila hitra in učinkovita, drugače kot na področju podnebnih sprememb. Čeprav je bilo sprejemanje mednarodnih dokumentov na obeh področjih podobno, je treba povedati, da je bila prepoved plinov, škodljivih za ozon, hitro in skoraj brez težav sprejeta predvsem zato, ker je industrija imela že pripravljene neškodljive nadomestke in zato zaradi posledic Montrealskega protokola ni utrpela finančne škode. Problematika podnebnih sprememb pa je bistveno bolj zapletena, saj gre za omejevanje izpustov plinov, ki nastajajo pri različnih človekovih dejavnostih. Omejevanje je povezano z omejevalnimi ukrepi in finančnimi vložki v nove tehnologije, torej z začetnimi stroški (ki pa dolgoročno prinesejo pozitivne spremembe), ki jih marsikdo ni želel plačati. Tudi zato so se pogajanja o omejevanju izpustov toplogrednih plinov in drugih ukrepov v boju proti škodljivim posledicam podnebnih sprememb tako dolgo vlekla in se nadaljujejo še danes

8 »Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond,« *United Nations, General Assembly*, 19. December 1983, pridobljeno 20. 6. 2018, www.un.org/documents/ga/res/38/a38r161.htm.

9 »Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future,« *UN World Commission on Environment and Development*, pridobljeno 20. 6. 2018, www.un-documents/our-common-future.pdf.

10 *Ibid.*, 145, 146.

11 Ozone Secretariat UNEP, »The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer,« *UNEP*, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://unep.ch/ozone/pdfs/viennaconvention2002.pdf>.

12 »Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, Montreal 16 September 1987,« *United Nations Treaty Collection*, pridobljeno 20. 6. 2018, https://treaties.un.org/doc/Treaties/1989/01/19890101%2003-25%20AM/Ch_XXVII_02_ap.pdf.

pri oblikovanju Pariškega sporazuma, ki bo konec leta 2020 nadomestil drugo obdobje Kjotskega protokola.

Na področju podnebnih sprememb so bili v sedemdesetih in osemdesetih letih zelo aktivni tudi v Svetovni meteorološki organizaciji, telesu Združenih narodov. V njenem okviru so potekale predvsem znanstvene razprave o podnebnih spremembah in o vprašanju, ali in v kolikšni meri jih povzroča človek. Svetovna meteorološka organizacija je tako organizirala prvo večje mednarodno srečanje o podnebnih spremembah: »Svetovno podnebno konferenco«. ¹³ Potekala je na njenem sedežu v Ženevi od 12. do 13. februarja 1979 in bila predvsem strokovno srečanje. Drugo tako konferenco so organizirali od 29. oktobra do 7. novembra 1990. Ta konferenca je bila poleg strokovnega tudi politično srečanje, saj je imela ministrski del z udeležbo iz 137 držav. Udeležence je denimo nagovorila tudi takratna britanska premierka Margaret Thatcher in opozorila na resnost problema podnebnih sprememb. Tretjo »Svetovno podnebno konferenco« (teh dogodkov ne smemo zamenjevati z vsakoletnimi konferencami pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o podnebnih spremembah) pa so pripravili tudi na sedežu Svetovne meteorološke organizacije v Ženevi od 31. avgusta do 4. septembra 2009.

Konec osemdesetih let 20. stoletja je prišlo tudi do zelo pomembnega dogodka na področju podnebnih sprememb. Šestega decembra 1988 je Generalna skupščina OZN sprejela resolucijo 43/53¹⁴ o ustanovitvi »Medvladnega odbora o podnebnih spremembah« (Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC)¹⁵. Omenjeno telo sta ustanovili dve telesi Združenih narodov: Svetovna meteorološka organizacija (WMO) in Program Združenih narodov za okolje (UNEP). Za IPCC pripravlja poročila več sto znanstvenikov z najbolj uglednih (prevladujejo ameriške in evropske) univerz in inštitutov s področja klimatologije, meteorologije, fizike, kemije, biologije, gozdarstva, ekonomije itd. Delo te mednarodne organizacije je razdeljeno v več skupin, ki vrednotijo zbrane podatke in študije ter izdajajo znanstvena poročila o razmerah na področju podnebnih sprememb in projekcije za prihodnost. Prvo tako poročilo (so javna in dostopna na spletu) so izdali leta 1990, do zdaj zadnje, peto, pa leta 2014. V devetdesetih letih 20. stoletja so v IPCC začeli delovati tudi slovenski znanstveniki in znanstvenice. Leta 2007 je to telo, skupaj z nekdanjim ameriškim podpredsednikom Alom Gorom, dobilo Nobelovo nagrado za mir.

13 John W. Zillman, »A History of Climate activities,« *World Meteorological Organization*, pridobljeno 20. 6. 2018, <https://public.wmo.int/en/bulletin/history-climate-activities>.

14 »Protection of global climate for present and future generations of mankind, A/RES/43/53 70th plenary meeting 6 December 1988,« *United Nations General Assembly*, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://www.un.org/documents/ga/res/43/a43r053.htm>.

15 Intergovernmental Panel on Climate Change, www.ipcc.ch, pridobljeno 20. 6. 2018. V literaturi se pojavljata tudi različici Mednarodni forum in M. panel.

Okoljsko-razvojni vrh v Riu – sprejetje Okvirne konvencije ZN o podnebnih spremembah

Na drugi »Svetovni podnebni konferenci« leta 1990 so si znanstveniki, ko so prepričevali politike, naj ukrepajo, pomagali tudi s prvim poročilom IPCC,¹⁶ ki je izšlo prav tisto leto. Poročila tega medvladnega znanstvenega organa so bila tudi pozneje referenca za države, ki so na njihovi podlagi začele sprejemati prve ukrepe na področju podnebnih sprememb. Prvo poročilo IPCC je poudarilo, da so zviševanje globalnih temperatur povzročile tudi človekove dejavnosti, torej izpusti toplogrednih plinov v industriji, kmetijstvu, energetiki, prometu. Generalna skupščina Združenih narodov je na podlagi teh izsledkov 21. decembra 1990 sprejela resolucijo št. 45/212¹⁷ o varovanju podnebja za prihodnje rodove, s katero so se uradno začela pogajanja o oblikovanju okvirnega dokumenta Združenih narodov, ki bi se ukvarjal s problematiko podnebnih sprememb. Združeni narodi so za ta namen ustanovili »Medvladni pogajalski odbor« (angl. Intergovernmental Negotiating Committee – INC)¹⁸. Prvič se je sešel 4. februarja (do 14. februarja) 1991, deloval pa je štiri leta. Ker je bilo jasno, da morajo oblikovati konvencijo (podobno kot pri oblikovanju Dunajske konvencije o zavarovanju ozonskega plašča), ki ne bo imela obvez (te bodo prišle pozneje z dodatki – protokoli k tej konvenciji), je delo potekalo hitro. INC je Okvirno konvencijo Združenih narodov o podnebnih spremembah (gl. opombo 1; vsa navajanja iz te konvencije so iz njenega uradnega slovenskega prevoda, dostopnega na omenjenem spletnem naslovu) sprejel že 9. maja 1992 na sedežu OZN v New Yorku, potrdili in podpisovali pa so jo voditelji držav članic OZN junija 1992 na »Konferenci Združenih narodov o okolju in razvoju (UNCED)«¹⁹ v Riu de Janeiru. To konferenco so Združeni narodi pripravili točno dvajset let po »Konferenci o človekovem razvoju v Stockholmu«, na njej pa so, poleg omenjene okvirne konvencije, sprejeli še nekaj pomembnih dokumentov: deklaracijo zasedanja, konvencijo proti širjenju puščav, konvencijo o biotski raznovrstnosti in agendo 21. Slednja govori o načelih in ciljnih trajnostnega razvoja na globalni in lokalni ravni. To je vsebovano tudi v Okvirni konvenciji Združenih narodov o podnebnih spremembah.

Slovenska vlada ni sodelovala ne v IPCC ne v INC (v obdobju do sprejetja okvirne konvencije), saj takrat še ni bila članica Organizacije združenih narodov. To je postala 22. maja 1992, torej tik pred začetkom okoljsko-razvojnega svetovnega vrha v Riu de Janeiru. Zato je na njem lahko sodelovala tudi slovenska vladna delegacija. Na začetnem

16 J. T. Houghton et al., ur., *IPCC First Assessment report (FAR)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), pridobljeno 20. 6. 2018,

https://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_ipcc_first_assessment_1990_wg1.shtml.

17 »Protection of global climate for present and future generations of mankind, A/RES/45/212, 71st plenary meeting 21 December 1990,« *United Nations General Assembly*, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r212.htm>.

18 »Annotated Provisional Agenda, A/AC.237/1/Add.1, 18. January 1991,« *United Nations General Assembly*, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://unfccc.int/resource/docs/a/01a01.pdf>.

19 »UN Conference on Environment and Development (1992),« *UN*, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://www.un.org/geninfo/bp/enviro.html>.

delu so sodelovali minister za okolje in prostor Miha Jazbinšek, njegov namestnik Mitja Bricelj in slovenski predstavnik pri OZN Ignac Golob. Na sklepnem delu sta se jim pridružila še predsednik vlade dr. Janez Drnovšek in zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. Predvsem onadva sta se zavzemala za t. i. promocijo Slovenije – kot nove države in tudi nove članice OZN. Premier Drnovšek je imel v treh dneh okoli 30 dvostranskih pogovorov.²⁰ To je bilo sicer razumljivo in za Slovenijo pomembno, vendar je pomenilo tudi to, da so bile ekološke teme za slovensko vlado (razen za ministra za okolje in prostor in njegove sodelavce) obstranske. Premier Drnovšek je imel 12. junija 1992 na konferenci tudi kratek govor (omejeni so bili na sedem minut), naslednji dan pa je skupaj z ministroma Jazbinškom in Ruplom ter Bricljem in Golobom nastopil tudi na posebni novinarski konferenci. Poleg kratkega opisa razmer na področju okolja v Sloveniji je predsednik vlade opozoril tudi na morebitno ekološko katastrofo v Bosni in Hercegovini, če bi tam zaradi vojne uničili kemične tovarne in njihova skladišča.²¹ Prav v dneh konference v Riu de Janeiru so srbske paravojaške enote oblegale in obstreljevale Sarajevo. Predsednik vlade dr. Janez Drnovšek je 13. junija 1992 podpisal vse dokumente, sprejete na tej konferenci, skupaj s konvencijo o podnebnih spremembah, in se zavezal, da jih bo Slovenija tudi ratificirala. Slovensko vlado je takrat oblikovala koalicija različnih strank z vodilno LDS, v kateri je imela pomembno vlogo tudi stranka Zelenih. V tej stranki so se zavzemali za ekološke teme, to je počel tudi član takratnega predsedstva Slovenije dr. Dušan Plut. Slovenske okoljske nevladne organizacije so takrat bile še v nastajanju ali v obliki različnih pobud civilne družbe, ki pa so tudi opozarjale na problematiko podnebnih sprememb. Konferenca v Riu de Janeiru je bila sicer v Sloveniji medijsko zelo odmevna. Časopis *Delo* je v to brazilsko mesto poslal celo posebno poročevalko Romano Dobnikar Šeruga. Slovenska vladna delegacija se je na omenjenem okoljsko-razvojnem vrhu v Riu de Janeiru ravnala po stališčih takratne Evropske skupnosti, saj je bil slovenski cilj, da postanemo člani te organizacije. To je Slovenija na uradni ravni počela vse do včlanitve v Evropsko unijo leta 2004. Evropska unija na vsakoletnih konferencah pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o podnebnih spremembah vedno nastopa z enim glasom – vse njene članice, po predhodnih usklajevanjih, glasujejo enotno. EU je sicer ena od najbolj aktivnih skupin držav, ki se zavzemajo za zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov in za druge ukrepe na področju podnebnih sprememb. Že na pogajanjih o oblikovanju okvirne konvencije in še posebej pozneje o njenem dodatku ali protokolu so se oblikovale različne skupine držav, z različnimi cilji na podnebnem področju. Najbolj osnovna je delitev na industrijsko razvite in države v razvoju. Te so že na pogajanjih v INC nasprotovale vsakršnim obveznim zmanjšanjem izpustov toplogrednih plinov. Tudi Združene države Amerike so nasprotovale evropskemu predlogu, da bi omenjene izpuste do leta 2000 zmanjšali na raven iz leta 1990. Tako je bil dokument, sprejet na svetovnem okoljsko-razvojnem vrhu v Riu de Janeiru dejansko le »okviren« in na načelni ravni, čeprav je vseeno dosežek sam po sebi, saj je bilo treba uskladiti zelo različna stališča.

20 Romana Dobnikar Šeruga, »Uspešen vrh v Riu«, *Delo*, 15. 6. 1992, naslovnica.

21 Romana Dobnikar Šeruga, »Vojna v BiH grozi z ekološko katastrofo«, *Delo*, 13. 6. 1992, naslovnica.

Okvirna konvencija Združenih narodov o spremembi podnebja sicer v uvodu najprej priznava čezmerno segrevanje ozračja in s tem škodljive posledice, ki jih povzroča človek (gl. opombo 1): *Pogodbenice te konvencije, ki: priznavajo, da so sprememba podnebja na Zemlji in njeni škodljivi učinki skupna skrb vsega človeštva, so zaskrbljene, ker človekove dejavnosti znatno povečujejo koncentracijo toplogrednih plinov v ozračju, ker to povečanje stopnjuje naravni učinek tople grede in ker bo to povečanje imelo v povprečju za posledico dodatno segrevanje zemeljske površine in ozračja in lahko škodljivo vpliva na naravne ekosisteme in človeštvo, opažajo, da največji svetovni delež pretekle in sedanje globalne emisije toplogrednih plinov izvira iz razvitih držav, da je emisija na prebivalca v državah v razvoju še vedno razmeroma nizka, da pa se bo delež globalnih emisij, ki izvirajo iz držav v razvoju, povečeval zaradi socialnih in razvojnih potreb teh držav, se zavedajo vloge in pomembnosti ponorov in zbiralnikov toplogrednih plinov za kopenske in morske ekosisteme / ... /* « Navaja tudi vse prejšnje dokumente OZN, povezane s to problematiko.

Prvi člen te konvencije navaja definicije osnovnih pojmov v 9. točkah: škodljivi učinki spremembe podnebja, sprememba podnebja, podnebni sistem, toplogredni plini, regionalna organizacija za gospodarsko povezovanje, zbiralnik, ponor, vir. Za toplogredne pline na primer pod 5. točko 1. člena omenjene konvencije navaja, da (gl. opombo 1): *'Toplogredni plini' pomenijo tiste plinske sestavine ozračja, tako naravne kot antropogene, ki absorbirajo in ponovno oddajajo infrardeče sevanje.*

Zelo pomemben je 2. člen podnebne konvencije, saj navaja končni cilj vseh ukrepov na podnebnem področju, predvsem pa zmanjševanje izpustov toplogrednih plinov (gl. opombo 1): *Končni cilj te konvencije in vseh z njo povezanih pravnih instrumentov, ki jih lahko sprejme Konferenca pogodbenic, je v skladu z njenimi določili doseči ustalitev koncentracije toplogrednih plinov v ozračju na takšni ravni, ki bo preprečila nevarno antropogeno poseganje v podnebni sistem. Ta raven naj bi bila dosežena v takšnem časovnem obdobju, ki ekosistemom dovoljuje naravno prilagoditev spremembi podnebja, ki zagotavlja, da ne bo ogroženo pridobivanje hrane, in ki omogoča trajnostni gospodarski razvoj. Četrty člen pa podrobno določa obveznosti za različne države ali skupine držav članic OZN. Konvencija razlikuje dve veliki skupini držav: države v razvoju in industrializirane države. Slednje so navedene v Aneksu I in se ločijo še v dve podskupini: razvite države OECD, vsebovane v Aneksu II, in države v tranziciji. Države Aneksa I imajo obveznost letnega pošiljanja evidenc svojih emisij sekretariatu konvencije in izdelave nacionalnih poročil s predpisano strukturo v časovnih intervalih, ki jih sprejme Konferenca pogodbenic. Države Aneksa II imajo še dodatne finančne obveznosti za pomoč državam v razvoju.*²² Gre torej za jasno razlikovanje med industrijsko razvitimi državami in državami, ki se na tem področju šele razvijajo. Samo razvite države pa bodo, glede na 2. točko 4. člena, imele dejanske obveznosti, ki so jih pozneje določili v Kjotskem protokolu (gl. opombo 1). Države Aneksa I in II. so v prilogi konvencije tudi poimensko naštetje, skupaj z Evropsko gospodarsko skupnostjo. Slovenije ni na tem seznamu, saj v obdobju oblikovanja konvencije – od februarja 1991 do začetka maja 1992 – še ni bila članica OZN. Ta je Slovenijo na podlagi gospodarskih kazalcev uvrstila med industrijsko razvite države v tranziciji,

22 Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija,« 33.

torej v prehodu s socialističnega v kapitalistično, tržno gospodarstvo. V to skupino so uvrstili tudi nekdanje socialistične države srednje in vzhodne Evrope, vse kandidatke za vstop v Evropsko unijo, ter tudi Rusijo in Ukrajino, pomembni zaradi velikih izpustov toplogrednih plinov pred razpadom Sovjetske zveze. Ker je bila Slovenija uvrščena na seznam industrijsko razvitih držav, je bila po določilih okvirne konvencije med državami, ki so bile dolžne sprejeti dodaten sporazum (protokol h konvenciji) o obveznih ukrepih (predvsem o zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov) v boju proti škodljivim posledicam podnebnih sprememb.

Oblikovanje Kjotskega protokola in prve podnebne konference ZN

Okvirna konvencija Združenih narodov o spremembi podnebja je v 7. členu napovedala ustanovitev »Konference pogodbenic (angl. Conference of Parties – COP), ki naj bi redno pregledovala izvajanje omenjene konvencije. V pogajanjih so pozneje določili, da se bodo pogodbenice konvencije srečevale enkrat letno na posebnih »podnebnih« konferencah. Te po navadi trajajo dvanajst dni (večkrat so jih tudi podaljšali). Prvi del je strokovni, zadnji trije ali štirje dnevi pa so politični, s srečanjem ministrov za okolje (ali zunanjih ministrov, če nimajo okoljskega vladnega resorja), ki sprejemajo odločitve s soglasjem. Včasih države, ki se ne strinjajo povsem z besedilom končnih dokumentov, izdaja svoja ločena mnenja.

Po okoljsko-razvojnem vrhu v Riu de Janeiru leta 1992, kjer so sprejeli okvirno konvencijo, je ta šla v postopek ratifikacije ali potrditve v parlamentih držav članic OZN. 23. člen okvirne konvencije določa, da (gl. opombo 1) začne veljati 90. dan po deponiranju petdesete listine o ratifikaciji, sprejemu, odobritvi ali pristopu. Okvirna konvencija je tako začela veljati 21. marca 1994. Slovenija je zaradi različnih razlogov zamujala z ratifikacijo. To je bilo namreč obdobje oblikovanja nove države, spreminjanja zakonodaje, političnih pretresov in obnavljanja gospodarstva, prizadetega zaradi razpada nekdanje skupne države ter vojne na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini. Okoljske teme tako v politiki niso prišle v ospredje. Politična stranka Zelenih, ki je v parlamentu in vladi opozarjala na okoljske teme (skupaj s pomembnostjo ratifikacije okvirne konvencije) je izgubljala svoj pomen. Civilna družba in prve slovenske nevladne okoljske organizacije (na primer Slovenski E-forum in Umanotera) pa so takrat šele nastajale. Zato je zakon o ratifikaciji omenjene konvencije v Državni zbor prišel prepozno, da bi bila Slovenija med prvimi petdesetimi državami, ki so jo ratificirale. To je storila šele kot 146. članica OZN, ki je ratificirala omenjeno konvencijo. Evropska unija kot celota jo je ratificirala 21. decembra 1993.²³ Državni zbor jo je sicer sprejel (brez večjih razprav in nasprotovanja) šele 29. septembra 1995, torej leto in pol po začetku njene veljavnosti. Takratni predsednik države Milan Kučan je

23 »Status of ratification of the Convention,« UNFCCC, pridobljeno 20. 6. 2018, http://unfccc.int/essential_background/convention/status_of_ratification/items/2631.php.

zakon o ratifikaciji omenjene konvencije podpisal 7. oktobra 1995, zakon pa je začel veljati po objavi v Uradnem listu Republike Slovenije 19. oktobra 1995 (gl. opombo 1). Pri tej zamudi ni šlo za nasprotovanje določilom omenjene konvencije v političnih strankah, ki so bile zastopane v parlamentu, ampak zgolj za odvrnanje tematike na račun druge, »bolj pomembne«. Slovenska politika takrat ni menila, da bi bilo treba to okvirno konvencijo ratificirati čim prej (vsaj v skladu z Evropsko unijo in njenimi članicami). Posledica te zamude pri političnem odločanju in zakonskem potrjevanju je bila, da Slovenija kot polnopravna pogodbenica ni mogla sodelovati na prvi »konferenci pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja« (COP 1) v Berlinu, ki je bila od 28. marca do 7. aprila 1995 (vse poznejše take letne konference so bile novembra in decembra), ampak je bila tam zgolj kot opazovalka.

Prva podnebna konferenca v Berlinu je bila pomembna, ker so na njej dejansko začeli uresničevati namero, da bi dosegli protokol k okvirni konvenciji, torej pravno zavezujoč dokument o zmanjševanjih izpustov toplogrednih plinov, ki bi vseboval konkretne obveznosti in cilje. *Posledica tega je bila, da je bil na prvem zasedanju Konference pogodbenic (COP1), ki je bilo od 28. marca do 7. aprila 1995 v Berlinu, sprejet sklep o začetku pogajanj s ciljem priti do protokola ali drugega pravnega instrumenta, ki bo določal take obveznosti. Ta sklep je dobil ime »Berlinski mandat«. Da bi dobil podporo držav v razvoju, je mandat izrecno določil, da v naslednjem krogu pogovorov ne bodo uvedene nove obveznosti za te države. Sklenjeno je bilo tudi, da bodo ti pogovori potekali v okviru t. i. »Ad hoc skupine za Berlinski mandat« (angl.: Ad hoc Group on Berlin Mandate – AGBM), za njenega predsednika pa je bil izbran argentinski ambasador Raul Estrada Oyuela. Razpravam v AGBM je bil postavljen jasen cilj: izdelati protokol ali drug pravni instrument, ki bo vseboval cilje in roke za omejitve in zmanjšanje emisij toplogrednih plinov industrializiranih držav; ta naloga naj bi bila dokončana na COP3 konec leta 1997.*²⁴ Od takrat so v AGBM potekala naporna pogajanja o določitvi kvot zmanjšanj izpustov toplogrednih plinov in časovnih rokov, v katerih naj bi jih dosegli. To je bila poglobljena naloga, pozneje pa so razpravljali tudi o drugih ukrepih in mehanizmih za boj proti škodljivim posledicam podnebnih sprememb. Ker države v razvoju (to se je pokazalo že v procesu oblikovanja okvirne konvencije) niso želele prevzeti nobenih obvez, ampak zgolj prostovoljne ukrepe v skladu s svojimi zmožnostmi, naj bi obvezujoči ukrepi, sprejeti v protokolu, veljali zgolj za skupino industrijsko razvitih držav Aneksa I okvirne konvencije. Države v razvoju so se sklicevale na svojo pravico do (industrijskega) razvoja in so menile, da bi jih obveze iz protokola o omejevanju izpustov toplogrednih plinov pri tem ovirale in jih ne bi mogle uresničevati. Sklicevale so se tudi na zgodovinsko odgovornost industrijsko razvitih držav, predvsem Združenega kraljestva Velike Britanije in Severne Irske ter drugih zahodnoevropskih držav in Združenih držav Amerike, ki so s svojim onesnaževanjem ozračja s toplogrednimi plini začele že z industrijsko revolucijo in so torej onesnaževale precej dlje in bolj intenzivno kot države, ki so se začele industrijsko razvijati šele tik pred drugo svetovno vojno, takoj po njej ali celo proti koncu kolonialnega obdobja, torej na začetku šestdesetih let 20.

24 Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija«, 34.

stoletja. To je bilo sicer upravičeno in na neki način pravično, toda izpusti toplogrednih plinov so v državah v razvoju naraščali (in še naraščajo) zelo hitro, zato so bila upravičena tudi opozorila, naj tudi one sprejmejo ukrepe, vsaj na prostovoljni ravni. Leta 1990, ki je po okvirni konvenciji izhodiščno leto za zmanjševanje izpustov toplogrednih plinov, je bil razviti svet odgovoren za približno dve tretjini vseh teh izpustov: ZDA na prvem mestu za približno četrtno svetovnih izpustov, Evropska unija (12 članic) za približno 16 odstotkov, Rusija nekaj čez 11 odstotkov in Japonska za približno 6 odstotkov. Od držav v razvoju je bila največja onesnaževalka Kitajska z 11 odstotki, Indija pa je na primer takrat v zrak spustila manj kot 3 odstotke teh plinov.²⁵

Leta 2015, torej v letu sprejetja pariškega podnebnega sporazuma, pa je bila ta statistika popolnoma drugačna. Takrat je Kitajska, kot največja onesnaževalka, izpustila 29 odstotkov svetovnih toplogrednih plinov, ZDA na drugem mestu 14 odstotkov, Evropska unija (28 članic) na tretjem 10 odstotkov, potem pa Indija 7 odstotkov, Rusija 5, Japonska 3,5, vsi ostali (v veliki večini, razen Kanade, Avstralije, Nove Zelandije, države v razvoju) pa 31,5 odstotka²⁶ Slika je bila pravzaprav obrnjena kot leta 1990: države v razvoju so bile leta 2015 odgovorne za približno šest desetin svetovnih izpustov, njihov delež pa iz leta v leto narašča. Drugače je seveda z izpusti, preračunanimi na prebivalca. Tu so v ospredju še vedno industrijsko razvite države. Na prvem mestu so še vedno Združene države Amerike z malo manj kot dvajsetimi tonami na prebivalca, preračunano na ekvivalent CO₂²⁷ (številka se celo malo zmanjšuje), Kitajska pa je na primer leta 1990 na prebivalca izpustila 2,1 tone toplogrednih plinov (svetovno povprečje je takrat bilo 4,1 tone), zdaj pa že približno pol toliko kot ZDA na prebivalca. Slovenija je v teh statistikah glede skupnih izpustov toplogrednih plinov seveda zane-marljiva. Njen delež na svetu znaša od 0,03 do 0,04 odstotka. Drugače pa je seveda, če gledamo na izpuste toplogrednih plinov na prebivalca (glede na ekvivalent CO₂). Slovenija je leta 1986 (kar je njeno izhodiščno leto za Kjotski protokol) izpustila v zrak 20,393 milijona ton ekvivalenta CO₂, kar pomeni približno 10,4 tone na prebivalca, leta 1990 (kar je za večino industrijsko razvitih držav izhodiščno leto za Kjotski protokol) 18,616 milijona ton ali 9,5 tone na prebivalca, leta 2014 pa 16,582 milijona ton, kar je 8,1 tone na prebivalca.²⁸ Ti podatki Slovenijo uvrščajo med industrijsko razvite države tudi po izpustih toplogrednih plinov.

Pogajanja v okviru t. i. »Berlinskega mandata« ali v skupini AGBM so seveda potekala znotraj Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja, torej so na njih sodelovale vse pogodbence: industrijsko razvite in države v razvoju.

25 Ibid., 40.

26 Jos J. G. Olivier et al., *Trends in Global CO₂ Emissions, 2016 report* (The Hague: PBL in EC-JRC, 2016), pridobljeno 20. 6. 2018, http://edgar.jrc.ec.europa.eu/news_docs/jrc-2016-trends-in-global-co2-emissions-2016-report-103425.pdf.

27 Izpusti toplogrednih plinov se preračunavajo na ekvivalent ogljikovega dioksida (CO₂), ki je, s približno tremi četrtnimi izpustov, najpogostejši toplogredni plin. Metan (CH₄) denimo 21-krat bolj zadržuje infrardeče sevanje ali toploto kot ogljikov dioksid, torej kg tega plina, izpuščenega v ozračje, pomeni toliko kot 21 kg ogljikovega dioksida.

28 »Preglednica PS3-2: Izpusti toplogrednih plinov po glavnih kategorijah plinov, Slovenija, 1986–2014.« *Arhiv TGP, Agencija republike Slovenije za okolje*, pridobljeno 20. 6. 2018, http://kazalci.arso.gov.si/xml_table?data=graph_table&graph_id=16572&ind_id=773.

Obveze pa so določali le za razvite. To je še najbolj motilo Združene države Amerike, ki so ves čas opozarjale na naraščajoče izpuste držav v razvoju, še posebej Kitajske, in zahtevale, da tudi te države sprejmejo ukrepe za zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov že v okviru prihodnjega protokola. Tudi v okviru tabora industrijsko razvitih držav (večinoma članic OECD) so se izoblikovale različne skupine z različnimi cilji. Evropska unija je zagovarjala največja zmanjšanja izpustov, ZDA so bolj govorile o njihovi ustalitvi na ravni iz leta 1990 do leta 2000 ali celo do 2010 ali pa o precej nižjih ciljeh, kot so jih predlagali v EU. Blizu ameriškemu stališču so bile Kanada, Avstralija in Nova Zelandija, stališčem Evropske unije pa kandidatke za članstvo, skupaj s Slovenijo. Japonska je nekako poskušala ubrati srednjo pot med stališči Evropske unije in ZDA. Rusija, Ukrajina in Belorusija pa so zagovarjale stališče, da ne morejo sprejeti nikakršnih obvez zaradi gospodarske krize oziroma prestrukturiranja njihovih gospodarstev.

Razlike so se pojavile tudi na drugi strani, torej pri državah v razvoju, ki jih je štirikrat več kot razvitih držav, za katere so veljali obvezujoči ukrepi zmanjševanja izpustov toplogrednih plinov. Skupno jim je bilo, da ne morejo sprejeti obveznih ukrepov, ker bi to škodilo njihovemu gospodarskemu razvoju. Največja skupina držav v tem taboru je G77.²⁹ Ustanovljena je bila 15. junija 1964 na konferenci Združenih narodov o trgovini in razvoju (UNCTAD) v Ženevi. Med 77 ustanovnimi članicami – državami v razvoju, ki so se povezale zaradi skupnih trgovinskih in splošnih gospodarskih interesov, je takrat bila tudi Jugoslavija. Leta 2018 je v tej povezavi že 134 članic, vsaj pogojno bi jih lahko enačili s skupino neuvrščenih. Med članicami te skupine so izključno afriške, azijske, južnoameriške in tihoceanske države, edina evropska je Bosna in Hercegovina. Indija je članica, ne pa tudi Kitajska. Ta na podnebnih pogajanjih vodi svojo politiko, je pa tesno povezana s skupino G77, včasih bi lahko celo rekli, da je njena neformalna voditeljica. Kitajsko stališče je bilo v obdobju oblikovanja Kjotskega protokola zelo brezpogojno: industrijske države so krive za stanje in naj tudi odpravijo to škodo, ki so jo povzročile celemu planetu. Kitajskemu stališču v prid je bilo, sploh v prvi polovici devetdesetih let 20. stoletja, da so bile industrijsko razvite države še vedno odgovorne za veliko večino izpustov toplogrednih plinov in so nosile prej omenjeno zgodovinsko odgovornost zanje. Z nenehnim sklicevanjem na slednje je Kitajska po svoje prikrivala zelo hitro rast svojih izpustov zaradi nagle industrializacije (po reformah Denga Šjaopinga se je začela v začetku osemdesetih let 20. stoletja) in visokih stopenj gospodarske rasti. Ta pa je temeljila predvsem na domačem premogu, kar je kitajskim mestom prineslo tudi smog, onesnaženje zraka s trdimi delci, hudo onesnaženost rek in drugih vodotokov. Zaradi vseh teh težav je tudi Kitajska počasi začela spreminjati svoje stališče. Zdaj ta država trdno zagovarja Pariški podnebni sporazum, njen odnos do podnebnih sprememb pa se ne razlikuje dosti od evropskega.

Največji nasprotnik kakršnih koli ukrepov v boju proti podnebnim spremembam pa je bila Organizacija proizvajalk in izvoznic nafte – OPEC. To je razumljivo, saj je raba nafte in njeni derivatov eden od poglavitnih virov izpustov ogljikovega dioksida. Te države, s Savdsko Arabijo na čelu, so podpisale okvirno konvencijo in jo ratificirale,

29 The Group of 77, pridobljeno 20. 6. 2018, www.g77.org.

torej so na načelni ravni sprejele boj proti škodljivim posledicam podnebnih sprememb. Toda zaradi svojih gospodarskih razlogov ga niso upoštevale in so ves čas poskušale zaustaviti ali razvrednotiti konkretne ukrepe na tem področju. Pri tem so bile, še posebej v obdobju oblikovanja Kjotskega protokola, tesno povezane z velikimi mednarodnimi naftnimi korporacijami in premogovniki ter delom avtomobilske industrije, še posebej iz Združenih držav Amerike. Na področju podnebnih skeptikov ali celo zanikovalcev je bila še posebej aktivna ameriška lobistična skupina »Globalna podnebna koalicija« (angl. Global Climate Coalition),³⁰ v kateri so bila predvsem ameriška naftna podjetja, premogovniki, kemične tovarne in avtomobilska industrija. Delovala je od leta 1989 do 2001 in lobirala proti zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov, tudi na konferencah pogodbenic Okvirne konvencije ZN o spremembi podnebja, kjer so se registrirali kot nevladna organizacija. Njihova strategija je temeljila na podnebni skepsi, predvsem trditvah, da globalno segrevanje ozračja ni tako intenzivno, kot ga prikazujejo, da za vse skupaj ni kriv človek, ampak gre za naravni pojav. Dejansko je naravni učinek tople grede precej zvišal temperature na Zemlji in je bilo v geološki zgodovini našega planeta tudi več obdobj zelo visokih temperatur, višjih, kot so v zadnjih sto letih. Toda gre za izredno dolga časovna obdobja, zdaj pa koncentracije toplogrednih plinov v ozračju naraščajo zelo hitro in s tem tudi povprečne globalne temperature. Države OPEC so pred podnebno konferenco v Berlinu leta 1995 – COP 1 tudi vztrajno zatrjevale, da ni dovolj znanstvenih dokazov (kot da jih ni objavilo že prvo poročilo IPCC leta 1990), in pozivale, naj pred pogajanjem vsi skupaj počakajo na drugo poročilo IPCC. To je izšlo decembra 1995 in je spet potrdilo povečevanje količin toplogrednih plinov v ozračju in dejstva, da je za to in za naraščanje povprečne globalne temperature odgovoren človek.

Na pogajanjih o Kjotskem protokolu in tudi poznejših dokumentih je bila zelo dejavna »Zveza majhnih otoških držav« (angl. Alliance of Small Island States – AOSIS).³¹ Kot pove že ime te skupine, gre večinoma za majhne otoške države s Tihega in Indijskega oceana ter s Karibskega otočja. Med njimi je tudi nekaj večjih otokov ali njihovih delov, kot so Kuba, Jamajka, Haiti z Dominikansko republiko, Papua Nova Gvineja, in tudi nekaj obalnih držav, kot so na primer Belize, Gvineja Bissau in Singapur (ta je tudi edina razvita država v tej skupini). AOSIS ima zdaj 39 članic in pet opazovalk; v teh državah živi približno 5 odstotkov svetovnega prebivalstva. Skupna jim je velika okoljska ranljivost. Zviševanje globalnih temperatur je povzročilo tudi taljenje ledu s severnega in južnega tečaja in s tem zviševanje gladin svetovnih morij. Te zvišuje tudi raztezanje morske vode, ker je toplejša in s tem manj gosta. Podnebne spremembe pa verjetno povečujejo tudi intenzivnost tropskih viharjev, zato so obale teh držav še bolj prizadete. Nekatere majhne tihomorske otoške države pa bi lahko v prihodnjih desetletjih celo izginile pod morsko gladino, saj gre za nizke koralne otoke. Da bi jih bolj slišali, so se te države povezale v omenjeno skupino že

30 Lester R. Brown, »The Rise and Fall of the Global Climate Coalition,« *Earth Policy Institute*, pridobljeno 12. 7. 2018, http://www.earth-policy.org/plan_b_updates/2000/alert6.

31 »Alliance of Small Islands States,« pridobljeno 20. 6. 2018, <http://aosis.org/>.

na drugi »Svetovni podnebni konferenci« leta 1990 v Ženevi. Od takrat na konferencah pogodbenic Okvirne konvencije vsakokrat opozarjajo na problem podnebnih sprememb in od držav, predvsem industrijsko razvitih, zahtevajo bolj odločno akcijo. AOSIS je že leta 1994, torej že pred prvo konferenco pogodbenic v Berlinu, kjer so se dogovorili o začetku uradnih pogajanj, predstavila prvi osnutek protokola o omejevanju izpustov toplogrednih plinov. Predlagali so 20-odstotno zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov do leta 2005, v primerjavi z izhodiščnim letom 1990. Njihov predlog je bil preslišan.

Delovanje AOSIS je v marsičem poudarilo tudi dejstvo, da bodo zaradi škodljivih posledic bolj prizadete države južne poloble, še najbolj afriške. To dobro dokumentirajo poročila IPCC. Ker gre v tem primeru za industrijsko nerazvite države, gospodarsko zelo šibke in z nerazvito infrastrukturo, so se, poleg zahteve, naj industrijsko razviti zmanjšajo izpuste toplogrednih plinov, pojavile tudi upravičene zahteve o finančni pomoči razvitih držav, da bi lahko nerazvite blažile škodljive posledice podnebnih sprememb. Te zahteve so bile pomemben del pogajanj o oblikovanju protokola in so večkrat povzročale spore, saj države v razvoju niso bile zadovoljne z višino ponujene finančne pomoči.

Poudariti velja tudi znanstveno dejstvo, kar je tudi dobro opisano v dokumentaciji IPCC, znano še pred »podnebnimi pogajanjmi«, da so toplogredni plini v ozračju zelo obstojni. Zato bodo plini, ki jih zdaj pošiljamo v ozračje, učinkovali (torej zadrževali infrardeče sevanje ali toploto) še desetletja, nekateri industrijski plini pa še dlje. Četudi bi torej popolnoma zaustavili izpuste toplogrednih plinov, bi tisti, poslani še globoko v 20. stoletju, še vedno preveč ogrevali ozračje. Pri ukrepih proti škodljivim posledicam podnebnih sprememb gre torej tudi za današnje akcije, ki bodo imele učinek v prihodnosti. To znanstveno dejstvo je v pogajanjih o Kjotskem protokolu marsikdo težko razumel. Velikokrat so se slišali tudi glasovi podnebnih skeptikov, da je treba pač počakati na tehnologije prihodnosti, ki bodo rešile težavo, kar pa seveda ni rešitev.

Pomemben del pogajanj o protokolu k okvirni konvenciji o spremembi podnebja, čeprav ne neposreden, je bila tudi javnost, še posebej okoljske nevladne organizacije. Te so bile na področju podnebnih sprememb zelo dejavne že pred in med Konferenco Združenih narodov o okolju in razvoju v Riu de Janeiru leta 1992. Okoljske nevladne organizacije so si zelo pomagale s poročili IPCC in tudi drugimi nastopi znanstvenikov o podnebnih spremembah. Pri tem ni šlo za neposredno povezavo, temveč so znanstveniki tudi sami v sredstvih obveščanja večkrat opozarjali na problematiko podnebnih sprememb. Podnebni skeptiki, večkrat povezani z industrijo, ki je temeljila na gorivih fosilnega izvora (denimo z Global Climate Coalition), so taka dejanja ožigosali kot »zeleni ali podnebni lobi«, ki želi javnosti predstaviti problem, ki naj ga sploh ne bi bilo. Za svoje nastope v sredstvih obveščanja, še posebej v Združenih državah Amerike, so porabili tudi veliko finančnih sredstev.

Najbolj znan nastop znanstvenika, ki je javnost opozoril na problem podnebnih sprememb, je bilo pričanje dr. Jamesa Hansena, profesorja na univerzi Columbia in sodelavca ameriške vesoljske agencije Nasa pred odborom senata Združenih držav

Amerike za energijo in naravne vire 23. junija 1988.³² Dr. Hansen je takrat v medijsko odmevnem nastopu preprosto povedal, da je problem podnebnih sprememb resničen in da je NASA 99- odstotno prepričana, da kopičenje toplogrednih plinov v ozračju zaradi človekovih dejavnosti res preveč segreva ozračje Zemlje.

Nevladne okoljske organizacije, še posebej Greenpeace in Friends of the Earth, so zaradi znanstvenih ugotovitev o hitrem segrevanju ozračja zahtevale hiter in učinkovit dogovor pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja. To je pomenilo, da so od razvitih držav zahtevale čim večja zmanjšanja izpustov toplogrednih plinov v čim krajšem času. Večinoma je šlo za predloge o 60- do 80-odstotnem zmanjšanju teh izpustov do sredine 21. stoletja glede na leto 1990 za industrijsko razvite države. Ali pa so izbrale krajši časovni okvir in so, denimo, podprle predlog držav AOSIS o 20-odstotnem zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov do leta 2005 glede na stanje iz leta 1990.³³ Od držav v razvoju pa so okoljske nevladne organizacije želele predvsem to, da ne bi ponavljale vzorcev razvoja iz preteklosti, temveč bi uporabljale trajnostni razvoj. Izpuste toplogrednih plinov bi vsaj v prvem obdobju zmanjševale prostovoljno, po svojih zmožnostih, predvsem pa bi te države (še najbolj Brazilija, Indonezija, Malezija in Kongo ali takratni Zair) zaustavile uničevanje tropskih gozdov in spet pogozdovale. Nevladne okoljske organizacije so tako podnebne spremembe že v prvi polovici devetdesetih let 20. stoletja, torej v obdobju sprejetja okvirne konvencije in prvih pogajanj o njenem protokolu, postavile v ospredje svojega delovanja in pri tem poudarjale globalnost problema in nujnost njegovega reševanja na globalen način z zavezujočim mednarodnim sporazumom. Poudarjale so, da se je tega problema treba lotiti na trajnostni način. Podnebne spremembe namreč vplivajo na vsa področja: od človekovih dejavnosti do biotske raznovrstnosti. Nevladne okoljske organizacije so, da bi ozaveščale širšo javnost, izdajale tudi različne brošure, letake in druge publikacije o podnebnih spremembah. Prirejale so tudi različne javne predstavitve in proteste, še posebej v času konferenc pogodbenic Okvirne konvencije. Tako so v drugi polovici devetdesetih let 20. stoletja začele delovati tudi slovenske nevladne okoljske organizacije.

Problematika podnebnih sprememb je čedalje bolj odmevala tudi v medijskem prostoru. Nekaj člankov je bilo senzacionalističnih. Verjetno zaradi nekritičnega in nepoznavalskega povzemanja znanstvenih trditev ter povečevanja naklade so podnebne spremembe opisovali zelo mračno in katastrofično. Gre za profesionalni problem novinarstva in publicistike, pa tudi znanstvenih krogov, kako zapleteno problematiko na poljuden način približati čim širšemu krogu ljudi. Tu je pomembna ovira časovna komponenta podnebnih sprememb. Te so namreč dolgoročni proces, kar je mnogo težje opisati kot enkratni dogodek. Poročila IPCC so bila zelo previdna pri obravnavanju scenarijev za prihodnost. V začetku devetdesetih let 20. stoletja

32 Richard D. Besel, »Accommodating climate change science: James Hansen and the rhetorical/political emergence of global warming,« *Science in Context*, 26, št. 1 (2013): 137–52, pridobljeno 20. 6. 2018, http://digitalcommons.calpoly.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=comm_fac.

33 Tessa Robertson, »Greenpeace Guide to the Kyoto Protocol, October 1998,« (Amsterdam: Greenpeace International, 1998), 4, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://www.apmath.spbu.ru/ru/structure/depts/mmes/kyoto/1.pdf>.

računalniški programi še niso bili dovolj razviti, da bi lahko na podlagi različnih podatkov zelo natančno napovedovali, kakšne bodo posledice podnebnih sprememb čez nekaj desetletij. Kljub omenjeni previdnosti poročil IPCC, ki so pisala o večji ali manjši verjetnosti, da se bo kaj zgodilo ali ne in ali se bo zares zgodilo prav vse, je to spodbujalo podnebne skeptike in zanikovalce, ki so pretirano opozarjali na domnevno nezanesljivost ali celo napačnost znanstvenih dognanj o podnebnih spremembah. To je zavedlo del javnosti, da je problem podnebnih sprememb pretiran ali celo izmišljen.

V takem vzdušju so se torej začela uradna pogajanja o protokolu k Okvirni konvenciji Združenih narodov o spremembi podnebja, potem ko so jo ratificirali in na prvi konferenci njenih pogodbenic v Berlinu leta 1995 določili okvir pogajanj v t. i. »Berlinskem mandatu« ali AGBM. Torej so od sprejetja okvirne konvencije na okoljsko-razvojnem vrhu v Riu de Janeiru in do dejanskih pogajanj o sporazumu, ki je vseboval konkretne cilje, minila skoraj tri leta. Še bolj je zaostajala Slovenija. Ne samo da je zamudila z ratifikacijo okvirne konvencije in zato v Berlinu na COP 1 ni sodelovala kot polnopravna pogodbenica, ampak tudi ni imela izdelane strategije, kako pristopiti k podnebnim pogajanjem. V Sloveniji je sicer že takrat bilo tudi več mednarodno uveljavljenih strokovnjakov na področju podnebnih sprememb, vendar se takratni politični odločevalci niso takoj povezali z njimi. Poznejši slovenski strokovni pogajalec na vseh konferencah pogodbenic, diplomirani meteorolog Andrej Kranjc, je v svojem magistrskem delu o pogajanjih o Kjotskem protokolu prostodušno opisal, kako se je vse skupaj začelo: *Spomladi 1994 je Svetovna meteorološka organizacija poslala meteorološkim in hidrološkim službam držav članic pobudo, naj se vključijo v delo Medvladnega pogajalskega odbora (predhodnika Konference pogodbenic, najvišjega telesa Okvirne konvencije ZN o spremembi podnebja) in Medvladnega foruma za spremembo podnebja (znanstvenega telesa za področje podnebnih sprememb), obeh pod okriljem Združenih narodov. Takratni direktor slovenskega Hidrometeorološkega zavoda g. Dušan Hrček mi je zato predlagal, naj se udeležim 10. zasedanja Medvladnega pogajalskega odbora avgusta 1994 v Ženevi, kar sem s precejšnjo negotovostjo sprejel, saj nisem imel prave predstave, s čim se ta odbor ukvarja. Ob prebiranju tiskanih gradiv, ki jih je bila že zelo velika količina, tako strokovnih kot pogajalskih, in poslušanju razprav na zasedanjih sem se sčasoma seznanil s problematiko spreminjanja podnebja in s pogajalskim procesom ter začel aktivno sodelovati v obeh omenjenih telesih. Bil sem imenovan za koordinatorja za Okvirno konvencijo ZN o spremembi podnebja in za Medvladni forum za spremembo podnebja v Sloveniji.*³⁴ Vse skupaj se torej v Sloveniji ni začelo dobro organizirano, ampak je padlo na pleča Andreja Kranjca, ki pa se je na zapletenih mednarodnih pogajanjih odlično znašel. V Sloveniji je imel sicer dobro znanstveno pomoč, dostikrat pa ne veliko kadrovske, zato je moral veliko dela opraviti sam. Za to področje različne vlade tudi niso namenjale veliko sredstev. Kljub temu je Andrej Kranjc uspešno predstavljala Slovenijo na pogajanjih o Kjotskem protokolu in vseh poznejših ukrepih. Poleg tega je pozneje celo zastopal skupino držav, kandidatka za članstvo v Evropski uniji, in bil večkrat celo izvoljen v delovna predsedstva različnih teles konferenc pogodbenic. Slovenija je tako zaradi

34 Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija,« 5.

njegovega uspešnega dela na pogajanjih dohajala države, ki so za ta namen pripravile precej številčnejše delegacije z več sredstvi. Andrej Kranjc je že v obdobju pogajanj o Kjotskem protokolu in tudi pozneje napisal več poljudnoznanstvenih člankov o problematiki podnebnih sprememb za slovenske časopise ter sodeloval v oddajah RTV Slovenija. Torej je poleg svojega obsežnega strokovnega in pogajalskega dela o podnebnih spremembah še uspešno ozaveščal javnost.

Berlinski mandat ali skupina AGBM je svoje prvo srečanje imela v Ženevi od 21. do 25. avgusta 1995 (Slovenije na tem srečanju ni bilo, ker je okvirno konvencijo ratificirala šele 29. septembra 1995). 85 držav pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja je na svojem prvem srečanju pod delovnim predsedstvom argentinskega diplomata Raula Estrade Oyuela sprejelo sklep glede na okvirno konvencijo: *Berlinski mandat zagotavlja, da bo proces v svojih zgodnjih fazah vključeval analize in ocene, da bi identificirali možne politike in ukrepe za pogodbenice Aneksa 1, ki bi prispevali k limitiranju in zmanjšanju izpustov po izvoriš ter zaščitili in okrepi ponore in rezervoarje toplogrednih plinov. Ta proces bo določil okoljske in gospodarske učinke in rezultate, ki bi bili lahko doseženi glede na časovne horizonte kot so 2005, 2010 in 2020.*³⁵ Tako so se zavezali, da bodo dejansko soglasno sprejeli protokol z zavezujočimi ukrepi v omenjenih časovnih okvirih, in ne le dodatka k okvirni konvenciji, z večino glasov. Pogajanj v okviru AGBM je bilo osem, zaključek zadnjega je potekal prav med tretjo konferenco pogodbenic Okvirne konvencije – COP3 v Kjotu leta 1997, torej tik pred sprejetjem protokola. Na zasedanjih AGBM so potem predstavili več predlogov o zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov.³⁶ Na AGBM2 (30. oktobra do 3. novembra 1995) je Nemčija predlagala, naj industrijsko razvite države zmanjšajo izpuste za 10 odstotkov do leta 2005 glede na leto 1990 (torej za pol manj, kot je bil predlog AOSIS) in za 15 do 20 odstotkov do leta 2010. To je bil, kar velja za spodnje številke, tudi eden od predlogov Evropske unije (oblikovan na AGBM6, od 3. do 7. marca 1997) za zmanjšanje izpustov ogljikovega oksida, metana in dušikovega oksida pred COP3 v Kjotu. Bilo je tudi nekaj alternativnih predlogov, ki niso navajali zgolj odstotkov zmanjševanj izpustov. Nizozemska je na AGBM3 (od 5. do 8. marca 1996) zagovarjala načelo koridorja izpustov ali določene tolerance za razvite države, potem pa izračune za vsako posebej. Na AGBM5 (od 9. do 12. decembra 1996) je Madžarska predlagala, da bi morale države najprej ustaliti svoje izpuste toplogrednih plinov in potem določiti zmanjšanja. Norveška je predlagala, da bi obvezna zmanjšanja izpustov določili na podlagi bruto družbenega proizvoda na prebivalca, izpustov na prebivalca in vseh izpustov v primerjavi z BDP. Islandija je temu dodala (verjetno kot spodbudo) še delež obnovljivih virov v energetiki posamezne države. Proti temu predlogoma so bile Združene države Amerike. Avstralski predlog je bil podoben norveškemu in islandskemu in se je prav tako opiral na BDP. Zmanjšanja izpustov bi morali prilagoditi rasti prebivalstva,

35 »Report of the Ad Hoc Group on the Berlin Mandate on the work of its first session held at Geneva from 21 to 25 August 1995, 28. September 1995,« UNFCCC, 9, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://unfccc.int/cop5/resource/docs/1995/agbm/02.pdf>.

36 Poročila o zasedanjih AGBM, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://unfccc.int/cop5/resource/repagbm.html>. Gl. tudi Kranjc, »Sprememba podnebja, Kjotski protokol in Slovenija,« 36–38.

predvideni rasti BDP in intenzivnosti izpustov glede na izvoz. Francija in Švica sta predlagali, da bi zmanjšanja izpustov določili po količini izpustov na prebivalca. Francoski in švicarski izpusti na prebivalca so bili takrat (in so še) razmeroma nizki v primerjavi z večino primerljivo razvitih držav, ker dobi Francija večino električne energije iz jedrskih elektrarn, Švica pa iz hidroelektrarn in nima veliko energetsko intenzivne industrije. Francosko-švicarski predlog (ki ni imel podpore večine članic Evropske unije) je pokazal na določeno sebičnost ali branjenje nacionalnih interesov posameznih držav, čeprav je preveliko segrevanje ozračja seveda globalni problem. Francija in Švica nista bili edini državi, ki sta poskušali sicer neformalna »ad hoc« pogajanja v okviru Berlinskega mandata prilagoditi v svojo korist, tako da bi bile obveznosti čim manjše. To je upravičeno jezilo nevladne okoljske organizacije, ki so na pogajanjih AGBM sodelovale kot opazovalke in zahtevale večja zmanjšanja izpustov.

Vseeno je bilo na teh pogajanjih nekaj napredka. Že na AGBM4 (od 11. do 16. julija 1996) se je večina držav dogovorila za prihodnja konkretna pogajanja o obvezujočih ciljih in v to so privolile tudi ZDA. Kot je sporočil sekretariat okvirne konvencije, naj bi države svoje predloge sporočile do 15. oktobra 1996. O tem je poročal tudi *Informativni bilten Umanotere*, Slovenske fundacije za trajnostni razvoj,³⁷ ustanovljene oktobra 1994, v kateri so se zelo veliko ukvarjali s podnebnimi spremembami. V svojem biltenu so od 26. maja 1996 objavljali novice s področja okolja mreže Greenwire, ki jo je izdajal American Political Network inc. iz Alexandrije v zvezni državi Virginiji.³⁸ Po tej mreži so povzemali tudi veliko novic o pogajanjih v okviru AGBM in odzivih nanje. Leta 1997, še pred sprejetjem Kjotskega protokola, je izšla prva poljudnoznanstvena knjiga o podnebnih spremembah v Sloveniji: *Topla greda, podnebne spremembe, ki jih povzročča človek*. Napisal jo je profesor na Fakulteti za matematiko in fiziko Univerze v Ljubljani in vodja reaktorskega centra na Inštitutu Jožef Štefan dr. Matjaž Ravnik (1953–2009), ki je članke o podnebni problematiki objavljali že prej. V knjigi je pojasnil fizikalne in kemijske vzroke podnebnih sprememb in tudi škodo, ki jo bodo povzročile. Kritično se je ozrl tudi na do takrat neuspešna pogajanja o zmanjšanjih izpustov: *Zanimivo je, da se človek kot misleče in biološko bitje prej odziva na spremembe v naravnem okolju kot človek družbeno bitje. Čeprav znanstveniki opozarjajo, da je treba takoj začeti ukrepati, čeprav je vsak od nas bolj ali manj prepričan v usodne posledice ogrevanja ozračja, pa v družbi, v politiki, v ekonomskih in finančnih krogih, ni čutiti kakšnega posebnega vznemirjenja. Razlogi za to verjetno izvirajo iz bojazni, da bi utegnili konkretni ukrepi za zmanjšanje učinkov tople grede zamajati ekonomski in politični sistem prenekatere države.*³⁹

Kljub takšnim opozorilom predvsem znanstvenikov in okoljevarstvenikov se pogajanja v okviru AGBM niso razvijala v pravo smer, časa pa je bilo vedno manj, saj naj bi se COP3 v Kjotu začel konec novembra 1997. Na AGBM6 (od 3. do 7. marca 1997) je Evropska unija sporočila, da bi morale razvite države do leta 2010 za 15 odstotkov

37 Borut Meško in Blaž Mihelič, »Kmalu plat zvona v svetovnih prestolnicah?« *Informativni bilten Umanotere*, 3, 1996, 12.

38 *Informativni bilten Umanotere*, 2, 1996, 2.

39 Ravnik, *Topla greda*, 7, 8.

zmanjšati izpuste treh najbolj pogostih toplogrednih plinov (ogljikovega dioksida, metana in dušikovega oksida) v primerjavi z izhodiščnim letom 1990. Ta predlog, s katerim je EU pravzaprav tudi prišla na COP3 v Kjoto (podprla ga je tudi Slovenija), je na AGBM7 (od 31. julija do 7. avgusta 1997) dopolnila, da bi industrijsko razviti zmanjšali izpuste za 7,5 odstotka že do leta 2005, preostalo pa do leta 2010. Brazilija je takrat zanimivo opozorila na zgodovinsko odgovornost razvitih držav za izpuščanje toplogrednih plinov. Daljnosežno pa je bilo sporočilo, da bi pri ukrepih upoštevali zvišanje povprečne temperature na Zemlji v primerjavi z ravniyo pred industrijsko revolucijo. Ta koncept so uporabili po sklenitvi Kjotskega protokola na 15. konferenci pogodbenic Okvirne konvencije – COP15 v København leta 2009, ko se niso mogli dogovoriti o nadaljnjih večjih zmanjšanih izpustov toplogrednih plinov (ne samo za razvite), ampak so v sklepni dokument zapisali, da se povprečna temperatura ne bi smela zvišati za več kot 2 stopinji.

Na podobnih ciljih temelji tudi »pariški podnebni sporazum«, sprejet na COP21 decembra 2015. AOSIS in nevladne okoljske organizacije so takrat zahtevale, da zvišanje povprečnih globalnih temperatur ne bi bilo večje od 1,5 stopinje. Vsaka država bi morala sprejeti ukrepe, ki bi po letu 2020 omogočili ta cilj. Že zdaj pa so globalne povprečne temperature višje za stopinjo v primerjavi z obdobjem pred industrijsko revolucijo. Kot je zapisal Andrej Kranjc, je Brazilija predlagala tudi drugi pomemben sklep, ki bi povezal razvite države in države v razvoju. *Predviden je bil tudi »sklad za čisti razvoj«, v katerega bi vplačevale države Aneksa I, ki ne bi izpolnile svojih obveznosti zmanjšanja emisij, namenjen pa bi bil za financiranje prostovoljnega omejevanja emisij v državah v razvoju. Zanimivo je, da bi 0,36 % denarja iz tega sklada dobila tudi Slovenija, ker takrat pač še ni bila v Aneksu I. Največ bi dobila Kitajska, 29,8 %, na 6. mestu pa bi bila Brazilija s 3 %. Nekaj tega denarja bi bilo namenjenega tudi za prilagajanje na podnebne spremembe v državah v razvoju, vendar ne več kot 10 %. (Namesto predlaganega »sklada za čisti razvoj« je bil na zaključnih pogajanjih v Kyotu sprejet sklep o ustanovitvi »mehanizma čistega razvoja«, enega od treh kyotskih prožnih mehanizmov.)*⁴⁰ Čeprav brazilskih predlogov takrat v predlagani obliki niso sprejeli, so oblikovali prihodnji Kjotski protokol. Na AGBM8 (od 22. do 31. oktobra 1997 v Bonnu in potem še v Kjotu 30. novembra 1997), v obdobju tik pred COP3 v Kjotu, je skupina G77 skupaj s Kitajsko nekako povzela predlog Evropske unije z AGBM7 in dodala, da bi razviti izpuste treh najpogostejših toplogrednih plinov morali zmanjšati za 35 odstotkov v primerjavi z letom 1990. Združene države so marsikoga razočarale z medlim predlogom, da bi v prvem ciljnem obdobju novega protokola od leta 2008 do leta 2012 (ta predlog o časovni opredelitvi prvega ciljnega obdobja protokola je bil sicer pozneje sprejet) samo omejili izpuste na raven iz leta 1990, torej jih ne bi dodatno zmanjševali, kot so predlagali drugi. Američani so želeli uveljaviti tudi ostale t. i. prožne mehanizme. Še posebej njihov predlog o trgovanju z izpusti je takrat naletel na ostro kritiko, čeprav so ga pozneje sprejeli. Države v razvoju se niso strinjale tudi z nenehnim ameriškim ponavljanjem zahtev, da bi tudi same morale (sicer postopno in prostovoljno) zmanjševati izpuste

40 Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija,« 37.

toplogrednih plinov. Japonska je predlagala, naj bo zmanjšanje izpustov v prvem ciljnim obdobju novega protokola od leta 2008 do leta 2012 najmanj 5-odstotno, potem pa bi za vsako državo dodali tudi zviševanje glede na izpuste na njeno stopnjo BDP, rast prebivalstva in izpuste na prebivalca.

Tretja konferenca pogodbenic Okvirne konvencije ZN o podnebnih spremembah v Kjotu

Pred tretjo konferenco pogodbenic Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja ali COP3 v Kjotu⁴¹ besedilo protokola k omenjeni konvenciji torej še zdaleč ni bilo izoblikovano. Pogajanja niso potekala zgolj v okviru Berlinskega mandata ali AGBM, zelo aktivno je bilo tudi na sekretariatu okvirne konvencije, veliko naporov pa je vložila tudi japonska diplomacija, ki je lobirala po vsem svetu, da bi na konferenci v stari japonski prestolnici le dosegli sporazum. Če ga ne bi, bi to pomenilo velik neuspeh in nadaljnji odlog resnih ukrepov v boju proti škodljivim posledicam podnebnih sprememb. Tudi zaradi tega je bilo jasno, da bo protokol dokument, ki bo vseboval veliko kompromisnih rešitev, naravnanih na najmanjši skupni imenovalec. V Kjotu so se 1. decembra zbrali predstavniki 158 držav pogodbenic okvirne konvencije in šestih držav opazovalk. Skupaj je bilo približno 2200 uradnih delegatov. Ob robu zasedanja je delovalo, tudi z javnimi protesti, približno štiri tisoč predstavnikov nevladnih okoljskih organizacij, skupaj s številnimi znanstveniki z vsega sveta, večinoma pa iz ZDA in Evrope. To veliko srečanje je na kraju samem spremljalo približno 3700 novinarjev in snemalcev. Konferenca je bila torej eden od glavnih dogodkov na svetu in skoraj ves čas tudi v udarnih terminih elektronskih medijev in na prvih straneh časopisov. Tako je bilo tudi v Sloveniji, kjer so dogajanja (na konferenci ni bilo akreditiranih slovenskih novinarjev), redno spremljali v informativnem programu RTV Slovenija in v časopisih. Časopis Delo je na začetku konference objavil komentar Avgusta Pudgarja, v katerem avtor poudarja, da gre za najpomembnejši ekološki dogodek po konferenci v Riu de Janeiru leta 1992: *Zelo važno pa je znanstveno neovrgljivo dejstvo, da je človek grobo in usodno posegel v naravo med drugim tudi tako, da se je v poldrugem stoletju industrijskega razvoja v ozračju nakopičilo več plinov tople grede kot v prejšnjih deset tisoč letih od prvih začetkov civilizacije. Zaradi teh in drugih posegov v naravo je skrajni čas za ukrepanje, ki je povezano z dolgoročnimi političnimi, gospodarskimi in socialnimi odločitvami; zato okoljska vprašanja že dolgo niso več stvar okoljevarstvenih »čudakov«, marveč strateško pomembna in tesno povezana s prihodnostjo človeštva.*⁴² Avtor komentarja je tudi korektno povzel tri glavne predloge na začetku kjotske konference: predlog Evropske unije o 15-odstotnem zmanjšanju izpustov do leta 2010, japonski predlog o 5- do 8-odstotnem znižanju in predlog ZDA, da bi do leta 2000

41 Dokumenti s tega zasedanja so dostopni na spletnem naslovu OZN http://unfccc.int/meetings/kyoto_dec_1997/session/6279.php, pridobljeno 20. 6. 2018.

42 Avgust Pudgar, »Podnebni vrh v Kjotu«, *Delo*, 2. 12. 1997, 3.

ostali na ravni izpustov iz leta 1990. Je pa časopis Delo 3. decembra 1997 naredil značilno napako za tisto obdobje z naslovom vesti o konferenci v Kjotu na zadnji strani (»O vsebnosti škodljivih plinov za ozonski plašč«), ko je pomešal dve problematiki: zaščito ozonskega plašča in podnebne spremembe.

V začetnem delu konference, ko so sodelovale strokovne delegacije, ni bilo bistvenega napredka. Že nekaj časa je bilo jasno, da bodo obveze veljale le za industrijsko razvite države. Sporno je ostalo, katere toplogredne pline naj sploh zajame protokol, kolikšna naj bodo zmanjšanja njihovih izpustov (enaka za vse razvite ali različna), ali bodo upoštevani ponori (zajemanje CO₂ iz ozračja, ki ga opravljajo olesenele rastline s fotosintezo) in v kakšni obliki, kakšni bodo drugi mehanizmi (trgovanje z izpusti, prenos čistejše tehnologije državam v razvoju) in predvsem kakšna bo finančna pomoč državam v razvoju. Evropska unija je v prvem tednu predlagala, da bi o sprejetju protokola glasovali večinsko (prej bi morali sprejeti popravek 17. člena Okvirne konvencije) kot dodatni pritisk na omahljive države, predvsem na ZDA in še bolj na nasprotnice ukrepov iz Opeca. Pogajanja o vsebini protokola so potekala v t. i. »odboru vseh« (angl. Committee of the Whole – COW), kjer je sodeloval tudi naš strokovni pogajalec Andrej Kranjc. *Zaradi kompleksnosti zadeve in mnogih nerešenih vprašanj je COW ustanovil precej neformalnih pogajalskih skupin, ki so obravnavale ponore, trgovanje z emisijami, skupno izvajanje, prostovoljne obveznosti držav v razvoju, politike in ukrepe, vključevanje držav v razvoju, institucionalna vprašanja. Predsednik Estrada je predsedoval pogajanjem o ciljih in rokih. K že tako polnemu urniku pogajalcev so bila dodana še redna posvetovanja skupin oz. blokov držav, predvsem EU, JUSSCANNZ (Japonska, ZDA, Švica, Kanada, Nova Zelandija), G-77 + Kitajska, OECD.*⁴³ Po prvem tednu intenzivnih pogajanj se je 8. decembra začel tudi ministrski del zasedanja (na njem je sodeloval tudi minister za okolje in prostor dr. Pavle Gantar), ki naj bi v treh dneh dokončno oblikoval protokol in ga tudi sprejel. Najbolj so pričakovali govor ameriškega podpredsednika Ala Gora, saj so pogajanja nakazovala, da utegnejo tudi ZDA na koncu le popustiti in sprejeti določen delež zmanjševanj izpustov toplogrednih plinov, če bodo upoštevali njihove predloge, še posebej o trgovini z izpusti. Al Gore je bil eden od prvih govornikov na začetku ministrskega zasedanja 8. decembra. Dejal je, da je treba sprejeti obvezujoče trajnostne ukrepe in zavrniti trditve podnebnih skeptikov, da problema sploh ni. *Torej, kaj predlagajo Združene države? Vsak predlog mora vsebovati okoljsko vrednost in naš je okoljsko trden in trezen. Je močan in celovit ter vsebuje vseh šest pomembnih toplogrednih plinov. Prepoznavna povezavo med zrakom in kopnim in vključuje vire in ponore. Ponuja orodja, ki zagotavljajo, da bomo izpolnili cilje: trgovanje z izpusti, skupna izvajanja in raziskave kot močno gonilo tehnološkega napredka in prenos. Še zmanjšuje izpuste pod ravnijo leta 1990 do leta 2012 in še naprej. Zagotavlja tudi načine, ki bodo omogočili, da se nam bodo pridružile vse države s pogoji, ki jih bodo določile same, da bi se soočili s tem skupnim izzivom.*⁴⁴ Med ministrskim zasedanjem (oziroma branji govorov ministrov

43 Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija,« 43.

44 Govor A. Gora na COP3 8. 12. 1997, pridobljeno 20. 6. 2018, <https://clintonwhitehouse3.archives.gov/WH/EOP/OVP/speeches/kyotofin.html>.

za okolje) so ves čas zelo intenzivno potekala pogajanja (zadnje dneve tudi ponoči), še posebej med ZDA in EU, med EU in skupino G77 ter Kitajsko in tudi z gostiteljico Japonsko. V Evropski uniji je pogajanja vodila trojka: Luksemburg kot predsedujoča država, Nizozemska kot prejšnja predsedujoča in Združeno kraljestvo Velike Britanije in Severne Irske kot prihodnja. V trojki je bil najpomembnejši člen namestnik britanskega premierja John Prescott. Težava Evropske unije pa je bila, da je morala usklajevati svoja stališča, ker je vedno nastopala z enim glasom. Slovenija je sledila stališčem Evropske unije. 9. decembra zvečer so ZDA, EU in Japonska zblížale stališča. Bolj ali manj so se dogovorili o obveznostih za vsako državo posebej (torej ne o enotnem znižanju izpustov za vse države) in tudi o skupnem izvajanju za skupino držav (to je bil t. i. »bubble« – mehurček za EU), o nekaterih kategorijah ponorov in ukrepih proti tistim državam, ki ne bodo izpolnjevale obveznosti.⁴⁵ Že naslednji dan zgodaj zjutraj so se dogovorili o tem, da bo sporazum veljal za šest toplogrednih plinov, poleg naravnih ogljikovega dioksida, metana in didušikovega oksida še tri umetne, industrijske pline (fluorirane ogljikovodike, perfluorirane ogljikovodike in žveplov heksafluorid). Vse naj bi bilo torej pripravljeno za sprejetje protokola, čeprav še vedno niso natančno določili številke zmanjševanj izpustov. Zadnji dan konference, 10. decembra, bi se moralo sklepno zasedanje (in sprejetje protokola) začeti ob 11. uri, vendar so ga zaradi nesoglasij preložili na 13. uro pa potem na 16. Zasedanje se je končno začelo ob 19. uri in se zavleklo v naslednji dan, 11. decembra, čeprav naj bi se COP3 uradno končal 10. decembra. Sporno je bilo trgovanje z izpusti in vztrajanje (skoraj že izsiljevanje) Rusije in Ukrajine, da ne bosta sprejeli nobenih obveznosti. Trgovanju z izpusti so zelo nasprotovale Kitajska, Indija, OPEC in tudi številne druge države skupine G77, najbolj pa je pri tem predlogu vztrajala ameriška delegacija. Poleg pogajanj v okviru COW so potekala tudi številna neformalna srečanja in tudi telefonski klici številnih svetovnih voditeljev, ki so se usklajevali med seboj in prepričevali še neodločene, da je treba sprejeti protokol. Verjetno najpomembnejšo vlogo pri tem so imeli ameriški predsednik Bill Clinton, britanski premier Tony Blair, nemški kancler Helmut Kohl in gostitelj, japonski premier Rjutarō Hašimoto, ki je deloval tudi osebno, na prizorišču konference. Glede trgovanja z izpusti je bil končno dosežen dogovor na pritisk skupine AOSIS, ki jo še posebej prizadevajo podnebne spremembe in ni hotela, da vse skupaj propade le zaradi omenjenega trgovanja. To so države v razvoju sprejele v nekakšno zameno, da protokol ne bi vseboval člena o prostovoljnih zmanjševanjih izpustov za to skupino držav. Pogajanja, zaradi utrujenosti in neprespanosti delegatov so bila čedalje bolj kaotična, so bila s tem rešena, čeprav količine zmanjšanj izpustov še niso bile natančno določene. Naš pogajalec Andrej Kranjc se takole spominja zadnjih ur konference: *Zaradi prezasedenosti vseh udeležencev proti koncu ni bilo več posvetovanj med EU in državami kandidatkami. Komuniciranje slednjih z EU je potekalo le preko koordinatorja držav srednje in vzhodne Evrope, to je bila takrat Slovenija. Pri tem si je EU prizadevala predvsem za to, da bi jo države kandidatke podprle in solidarno prevzele enako obveznost zmanjšanja emisij kot EU, torej 8 %. Na internem posvetovanju so vse te*

45 Kranjc, »Sprememba podnebja, Kyotski protokol in Slovenija,« 45.

države to podpora obljubile, a očitno Madžarska in Poljska s figo v žepu, saj sta na koncu, ko mnoge delegacije niso bile več prisotne, zase ločeno izposlovali manjšo obveznost – 6%. Proti jutru je namreč cela vrsta delegacij, med njimi tudi slovenska, zapustila prizorišče, da bi ujela svoje predvidene lete domov, čeprav natančni cilji industrializiranih držav za zmanjšanje emisij še niso bili razkriti oz. sprejeti.⁴⁶

Protokol k Okvirni konvenciji Združenih narodov o spremembi podnebja, po kraju sprejema imenovan tudi Kjotski protokol, so potem končno sprejeli 11. decembra 1997 okoli treh popoldne, torej dan po tem, ko naj bi se konferenca končala. V vzdušju utrujenosti in odhodov delegacij s prizorišča se takrat marsikdo, skupaj z novinarji, ni zavedal pomembnosti tega dogodka. Če strnem: uspeh je bil, da so po tako dolgih pogajanjih sploh dosegli tako obsežen mednarodni sporazum, ki razvitim državam nalaga obveznosti, neuspeh pa, da so bile te obveznosti tako majhne. Določa jih 7. odstavek tretje točke protokola: *V prvem ciljnem obdobju za količinsko omejevanje in zmanjševanje emisij od leta 2008 do leta 2012 je dodeljena količina za vsako pogodbenico iz Aneksa I enaka odstotku iz Priloge B njenih skupnih antropogenih emisij ekvivalenta CO₂ toplogrednih plinov iz Priloge A v letu 1990 ali v izhodiščnem letu ali obdobju, določenem v skladu s petim odstavkom tega člena, pomnoženem s pet. Pogodbenice iz Aneksa I, za katere sta bila v letu 1990 sprememba rabe zemljišč in gozdarstvo neto vir emisij toplogrednih plinov, za izračun svoje dodeljene količine za izhodiščno leto ali obdobje vključijo skupne antropogene emisije ekvivalenta CO₂ toplogrednih plinov iz virov, zmanjšane za po ponorih odstranjene toplogredne pline v letu 1990 zaradi spremembe rabe zemljišč.⁴⁷* V prilogi (aneksu) B protokola je poimensko navedenih 38 industrijsko razvitih držav, skupaj s Slovenijo, in še Evropska unija kot celota. Zanje kot celoto je veljalo 8-odstotno zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov, vendar je potem EU, v skladu z dovoljeno prerazporeditvijo znotraj »mehurčka«, imela svoja pogajanja, na katerih so natančno določili količine zmanjšanj izpustov za vsako posamezno članico. Slovenija je kot kandidatka za članstvo v EU sprejela njeno povprečno stopnjo znižanja (8-odstotkov), lahko pa si je izbrala svoje izhodiščno leto (tako kot tudi druge kandidatke za vstop), leto 1986, ko so bili izpusti toplogrednih plinov pri nas največji, za izhodiščno leto za tri industrijske pline pa, kot vsi ostali, leto 1995. ZDA so morale izpuste znižati za 7 odstotkov, Japonska in Kanada za 6, nekatere države pa so jih lahko celo povečale: Avstralija za 8 odstotkov, sklicujoč se na veliko priseljevanje, in na primer Islandija za desetino, ker ima veliko obnovljivih virov energije. Rusija in Ukrajina pa sta lahko ohranili enako raven izpustov. Skupno je to pomenilo povprečno 5,2-odstotno zmanjšanje izpustov. Če to primerjamo z zahtevami nevladnih okoljskih organizacij, AOSIS-a in s svarili znanstvenikov, je to zelo malo, zato je bilo tudi razočaranje veliko. Pozneje se je še povečalo, saj je bilo jasno, da bo republikanska večina v kongresu ZDA blokirala ratifikacijo Kjotskega protokola. Na to je že ob sprejetju protokola s posebnim pismom kolegu senatorju Chucku Haglu, ki je v Kjotu vodil opazovalno skupino ameriških senatorjev, in v pogovoru s predsednikom države

46 Ibid., 47.

47 Gl. op. 1.

opozoril vodja republikanske večine v senatu Trent Lott.⁴⁸ Združene države Amerike so celo resno ogrozile izvajanje Kjotskega protokola, saj je predsednik George Bush mlajši konec marca 2001 sprejel ukaz o umiku ZDA iz tega sporazuma. Po pravilih bi moralo protokol ratificirati vsaj 55 držav, ki skupno proizvedejo vsaj 55 odstotkov vseh izpustov toplogrednih plinov na svetu. ZDA so takrat še vedno imele četrtninski delež, predsednik Bush pa je ameriški umik iz protokola utemeljil z domnevno škodo ameriškemu gospodarstvu, če bi ga uresničevali, še posebej, ker so ZDA takrat v termoelektrarnah na premog proizvedle 51 odstotkov vse električne energije.⁴⁹ Podobno argumentacijo je 1. julija 2017 za ameriški umik iz pariškega podnebnegega sporazuma uporabil predsednik Donald Trump. Kjotski protokol je po dolgotrajnih pogajanjih, ki so se končala z rusko ratifikacijo konec leta 2004, po predpisanem 90-dnevem roku začel veljati šele 16. februarja 2005.⁵⁰ V Sloveniji je bilo doseženo politično soglasje o Kjotskem protokolu, vendar je Slovenija, podobno kot pri okvirni konvenciji, zamujala z ratifikacijo. Kot da bi politika preslišala opozorila znanstvenih krogov, nevladnih okoljskih organizacij in sredstev obveščanja, da je tema podnebnih sprememb zelo pomembna. Državni zbor je Kjotski protokol soglasno sprejel 21. junija 2002, predsednik države Milan Kučan je podpisal ukaz o njegovi veljavnosti 2. julija 2002, zakon pa je bil v Uradnem listu Republike Slovenije objavljen 10. julija 2002.⁵¹

Določila Kjotskega protokola so bila večinoma dogovorjena šele na 7. konferenci pogodbenic Okvirne konvencije – COP7 v Marakešu konec leta 2001. Z izstopom ZDA se je zelo zmanjšala možnost nekaterih držav, predvsem Ukrajine in Rusije, da bi prodajale svoje presežke izpustov. ZDA so med pogajanja namerno zagovarjale trgovino z izpusti, saj bi bilo njihovo kupovanje v državah, ki so presegle svoje obveznosti, cenejše od dejanskih ukrepov. Prav to je zelo motilo nevladne okoljske organizacije, podobno kot dejstvo, da pri Rusiji in Ukrajini sploh ni šlo za dejanska zmanjšanja izpustov, ampak so se ta (celo za več kot tretjino) zmanjšala zaradi propada težke industrije in zaprtja številnih termoelektrarn. Ti dve državi bi potem prodajali »vroč zrak«, in ne dejanskih zmanjšanj izpustov. Drugi velik problem so bili ponori. V glavnem so ga rešili na COP7 v Marakešu, tako da so upoštevali dodatno pogozdovanje in trajnostno rabo gozdom. Okoljevarstveniki so očitali državam (predvsem Rusiji), ki so v svojih izračunih zmanjšanj izpustov uveljavljale pravico do ponorov, da se tako izogibajo zmanjševanjem izpustov pri svojih virih. Pozitivno pa je, da so prav zaradi ponorov (torej odstranjevanja CO₂ iz ozračja, kar počnejo olesenele rastline s fotosintezo) številne države začele bolj intenzivno pogozdovati.

Evropska unija je svojo notranjo razdelitev kvot izpustov opravila sredi leta 1998, Sloveniji je ostala 8-odstotna obveznost. Do uveljavitve Kjotskega protokola je IPCC

48 »Deal to cut greenhouse gases,« *BBC News*, 10. 12. 1997, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/38329.stm>.

49 Paul Reynolds, »Kyoto: Why did the US pull out?« *BBC News*, 30. 3. 2001, pridobljeno 20. 6. 2018, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/1248757.stm>.

50 »KP Introduction,« *UNFCCC*, pridobljeno 20. 6. 2018, http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.

51 Gl. op. 1.

leta 2001 objavil še tretje, tudi zelo odmevno poročilo o podnebnih spremembah. Na tem področju so, poleg omenjenih dr. Matjaža Ravnika in mag. Andreja Kranjca, odmevno delovali številni slovenski znanstveniki, na primer meteorologa prof. dr. Jože Rakovec, doc. dr. Tomaž Vrhovec (1959–2004), geograf prof. dr. Dušan Plut in agrometeorologinja prof. dr. Lučka Kajfež Bogataj s svojih delom v IPCC, različnimi objavami ter odmevnimi medijskimi nastopi.

Vse pogodbenice Kjotskega protokola, skupaj s Slovenijo, so v prvem ciljnem obdobju (2008–2012) uspešno izpolnile svoje obveznosti. Zdaj poteka drugo obdobje tega sporazuma, ki se bo izteklo konec leta 2020. Takrat pa bo začel veljati novi podnebni sporazum, ta bo veljal za vse države, ne le za industrijsko razvite kot Kjotski protokol, sprejet na COP21 v Parizu 12. decembra 2015.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- »Deal to cut greenhouse gases.« *BBC News*, 10. 12. 1997. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/38329.stm>.
- Dobnikar Šeruga, Romana. »Uspešen vrh v Riu.« *Delo*, 15. 6. 1992.
- Dobnikar Šeruga, Romana. »Vojna v Bih grozi z ekološko katastrofo.« *Delo*, 13. 6. 1992.
- *Informativni bilten Umanotere*, Ljubljana, 2, 1996.
- Meško, Borut in Blaž Mihelič. »Kmalu plat zvona v svetovnih prestolnicah?« *Informativni bilten Umanotere*, Ljubljana, 3, 1996.
- Pudgar, Avgust. »Podnebni vrh v Kjotu.« *Delo*, 2. 12. 1997.
- Reynolds, Paul. »Kyoto: Why did the US pull out?« *BBC News*, 30. 3. 2001. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/1248757.stm>.

Internetni viri:

- »Alliance of Small Islands States.« Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://aosis.org/>.
- »Annotated Provisional Agenda, A/AC.237/1/Add.1, 18. January 1991.« *United Nations General Assembly*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://unfccc.int/resource/docs/a/01a01.pdf>.
- »KP Introduction.« UNFCCC. Pridobljeno 20. 6. 2018. http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.
- »Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer.« *UNEP*. Pridobljeno 20. 6. 2018. https://treaties.un.org/doc/Treaties/1989/01/19890101%2003-25%20AM/Ch_XXVII_02_ap.pdf.
- »Preglednica PS3-2: Izpusti toplogrednih plinov po glavnih kategorijah plinov, Slovenija, 1986–2014.« *Arhiv TGP, Agencija republike Slovenije za okolje*. Pridobljeno 20. 6. 2018. http://kazalci.arso.gov.si/xml_table?data=graph_table&graph_id=16572&ind_id=773.
- »Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond.« *United Nations, General Assembly*, 19. 12. 1983, Meeting no. 102. Pridobljeno 20. 6. 2018. www.un.org/documents/ga/res/38/a38r161.htm.
- »Protection of global climate for present and future generations of mankind, A/RES/43/53 70th plenary meeting 6 December 1988.« *United Nations General Assembly*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://www.un.org/documents/ga/res/43/a43r053.htm>.

- »Protection of global climate for present and future generations of mankind, A/RES/45/212, 71st plenary meeting 21 December 1990.« *United Nations General Assembly*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r212.htm>.
- »Report of the Ad Hoc Group on the Berlin Mandate on the work of its first session held at Geneva from 21 to 25 August 1995, 28. September 1995.« *UNFCCC*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://unfccc.int/cop5/resource/docs/1995/agbm/02.pdf>.
- »Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future.« *UN World Commission on Environment and Development*. Pridobljeno 20. 6. 2018. www.un-documents.net/our-common-future.pdf.
- »Status of ratification of the Convention.« *UNFCCC*. Pridobljeno 20. 6. 2018. http://unfccc.int/essential_background/convention/status_of_ratification/items/2631.php.
- »Svante Arrhenius-Biografical.« *Nobelprize.org*. Nobel Media AB 2014. Pridobljeno 20. 6. 2018.
- »Third session of the Conference of the Parties (COP 3)« *UNFCCC*. Pridobljeno 20. 6. 2018. http://unfccc.int/meetings/kyoto_dec_1997/session/6279.php.
- »Trends in Atmospheric Carbon Dioxide.« *NOAA Earth System Research Laboratory*. Pridobljeno 6. 6. 2018. <https://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/>.
- »UN Conference on Environment and Development (1992).« *UN*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://www.un.org/geninfo/bp/enviro.html>.
- Al Gore, »Kyoto Climate Change Conference, 8. 12. 1997,« *Clinton White House*, pridobljeno 20. 6. 2018, <https://clintonwhitehouse3.archives.gov/WH/EOP/OVP/speeches/kyotofin.html>.
- Braasch, Gary. »Mauna Loa – Carbon Dioxide levels reach 400 ppm, a danger sign to scientists.« *World View of Global Warming*. Pridobljeno 6. 6. 2018. <http://www.worldviewofglobalwarming.org/pages/maunaloa.php>.
- Brown, Lester R. »The Rise and Fall of the Global Climate Coalition.« *Earth Policy Institute*. Pridobljeno 12. 7. 2018. http://www.earth-policy.org/plan_b_updates/2000/alert6.
- Houghton J.T., G.J. Jenkins in J.J. Ephraums ur. *IPCC First Assessment report (FAR)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Pridobljeno 20. 6. 2018. https://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_ipcc_first_assessment_1990_wg1.shtml. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1903/arrhenius-bio.html.
- *Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*. Pridobljeno 20. 6. 2018. www.ipcc.ch.
- Olivier, J.G. Jos, Greet Janssens-Maenhout, Marilena Muntean in Jeroen A.H.W. Peters. *Trends in Global CO₂ Emissions, 2016 report*. The Hague: PBL in EC-JRC, 2016. Pridobljeno 20. 6. 2018. http://edgar.jrc.ec.europa.eu/news_docs/jrc-2016-trends-in-global-co2-emissions-2016-report-103425.pdf.
- Ozone Secretariat UNEP. »The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer.« *UNEP*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://unep.ch/ozone/pdfs/viennaconvention2002.pdf>.
- *Poročila o zasedanjih AGBM*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <http://unfccc.int/cop5/resource/repagbm.html>.
- *The Group of 77*. Pridobljeno 20. 6. 2018. www.g77.org.
- Weart, Spencer. »Roger's Revelle's Discovery.« *American Institute of Physics*. Pridobljeno 20. 6. 2018. history.aip.org/climate/Revelle.html.
- Zillman, John W. »A History of Climate activities.« *World Meteorological Organization*. Pridobljeno 20. 6. 2018. <https://public.wmo.int/en/bulletin/history-climate-activities>.

Literatura:

- *Uradni list RS* 59 (1995): 829–96. »Ukaz o razglasitvi Zakona o ratifikaciji Okvirne konvencije Združenih narodov o spremembi podnebja.« https://www.uradni-list.si/_pdf/1995/Mp/m1995059.pdf.

- *Uradni list RS* 60 (2002): 721–52. »Ukaz o razglasitvi Zakona o ratifikaciji Kjotskega protokola k Okvirni konvenciji Združenih narodov o spremembi podnebja.«
https://www.uradni-list.si/_pdf/2002/Mp/m2002060.pdf.
- Besel, Richard D. »Accommodating climate change science: James Hansen and the rhetorical/political emergence of global warming.« *Science in Context*, 26, št. 1 (2013): 137–52. Pridobljeno 20. 6. 2018.
http://digitalcommons.calpoly.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=comm_fac.
- Kranjc, Andrej. »Sprememba podnebja: Kyotski protokol in Slovenija.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2005.
- Ravnik, Matjaž. *Topla greda: Podnebne spremembe, ki jih povzroča človek*. Ljubljana: Založba Tangram in Prirodoslovno društvo Slovenije, 1997.
- Robertson, Tessa. »Greenpeace Guide to the Kyoto Protocol, October 1998.« Amsterdam: Greenpeace International, 1998. Pridobljeno 20. 6. 2018.
<http://www.apmath.spbu.ru/ru/structure/depts/mmes/kyoto/1.pdf>.
- Sohn, Louis B. »The Stockholm Declaration on the Human Environment.« *The Harvard International Law Journal*, 14, št. 3, (1973): 423–515. Pridobljeno 8. 1. 2018.
resources.spaces3.com/631e9a3e-f2f1-4fd8-ba02-2d8e46e215cc.pdf.

Tomaž Gerden

THE ADOPTION OF THE KYOTO PROTOCOL OF THE UNITED NATIONS FRAMEWORK CONVENTION ON CLIMATE CHANGE

SUMMARY

Scientists have discovered that certain gases retain heat, causing excessive warming of the atmosphere and thus climate change. These are greenhouse gases, mostly created during fossil fuels combustion and other industrial, traffic, and agricultural processes. Regular measurements of these gases in the atmosphere – in particular the most commonly-occurring one, carbon dioxide – revealed that the concentrations were increasing rapidly. Therefore the scientists started underlining that greenhouse gas emissions should be reduced in order to prevent or at least mitigate the detrimental effects of climate change. The General Assembly of the United Nations established the World Commission on Environment and Development (WCED), which released, in October 1987, the report entitled »Our Common Future«, underlining the problem of climate change. In accordance with the model of the Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer of 1985, the United Nations Framework Convention on Climate Change was established in 1992. In July 1992, this Convention was signed by the leaders of almost all of the UN member states (including the President of the Slovenian government at the time, Dr Janez Drnovšek) at the »United Nations Conference on Environment and Development« in Rio de Janeiro. The Framework Convention was also adopted due to the pressure from non-governmental environmental organisations

from all around the world, as well as because of the reports drawn up by the UN scientific panel, called the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). The Framework Convention also provided for the drawing-up of an appendix: a protocol on the obligatory measures for the reduction of greenhouse gas emissions. The so-called »Conference of the Parties to the Framework Convention«, which would meet once per year at the expert and political level, was established as well. After the ratification processes in the UN member states, the Framework Convention came into force on 21 March 1994. Due to its delayed ratification (the act on its implementation came into force on 19 October 1995), Slovenia was merely an observer at the first »Conference of the Parties – COP1«, which took place in Berlin between 28 March and 7 April 1995. There it was agreed that the negotiations about the drawing-up of the Protocol of the Framework Convention would take place in the context of the Ad Hoc Group on the Berlin Mandate (AGBM). A dispute about the restrictions of greenhouse gas emissions immediately broke out between the industrially-developed countries and developing countries. The developing countries refused to adopt any obligatory reductions of emissions because of their already modest emissions per capita; their right to development; and due to the historical responsibility of the developed countries. The members of the G77 group and China were against obligations for the developing countries; while the Alliance of Small Island States (AOSIS) supported a greater reduction of emissions in the developed countries and voluntary measures for the developing countries. On the other hand, non-governmental environmental organisations wanted to ensure, also by means of protests, the strictest possible emission reductions. Of the industrially developed countries, the European Union argued for maximum reductions; while the United States argued for a less demanding agreement due to the pressure of the oil and coal lobbies. Meanwhile, the petroleum exporting countries – members of the OPEC – obstructed the negotiations. As an industrially developed country and a candidate for the accession to the European Union, Slovenia adhered to the standpoints of the EU. The negotiations in the framework of the AGBM barely yielded any results, and therefore the Protocol on the greenhouse gas emission reduction was only adopted towards the end of the COP3 Conference in Kyoto on 11 December 1997. The Protocol provided for the obligatory reduction of greenhouse gas emissions by 5.2%, on average, until the year 2012 in comparison with the base-year of 1990; and it only applied to the group of industrially developed countries. The European Union, however, had to reduce its emissions by 8% (the same applied for Slovenia as well, but in comparison with the base-year of 1986). Other measures had to be implemented as well: emission trading, implementation of cleaner technologies, and financial assistance for the developing states. As the United States withdrew from the Kyoto Protocol in 2001, its ratification became complicated. It finally came into force on 16 February 2005, after it had been ratified by more than 55 UN member states, together responsible for more than 55% of the total global greenhouse gas emissions.

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

Mateja Jeraj*

O rabi in zlorabi arhivskega gradiva tajnih služb (na primeru pripovedi o Milovanu Ilichu, objavljene v *Koroških vojnih zgodbah*)

IZVLEČEK

Namen razmišljanja je opozoriti na najrazličnejše možnosti zlorabe arhivskega gradiva tajnih služb, ki vsebuje številne podatke sumljive verodostojnosti. Zato tovrstni dokumenti zahtevajo še posebej tenkočutno in natančno znanstveno analizo, ki pa v primeru obravnavane zgodbe ni bila opravljena. Zanj je značilno predvsem neupoštevanje posebnosti kraja in časa pri analizi virov iz povojnega obdobja, nepoznavanje značilnosti tedanjega sodnega postopka, uporaba le nekaterih izmed razpoložljivih dokumentov, njihova pristranska interpretacija, zamolčanje nekaterih pomembnih dejstev, nepotrebno in nekritično obravnavanje dogodkov iz obdobja po letu 1970.

ABSTRACT

ON THE USE AND ABUSE OF THE ARCHIVE MATERIALS, KEPT BY THE SECRET SERVICES (THE EXAMPLE OF A STORY ABOUT MILOVAN ILICH, PUBLISHED IN CARINTHIAN WAR STORIES)

This purpose of this deliberation is to underline the different possibilities of abusing the secret services' archive materials, which may contain extensive data of questionable authenticity. Such documents therefore call for a particularly meticulous and thorough scientific analysis, which, however, has not been the case in the story under consideration. The story exhibits the following specific characteristics: disregard for the specifics of place and time

* Dr., višja svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, mateja.jeraj@gov.si

while analysing the sources from the post-war period; unfamiliarity with the characteristics of judicial proceedings in that period; selective use and biased interpretation of available documents; omission of certain important facts; unnecessary and uncritical interpretation of the events from the period after 1970.

Arhivsko gradivo tajnih služb je za posameznike in širšo javnost navadno posebej zanimivo. Tudi gradivo tajne službe nekdanjega enopartijskega režima, ki je združevala elemente tajne politične policije in obveščevalno-varnostne službe, v državni arhiv privabi številne uporabnike. Nekatere privedejo osebni razlogi; želijo namreč izvedeti, kaj vse je o njih ali njihovih starših zbrala ali ustvarila zloglasna Udbe. Veliko je tudi tistih, ki jih spodbuja publicistični ali znanstvenoraziskovalni interes. Tako nastajajo nove in nove »zgodbe«. Njihov »skupni imenovalec« je »raziskovanje prikritega delovanja Udbe in rekonstruiranje večinoma tragičnih zgodb posameznikov, ki se izrisujejo skozi dokumente tajne politične policije nekdanje države.«¹ Med najbolj marljivimi uporabniki tovrstnega gradiva je mag. ekonomije Igor Omerza, ki je svoje delo opisal takole: »Večina mojih knjig se bere kot triler, ker tudi namenoma pobiram take zgodbe iz arhivov, ki so resnične grozljivke in ne produkt kakšne bujne literarne fantazije.«² Nekateri zgodovinarji imajo pomisleke do takšnega pisanja: »Razčiščevanja in popisovanja preteklosti so seveda nujna in bodo verjetno vsaj nekatera 'odkritja' povzročila večja ali manjša nelagodja, moramo pa se zavedati, da z nekritično oziroma sporno zgodovinsko metodo objavljanja varljivih virov, večinoma dvomljive verodostojnosti, tvegamo storiti nove, težko popravljive krivice in to v sedanjem času, ko je od totalitarnega sistema že dobrih 20 let mimo.«³

Premišljena uporaba tovrstnega gradiva pa ni potrebna le zaradi vprašljive točnosti podatkov, ampak tudi zaradi njegove zelo pomanjkljive ohranjenosti. Uničenih je bilo namreč ogromno število dokumentov, med drugim tudi približno štiri petine vseh odprtih dosjejev nadzorovanih oseb, vsi dosjeji uslužbencev Uprave službe državne varnosti (USDV) in njenih predhodnic ter večina dosjejev njenih sodelavcev in virov.⁴ Organi USDV so očitno pravočasno poskrbeli, da je v Arhiv Republike Slovenije »prispele« le manjše število t. i. osebnih dosjejev, ki so za pisce zgodb še posebej »hvaležno gradivo«. Lahko smo prepričani, da to ovrednotenje ali valorizacija gradiva ni bilo narejeno po načelih arhivske stroke, temveč ravno v nasprotju z njo. Zato so se v glavnem ohranili le za tedanjo oblast najbolj »neusodni« dokumenti. To je prav

1 Martin Liseč, »Udbe je za nadzor nad intelektualci v zamejstvu angažirala ves svoj skrivni arzenal (intervju z Igorjem Omerzo),« *Portal plus*, 22. 8. 2015, pridobljeno 27. 1. 2018, <https://www.portalplus.si/1044/>.

2 Petra Janša, »Mag. Igor Omerza: Gre za montiran, udbovsko-vojaški proces v komunistični Sloveniji leta 1984,« *Demokracija*, 29. 5. 2016, pridobljeno 27. 1. 2018, <http://www.demokracija.si/fokus/mag-igor-omerza-gre-za-montiran-udbovsko-vojaski-proces-v-komunisticni-sloveniji-leta-1984>.

3 Gorazd Bajc, »O knjigi Igorja Omerze – Boris Pahor v žrelu Udbe, Nekritična uporaba varljivih virov lahko vodi v ustvarjanje novih krivic,« *Primorski dnevnik*, 24. 9. 2017, 13.

4 Tadej Cankar, »Arhivsko gradivo nekdanje Uprave službe državne varnosti in njenih predhodnic: osnovne značilnosti in primerjava nekaterih vidikov hrambe in upravljanja gradiva v postsocialističnih državah,« v: *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, 3. ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo 2013), 271, 272.

gotovo zelo pomemben podatek, ki bi ga morali upoštevati vsi »iskalci resnice«, še posebej tisti z znanstvenimi nazivi.

Zaslediti je mogoče mnenja, da lahko zlorabe arhivskega gradiva zakrivijo le amaterji, medtem ko »zgodovinarji z arhivskimi dokumenti vedo kaj početi – in se prehitrih sklepov bojijo kot hudič križa«. ⁵ Žal pa ni povsem tako, kar bomo pokazali na primeru ene izmed desetih zgodb, objavljenih v zborniku z naslovom *Koroške vojne zgodbe (Nekaj utrinkov iz let 1938–1945)*, ⁶ katerih avtor je zgodovinar dr. Marjan Linasi, ki že desetletja proučuje zgodovino druge svetovne vojne na Koroškem. Zgodba ima naslov »Milovan Ilich – Kostja (Aljoša)« in podnaslov »Partizanski obveščevalec na celovski gestapovski centrali ali gestapovec? Ali je možno z zločinskim režimom pošteno sodelovanje, ne da bi si tisti, ki sodeluje, sam pri tem umazal roke?«. V podnaslovu naj bi avtor »povzel osnovni problem zgodbe in poskušal bralca navesti na razmišljanje«. Zavedal naj bi se, »da gre pri večini zgodb za občutljive teme – za osebe in njihovo vlogo v izjemno konfuznih časih druge svetovne vojne in tudi povojnega obdobja«, zato se je v predgovoru opravičil »vsem, ki bi jih z njimi eventualno prizadel, zlasti potomcem tistih, ki nastopajo v zgodbah«. Napisal naj bi jih »izključno z namenom, da bi se današnji ljudje, ki vojne niso doživeli, iz njih naučili kaj koristnega«. ⁷

Še preden začnemo ugotavljati, česa se je iz Ilichove zgodbe mogoče naučiti, pa je treba Milovana Iliche nekoliko поблиže spoznati. Rodil se je 28. avgusta 1921 v Mariboru kot sin lastnikov znane mariborske slaščičarne. Po opravljeni maturi na mariborski gimnaziji je končal štiri semestre ekonomsko-komercialne šole v Zagrebu. Ob nemškem napadu na Jugoslavijo se je prostovoljno javil v kraljevo vojsko, po njeni kapitulaciji in prihodu Nemcev na Štajersko pa je odšel v Ljubljano, kjer se je vpisal na slavistični oddelek Univerze v Ljubljani. Kot komunistično usmerjen (že od leta 1935 član Zveze komunistične mladine Jugoslavije, bolj znane pod kratico SKOJ) je imel težave z okupatorskimi oblastmi in se je julija 1942 pridružil partizanom. ⁸ Marca 1943 je bil poslan na Koroško, kjer je postal vodja partizanske tehnike v bližini Javorja nad Črno. Septembra 1943 ga je aretiral gestapo. Po dolgotrajnih zasliševanjih je ob koncu decembra sprejel delo tolmača na centrali gestapa v Celovcu. Sčasoma je navezal stike s člani OF in jim posredoval številne koristne informacije. Jeseni 1944 je bilo njegovo obveščevalno delo za narodnoosvobodilno gibanje razkrito. 5. oktobra je bil aretiran, potem pa dvakrat obsojen na smrt (oktobra 1944 in marca 1945), a kazen ni bila izvedena; prvič zato, ker je bil namesto tega poslan v taborišče Mauthausen, drugič zaradi bližajočega se konca vojne. Po vojni ga je OZNA ⁹ zaradi sumničenj, povezanih

5 Igor Bratož, »Neznosna lahkotnost arhivskega brskanja«, *Delo*, 14. 6. 2017, pridobljeno 27. 1. 2018, <http://www.delo.si/kultura/knjiga/neznosna-lahkotnost-arhivskega-brskanja.html>.

6 Marjan Linasi, *Koroške vojne zgodbe. Nekaj utrinkov iz let 1938–1945* (Celovec: Mohorjeva založba, 2017). Zgodbo z naslovom »Milovan Ilich – Kostja (Aljoša)« najdemo na straneh 235–84.

7 Ibid., 11.

8 Brat Bojan Ilich (1922–1941), član SKOJ in KPS, je bil eden od prvih upornikov proti okupatorju na Štajerskem. Avgusta 1941 so ga aretirali Nemci, ob koncu septembra pa so ga ustrelili kot talca. Še danes se po njem imenuje ena od mariborskih osnovnih šol.

9 Organizacija za zaščito naroda, predhodnica Uprave državne varnosti (UDV), po domače Udbe, in poznejše Uprave Službe državne varnosti (USDV).

z njegovim medvojnim delovanjem, dvakrat aretirala (maja 1945 in januarja 1946), a je bil v obeh primerih po nekaj mesecih izpuščen. 26. maja 1948 pa je bil ponovno aretiran. Obtožen je bil, da je bil že v zaporu zaupnik gestapa, pozneje, ko mu je podal prisego o zvestem službovanju, pa je sodeloval pri aretacijah, zasliševanjih, pretepanju in provociranju pripadnikov OF. 11. decembra 1948 je bil obsojen na dosmrtno zaporno kazen ter trajen odvzem državljskih pravic in premoženja. Kazen, ki jo je prestajal v Kazensko poboljševalnem domu (KPD) Maribor, mu je bila 28. novembra 1951 zmanjšana na 15 let zavora, 31. decembra 1952 pa je bil na podlagi pomilostitve, izrečene z ukazom Predsedstva Ljudske skupščine Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ), odpuščen. Proti koncu leta 1954 se je zaposlil v Elektrarnah Vuhred, marca 1961 v Toplarni Ljubljana, oktobra 1969 pa v tedanjih Kliničnih bolnicah, kjer je ostal tudi po izgradnji Kliničnega centra, vse do upokojitve v februarju 1978. Sprva je živel v Mariboru, od prve polovice šestdesetih let pa v Ljubljani. Umril je 11. aprila 1997.¹⁰ Za njim so ostali žena, hčerka in dva sinova z družinami.

Avtor *Koroških vojnih zgodb* se je osredinil le na tiste dogodke, ob katerih naj bi se izrazile Ilichove značajske lastnosti. Pripoved je zasnoval predvsem na podlagi gradiva tajnih policij – jugoslovanske Udbe in nemškega gestapa, deloma pa je upošteval še druge vire (spomine ipd.). Kot »temeljni vir« mu je služil »povojni policijski akt«, s čimer je mislil na dosje št. 2297 z naslovom »Ilich Milovan«, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v okviru fonda SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (RSNZ SRS). Po lastnih besedah je uporabil večinoma »policijske dokumente, zlasti zaslišanja«, torej vire, za katere se je zavedal, da »jih je treba še posebej jemati z rezervo«. ¹¹ Kljub temu je verodostojnosti teh dokumentov zaupal do te mere, da si je dovolil človeka, ki je bil brez dvoma žrtev dveh totalitarnih sistemov – nacističnega in komunističnega, moralno obsoditi in osebno diskreditirati. Prikazal ga je kot nekoga, ki naj bi bil »dovolj inteligenčen, da je znal hoditi po vrvi in se iz še tako nemogočih situacij izvleči brez hujših posledic«, imel naj bi »srečo«, »zelo močne živce in dober želodec, da je bil sposoben početi to, kar je počel, zlasti potem, ko je bil kot partizan zajet in je vstopil v gestapovsko službo, obenem pa še naprej tajno delal za osvobodilno gibanje kot obveščevalec, dokler ga niso odkrili«. ¹² Da si je reševal ali olajševal življenje, naj bi bil pripravljen izdati tovariše, provocirati in pretepati jetnike, spolno nadlegovati zapornice. Po vojni naj bi se zaradi spretnega laganja dvakrat izognil zaporu in šele tretjič podlegel pod težo dokazov. S pomočjo posebne »sreče« ali morda celo neke »skrivne roke« naj bi mu že čez nekaj let uspelo priti na prostost, kjer naj bi se mu, čeprav nekdanjemu političnemu zaporniku, presenetljivo dobro godilo, najbrž zaradi sodelovanja z Udbo. Ta naj bi ga uporabljala, dokler ji je bil koristen, potem pa mu sledila še vse do leta 1985, kar naj sicer ne bi bilo ravno prijetno. ¹³

10 Življenjepis je sestavljen na osnovi: Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 235, 236. SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, zaslišanja iz leta 1948; sodba Okrožnega sodišča v Mariboru z dne 21. 3. 2003 in izpis iz delavske knjižice Milovana Ilicha (oba dokumenta je avtorici posredovala Breda Ilich Klančnik).

11 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 236.

12 Ibid., 235.

13 Ibid., 52, 263, 264, 275–283.

Kako pa je ustvaril to podobo? Za pisca je poleg več kot nedostojnih namigovanj značilno predvsem neupoštevanje posebnosti kraja in časa pri analizi virov iz povojnega obdobja, nepoznavanje (ali namerno prezrtje) značilnosti tedanjega sodnega postopka, uporaba le nekaterih izmed razpoložljivih dokumentov, njihova pristranska interpretacija, zamolčanje nekaterih pomembnih dejstev, nepotrebno in nekritično obravnavanje dogodkov iz obdobja po letu 1970 ter površna omemba Ilichove sodne rehabilitacije v samostojni Sloveniji.

Neupoštevanje posebnosti kraja in časa pri analizi virov iz povojnega obdobja

Bralec je sicer večkrat opozorjen na izjemne okoliščine, v katerih se znajdejo ljudje v vojnih časih, posebnosti jugoslovanskega prostora v prvih letih po končani vojni pa skorajda niso omenjene. Pa vendar najboljše del Ilichovega dosjeja, ki je piscu zgodbe služil kot primarni vir, vsebuje dokumente, nastale v obdobju, ki ga nikakor ne smemo presojati z vidika današnjega časa. Nastali so namreč v shizofreni dobi, ko je evforija nad zmago v vojni in revoluciji sovpadala s paranoičnim preganjanjem vseh vrst nasprotnikov. Posameznikovo zadržanje med vojno je bilo v prvih povojnih letih stalno pod drobnogledom. Eden tedanjih vodilnih slovenskih politikov Miha Marinko je pozneje takole spregovoril o tem: »Celo zaradi oportunitizma so se morali posamezniki zagovarjati pred preiskovalnimi organi. V svoji brezkompromisnosti je Boris Kraigher hotel spraviti pred proces tudi svojega očeta.«¹⁴ Ilich, ki je bil nekaj časa v službi gestapa, se torej ni mogel izogniti nezaupanju, sumničanju in obsodbi. Ni pa tako nenavadno, da ni bil spoznan za krivega že takoj po vojni, kot se je zdelo piscu obravnavane zgodbe, ki je to pripisal le njegovemu spretnemu laganju. Takrat so pravosodni organi deloma še upoštevali možnost, da so do obtoževanj lahko privedle dvomljive informacije ali osebne zamere, in so zato včasih bolj verjeli obdolžencem kot tožiteljem.¹⁵ Pozneje pa je bilo povsem drugače. Obtoževanje nekdanjih taboriščnikov, da so sodelovali z gestapom, je bilo značilno že za prvi dachauski proces v aprilu 1948, po sporu Jugoslavije z informbirojem pa se je obsedenost s sovražniki še stopnjevala (še posebej fanatično so iskali nekdanje gestapovske agente, ki naj bi se sčasoma prelevili v vohune Zahoda). In prav v letu 1948, ko so se politični procesi v Sloveniji kar vrstili, je potekalo sojenje Milovanu Ilichu. Ob tem bi se bilo smiselno vprašati, ali je k njegovi obsodbi zares pripomoglo le dodatno pridobljeno dokazno gradivo¹⁶ ali pa

14 Govor Mihe Marinka na seji aktiva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije v letu 1969. Cit po: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti* (Ljubljana: Komunist, 1990), 127.

15 Tudi Črtomirja Nagodeta je na primer Sodišče narodne časti julija 1945 oprostilo krivde, dve leti kasneje pa je bil, tudi na podlagi tistih obtožb, obsojen na smrt. Gl. SI AS 1237, šk. 258, Razpravni zapisnik o javni ustni razpravi proti dr. Nagodetu Črtomirju 30. 7. 1945 pred Sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani. SI AS 1931, šk. 585, Razgovor z Lapajne Vido.

16 Kdaj so nastale vse izjave in zaslivanja prič sicer ni mogoče ugotoviti, saj jih je nekaj nedatiranih (4), vsekakor pa sta dva za Ilicha obremenilna dokumenta nastala že pred njegovim izpustom iz zapore v letu 1946: prijava Janka Kustra, preiskovalca oddelka za notranje zadeve pri Narodnoosvobodilnem odboru Maribor z dne 12. 1. 1946, in zapisnik

tudi (oziroma predvsem) dejstvo, da je bil – tako kot mnogi obsojeni na dachauskih procesih – intelektualec, komunist in nekdanji interniranec v nemškem taborišču.

O tem, da je Uprava državne varnosti (UDV) nameravala Ilich vključiti v katerega od takih procesov, govori kar nekaj dejstev. Njenih organov namreč ni zanimalo le tisto, zaradi česar je bil Ilich obtožen in obsojen, ampak tudi njegova vloga pri »provalah« obveščevalne službe, njegovo zadržanje v Mauthausnu in njegova dejavnost po osvoboditvi.¹⁷ Zanimanje za razjasnitev teh vprašanj ga nedvomno povezuje z »dachauskimi« obsojenci, ki so bili obtoženi sodelovanja z gestapom, po vojni pa vohunjenja za zahodne obveščevalne službe.¹⁸ Poleg tega je bil Ilich po obsodbi še vse do 17. marca 1950 v zaporih UDV v Mariboru, kar je razvidno iz dopisa uprave zaporov UDV za mariborsko oblast upravi KPD v Mariboru z dne 17. marca 1950, ki pravi: »Pošiljamo vam obsojenca Ilich Milovana, roj. 28. 8. 1921. v Mariboru, kateri se je do sedaj nahajal na vzdrževanju kazni v naših zaporih z ozirom na to, da se je proti njemu vodila še dodatna preiskava.«¹⁹ Po prihodu v KPD pa je bil zaskrbljen glede svoje nadaljnje usode, saj naj »bi prenašal razne alarmantne vesti, kot da bodo šli politični zaporniki v koncentracijska taborišča, kjer bo nad njimi uveden poseben režim, itd.«²⁰ Ta skrb najbrž ni bila neupravičena. Tudi drugi politični zaporniki iz vrst nekdanjih taboriščnikov so sumili, da jim bodo sodili še na kakšnem novem procesu in da se bodo sčasoma pridružili kaznjencem na Golem otoku,²¹ pomenljiva pa je tudi tragična usoda Metoda Kumlja, med vojno interniranega v Dachau, ki je bil nekaj mesecev po obsodbi na Nagodetovem procesu iz ljubljanskega KPD prepeljan v zapore UDV, ker je bila proti njemu »odrejena ponovna preiskava, povezana z nekim drugim procesom«. Kmalu nato naj bi naredil samomor.²²

o zaslišanju Julijane Potočnik z dne 16. 1. 1946 (SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, 70 in 78–79). Iz obdobja po letu 1946 nedvomno izhaja le izjava Antona Milete z dne 6. 1. 1947, ki pa je o Ilichovih dejanjih slišal le od drugih oseb (SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, 71, 74, 75).

17 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, 83.

18 Branko Zihelr, »Promemorija,« v: *Dachauski procesi*, 32.

19 SI AS 1267, šk. 365.

20 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, nenaslovljeno, nedatirano in nepodpisano poročilo o Ilichovem kaznovanju in prestajanju kazni, 93.

21 O tem priča dnevnik Angele Vode, v katerem je opisala priprave na morebitni ravensbrüški proces. Gl. Angela Vode, *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar (Ljubljana: Nova revija, 2004), 149–61.

22 Mateja Jeraj in Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015), 60.

Neupoštevanje značilnosti sodnega postopka v Sloveniji po drugi svetovni vojni

Medtem ko je avtor zgodb ob dokumentih gestapa sicer poudaril, da »položaja zapornika v preiskavi pred policijo, posebej v totalitarnem in zločinskem sistemu, ni mogoče enačiti z razmerami na svobodi in v miru«,²³ pa tega ni storil ob obravnavi gradiva UDV. Če si hočemo ustvariti objektivno podobo o tedanjih obsojencih, moramo imeti stalno pred očmi značilnosti predhodnega postopka, ki je bil v izključni pristojnosti organov državne varnosti: pogosta zaslišanja v nočnem času, večkrat anonimni zasliševalci, uporaba fizičnega in psihičnega nasilja, grožnje z represalijami proti članom družine, osamitve, provokacije, prisluškovanje, dajanje lažnih obljub, pri komunistih pa je bilo pogosto tudi »apeliranje na dolgoletno revolucionarno delo in partijsko zavest«. Namen celotnega postopka je bil pridobiti priznanje, ki naj bi bilo po možnosti obremenilno tudi za druge tedanje (ali poznejše) obdolžence.²⁴ V takšnih okoliščinah se je pogosto dogajalo, da so obdolženci določen čas vztrajno zanikali obtožbe, podajali dvoumna ali nesmiselna priznanja, preklicevali tisto, kar so enkrat prej že priznali ipd. Vse to bi moralo »v normalnih razmerah zbujati vsaj dvome o trditvah iz ovadb in obtožnic«. ²⁵ Precej od zgoraj naštetega velja tudi za Ilichov primer. Zaslišanja so bila dolgotrajna, ure sicer niso navedene, glede na podobne primere pa je precej verjetno, da so potekala tudi ponoči. Iz zapisnikov je mogoče razbrati, da so se zasliševalci pogosto sklicevali na komunistično moralno,²⁶ podatki o grožnjah in mučenjih pa v njih seveda niso zabeleženi; lahko pa iz podobnih primerov tistega časa sklepamo, da je bil podvržen vsaj psihičnemu mučenju.²⁷ Tudi Ilich je, tako kot mnogi, sprva tajil vse, česar so ga obtoževali, šele po dveh mesecih stalnega zasliševanja naj bi priznal večino očitanih dejanj. O vprašljivosti njegovega priznanja pa avtor zgodbe ni razmišljal. Tudi izjave majorja UDV, da je bil Ilich »izredno zakrknjen in je zelo počasi priznaval«,²⁸ ni komentiral,²⁹ kar lahko bralca privede do zaključka, da Ilich ni zakrivil le številnih zavrženih dejanj, ampak da je bil še neznačajan lažnivec.

V prid možnosti, da je bilo Ilichovo priznanje izsiljeno, govori tudi njegova pritožba na sodbo Okrožnega sodišča v Mariboru z dne 11. decembra 1948, v kateri je uveljavljal vse pritožbene razloge: kršitev predpisov kazenskega postopka na glavni obravnavi, kršitev kazenskega zakona, zmotno in nepopolno ugotovljeno dejansko stanje.³⁰ Te pritožbe, ki jo je – tako kot v številnih drugih podobnih primerih – drugostopenjsko sodišče sicer zavrnilo,³¹ avtor zgodbe sploh ni omenil.

23 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 263.

24 Peter Kobe, »Uporaba kazenskega procesnega prava v dachauskih procesih«, v: *Dachauski procesi*, 110.

25 Ljubo Bavcon, »Poskus pravne in politične analize dachauskih procesov«, v: *Dachauski procesi*, 127.

26 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, 50, 51.

27 Obsojeni na t. i. Nagodetovem procesu so bili nedvomno podvrženi raznim oblikam psihičnega mučenja, medtem ko je za dachauske procese značilno tudi izjemno kruto fizično mučenje.

28 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, nedatirano poročilo majorja Vlada Kadunca, 82, 83 (iz vsebine je razvidno, da je nastalo vsaj dva meseca po aretaciji Ilicha in pred vložitvijo obtožnice).

29 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 277.

30 »Zakon o kazenskem postopku« z dne 12. 10. 1948, čl. 262, *Uradni list FLRJ št. 97/1948*.

31 SI AS 1267, šk. 365, Sodba Vrhovnega sodišča LRS v Ljubljani z dne 14. 1. 1949, K 435/48/13, 1.

Pristranska izbira in presoja pričevanj

Kot verodostojna je avtor zgodb priznaval le za Ilicha obremenilna pričevanja, ob tem pa ni upošteval, da so bile v tistem času tudi izjave prič lahko izsiljene. Najbrž ni bilo vedno tako, a je obstajala verjetnost, da so bila pričanja v škodo obdolženca pridobljena z grožnjami (priče so se pogosto bale, da se bodo tudi same znašle na enem od naslednjih procesov), da so obtožbe lahko izhajale iz osebnih zamer in zavisti (v času splošnega pomanjkanja, revščine in nizke ravni izobrazbe je bil Ilichu, intelektualcu, ki je izhajal iz premožne slaščičarske družine, morda marsikdo nenaklonjen, posebej v lokalnem okolju; ne smemo namreč pozabiti, da je bil Ilich leta 1948 aretiran in obsojen v domačem Mariboru) pa tudi iz pomanjkljivih ali napačnih informacij ipd.

Pričevanja, ki so dopuščala dvom o Ilichovi krivdi, sploh niso omenjena ali pa so bila spoznana za neverodostojna. Če je bilo na voljo več pričevanj, je dal avtor zgodbe vedno prednost tistemu, ki je bilo za Ilicha obtežljivo. Tako se je na podlagi gestapovskega poročila odločil (prav tako, kot je to storilo sodišče leta 1948!), da je partizansko tehniko jeseni 1943 nedvomno izdal Ilich, čeprav je poznal tudi izjavi dveh prič,³² iz katerih izhaja, da bi to lahko storil tudi kdo drug. Pričevanja v Ilichovo korist je ocenil kot »hude konstrukte«, ki »ne vzdržijo resne presoje«. ³³ Razumljivo je, da se je takratno sodišče, ki je večinoma upoštevalo le najbolj obtežljive dokaze za obtožence (ne glede na njihovo verodostojnost), oprlo tudi na poročilo gestapa. Nenavadno pa je, da se je zdelo prepričljivo tudi piscu *Koroških vojnih zgodb*, ki se je dobro zavedal sovražnega in prezirljivega odnosa gestapovcev do članov OF in partizanov, kar je ponazoril z zapisom, nastalem po Ilichovem prijetju: »Daje mi vtis strahopetnega psa. **Poleg tega je zelo inteligenčen in upa, da si bo rešil življenje, če bo kaj izdal** (*poudaril avtor*). Tak je videti šef tehnike in taki so videti v resnici vsi (*partizani – op. avtorja*). Zahrbtni pri metodah svojega dela, smrdljivo leni (*stinkend faul*) za vsako resno delo in strahopetni kot smrdljiv šakal. Bilo bi škoda, če bi takemu psu podarili življenje.«³⁴ Kljub temu pa je poudaril stavek, ki bralce opozarja na Ilichovo izdajstvo in strahopetnost, čeprav je iz navedenega besedila jasno razvidno, da je imel pisec takšno mnenje o partizanih nasploh.

Tudi to, da ni imel na voljo zapisnika o Ilichovem zaslišanju, zaradi česar je bilo – po avtorjevih lastnih besedah – težko presoditi, »kaj je (Ilich) v resnici izjavil gestapu in česa ne«, ga ni motilo. Še več, celo namignil je, kako je »zanimivo«, da se zapisniki o Ilichovem zaslišanju »ne najdejo«. ³⁵ Morda je imel tudi tu v mislih kakšno »skrivno roko«. ³⁶

Skorajda nemogoče se je izogniti vprašanju, kako je mogoče, da tako dober poznavalec zgodovine druge svetovne vojne ne bi bil seznanjen s primeri izgube gradiva iz

32 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, nedatirano pričanje Alojza Stante in zapisnik o zaslišanju priče Julijane Potočnik 16. 3. 1946, 78, 79.

33 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, str. 251.

34 Ibid.

35 Ibid., 253.

36 Ibid., 279.

medvojnega obdobja. V slovenskem zgodovinopisju je bilo namreč predstavljenih kar nekaj dogodkov iz vojnih let, ki so ostali nepojasneni zaradi pomanjkanja virov ali pa protislovnosti v njih navedenih podatkov. Med najbolj pretresljive in največkrat obravnavane tovrstne primere sodi nasilni vdor (»provala«) v skrivni bunker v vili Mare in Toneta Kralja v Ljubljani 25. januarja 1945, kjer je bil center obveščevalne službe OF. Kot izdajalka je bila na podlagi pričevanj sojetnic v zaporih slovenske politične policije (pomanjkljivo ali napačno informiranih, zavedenih od zasliševalcev ali zlonamernih), različnih verzij zasliševalnih zapisnikov in nasprotujočih si izjav gestapovca Paula Dusche najprej ožigosana Leopoldina Mekina, nato pa je bilo za isto dejanje osumljenih še več nekdanjih zapornic pa tudi drugih oseb; med njimi je bil tudi Vlasto Kopač, obsojen na 6. dachauskem procesu avgusta 1948.³⁷ Resnica o tem dogodku še danes ni pojasnjena. Do vsega tega morda ne bi prišlo, če bi bila najdena najpomembnejša dokumenta – zapisnik o zaslišanju tedanje vodje obveščevalne službe OF Nede Geržinič in njen dnevnik. To pa nikakor ni bil osamljen primer! V letih 1943–1945 naj bi pripadniki slovenske politične policije aretirali in zaslišali več kot 7000 političnih osumljenцев,³⁸ ohranjenih zapisnikov pa naj bi bilo v vseh arhivih le okrog 90.³⁹

Napačna razlaga Ilichove predčasne izpustitve iz zapora

Avtor »zgodb« ni upošteval dejstva, da je bila mnogim preživelim političnim zapornikom kazen najprej skrajšana, nato pa jih je bila večina predčasno izpuščena iz zapora. Navedli bomo le nekaj primerov. Vsi pripadniki »liberalne skupine«, obsojeni na t. i. božičnem procesu, so bili predčasno izpuščeni do konca leta 1955,⁴⁰ obsojeni na t. i. Nagodetovem procesu do konca leta 1954 (razen usmrčenega Črtomirja Nagodeta in Bogdana Stareta, ki je, najverjetneje zaradi osebnih zamer, kazen preстал do konca),⁴¹ obsojeni na prvem dachauskem procesu do konca leta 1953 (le eden je bil zaprt do leta 1959).⁴² Številnim izmed njih je bila kazen najprej znižana (nekaterim tudi večkrat), pozneje pa so bili pogojno odpuščeni ali pa oproščeni nadaljnega prestajanja kazni, najpogosteje pred državnim praznikom 29. novembrom ali pa – tako kot Ilich – pred novim letom.

O vsem tem pisec ni spregovoril. Namesto tega je ob navedbi podatkov o zmanjšanju Ilichove kazni in pomilostitvi ugotavljal: »V njegovem dosjeju ni dokumenta,

37 Gl. na primer: Lojz Tršan, »Razbitje OF in partije v Ljubljani,« *Viri 10* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996). Vera Hutař, *Žrtvovana: Zamolčana resnica o Leopoldini Mekini* (Novo mesto: Dolenjska založba, 1998). Ljuba Dornik Šubelj, *Oddlek za zaščito naroda za Slovenijo* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999), 80–95. Vlasto Kopač, »Zgodba o Neži in njenem bunkerju,« *Borec*, št. 5, 6, 7 (maj/junij/julij 1987): 462.

38 Arhiv Republike Slovenije v fondu SI AS 1876 hrani 7158 kartotek domobranske politične policije.

39 Hutař, *Žrtvovana: Zamolčana resnica o Leopoldini Mekini*, 74, 75.

40 Gl. predvsem SI AS 1931, RSNZ SRS, Božični proces, t. e. 535, »Obsojenci iz takozvanega božičnega procesa« (seznam s podatki o obsodbi, vrsti kazni, pomilostitvi, odpustu ipd.).

41 Več o tem v Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*, 23–78.

42 Martin Ivanič, »Kronološki prikaz poteka in razveljavitve dachauskih procesov (1946–1986),« v: *Dachauski procesi*, 38.

ki bi pojasnil ti dve nenadni spremembi v njegovo korist.« In na tej osnovi sklepal: »Skratka, spet je imel srečo ali pa je neka skrivna roka delala zanj.«⁴³ Tako nepoučeni bralec ne izve, da je Ilichova pot političnega zapornika predstavljala prej pravilo kot izjemo. Postopek, uporabljen pri Ilichu, je bil namreč za tiste čase povsem običajen: z ukazom Prezidija Ljudske skupščine FLRJ z dne 28. novembra 1951 se mu je kazen z dosmrtno zaporne kazni znižala na 15 let strogega zavora, z ukazom istega organa z dne 30. decembra 1952 pa je bil pomiloščen in 5. januarja 1953 izpuščen na prostost.⁴⁴

Zamolčanje dejstva, da so bile usode političnih zapornikov po izpustu zelo različne

»Kaj je pomenilo biti po vojni politični obsojenec po prestani kazni«, pravi avtor *Koroških vojnih zgodb*, »najbolje izvemo iz knjige Angele Vode Skriti spomin. Neobstoječa oseba, brez državljanskih pravic, torej brez pravice do zaposlitve, brez virov preživetja, brez zdravstvenega zavarovanja, brez možnosti izobraževanja / ... / brez pokojnine / ... / izseljen iz stanovanja kam na obrobje v kako vlažno in temno luknjo / ... /«. ⁴⁵ Takšno usodo si je po njegovem mnenju »lahko prihranil le, kdor je privolil v sodelovanje s policijo, torej, da je tudi sam postal ovaduh«. ⁴⁶ Kot vir za tovrstne ugotovitve med drugim navaja tudi delo *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*, vendar pa ne omeni, da so v njem podrobno predstavljene življenjske poti vseh obsojenih, ki pa se med seboj zelo razlikujejo. ⁴⁷ Seveda ni mogoče zanikati, da se je najbrž večina nekdanjih političnih obsojencev »na svobodi« srečevala s številnimi težavami (z izgubo zdravja, prijateljev, zaposlitve, s težavami pri pridobitvi pokojnine, z izpostavljenostjo nezaupanju in sumničenjem ipd.), pa vendar so nekateri izmed njih lahko nadaljevali staro življenje ali pa si ustvarili novega. Vsi sicer niso dobili zaposlitve v skladu s svojimi željami in sposobnostmi, a so bili nekateri z novim delom zadovoljni, za uspešno opravljene naloge pa pohvaljeni in nagrajeni. Enako velja tudi za nekatere izmed obsojenih na božičnem ⁴⁸ in v dachauskih procesih. Zato nesrečne usode Angele Vode ne gre posploševati, še zlasti če se njen primer izkoristi za blatenje tistih, do katerih je bilo življenje prijaznejše.

43 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 279.

44 SI AS 1267, šk. 365, osebni spis obsojenca Milovana Ilicha.

45 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 52.

46 Ibid. O Ilichovem »sodelovanju« z UDV govori le poročilo majorja Vlada Kadunca (nedatirano, gotovo pa je nastalo po Ilichovi aretaciji v letu 1948), ki pravi, da je bil Ilich po prvi aretaciji s strani Ozne v letu 1945 »verbovan, vendar pa ni nič delal ter je sabotiral«. (SI AS 1267, š. 365, osebni spis obsojenca Milovana Ilicha.) Dejstvo, da SDV vse do leta 1970 ni imela niti Ilichovega ljubljanskega naslova pa kaže na to, da Ilich najverjetneje tudi pozneje s SDV ni sodeloval.

47 Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobsojenim*, 21–78.

48 Mateja Jeraj, »Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni,« v: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), 373–92.

Vprašljivost obravnave dokumentov Uprave službe državne varnosti (USDV) po Ilichovi izpustitvi iz zapora

Nenavadno je, da avtor *Koroških vojnih zgodb* podrobno navaja ugotovitve slovenske USDV, nastale ob nadzoru Iliche v letih 1970–1985,⁴⁹ čeprav prav nič ne pripomorejo k razumevanju njegove »vojne zgodbe« in vključujejo številne podatke povsem zasebne narave, ki se ne nanašajo le na Iliche samega, ampak tudi na njegove družinske člane, znance in prijatelje. Ob vsem tem pa bralec ni opozorjen, da je verodostojnost takih virov, zasnovanih tudi na najrazličnejših govoricah, ugibanjih in napačnih sklepanjih zasledovalcev, zelo vprašljiva.

Pa še nekaj je treba povedati. Avtorju zgodb se je sicer zdelo nenavadno, da prvi dokumenti, nastali po Ilichovi izpustitvi iz zapora, izhajajo šele iz leta 1970, saj so obsojenim na politični osnovi pogosto sledili že takoj po izpustu iz zapora. To sicer drži, a je ob podrobni proučitvi njegovega dosjeja mogoče ugotoviti, da Ilich t. i. Udbe vse do januarja 1970, ko je bil nad njim uveden »lokalni nadzor«, najbrž ni zanimal, saj ni imela niti njegovega naslova. Razpolagala je le z napačnim podatkom s prve strani dosjeja, po katerem naj bi Ilich živel v Mariboru (pa še ta naslov je bil napačen), čeprav je takrat že več let živel v Ljubljani. Njegov pravi naslov je bil ugotovljen šele nekaj mesecev po uvedbi »lokalnega nadzora«!⁵⁰ Ob tem se je vredno vprašati, zakaj se je USDV začela za Iliche zanimati prav takrat. Je bila uvedba nadzora nad Ilichom v januarju 1970 povezana s tem, da se je nekaj mesecev prej, oktobra 1969, zaposlil v ljubljanskih Kliničnih bolnicah, v obdobju, ko se je gradil novi Klinični center? V prid tej domnevi morda govori stavek, zapisan ob robu enega od dokumentov – »preverke« z dne 13. aprila 1973, ki pravi: »Preverjali na zahtevo tov. Mužiča za direktorja kliničnih bolnic tov. Zemljariča«.⁵¹ Vsekakor pa je zanimanje za Iliche ponehalo po letu 1974, torej po skorajšnji dograditvi Kliničnega centra, ki jo je vodil Janez Zemljarič.⁵² Iz obdobja po tem letu izhaja namreč le še nekaj dokumentov o sledenju Ilichu, in sicer iz let 1978, 1980, 1983 in 1985.⁵³

49 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 280–83.

50 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, 94.

51 SI AS 1931, šk. 1252, IV. sektor SDV Ljubljana, Ilich Milovan – preverka, 13. 4. 1973, podpisan Brane Davidovič, 94.

52 Zemljarič je bil direktor Kliničnih bolnic Ljubljana od 1968 do 1973, potem pa od 1973 do 1978 namestnik republiškega sekretarja za notranje zadeve. – Martin Ivanič, »Zemljarič Janez«, v: *Enciklopedija Slovenije 15* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001), 154.

53 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, 104–07.

Tendenciozna predstavitev izpovedi Antonije Skok

Pripoved o Antonu Skoku in njegovi zaročenki ter poznejši ženi Antoniji Ilichov značaj še posebej očrni. Predstavi ga ne le kot tistega, ki je iz strahu pred mučenjem in smrtjo izdajal tovariše, ampak tudi kot tako neznačajnega človeka, da je »lahkotno kazal s prstom na druge«, ki naj bi prav tako podlegli pritisku mučiteljev. Med njimi naj bi bil tudi Anton Skok iz Loke pri Mengšu, ki je organiziral pobege Slovencev iz nemške vojske k partizanom. Potem ko jih je gestapo aretiral, naj bi Ilich, ki je prisostvoval zaslišanjem, Skoka obtožil izdaje tovarišev. To naj bi imelo daljnosežne posledice – po vojni Skok zaradi te obtožbe ni mogel pridobiti »borčevskega statusa«. To pa naj ne bi bila edina Ilichova krivda. Kmalu po Skokovi aretaciji je bila aretirana njegova zaročenka Antonija. »Prevzel« naj bi jo »človek finega videza, za katerega je izvedela, da je Milovan Ilich«. »Ko sta bila sama«, naj bi jo »začel nagovarjati k intimnemu življenju«, čeprav ga je v Ljubljani čakala noseča zaročenka.⁵⁴ Užaljen zaradi njene zavrnitve naj bi dosegel, da so njenega zaročenca še posebej »strahovito mučili«. O Ilichovi maščevalnosti naj bi nazorno pričale besede, izrečene Antoniji: »Če zate nisem dober, tudi njega ne boš imela.«⁵⁵

Glede na težo teh obtožb, ki posebej močno vplivajo na čustva bralcev, je treba dokumente, na katere se opirajo, nekoliko natančneje predstaviti; bralec, ki ne prebira opomb, ne izve niti tega, kdaj so nastali, kar pa vsekakor ni zanemarljiv podatek. V *Koroških vojnih zgodbah* predstavljena pripoved je namreč oblikovana na podlagi dveh razgovorov z Antonijo Skok, opravljenih spomladi 1985. Prvič je z neznano osebo govorila 27. marca 1985, ko je po nasvetu nekega znanca obiskala Republiški sekretariat za notranje zadeve (RSNZ) v Ljubljani,⁵⁶ drugič pa 6. maja 1985 s Francem Gričarjem s Centra SDV Ljubljana mesto.⁵⁷ V prvem pogovoru je okvirno navedla večino obtožb, predstavljenih v Linasijevi knjigi. Povedala pa je tudi, da je leta 1970 izvedela, da Ilich živi v Ljubljani »in da zaseda dokaj pomemben položaj«. Ob neki priložnosti naj bi se srečala, a se Ilich z njo ni želel pogovarjati. V drugem razgovoru je pripoved dopolnila. Dodala je obtožbo o spolnem nadlegovanju in natančneje pojasnila finančno škodo, ki naj bi jo njeni družini povzročila Ilichova obtožba o moževi izdaji. Je pa tokrat zgodbo nekoliko spremenila: Ilich naj bi obtožbo pozneje preklical, ona pa naj bi tako le dobila »zadoščenje«. Na predlog Antonije Skok se je Franc Gričar pogovoril še z dvema osebama, ki sta sicer poznali zgodbo o izdaji bunkerja, v katerem je Ilich imel tiskarno, o »primeru Skok« pa nista vedeli ničesar.⁵⁸

54 Podatek o noseči zaročenki je dodal avtor »zgodbe«, v izjavah Skokove to ni omenjeno.

55 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 263, 264.

56 SI AS 1931, RSNZ SRS, t. e. 1252, dosje Milovan Ilich, nepodpisan zapis z dne 27. 3. 1985, 109, 110.

57 SI AS 1931, RSNZ SRS, t. e. 1252, dosje Milovan Ilich, uradni zaznamek o razgovoru z Antonijo Skok, Ljubljana, 17. 5. 1985, C SDV Ljubljana mesto, Franc Gričar, 115, 116.

58 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich: uradni zaznamek o razgovoru z Borisom Misjo z dne 17. 5. 1985, 113, 114, in poročilo o razgovoru z Marijo Vasič, 116.

Zapise o zgoraj navedenih razgovorih je Center SDV Ljubljana mesto 17. maja 1985 posredoval II. oddelku Uprave SDV Ljubljana.⁵⁹ V spremnem dopisu je načelnik Centra Boris Zore Upravo obvestil o ponovnem odprtju »Ilichovega primera« in na kratko povzel obtožbe. Po njegovem mnenju je Skokovo najbolj prizadelo to, da je Ilich njenega moža obdolžil izdaje tovarišev, kar je imelo zanjo usodne materialne posledice: »Prav slednje Antonijo Skok najbolj muči, saj je kot družinska upokojenka po možu materialno zelo ogrožena, hkrati pa je izrazila mnenje, da je prav ILICH kriv, da so SKOKA v Celovcu strahovito mučili in da je bil več tednov v samici priklenjen. Na tej okoliščini sloni tudi njen motiv, da Milovana Ilicha obremenjuje z nekaterimi medvojnimi početti, ki po veljavnem KZ SFRJ⁶⁰ niso več pregonljivi oz., so bili predmet obravnave leta 1948 v Mariboru, za kar je bil že obsojen.«⁶¹

Zoretovemu dopisu je priložena lastnoročno podpisana Ilichova izjava iz leta 1974, podana na željo »tovarišice Tončke Skokove iz Mengša«. V njej je Ilich najprej navedel osnovne podatke o svojem medvojnem delovanju, nato pa nadaljeval takole: »Zaradi velike časovne odmaknjenosti se ne spominjam nobene podrobnosti več in zato ne bi mogel s polno odgovornostjo pričati ne v korist ne v škodo nikomur, saj se imen, razen nekaterih velikih 'proval', o katerih sem sproti poročal po kurirski zvezi in kasneje preko obveščevalnega centra v Celovcu, in kakršnihkoli izjav tega ali onega ne morem več domisliti. Ugotovim pa lahko splošno znano dejstvo, da so zasliševalci uporabljali v vseh policijah sveta znan trik, ko so zasliševanca prepričevali, da je njegov tovariš ali znanec že itak vse povedal in da torej nima smisla tajiti, ter mahal s podpisanimi papirji, na katerih naj bi izjava bila že zapisana in podpisana. Na ta trik je nasledlo veliko zasliševancev in ni izključeno, da se je kaj podobnega zgodilo tudi v primeru Tončke Skokove.«⁶² Te izjave avtor *Koroških vojnih zgodb* ni izrecno navedel, s čimer je Ilichu odvzel pravico do zagovora. Da pa je to izjavo poznal, priča dejstvo, da jo je deloma uporabil v nekem drugem kontekstu (kjer govori o trikih zasliševalcev), ne da bi bralce seznanil, s kakšnim namenom je bila napisana.⁶³

59 II. oddelek Uprave SDV je bil leta 1985 zadolžen za Zunanje področje (obveščevalne službe) – zahod. Center SDV Ljubljana mu je posredoval zapise razgovorov o Ilichu v zvezi z akcijo »Šumarice«, RTZ 536; to je bila zvezna akcija, namenjena ugotavljanju storilcev vojnih zločinov v času druge svetovne vojne. (Podatke je avtorici posredoval Tadej Cankar, v Arhivu Republike Slovenije zadolžen za gradivo RSNZ SRS.)

60 Kazenskem zakoniku Socialistične federativne republike Jugoslavije.

61 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, dopis Centra SDV Ljubljana mesto z dne 17. 5. 1985, 111, 112. Dokumentov o morebitnem nadaljnjem dogajanju dosje ne vsebuje.

62 SI AS 1931, šk. 1252, dosje Milovan Ilich, Izjava Milovana Ilicha z dne 5. 8. 1974, 108.

63 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 263.

Ilichova sodna rehabilitacija v samostojni Sloveniji je le površno omenjena.

Avtor zgodbe je sicer bežno omenil, da so Ilicha »pred leti« rehabilitirali, in pojasnil, da sta mu ta podatek posredovala njegova sinova.⁶⁴ Kaj več ga očitno zanimalo. Pa vendar bi morala biti sodna rehabilitacija Milovana Ilicha sklepni del njegove zgodbe. Okrožno sodišče v Mariboru je namreč 21. marca 2003, potem ko je bila istega dne v navzočnosti zagovornice obsojenega in okrožnega državnega tožilca opravljena javna glavna obravnava, po določbi 3. odstavka 415. člena Zakona o kazenskem postopku⁶⁵ razsodilo, da se sodba Okrožnega sodišča v Mariboru z dne 11. decembra 1948 v zvezi s sodbo Vrhovnega sodišča LRS v Ljubljani z dne 14. januarja 1949, v delu, ki se nanaša na obsojenega Milovana Ilicha, razveljavi, že pokojni Ilich pa je po 3. točki 358. člena Zakona o kazenskem postopku⁶⁶ oproščen obtožb, ki so v nadaljevanju besedila sodbe podrobno navedene.⁶⁷

Ilich je bil eden od mnogih, ki so v samostojni Sloveniji dobili zadoščenje na sodišču. Po uveljavitvi Ustavnega zakona 4. oktobra 1990, ki je določal, da lahko obsojenci sami predlagajo obnovo postopka, so tudi obsojeni na povojnih političnih procesih dobili možnost za popravo krivic. Ilichova sodna rehabilitacija je potekala po ustaljenem postopku, ki je veljal tudi za številne druge politične obsojence iz povojnih let. Njegova »posebnost« je le v tem, da je bil v nasprotju z drugimi še četrtič »obsojen«, tokrat v *Koroških vojnih zgodbah*.

Ta obsodba sodobnega akademskega raziskovalca je presenetljiva, saj se povsem zaveda vprašljivosti govoric o medvojnih dogodkih: »So pa o njegovem (*Ilichovem*) in o nešteti drugih primerih še dolga leta po vojni krožila različna sumničenja, konstrukti in iz teh izhajajoče stare zamere.« To naj bi bila »pač kolateralna škoda, ki jo pusti za sabo vsaka vojna, posebej taka, kot je bila druga svetovna, s partizanskim vojskovanjem in civilnim prebivalstvom, ki je bilo soudeleženo.«⁶⁸ Govoric seveda ni mogoče preprečiti, nedopustno pa je, da to »kolateralno škodo« povečujejo predstavniki zgodovinske znanosti. Morda želijo, da bi bile njihove »zgodbe« berljive kot »kriminalke«, ki navadno pritegnejo širši krog bralcev kot resna znanstvena dela? Da si to privoščijo ljubiteljski pisci zgodovinskih zgodb, lahko do neke mere celo razumemo, profesionalni zgodovinarji pa si tega ne bi smeli dovoliti.

64 Ibid., 236.

65 Začetek tega odstavka določa: »Ko izda sodišče v novem postopku sodbo, izreče v njej, da se prejšnja sodba deloma ali v celoti razveljavi ali pa da ostane v veljavi.« – »uradno prečiščeno besedilo Zakona o kazenskem postopku,« *Uradni list RS 116/2003*.

66 3. odstavek 358. člena tega zakona se glasi: »Sodbo, s katero oprosti obtoženca obtožbe, izreče sodišče: 3) Če ni dokazano, da je obtoženec storil dejanje, katerega je obtožen.« – »uradno prečiščeno besedilo Zakona o kazenskem postopku,« *Uradni list RS, št. 116/2003*.

67 Sodba Okrožnega sodišča v Mariboru z dne 21. 3. 2003, K 193/2001–63. Dokument je avtorici posredovala Breda Ilich Klančnik.

68 Linasi, *Koroške vojne zgodbe*, 251.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1237, Vrhovno sodišče Republike Slovenije.
 - SI AS 1267, Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij.
 - SI AS 1876, Policijski varnostni zbor.
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije.

Internetni viri:

- Lisec, Martin. »Udba je za nadzor nad intelektualci v zamejstvu angažirala ves svoj skrivni arzenal (intervju z Igorjem Omerzo).« *Portal plus*, 22. 8. 2015. Pridobljeno 27. 1. 2018. <https://www.portalplus.si/1044/>.

Literatura:

- Bajc, Gorazd. »O knjigi Igorja Omerze – Boris Pahor v žrelu Udbe, Nekritična uporaba varljivih virov lahko vodi v ustvarjanje novih krivic.« *Primorski dnevnik*, 24. 9. 2017, 13.
- Bavcon, Ljubo. »Poskus pravne in politične analize dachauskih procesov.« V: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*, ur. Martin Ivanič, 125–55. Ljubljana: Komunist 1990.
- Cankar, Tadej. »Arhivsko gradivo nekdanje Uprave službe državne varnosti in njenih predhodnic: osnovne značilnosti in primerjava nekaterih vidikov hrambe in upravljanja gradiva v postsocialističnih državah.« V: *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, 3, *Odstiranje zamolčanega, zbornik prispevkov*, 271, 272. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013.
- Dornik Šubelj, Ljuba. *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Hutař, Vera. *Žrtvovana: Zamolčana resnica o Leopoldini Mekina*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1998.
- Ivanič, Martin. »Kronološki prikaz poteka in razveljavitve dachauskih procesov (1946–1986).« V: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*, ur. Martin Ivanič, 33–51. Ljubljana: Komunist 1990.
- Ivanič, Martin. »Zemljarič Janez.« V: *Enciklopedija Slovenije 15*, 154. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- Janša, Petra. »Mag. Igor Omerza: Gre za montiran, udbovsko-vojaški proces v komunistični Sloveniji leta 1984.« *Demokracija*, 29. 5. 2016. Pridobljeno 27. 1. 2018. <http://www.demokracija.si/fokus/mag-igor-omerza-gre-za-montiran-udbovsko-vojaski-proces-v-komunisticni-sloveniji-leta-1984>.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim: Epilog*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2017.
- Jeraj, Mateja. »Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni.« V: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 373–92. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Kobe, Peter. »Uporaba kazenskega procesnega prava v dachauskih procesih.« V: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*, ur. Martin Ivanič, 107–17. Ljubljana: Komunist 1990.

- Kopač, Vlasto. »Zgodba o Neži in njenem bunkerju.« *Borec*, št. 5, 6, 7, maj/junij/julij 1987: 459462.
- Linasi, Marjan, *Koroške vojne zgodbe: Nekaj utrinkov iz let 1938–1945*. Celovec: Mohorjeva založba, 2017.
- Tršan, Lojz. »Razbitje OF in partije v Ljubljani.« *Viri 10*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996.
- Vode, Angela. *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar. Ljubljana: Nova revija, 2004.
- Zihlerl, Branko. »Promemorija.« V: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*, ur. Martin Ivanič, 25–32. Ljubljana: Komunist 1990.

Tiskani viri:

- *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 97/1948.
- *Uradni list Republike Slovenije*, št. 116/2003.

Zapisi – Notes

Franc Rozman

Častni občani občine Bled do druge svetovne vojne

Kdo so bili častni občani Bleda, je bolj zapletena naloga, kot se zdi na prvi pogled. Predvsem zato, ker zapisniki blejske občine niso ohranjeni v celoti. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, enota Kranj, so le zapisniki sej od leta 1894 do 1941, torej do okupacije.¹ Zakaj ni bolj zgodnjih občinskih zapisnikov, ni znano, morda se bodo še kje našli, morda so v zasebni lasti, morda so bili uničeni. Dr. Janez Bleiweis, oče slovenskega naroda, je postal častni občan ob sedemdesetletnici rojstva leta 1878.² Zaenkrat ni znano, ali je bil on prvi častni občan, morda je bil tudi kdo drug. Tudi za nekaj naslednjih izvemo le iz časopisja. Tako je leta 1884 častni občan postal baron dr. Andrej Winkler,³ ki je bil tedaj kot prvi Slovenec od leta 1880 deželni predsednik, poleg njega pa je bil tedaj za častnega občana imenovan tudi grof Gustav Thurn Valsassina,⁴ ki je bil od leta 1881 do smrti deželni glavar Kranjske, in pa djakovski škof Josip Juraj Strossmayer.⁵ Že naslednje leto je postal častni občan Bleda ravnatelj Kranjske industrijske družbe in državnozborski poslanec Karel Luckmann.⁶

- 1 SI_ZAL_KRA, Zapisniki sej občinskega odbora občine Bled 1894–1916, 1917–1923, 1924–1940. Vsi navedki sej so iz teh zapisnikov in niso posebej citirani.
- 2 Dr. Janez Bleiweis (1808–1881), živinozdravnik, politik in časnikar, od 1843 urednik *Kmetijskih in rokodelskih novic*, deželni poslanec in deželni odbornik, imenovan tudi oče slovenskega naroda. – Anton Bezenšek, *Svečanost ob priliki sedemdesetletnice dr. Janeza Bleiweisa dne 19. novembra 1878* (Zagreb, 1879). *Slovenski narod*, 19. 11. 1878.
- 3 Baron Andrej Winkler (1825–1916), pravnik, politik. 1861–1876 poslanec v goriškem deželnem zboru, 1880–1892 prvi deželni predsednik Kranjske slovenskega rodu. – Jože Šušmelj, *Andrej baron Winkler: 1825–1916. Krminski in tolminski okrajni glavar, poslanec v goriško-gradiškem deželnem zboru, poslanec v državnem zboru na Dunaju, predsednik dežele Kranjske* (Nova Gorica [i. e.] Lokve: Društvo ljubiteljev narave Planota, 2014).
- 4 Gustav grof Thurn-Valsassina (1836–1888), od 1877 do smrti poslanec deželnega in državnega zbora, 1876 član delegacije, 1881 do smrti zadnji deželni glavar na Kranjskem nemške narodnosti, pristaš narodne stranke, lastnik graščine v Radovljici, kot poslanec zastopnik veleposestva. – Tudi *Slovenec*, 28. 2. 1884. Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Konstituierender Reichstag 1848–1849; Reichsrat 1861–1918. Ein biographisches Lexikon* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 1291.
- 5 Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), škof v Djakovu, od 1860 vodja narodne stranke, od 1880 neodvisne narodne stranke; ustanovi JAZU v Zagrebu in je soustanovitelj univerze v Zagrebu. – *Enciklopedija Jugoslavije*, 8. zv. (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1971), 195–98.
- 6 Karl Luckmann (1841–1906), podjetnik, rudarski strokovnjak, zaslužen za bohinjsko železnico, ravnatelj Kranjske industrijske družbe, poslanec veleposesti na Kranjskem od 1877 do smrti. – *SBL*, 1 (Ljubljana: Zadrudna gospodarska banka, 1925), 685.

Če sledimo arhivu občinskih sej, je bil prvi častni občan baron Josef Schwegel,⁷ ki ga je na seji občinskega odbora 26. junija 1901 predlagal župan Jakob Peternel. Diplomato mu podelili 21. julija 1901, na njej pa je zapisano: »V priznanje dobrohotnega delovanja in vdane požrtvovalnosti Vaši ekscelenci za deželno Kranjsko, posebno pa za Bled, se usojamo po srčni želji vseh Blejcev Vašo ekscelenco imenovati za častnega občana blejske občine ter prosimo, da blagovolite, Vaša ekscelenca, milostljivo sprejeti častno občanstvo. Hvaležno vdani župan, svetovalci Josip Verderber, Franjo Rus, Anton Vovk, Ivan Pretnar, Oton Wölfling.« Diploma je danes v lasti Schweglovega pranečaka oz. družine pokojnega dr. Žige Voduška.

Naslednji častni občan je postal tedanji lastnik blejskega gradu Adolf Muhr,⁸ zaradi zaslug pri razvoju Bleda. Predlagal ga je občinski svetovalci Oto Wölfling in na seji 12. junija 1902 je bil predlog soglasno sprejet. Zanimivo je, da Arnold Rikli, ki velja za začetnika blejskega turizma, ni nikoli postal častni občan Bleda, saj večina občinskih svetovalcev in župani nanj niso gledali tako in so bili v stalnih sporih z njim.

Naslednjih častnih občanov pa je bilo več, župan Peternel je na seji 3. septembra 1906 za to častno imenovanje namreč predlagal dr. Andreja Ferjančiča⁹ zaradi zaslug pri Zdraviliški komisiji in pri tem, da je Zdraviliški dom prišel v njene roke, Ivana Hribarja¹⁰ kot predsednika I. časnikarskega shoda na Bledu, dr. Ivana Vilfana¹¹ in dr. Karla Trillerja,¹² oba zaradi zastopanja občine v pravnih zadevah, in dr. Josipa Plemelja,¹³ docenta na Dunaju, ki je občini dajal pametne nasvete. Vsi predlagani so bili sprejeti z večino glasov. Jasno je videti, da je bil tedanji občinski odbor liberalen. Domačin Plemelj je postal najmlajši častni občan v vsem obravnavanem času, bil je sploh edini domačin, ki je postal častni občan, kljub temu da je bil star šele 33 let, bil pa je že kar uveljavljen matematik.

7 Josef baron Schwegel (1836–1914), diplomat, politik, gospodarstvenik, član avstrijske delegacije na kongresu v Berlinu 1878, od 1879 v državnem zboru načeloval nemškimi ustavovernim veleposestnikom, v kranjskem deželnem zboru od 1879 do 1912. – Josef Schwegel, *Spomini in pisma = Erinnerungen und Briefe* (Mengeš: Ustanova Center za evropsko prihodnost, 2007). Josef Schwegel, *Na cesarjev ukaz. Spomini politika in diplomata* (Ljubljana: Slovenska matica, 2004).

8 Adolf Muhr (1838–20. dec. 1903, Dunaj), veletrgovec, od 1884 lastnik gradu na Bledu. – *Laibacher Zeitung*, 22. 12. 1903.

9 Andrej Ferjančič (1848–1923), pravnik, liberalni politik, od 1885 do 1907 državnozborni poslanec, prvi slovenski podpredsednik državnega zbora. – *SBL*, 1 (Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1925–1932), 175.

10 Ivan Hribar (1891–1941), politik in gospodarstvenik, od 1889 do 1906 poslanec deželnega zbora in od 1907 do 1911 državnega zbora, od 1896 do 1910 ljubljanski župan, poslanik v Pragi od 1919–1921, nato pokrajinski namestnik do 1923, pisec Spominov. – *Hribarjev zbornik* (Ljubljana: SAZU, 2010).

11 Ivan Vilfan (1862–1912), pravnik in politik, radovljiški župan, načelnik planinskega društva, na njegovo iniciativo zgrajena Vodnikova koča. – Jure Sinobad, *Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine* (Radovljica: [samozal.] J. Sinobad, 1999), 185.

12 Karel Triller (1862–1926), politik in gospodarstvenik, soustanovitelj liberalne stranke, tesen sodelavec Hribarja in Tavčarja, od 1908 do 1918 poslanec liberalne stranke v deželnem zboru, poverjenik za trgovino in industrijo v prvi narodni vladi 1919. – *SBL*, 4 (Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1980–1991), 178.

13 Josip Plemelj (1873–1967), matematik, od 1908 profesor na univerzi v Črnovcih v Bukovini (danes Ukrajina), prvi rektor ljubljanske univerze, redni profesor do 1957, član SAZU, JAZU, SAN, častni doktor, Prešernov nagradjenec. – *SBL*, 3 (Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1960–1971), 378, 379.

Dne 5. junija 1917 je blejski občinski odbor poslal tedanjemu generalu pehote in kasnejšemu maršalu Svetozarju Boroeviću von Bojna¹⁴ naslednji dopis: »Vaša ekscelenca! Občinski odbor blejski si je usojil na svoji seji 5. rožnika t.l. Vašo ekscelenco v najglobokejšem spoštovanju do zmagovitega branitelja naše ljubljene domovine osobito naše lepe Gorenjske za častnega občana imenovati. Podpisani si usojajo v imenu blejskega odbora Vašo ekscelenco prositi, da blagovolite to imenovanje sprejeti in občini Bled tudi v bodoče svojo visoko naklonjenost ohraniti.« Blejski občini je general pehote Boroević odgovoril takole (brez datuma): »Gemeinde Vorstehung Veldes! Für die mir durch die Wahl zum Ehrenbürger von Veldes erwiesene Auszeichnung, sage ich der löblichen Gemeindevertretung herzlichen Dank. Ich werde mich immer freuen zum Gedeihen dieser Perle von Krain, dessen Söhne sich in gegenwärtigen Krieg so sehr bewährten, bestätigen. Mit dem Ausdruck aufrichtigster Wertschätzung zeichne sich ergebenst B(oroević).«¹⁵ Prošnjo so podpisali župan Franc Rus, svetovalci Ivan Tavčar, major Leopold Stukly, Ivan Triller, odborniki župnik Janez Oblak, Simon Kežar, Miha Černe, Ivan Vidic, Alojz Žerovec, Ivan Pazlar, Anton Pretnar, Jožef Svetina, Jožef Poljanec, Franc Dobre, Jakob Baloh, Jožef Černe, Ivan Korošec. Na isti seji sta bila za častna člana imenovana še general pehote baron Rudolf Stöger-Steiner von Steinstätten¹⁶ in radovljški okrajni glavar Ferdinand Mathias.¹⁷

V času habsburške monarhije je postal zadnji častni občan Bleda ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič,¹⁸ ki so ga izvolili na seji občinskega odbora 10. junija 1918. Seja je bila tajna, imenovan pa je bil soglasno. Jeglič v svojem dnevniku tega imenovanja ne omenja, prav tako ga ni najti v uredniških opombah.¹⁹

Po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku nove države SHS in nato Kraljevine Jugoslavije se je spremenil tudi izbor častnih občanov Bleda. V novi državi je bil za častnega občana Bleda prvi imenovan Mihajlo Pupin,²⁰ na predlog odbornika Franca Rusa na seji 30. avgusta 1921. Tedaj je bilo občinsko vodstvo liberalno, župan je bil Herman Tomec, ta predlog pa je bil potrjen šele na naslednji seji – 20. septembra 1921. Na tej seji je bil za častnega občana imenovan tudi Ivan Hribar, ki so ga predlagali liberalni odborniki in liberalni župan, člani SLS z Rusom na čelu pa so bili proti, vendar

14 Svetozar Boroević (1856–1920), 1914 se je odlikoval na vzhodni fronti, od maja 1915 komandant 5. armade, uspešno branil soško fronto, 1918 maršal. – Dušan Nečak in Božo Repe, *O feldmaršalu Svetozarju Boroeviću de Bojna* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010).

15 *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 21 (Zagreb, 2015), 494.

16 Rudolf baron Stöger – Steiner von Steinstätten (1861–1921), generalpolkovnik, 1918 vojni minister. – Antonio Schmidt-Brentano, *Die k. k. bzw. k.u.k. Generalität 1816–1918* (Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2007), 179.

17 Ferdinand Mathias, okrajni glavar v Radovljici.

18 Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937), ljubljanski škof od 1898 do 1930, zgradil Škofove zavode v Šentvidu, edino popolno klasično gimnazijo do prve svetovne vojne v slovenskem jeziku, odločilna avtoriteta v SLS, od 1917 zastopal mladino in organiziral deklaracijsko gibanje.

19 Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar, ur., *Dnevnik. Jegličev dnevnik* (Celje: Celjska Mohorjeva družba: Celjsko Mohorjevo društvo, 2015), 754 in tam navedena literatura o Jegliču.

20 Mihajlo Pupin (1858–1935), elektrotehnik in izumitelj. Posredoval pri ameriškem predsedniku Wilsonu, da je blejsko-jeseniški kot prišel pod Jugoslavijo. Pisec spominov *Od pastirja do izumitelja. – Jugoslovanska enciklopedija*, 6. zv. (Zagreb, 1965), 648, 649.

so imeli premalo glasov. Zgodilo pa se je še nekaj pomembnega. Dr. Ivanu Šušteršiču²¹ so častno občanstvo odvzeli. Iz zapisnikov ni razvidno, kdaj je bil sploh imenovan, kakor tudi ne, kdaj sta častna občana postala Lampe²² in Piber,²³ ker naj bi bili zapisniki izgubljeni. Iz zapisnikov ni jasno, zakaj so morali Hribarja ponovno voliti, saj je bil častni občan že leta 1906. Pupin je bil imenovan zaradi svojih zaslug in poznanstva z ameriškim predsednikom Wilsonom in njegovo ženo, to znanstvo pa naj bi bilo odločilno, da je blejski kot pripadel Jugoslaviji, ne pa Italiji. Pri tem je pomembno vlogo igral tudi član ameriške delegacije na mirovni konferenci major Douglas Wilson Johnson,²⁴ ki je bil kartograf. Johnsona so na seji 11. julija 1922 predlagali za častnega občana. Predlagatelj je bil Miha Poklukar, ki je bil namestnik odbornika. Tudi Johnson naj bi imel zasluge, da je blejski kot pripadel Jugoslaviji. Predlog pa je bil preložen in ni bil nikdar več na dnevnem redu seje. Pač pa je na tej seji načelnik zdraviliškega odbora Ciril Majcen občinskemu svetu predlagal, naj za častnega občana imenujejo češkega ministra Šoba zaradi zaslug v turizmu in občutnega porasta čeških turistov na Bledu. Ves občinski odbor ali pa vsaj zapisnikar in overovatelj zapisnika niso vedeli, kdo je ta minister, kajti Šobe med ministri ni bilo, pač pa je bil to češki socialdemokratski politik Antonin Srba,²⁵ ki je bil v letih 1922 do 1925 minister za pošto in telegraf ter predsednik češke zveze pilotov. Odborniku Francu Rusu Srba po političnem prepričanju ni bil všeč, zato je pripomnil, da bo diploma draga, najmanj 2.500 dinarjev. Izkazalo se je, da jo je bil pripravljen narediti slikar Rudolf Marčič,²⁶ in to zastonj. Že prej je Srba poslal občinskemu odboru 1.000 dinarjev kot pomoč občinskim revežem. Na seji je bil potem z večino glasov sprejet med častne občane. Na občinski seji 24. aprila 1925 je postal častni občan dr. Rudolf Marn. Predlagal ga je župan Ivan Kenda in na glasovanju ga je podprlo 23 članov občinskega odbora, proti je bil le nadučitelj Franc Rus, predstavnik SLS. Marn je postal častni občan zaradi zaslug v turizmu, med drugim je bil 1919 načelnik oddelka ministrstva za trgovino in industrijo, od leta 1923 pa predsednik Zveze za tujski promet.²⁷

21 Ivan Šušteršič (1863–1925), pravnik in politik, soustanovitelj Katoliške narodne stranke, SLS vodil od 1902, od 1896 do 1908 državno- in od 1900–1918 deželnozborski poslanec, od 1912 deželni glavar Kranjske, po sporu z Jegličem 1917 ustanovil Slovensko kmečko stranko. – Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998).

22 Evgen Lampe (1874–1918), publicist, politik ter gospodarstvenik, urednik revije *Dom in svet*, od 1908 deželnozborski poslanec, pristaš Šušteršiča, zaslužen za izgradnjo HE Završnica in ustanovitelj Kranjskih deželnih elektrarn. – *SBL*, 1 (Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932), 608–10.

23 Janez Nepomuk Piber (1866–1934), duhovnik, politik, od 1908 poslanec v deželnem zboru Kranjske, sodeloval pri gradnji HE Završnica, pripadnik Šušteršiča, župnik v Gorjah. – *SBL*, 2 (Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–1952), 336.

24 Douglas Wilson Johnson (1875–1944), major, kot kartograf član ameriške delegacije na versajski konferenci.

25 Antonin Srba (1879–1943), češki socialdemokratski politik, od 1921 do 1925 minister za pošto in telegraf.

26 Rudolf Marčič (1882–1960), slikar marinist in portretist. – *Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon*, 2. knj. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008), 665.

27 Rudolf Marn (1825–1947), pravnik. – *SBL*, 2 (Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–1952), 61, 62. *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/>.

Zadnji častni občan blejske občine pred drugo svetovno vojno je postal šef SLS dr. Anton Korošec.²⁸ Predlagal ga je odbornik Josip Burja na seji 22. julija 1938. Predlagan je bil zaradi zaslug ob majniški deklaraciji in ostalih splošnih zaslug za državo. Korošča so obvestili o tem predlogu in ga prosili, naj sprejme častno občanstvo. Prošnji je ugodil in daroval 3.000 dinarjev za občinske reveže. Častni občan je potem postal 25. avgusta 1938. Takrat je bil notranji minister v tretji vladi Milana Stojadinovića. Ko je Korošec umrl, je imel občinski odbor na Bledu 16. decembra 1940 žalno sejo, štiri dni po njegovi smrti.

Častni občani blejske občine so, kot je razvidno, postali v svojem času ugledni ljudje, ki so se odlikovali na različnih področjih življenja. Nekateri so marsikaj storili za Bled, drugi manj, pač pa veliko za slovenski narod, nekateri so si na Bledu zgradili vile. Danes pa so bolj ali manj pozabljeni. Mihajlu Pupinu so nameravali postaviti spomenik in na seji občinskega odbora 14. marca 1935 (Pupin je bil že štirinajst let častni občan) je bilo predlagano, da se Pupinu postavi spomenik na mestu, kjer je bil do zloma monarhije kip Anastazija Grüna, to je Antona Auersperga. Osnovan je bil tudi odbor, ki naj bi ukrenil vse potrebno, da bi do tega prišlo. Zgodilo pa se ni nič in šele leta 2015 je Pupin dobil spomenik, postavili pa so ga Srbi. Po Josipu Plemlju je poimenovana blejska devetletna šola in pred njo spomenik, v njegovi vili pa je Plemljeva spominska soba. Hribarjeva vila je obnovljena, Ferjančičeve ni več, Schweglov dvorec je lepo oskrbovan, toda praktično nedostopen. Noben častni občan ni dobil svoje ulice, ima pa jo Rikli, ki ni bil častni občan. Tako so častni občani počasi utonili v pozabo, bolj ali manj se je tako zgodilo tudi drugod in potrdilo stari rimski izrek: *Sit transit gloria mundi*.

Na koncu naj omenim še nekaj sklepov občinskega odbora, ki se niso omejevali le na lokalne zadeve. Tako so na seji 18. septembra 1898 ob petdesetletnici vladanja Franca Jožefa sklenili kupiti knjžice o cesarju (gre za Apihovo knjigo *Naš cesar*) in so za to namenili 60 goldinarjev. S temi knjigami naj bi obdarovali otroke v šolah Grad, Bohinjska Bela in Ribno. Na seji 4. decembra 1916 pa je župan in predstavnik SLS, nadžučitelj Franc Rus, začel sejo s spominom na umrlega cesarja in poudaril, »da je njegovo [cesarjevo] blago srce in vladarske čednosti cenil ves svet in naj ostane v hvaležnem spominu v vsakem državljanu«. Po teh besedah je pozdravil nastop novega vladarja Karla I., »katerega Bog ohrani enako dolgo na prestolu in naj da srečo in blagoslov v njegovi težki vladarski službi in da bi premagal vse sovražnike«. Občinski odbor je stoje z navdušenim trikratnim vzklikom »slava« pozdravil novega vladarja. Za tretji božič v vojni so odborniki zbrali skoraj 16 kron iz lastnih žepov za otroke vojnih žrtev, občina pa je najela 5. vojno posojilo v znesku 5.000 kron. Zadolžili so se pri Kranjski deželni banki.

28 Anton Korošec (1872–1940), teolog, politik, 1906 izvoljen v državni zbor, 1909 v štajerski deželni zbor, ustanovil Slovensko kmečko zvezo za Štajersko in bil od 1906 somišljenik Šušteršiča in Kreka, 1917 kot predsednik Jugoslovanskega kluba v državnem zboru prebral majniško deklaracijo, predsednik Narodnega sveta SHS, poslanec jugoslovanske skupščine 1923, 1925 in 1927, večkratni minister, vodja SLS do smrti. – Feliks Bister, *Dr. Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju* (Ljubljana: Slovenska matica, 1992).

Tudi majniška deklaracija precej dolgo ni imela takšnega odmeva kot drugod. Vodstvo blejske občine je bilo tedaj pod vodstvom SLS in *Slovenski narod* je moral v članku »Zavedni Blejci kje ste?« spomniti, da se občini Bled in Gorje še nista izjavili za majniško deklaracijo.²⁹ Toda dva dni pred tem člankom se je občinski odbor na seji 7. januarja 1918 soglasno pridružil majniški deklaraciji. Podpisani so župan Franc Rus, svetovalci Ivan Tavčar, major Leopold Stukly, Ivan Triller in odborniki župnik Janez Oblak, Simor Kežar, Miha Černe, Ivan Vidic, Alojz Žerovec. Ivan Pazler, Anton Pretnar, Jože Svetina, Jožef Poljanec, Franc Dobre, Jakob Baloh, Jožef Černe in Ivan Korošec.

Na predlog župnika Janeza Oblaka je bila na seji 10. julija 1918 soglasno sprejeta naslednja izjava: »Občinski odbor na Bledu izjavlja soglasno, da je občina Bled slej ko prej zvesto vdana našemu vladarju cesarju Karlu³⁰ in habsburško-lorenski dinastiji. Ona nima nič in noče imeti nobenega stika ne z veleizdajalcem Ante Trumbićem,³¹ ne s katerim drugim izdajalcem. Občinski odbor neomajno vztraja na stališču državno-pravne deklaracije jugoslovanskega kluba z dne 30. maja 1917 ter želi in prosi, da se tej deklaraciji pridružijo tudi deželni odbor kot najvišja avtonomna oblast v deželi.« Na seji 25. decembra 1918 je župan Rus pozdravil novo državo Jugoslavijo, ki ji je želel, da bi se na zdravi podlagi krepko in srečno razvijala. Poudaril je, da morajo tudi vsi državljani v polni meri opraviti svojo dolžnost. Odbor je izjavil, da ne kaže, da bi se v šoli še naprej poučevala nemščina, pač pa naj se raje poučuje srbohrvaščina. Svetilko, ki so jo postavili Nemci pred vilo Tönnies, pa naj se odstrani. Na svečnico naslednje leto, to je 2. februarja 1919, je bila tudi osnovna šola Franca Jožefa I. preimenovana v Ljudsko šolo na Bledu.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_ZAL_KRA, Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota za Gorenjsko Kranj:
– Zapisniki sej občinskega odbora občine Bled 1894–1916, 1917–1923, 1924–1940.

Časopisni viri:

- *Laibacher Zeitung* 1903.
- *Slovenec* 1884.
- *Slovenski narod* 1878, 1918.

29 *Slovenski narod*, 9. 1. 1918.

30 Karel I. (1887–1922), zadnji avstrijski cesar, kot ogrski kralj Karel IV. – Igor Antič, *Veliki svetovni biografski leksikon* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 516.

31 Ante Trumbić (1864–1938), pravnik in politik, od 1894 član dalmatinskega deželnega zbora kot član stranke prava, od 1897 v avstrijskem državnem zboru, od 1905 župan Splita, predsednik Jugoslovanskega odbora v Londonu, zagovornik federalizma, prvi minister za zunanje zadeve Kraljevine SHS. – *Enciklopedija Jugoslavije*, 8. zv. (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1971), 382–84.

Elektronski viri:

- *Slovenska biografija*. Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/>.

Literatura:

- Adlgasser, Franz. *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Konstituierender Reichstag 1848–1849: Reichsrat 1861–1918. Ein biographisches Lexikon*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Antič, Igor. *Veliki svetovni biografski leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Bezenšek, Anton. *Svečanost ob priliki sedemdesetletnice dr. Janeza Bleiweisa dne 19. novembra 1878*. Zagreb, 1879.
- Bister, Feliks. *Dr. Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju*. Ljubljana: Slovenska matica 1992.
- *Enciklopedija Jugoslavije*, 8. zv. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1971.
- *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 21*. Zagreb, 2015.
- *Hribarjev zbornik*. Ljubljana: SAZU, 2010.
- *Jugoslovska enciklopedija*, 6. zv. Zagreb 1965.
- Nečak, Dušan in Božo Repe. *O feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.
- *Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon, 2. knj.* Ljubljana: Mladinska knjiga 2008.
- Otrin, Blaž in Marija Čipić Rehar, ur. *Dnevnik. Jegličev dnevnik*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2015.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Schmidt-Brentano, Antonio. *Die k. k. bzw. k.u.k. Generalität 1816–1918*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2007.
- Schwegel, Josef. *Na cesarjev ukaz. Spomini politika in diplomata*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Schwegel, Josef. *Spomini in pisma = Erinnerungen und Briefe*. Mengeš: Ustanova Center za evropsko prihodnost, 2007.
- Sinobad, Jure. *Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine*. Radovljica: [samozal.] J. Sinobad, 1999.
- *Slovenski biografski leksikon, 1*. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1925.
- *Slovenski biografski leksikon, 2*. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1933–1952.
- *Slovenski biografski leksikon, 3*. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1960–1971.
- *Slovenski biografski leksikon, 4*. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1980–1991.
- Šušmelj, Jože. *Andrej baron Winkler: 1825–1916. Krminski in tolminski okrajni glavar, poslanec v goriško-gradiškem deželnem zboru, poslanec v državnem zboru na Dunaju, predsednik dežele Kranjske*. Nova Gorica [i. e.] Lokve: Društvo ljubiteljev narave Planota, 2014.

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Janez Cvirn – *Trdnjavski trikotnik* – drugačen pristop k raziskovanju nacionalizma

Janez Cvirn je poleti leta 2013 umrl. Za njegov dokončni znanstveni preboj je bila odločilna monografija *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, objavljena v Mariboru leta 1997; nedavno je izšla tudi v nemški izdaji.¹ Delo je postalo temelj spodnještajerske zgodovine poznega 19. stoletja. Če se danes ozremo na Cvirnov dosežke na področju zgodovine, ugotovimo, da se njegova dela zmeraj vrtijo okrog ene teme: nacionalnega konflikta med nemško in slovensko govorečimi

Štajerci v njegovi ožji domovini, na Spodnjem Štajerskem, v 19. in na začetku 20. stoletja. O tej temi, ki je danes zaradi evropske združitve bolj kot ne obstranska, je Cvirn objavil številne študije, vrhunec pa je nedvomno *Trdnjavski trikotnik*.

Za nemške in slovenske bralce je upoštevanja vredno dejstvo, da knjiga nudi drugačen pristop in ne sledi dotedanjim zgodovinskim raziskavam. Pri tem še najbolj izstopa, da Cvirn etničnega konflikta – kot bi pričakovali – ne opazuje s slovenske, pač pa z nemške perspektive. Starejša slovenska in jugoslovanska historiografija, ki se je ukvarjala s politično agitacijo pozne habsburške monarhije, je brez izjeme prikazovala zgodovino majhnega slovenskega naroda, ki se je nedavno »prebudil«, ki je stoletja trpel in hlapčeval Nemcem – ti naj bi vseskozi dušili njegov razvoj –, dokler ni pobegnil iz habsburške »ječe narodov« in zaživel v novem južnoslovanskem kraljestvu. Od teh vzorcev, ki jih je novejšo slovensko zgodovinopisje zavrnilo,² se Cvirn

1 Janez Cvirn, *Das »Festungsdreieck«*. *Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914)*, ur. Ernst Bruckmüller, Meinhard Brunner, Janez Cvirn, Filip Čuček, Jure Gašparič, Martin Moll, Mojca Šorn in Andrej Studen (Münster: LIT Verlag, 2016).

2 Prim. Igor Grdina, *Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001). Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrlec in Peter Vodopivec, izd., *Slovensko-avstrijski odnosi v 20.*

neprestano ograjuje in si prizadeva vzeti v precep nasprotno, nemško stran, pokazati, kako so dojemali sebe in druge, ter orisati njihova družbeno-politična stališča v dvojni monarhiji in tudi na Spodnjem Štajerskem. Na ta način bolje razumemo, zakaj se je številčno šibko, a politično, kulturno in ekonomsko dominantno nemško govoreče prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem vedno bolj branilo in postajalo vse agresivnejše, ko je – upravičeno ali ne – začelo izgubljati položaje ali t. i. »nacionalno posest«. S to perspektivo, ki prinaša veliko novega, zavzema Cvirnovno delo v domači historiografiji, prav tako pa tudi med avstrijskimi in nemškimi kolegi, posebno mesto.

Teoretskih razprav, ki se (od 80. let naprej) ukvarjajo z nacionalizmi na podoben način, Janez v svojih delih ni posebej navajal. Medtem ko so našeta dela (Benedict Anderson, Ernest Gellner, Miroslav Hroch) v nemško piščem zgodovinopisju obvezna literatura, jih v Cvirnovih spisih najdemo le poredko. Cvirn ni bil teoretik, pač pa praktik, ki je delal z viri in orisoval dejansko dogajanje »na terenu«. Ta pristop lahko pri določenih bralcih vzbudi začudenje ali celo kritiko – čeprav zgolj deloma upravičeno. Hitro bodo namreč ugotovili, da prinaša knjiga v bistvu koncept izoblikovanja majhnega, nacionalno orientiranega kroga ljudi, ki se je sčasoma razširil med ostale intelektualce, dokler ni zajel vseh plasti prebivalstva. In ta model je dejansko trifazni model, kot ga je kot prvi pred desetletji predstavil Miroslav Hroch za »nacionalni dvig« majhnih narodov, kot je bilo to značilno za Slovence;³ čeprav Cvirn ni eksplisitno navedel Hrochovih ugotovitev, so te pravzaprav identične njegovim.⁴

Z obsežno analizo lokalnega, v najboljšem primeru regionalnega razvoja, naniza Cvirn cel kup zadev, ki so značilne za Spodnjo Štajersko. S tem ne želim povedati, da ne gre izven tega okvira. Ravno nasprotno. Tako npr. opozarja, kako intenzivno so vplivala nacionalna nasprotja v drugih delih monarhije, še posebej na Češkem, na štajersko dogajanje – in obratno. S pomočjo številnih primerov Cvirn pokaže, da v Avstriji zaradi regionalnih posebnosti ni bilo (ali ni moglo biti) monolitnega nemškega tabora. Bolj kot to so propadli poskusi, da bi nemška stran vzpostavila neke smernice skupne politike za obrambo nemške dominancie nasproti ostalim narodom; predstavniki nemškega tabora namreč niso mogli zasledovati skupnih interesov, pač pa so morali delovati v skladu z željami svojih volivcev. Vse to je izhajalo iz dejstva, da je tedanja volilna pravica (ne volilna lista, pač pa izvolitev posameznika v volilnem okraju) od poslanca terjala obvezo do svojih volivcev, ti pa so bili večinoma podvrženi

stoletju/*Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino filozofske fakultete, 2004). Za novejšo oceno vloge Nemcev v Ljubljani gl. Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino filozofske fakultete, 2002).

3 Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Prag: Universita Karlova, 1968). Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations* (Cambridge: University Press, 1985). Miroslav Hroch, *Comparative studies in modern European history: nation, nationalism, social change* (Aldershot, Burlington, VT: Ashgate Variorum, 2007).

4 Opomba prevajalca: Cvirn teoretskih del (Hroch, Gellner, Anderson, Hobsbawm idr.) pod črto ni navajal, saj se mu je zdelo poznavanje le-teh povsem samoumevno. Njihova dognanja je seveda s pridom uporabljal. Meni osebno, pa tudi svojim ostalim študentom, je vsa ta dela našteval kot železni repertoar za zgodovino nacionalizmov druge polovice 19. stoletja. Kot pred njim Hroch za Češko je za Spodnjo Štajersko tudi sam prišel do podobnega modela, kar je razvidno iz same knjige. Sicer pa je s Hrochom nenazadnje imel tudi osebne stike.

domačim okoliščinam pa tudi domači politični in nacionalni konstelaciji, zaradi česar je v konfliktnih položajih vsenemška solidarnost stopila v ozadje.

Takšne regionalne posebnosti so Cvirna spremljale vse življenje. Nič čudnega, da je do teorij nacionalizma, ki zadeve presojujejo nekoliko drugače, ostajal previden in jih pri svojem (spodnještajerskem) delu ni uporabljal.⁵ Toda tudi teoretično raziskovanje nacionalizmov prinaša določene empirične rezultate. Specifični razvoji so tukaj sicer zelo posplošeni, skrite pa ostajajo tudi njihove posebnosti; za teorije nacionalizmov namreč velja, da se lahko razvijajo le tako, da pojasnjujejo evropske ali pa, še boljše, globalne fenomene. Sicer obstajajo sistematične primerjave regionalnih ali nacionalnih razvojev, poudarek pa je vsekakor na tistem, kar povezuje, ne pa na tistem, kar ločuje. Cvirn je ta pristop obrnil na glavo. Ko opozarja na nemško politiko na Češkem, pokaže razlike na Češkem in (Spodnjem) Štajerskem, predvsem pa pojasnjuje, zakaj so se Nemci v obeh kronovinah znašli v različnih položajih in tako ubirali različne poti. Iz tega lahko izpeljemo, da teza teoretičnih raziskovalcev nacionalizmov, češ da so se Nemci povsod v monarhiji obnašali obrambno in delovali enako, pri Cvirnu ne zdrži.

Napačno bi bilo, da bi Cvirnov pristop in njegove raziskovalne rezultate enačili s pristopom s »ptičje perspektive«. *Trdnjavski trikotnik* je bogat s primeri, kako intenzivno se je spodnještajersko nemštvo počutilo kot del celotnega nemštva – znotraj in zunaj monarhije. Kljub vsemu so se nahajali na ogroženi periferiji nemškega naselitvenega območja v Evropi. Cvirn pokaže, da je vse to oblikovalo nemško patriotsko retoriko, manj pa konkretno politiko, ki je bolj kot temu sledila pragmatičnim zakonom. V nasprotju z modernimi raziskovalci nacionalizmov, ki se radi naslonijo na omenjeno retoriko in poudarjajo njen verbalni radikalizem, prav tako pa tudi razne zarotniške scenarije in scenarije ogroženosti, je Cvirn ubral drugo pot – k raziskavi je pritegnil proklamacije obeh nacionalnih skupin, ki so nagovarjale kar najširšo javnost. Cvirna zanimajo konkretni problemi v občinah, okraju, deželi in državi, prav tako pa tudi njihovo reševanje z (nemško)nacionalnega zornega kota. Zato je njegovo najpomembnejše gradivo tisto, ki ponuja vpogled v številne nacionalne debate: parlamentarna predstavniška telesa – od občinskega sveta do državnega zbora – pa tudi časopisje.

Zgodovinar, kot Cvirn, ki usmerja svojo pozornost na konkretno problematiko v omejenem prostoru – kjer med protagonisti obeh nacionalnih skupin vsak pozna vsakega –, bo z abstraktnimi koncepti »zamišljene skupnosti«⁶ Benedicta Andersona imel bolj malo skupnega.⁶ Andersonovo delo je izšlo leta 1983; naslov je prerasel v krilatice v splošnem političnem diskurzu. Knjiga ni izšla »osamljena«, pač pa istočasno z deloma Gellnerja (*Nacije in nacionalizem*) in Hobsbawma (*Izum tradicije*).⁷ Ti avtorji so bili znanilci konstruktivističnega obrata v raziskovanju nacionalizmov v 80. in 90. letih. Za Jugoslavijo (ali od leta 1991 Slovenijo) se zdi, da so te študije v strokovne kroge prišle nekoliko kasneje. Pri Cvirnu niso igrale nobene vloge, kar

5 Gl. op. 4.

6 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983).

7 Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne* (Berlin: Rotbuch, 1991). Eric Hobsbawm, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

lahko obžalujemo, po drugi strani pa tudi razumemo. Če je po Andersonu ena od štirih temeljnih značilnosti naroda njegova »zamišljenost«, ker se večina njegovih pripadnikov med sabo osebno sploh ne pozna, Cvirn temu ne oporeka, toda zdi se, da je Andersonov koncept težko uporabiti na Spodnjem Štajerskem, kjer se prebivalci med seboj zelo dobro poznajo. Dejstvo je, da se *Trdnjavski trikotnik* ne drži teoretskih spisov; avtor je jasen in bralca nikakor ne zavaja in slepi.⁸

Trdnjavski trikotnik ne zagovarja teze, da sta slovenska in nemška nacionalna skupnost, ki sta skupaj s svojimi nacionalnimi konflikti leta 1914 nedvomno obstajali, zgolj konstrukt majhnih intelektualnih elit zunaj vsakdanjika večine prebivalstva. Za Cvirna so antagonistične nacionalne skupnosti zelo žive, čeprav ne razloži, kako so nastale. Za prvi dve tretjini 19. stoletja namreč opisuje anacionalno stanje brez vsakršnih nacionalnih konfliktov. Prebivalci Spodnje Štajerske se razlikujejo zgolj po jeziku – ne glede na to, da večina obvlada oba –, to pa ne sproža nacionalnih nasprotij in sploh ne oblikuje nacionalne zavesti; prevladujejo namreč regionalne identitete. Kako se je ta harmonija porušila, kaj je ta proces pospešilo in zakaj sta se na koncu obe nacionalni skupini znašli na sovražnih bregovih – vse to najdemo v neštetih podrobnostih, kljub temu da motivi niso povsem jasni. Do podobnih rezultatov je prišel Joachim Höslér za Kranjsko in Spodnjo Štajersko za obdobje med letoma 1768 in 1848.⁹ Höslér opisuje, kako je prišlo do nacionalne diferenciacije in kdo so bili njeni nosilci. Zakaj je sprva nevtralna diferenciacija desetletja kasneje prerasla v oster nacionalni spopad, zakaj je sožitje (čez vmesno fazo še prijateljskega sobivanja) preraslo v nasprotje, pa ostaja pri Höslérju neznanka, saj se njegova raziskava konča z letom 1848 – približno tam, kjer Cvirn začne svojo pripoved.

Če želimo *Trdnjavski trikotnik* ovrednotiti, ga moramo postaviti v kontekst z ostalimi podobnimi raziskavami. Moja knjiga *Kein Burgfrieden*,¹⁰ ki se prav tako posveča slovensko-nemškemu konfliktom, Cvirnovim ugotovitvam v glavnem pritrjuje, čeprav se njeno jedro ukvarja z zadnjimi leti pred letom 1914 in vojnimi leti. Ameriški zgodovinar Pieter Judson v svoji knjigi *Guardians of the Nation* oporeka prisotnosti nacionalno motiviranih konfliktov in s pomočjo treh regij (Češke, Spodnje Štajerske in Južne Tirolske) prepričljivo pokaže, da so pred letom 1914 tam obstajali prej povezovalni kot ločevalni elementi.¹¹ Judson opozarja na zelo razširjeno dvojezičnost, medetnične poroke in – z izjemami – harmonično sožitje Nemcev s Čehi, Slovenci in Italijani. Prav tako postreže s številnimi dokazi, da nacionalni prepir ni nastal znotraj družbe, pač pa je prišel od drugod oziroma so ga prinesli drugi: na jezikovno mejo preseljeni intelektualci, uradniki itd., ki so v novem kraju – pogosto na jezo avtohtonih prebivalcev – nastopali kot hujskači za interese svojega naroda. Judson jih označuje za »varuhe

8 Gl. op. 4.

9 Joachim Höslér, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution, 1768–1848* (München: R. Oldenbourg, 2006).

10 Martin Moll, *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918* (Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2007).

11 Pieter Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2006).

naroda«, za samooklicane varuhe lastne etnije. S številnimi dokazi pokaže, da je te varuhe okolica pogosto odklanjala. Mnogi aktivisti so sebe dojemali kot glas vpijočega v puščavi in izražali razočaranje glede nacionalne nezainteresiranosti »neumnih« podeželanov, ki niso dojeli nacionalne miselnosti; nekateri »buditelji« so zaprepadeni zapustili jezikovno mešana področja, saj jih prebivalci niso želeli poslušati.

A ni razloga, da bi z Judsonovim delom ovrgli *Trdnjavski trikotnik*. Cvirn ni nikoli zanikal, da je obstajalo prijateljstvo med Nemci in Slovenci – zgolj redko ga je bilo opaziti in v virih ni o tem nobenih sledi. Drugače je pri sporih, predvsem pri nasilnih ali tistih, ki so bili prisotni na političnem parketu ali v časopisju. Judson nikakor ne zagovarja teze, da je bila v treh regijah, ki jih je raziskoval, zgolj harmonija. Našel je številne konflikte, ki pa so bili zanj zgolj ena plat – ne najpomembnejša – skupnega življenja. Po drugi strani pa je premalo pozornosti posvetil indicem, ki so kazali na množično nacionalno mišljenje in ki jih navaja Cvirn (število članov nacionalnih društev, naklada nacionalnega časopisja itd.). Na ta način bi Judsonovo, Cvirnovo in moje delo mogoče lahko brali kot dopolnjujoče se študije.

Za čas, ki ga obravnava Cvirn, je skoraj nemogoče podati splošno oceno postopanj in ravnanj velike in etnično mešane skupine ljudi. Podobne težave se pojavljajo pri biografijah protagonistov obeh strani na Štajerskem. Za nemške posameznike je komaj kaj najti, kar je razvidno iz portretov številnih aktivistov v dodatku Cvirnove knjige. Moja študija o Heinrichu Wastianu, deželno- in državnozbornem poslancu, mariborskem podžupanu in načelniku nemškonacionalnega društva »Südmark«, pokaže na njegovo nemškonacionalno in protislovensko držo vse do njegovega odhoda z vseh položajev leta 1914, začuda pa je svoja stališča precej omilil v letih do svoje smrti leta 1932.¹² Biografija o Antonu Korošču, vodji slovenskega nacionalnega gibanja (ne le na Štajerskem), ki je izšla malo pred *Trdnjavske trikotnikom*, prikazuje leta vojne kot zaostritev slovenske politike in dokončni odmik od monarhije (Walter Lukan je to nedavno potrdil v svoji zadnji knjigi).¹³ Na drugi strani pa dve biografiji o Ivanu Šušteršiču prinašata do zadnjega cesarsko zvesto držo slovenskega kranjskega deželnega glavarja.¹⁴

Tudi če bi želel, Cvirn ni mogel sprejeti (novega) koncepta zgodovine konfliktov in konfliktnih skupnosti, saj se je ta uveljavil šele po izidu *Trdnjavskega trikotnika*. Tukaj ne gre zgolj za konflikte med skupnostmi, pač pa za skupnosti, ki sicer imajo medsebojne konflikte, ker pa so toliko prežete, da se – kot npr. na Spodnjem

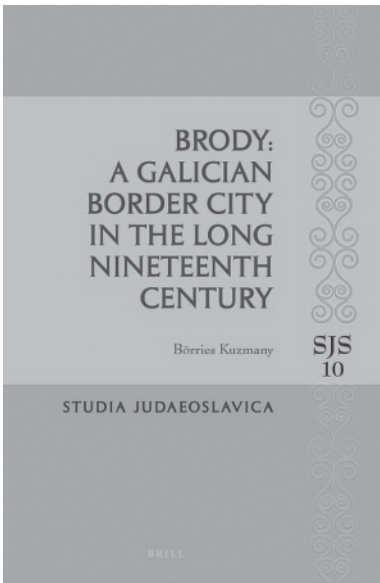
12 Martin Moll, »Die 'Affäre Wastian': Ein Streiflicht auf deutschnationale Politik in der Steiermark am Vorabend des Ersten Weltkrieges,« *Geschichte und Gegenwart*, 19 (2000): 131–55. Za posamezne omembe vredne vse-nemške politike na Štajerskem prim. Lothar Höbelt, »Hochverräter aus Größenwahn oder Don Quixote von der Weinstraße? Vinzenz Malik – ein 'Original' der altösterreichischen Politik,« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 93 (2002): 255–77.

13 Feliks J. Bister, »Majestät, es ist zu spät...« *Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995). Walter Lukan, *Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg. Aus dem »schwarzelben Völkerkäfig« in die »goldene Freiheit«?* (Wien: New Academic Press, 2017).

14 Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka Slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998). Andrej Rahten, *Ivan Šušteršič. Der ungekrönte Herzog von Krain. Die slowenische katholische Bewegung zwischen trialistischem Reformkonzept und jugoslawischer Staatsidee* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaft, 2012).

Štajerskem do njenega vstopa v državo SHS konec leta 1918 – ena druge ne morejo otresti, se pač hočeš nočeš morajo »tepsti« med sabo. Ne nazadnje je Arnold Suppan ponazoril ta koncept tudi za Spodnjo Štajersko.¹⁵ Prikazati je želel zgodovino konfliktov narodov habsburške monarhije glede na potek, vzroke in posledice od sredine 19. stoletja naprej. Zgodovina konfliktov sicer pomeni, da se skozi daljši časovni lok pokaže, kako in zakaj se je končalo bolj ali manj neproblematično skupno življenje različnih skupnosti in kako so uveljavitev nacionalnih prizadevanj, tudi s političnimi motivi, osebna ali ideološka motivirana politika moči in tudi nasilna sredstva vodili k propadu in ponovnem oblikovanju srednjevzhodnega in jugovzhodnega evropskega sveta držav in njihovih skupnosti. Mešanje etničnih skupin, ki je historično dejstvo, njihovih jezikov, kultur in socialnih miljejev, postane problem, ko se prvotna toleranca sprevrže v konfrontacijo. Tudi za ta aktualni raziskovalni koncept je Cvirnov *Trdnjavski trikotnik* postavil pomembne temelje, ki veljajo še danes.

Martin Moll
prevedel Filip Čuček

Börries Kuzmany,
Brody: A Galician Border City in
the Long Nineteenth Century
Boston in Leiden, Brill 2017,
443 strani

Pričujoča monografija Börriesa Kuzmanyja, zgodovinarja na Inštitutu za raziskovanje moderne in sodobne zgodovine avstrijske akademije znanosti in umetnosti, je plod skoraj dve desetletji trajajočega raziskovanja danes skorajda pozabljenega mesteca Brodi, ki je do razpada habsburškega imperija ležalo na njegovem skrajnem severovzhodnem robu. Knjiga, ki je avtorju prinesla nekaj prestižnih nagrad in naletela na naklonjeno kritiko recenzentov, je sicer v nemškem jeziku izšla že leta

2011. Od lanskega leta pa je na voljo tudi v angleški različici.

Avtor gradi zgodbo o preteklost mesta Brodi s pomočjo historičnih drobcov, ki jih skozi poglavja uspešno povezuje v razmeroma koherentno pripoved »dolgega trajanja« o vzponu in kasnejšem gospodarskem ter splošnem brodolomu mesta. Če je še leta 1830 Brodi štel okoli dvajset tisoč prebivalcev, in bil s tem takoj za Lvovom drugo

15 Arnold Suppan, *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaft, 2014).

največje mesto v Galiciji, se za razliko od velike večine drugih imperialnih mest v nadaljevanju 19. stoletja ni pretvoril v cvetoče urbano središče. V pričujoči monografiji je Kuzmany izvrstno razgrnil prav to nenavadno zaporedje dogodkov. Pri iskanju odgovorov se ni omejil le na gospodarske ozire, pač pa je pod drobnogled vzel tudi vsakdan sicer zelo heterogenega prebivalstva tega obmejnega mesteca. Prav iz vidika prebivalstvene sestave je bil namreč po Kuzmanyjevih besedah Brodi 19. stoletja izjemen. Kajti Brodi je bil vsaj do razpada monarhije »najbolj judovsko med vsemi avstro-ogrskimi mesti,« kristjani, med njimi Poljaki in Ruteni oziroma Ukrajinci, pa nikoli niso predstavljali več kot tretjine mestnega prebivalstva.

Ambiciozno zastavljeno delo, v katerem Kuzmany »tradicionalne« historiografske pristope uspešno združuje s sodobnejšimi socialno in kulturno zgodovinskimi, je sicer razdeljeno na tri vsebinske sklope. Prvi, s statističnimi podatki močno podprt del, je zasnovan kot vpogled v Brodijevo pestro ekonomsko preteklost. V njem je avtor posegel po historičnih virih kvalitativnega značaja in pri tem naslovil vprašanje razlogov, ki so v Brodyu privedli do ekonomske in splošne družbene krize poznega 19. stoletja. Z drugimi besedami, Kuzmany poskuša ugotoviti do kolikšne mere lahko historično ozadje pravzaprav pojasni nastalo krizo.

Četudi Brodi ne leži ob morju, je leta 1779 pridobil status prostega carinskega območja; privilegij, ki je bil sicer namenjen le obmorskim emporijem. Že tako ugodne obmejne razmere za trgovanje so s tem dobile še dodatno spodbudo. Brodi je namreč – kot tako rekoč nevtralno območje med Avstrijo in Poljsko oziroma kasneje Rusijo –, imel vlogo pomembnega stičišča. A ta privilegij se je kmalu izkazal za prekletstvo. Napoleonova zasedba in strogi ukrepi, ki so tej zasedbi sledili, so močno okrnili trgovski promet, vsaj tisti, ki je dotlej potekal po legalni poti. Brodiju je dodatno škodila tudi politična in ekonomska centralizacija habsburške države, ki ga je puščala na obrobju. K slabšanju razmer pa je prispevala še industrializacija, ki je Brodi povsem obšla in na ta način zapečatila njegovo usodo perifernega mesteca. V tovrstnih okoliščinah se je močno razcvetelo tihotapstvo, ki je vsaj za eno stoletje ostalo ključen del mestnega gospodarstva. To potrjujejo tudi številni potopisi druge polovice 19. stoletja, ki Brodi slikajo kot tihotapsko in vohunsko metropolo. Med drugim pritrjuje temu tudi opus Josepha Rotha (1894–1939), ki je svoja zgodnja leta preživel ravno v Brodiju.

Ko so bila leta 1878 v imperiju ukinjena vsa prostocarinska območja z izjemo Trsta in Reke, je Brodi izgubil svoje ekonomske privilegije. To je zanj predstavljalo dodaten udarec. Kriza, pred katero je že vsaj od leta 1860 skušal ubežati, se je sedaj razplamtela. Več velikih trgovcev, bogatih družin in drugih prominentnejših meščanov je mesto zapustilo. Cene nepremičnin so padle, število delovnih mest se je skrčilo in razširila se je revščina, ki je mestna oblast zaradi zmanjšanega obsega pridobljenih davkov ni bila v stanju blažiti. Pozen prihod železnice v mesto je samo še prispeval h krizi. Navzlic dejstvu, da je znotraj avstro-ogrskega konteksta celotna Galicija veljala za razmeroma zaostalo, so tedaj Brodi v številu prebivalstva in gospodarsko začela prekašati tudi nekatera druga mesta kronovine Galicije.

Nekaj živahnosti, četudi žalostne in kaotične, so za kratek čas v mesto s seboj prinesli begunci, ki so se v drugi polovici 19. stoletja zgrnili v Brodi, postojanko na dolgi poti do Amerike. Posebno poljski upori (1863) in pogromi (1881/1882), zaradi katerih se je leta 1883 v Brodiju sočasno znašlo celo 14.000 beguncev, so privedli do tega, da je mesto začasno znova dobilo vlogo prometnega vozlišča. Kuzmany k temu tudi dodaja, da je Brodi navkljub gospodarski zaostalosti vseskozi ostajal pomembna točka mentalnih zemljevidov vzhodnoevropskih Judov in regionalno izobraževalno središče. Temu se natančneje posveča v drugem delu svoje monografije.

Avtor tako v drugem delu interpretira Brodi kot multikulturni *Lebenswelt*. Kuzmany Brodi res predstavlja kot nekdanje središče judovske skupnosti celotne vzhodne Evrope, a spregovori tudi o Poljaki in Rutenih oziroma Ukrajincih. Seveda opozarja, da gre pri rabi omenjenih »etničnih« kategorij za poenostavljanje. Kuzmany vseskozi poudarja dejstvo, da, denimo, tedanjih Poljakov ni moč enačiti z današnjimi, da judovska skupnost nikakor ni bila homogena in da je statistične popise pač treba jemati z rezervo. Kuzmany slednje dodatno podkrepi s primerjavo popisa iz leta 1890 s popisom iz leta 1900. Na prvi pogled daje primerjava obeh rezultatov vtis, da se je v samo enem desetletju število dvojezičnih prebivalcev Brodija korenito zmanjšalo, a kot ugotavlja avtor upah dvojezičnosti ni bil posledica migracijskih valov, temveč nasledek situacijske pogojenosti individualnih identifikacijskih strategij, ki jasno kažejo na vprašljivo vrednost popisov za razumevanje tovrstnih fenomenov.

Kuzmany pripoveduje tudi o vsakodnevnih stikih in o (pragmatičnem) sodelovanju med različnimi prebivalci Brodija. Posebej omenja tudi v mestne politične strukture dobro integrirane Jude. Vendar pa se s prelomom 19. stoletja razmere spremenijo, saj so razraščajoča se nacionalna gibanja okrnila sodelovanje med heterogenimi prebivalci Brodija. Še več, Brodi je postal jabolko spora med ukrajinskim in poljskim nacionalnim gibanjem. Navkljub ekonomski in politični krizi, pa je Brodi razmeroma uspešno ohranjal status regionalnega izobraževalnega središča, v katerem so se še vedno srečevali zelo različni posamezniki. Še v letu 1890 je bilo skoraj devetdeset odstotkov šol dvo- ali trijezičnih, ki pa se – tako kot nenacionalne identifikacije in občutki pripadnosti monarhiji – niso ohranile; nacionalne bitke so se tudi tukaj v veliki meri odvijale znotraj izobraževalnih institucij.

V tretjem, z bogatim vizualnim materialom opremljenem delu nudi avtor vpogled v raznovrstne interpretacije mesta in njegove preteklosti. Ta del monografije bralca nagonarja najizraziteje, in sicer s poudarjanjem večkrat zanemarjene relacije med preteklostjo in sedanostjo. Prav zato ni zanimiv zgolj za zgodovinarje, temveč tudi za antropologe, sociologe in druge bralce. Kuzmany razmišlja v tem delu o spominjanju in ugotavlja, da je razumevanje mesta, kot je Brodi, odvisno predvsem od posameznikovega etničnega ali verskega ozadja, v 20. stoletju pa tudi od državljanstva ali boljše nacionalne pripadnosti. Posamična razumevanja namreč poudarjajo le izbrani del prebivalstva, medtem ko ostale dele preprosto zamolčijo. Potopisi in drugi viri, ki pričajo o preteklosti Brodija tako včasih dajejo vtis, kot da ne pripovedujejo o enem in istem urbanem središču, temveč o povsem različnih krajih. Avtor posebno vlogo v procesu kolektivnega spominjanja, podobno

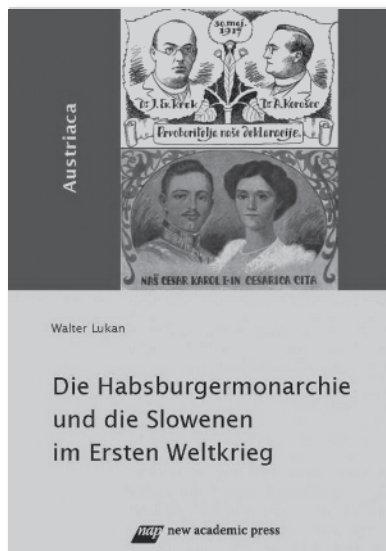
kot veliko drugih raziskovalcev, pripisuje spominskim krajem oziroma krajem memorije. Kuzmany v tem delu ponudi diferenciran in kritičen pogled na mestno preteklost, s katerim se zoperstavlja prevladujočima interpretacijama zgodovine; interpretacijama, ki Brodi dojemata bodisi kot izključno ukrajinsko bodisi kot izrazito judovsko mesto.

V enem zadnjih podpoglavij tretjega dela, morda najzanimivejšem, spregovori avtor o Brodiju, kakor so si ga v zadnjih petindvajsetih letih zamislili različni popotniki, novinarji, literati in drugi obiskovalci. V teh sodobnih narativih nastopa Brodi kot preužitek habsburškega kulturnega sveta, v katerem je poudarjena vloga Judov, odsotnost nacionalnih gibanj pa je predstavljena kot edinstvena.

Naj povzamem, v Kuzmanijevi skrbno pripravljene urbani biografiji nastopa meja kot prostor intenzivnih stikov, združevanja in pestrosti, in ne kot pust, dolgočasen in za zgodovinarje nezanimiv prostor. Brodi je bil tako skozi svojo zgodovino resda obmejno, a kljub svoji tisočkilometrski oddaljenosti od Dunaja, ne nujno tudi periferno mesto nekdanjega imperija. Iz ene izmed bistvenih točk imperija se Brodi preobrazil v ekonomsko, intelektualno in politično zares periferno mesto šele na pragu 20. stoletja, ko ga na nek način zaobidejo celo nacionalni diskurzi, saj si ga nihče ne prisvoji kot svojega središča. Vseeno pa Kuzmany na več mestih poudarja, da sta središčnost in perifernost zmeraj odvisni od perspektive. Prav zato govori o prekrivajočih se geografijah (*overlapping geographies*), s čimer skuša nakazati, da je isti kraj moč razumeti na različne načine, enkrat kot središče, drugič kot obrobje.

Pohvale vredno je tudi to, da je Kuzmany svojo zgodbo o mestu skozi čas zapisal na način, ki preteklosti ne gleda skozi nacionalno lečo. V njegovi raziskavi gre namreč za mesto kot celoto in ne le za delček mestnega prebivalstva, ki bi jih bilo moč razumeti izolirano od mestne celote. Kot sem zapisala že v uvodu v pričujoče besedilo, opozarja Kuzmany v svoji monografiji tudi na na videz efemerne epizode, ki so se odvijale v mestu, a istočasno v obzir jemlje zgodbe, ki so okvire samega mesta močno presegle. Ne pozablja torej na socialno, intelektualno in kulturno zgodovino habsburške monarhije in Evrope kot take. V tem smislu je pričujoča knjiga tudi zgodovina modernizacije, nacionalizma, kapitalizma, transnacionalnosti in zgodba o različnih interpretacijah preteklosti. Ne nazadnje velja Brodijevo pot od uspešnega in cvetočega mesta do tako imenovanega »etničnega mozaika« razumeti tudi kot metaforo za celoten habsburški imperij – skladno z zgodovino habsburškega imperija kot jo v svoji predlani izdani monografiji *Habsburški imperij* (*The Habsburg Empire*) razume Pieter Judson.

Naj za konec še omenim, da je za slovenskega bralca Brodi v nekem smislu daleč, vsaj geografsko, a obenem iz zgodovinoepisne perspektive pravzaprav zelo blizu. Številna danes slovenska mesta so si z Brodijem delila isto usodo. Imperialni okvir, ki je v veliki meri narekoval zgodovinski tok mesta Brodi, je krojil usodo tudi drugim delom imperija. Kuzmanyjeva knjiga na vsak način ponuja izjemne možnosti za primerjavo širokemu krogu zgodovinarjev, ki jih zanimajo urbana središča nekdanje monarhije.

**Walter Lukan,
Die Habsburgermonarchie und die
Slowenen im Ersten Weltkrieg. Aus
dem »schwarzgelben Völkerkäfig«
in die »goldene Freiheit«?**

Wien: New Academic Press, 2017,
260 strani, 43 ilustracij

Proti koncu prve svetovne vojne so v razpadajoči Avstro-Ogrski iskali odgovore, zakaj so Slovenci, do leta 1914 eden najbolj lojalnih in cesarju zvestih narodov, ki je po popisu prebivalstva leta 1910 štel 1,3 milijona prebivalcev, državi in dinastiji obrnili hrbet in konec leta 1918

odločno zahtevali združitev vseh južnih Slovanov, ne le z versko sorodnimi Hrvati, pač pa tudi z (v mnogih pogledih tujimi) Srbi, Črnogorci, Bosanci itd. Na drugi strani je slovenska evforija nad bodočo Jugoslavijo od leta 1919 naprej zaradi številnih razočaranj hitro izpuhtela. O odmiku Slovencev od habsburške monarhije je slovensko (oziroma jugoslovansko) zgodovinopisje od obdobja med obema vojnama naprej objavilo številna, pogosto nezadovoljiva, tendenciozna in (na podlagi jugoslovanske združitve 1918/19) teleološko naravnana dela in razprave, ki pa so bila zaradi jezikovnih ovir zunaj (nekdanje) Jugoslavije komaj opažena.

Walter Lukan, od leta 2008 redni profesor za zgodovino na Univerzi v Ljubljani, je nedavno predložil prvo, po obsegu sicer ne preobsežno, toda bogato ilustrirano delo (z nekaj dokumenti v prilogi) v nemškem jeziku, ki ne tehta zgolj objavljene literature, pač pa celovito pritegne tudi arhivsko gradivo. Študija, ki zaradi obsežnega znanstvenega aparata ni ravno lahko berljivo delo, sprva sledi etapam, ki so pripeljale do oblikovanja združitvenega programa vseh habsburških Slovencev, Hrvatov in Srbov – najprej seveda pod vladavino Habsburžanov in v okviru Avstro-Ogrske (deklaracija iz 30. maja 1917) –, ki so ga ne glede na velike razlike med njimi podprle vse slovenske stranke. Lukan nato minuciozno podaja dejstva, ki so ta prizadevanja ovirala (predvsem v ogrski polovici monarhije), pa tudi radikalizacijo slovenske politike, ki je še v istem letu (1917) začela iskati rešitve zunaj meja podonavske monarhije, s pritegnitvijo antante in/ali preko zveze z vojnimi nasprotniki Srbi. Glavni razlog za to, tako Lukan, je bil v odklonilnem oziroma zavlačevalnem odzivu cesarja in vlade na Dunaju in v Budimpešti. Obe strani sta zasledovali dvolično politiko: Slovenci so se pretvarjali, češ da zavračajo vsakršno rešitev zunaj danih državnih okvirov, vlada pa je hlinila, da se bo s slovenskimi zahtevami resneje soočila kasneje, četudi šele po zmagovitem koncu vojne. Medtem ko so Slovenci trmasto vztrajali pri svojem programu (majniška deklaracija) ali ga še širili, je vladna politika, še posebej po zamenjavi na prestolu

novembra 1916 (Karl I.), precej kolebala. Lukan domneva, da bi pravočasna izpolnitev slovenskih avtonomističnih želja preprečila nadaljnjo eskalacijo.

Lukan je v bistvu napisal klasično politično-zgodovinsko študijo, zato ni nič čudnega, da so »veliki ljudje«, torej vodilne osebnosti vseh vpletenih strani, v ospredju. Logistična in institucionalna podlaga deklaracijskega gibanja je sicer ležala v kronovini Kranjski, kjer so Slovenci že desetletja pred svetovno vojno osvojili večino v deželnem zboru. Toda če odmislimo, da je bilo zbiranje podpisov podpore za majniško deklaracijo tudi na Spodnjem Štajerskem izredno uspešno in je povzročilo pravo množično mobilizacijo slovenskega prebivalstva (tudi žensk!), je nesporni vodja slovenskega tabora, duhovnik Anton Korošec, pravzaprav izviral s Štajerskega. Lukan zelo nazorno pokaže, s kakšno energijo in vztrajnostjo je Korošec koordiniral politiko slovenskega tabora čez meje kronovin in obeh državnih polovic ter kako mu je uspelo osamiti obotavljajočega se kranjskega deželnega glavarja Ivana Šušteršiča, ki je bil do konca zvest cesarski kroni in monarhiji.

Škoda je le, da je konflikt v osnovi prikazan kot spor med Slovenci/južnimi Slovani na eni ter monarhom in vlado na drugi strani, medtem ko je tretja vpletena stran (nemško-nacionalni nasprotniki Slovencev) komaj opazna. Kljub temu gre za pomembno monografijo, ki obravnava nacionalno problematiko v habsburški monarhiji pred in predvsem med prvo svetovno vojno, na katero smo tudi dolgo čakali. Na koncu knjige je tudi deset strani angleškega povzetka, ki nekako nadomešča manjkajočo sklepno oceno v nemščini.

*Martin Moll
prevedel Filip Čuček*

**Árpád Horňák,
Susreti i sukobi. Ogledi o
srpsko-madžarskim odnosima.
Beograd: Clio, 2017, 387 strani**

Opazen madžarski zgodovinar (*1971) Árpád Horňák, docent na Filozofski fakulteti v Pečuhu (Pecs) in sodelavec Madžarske akademije znanosti, je s pomočjo madžarskega dela medakademijske komisije Srbske akademije znanosti in umetnosti, Madžarske akademije znanosti za ugotavljanje civilnih žrtev v Vojvodini med in po drugi svetovni vojni (1941–1948) ter nekdanjega predsednika republike Madžarske Lászla Sólyoma izdal nekakšen »zbornik« svojih

razprav o srbsko-madžarskih odnosih v dvajsetem stoletju. Knjiga je izšla v madžarskem jeziku, v srbsčino pa jo je prevedel Ferenc Németh. Objavili so jo v cirilici. Monografijo sta recenzirala dva ugledna in kompetentna srbska zgodovinarja, pokojni dr. Dušan Bataković in dr. Zoran Janjetović. Slednji je napisal tudi spremno/zaključno besedo o tematiki srbsko-madžarskih odnosov. Knjiga je obsežna, saj ima kar 387 strani.

Temeljni značilnosti pričujočega zbornika sta dve: prvič, gre za objavo že objavljenih razprav avtorja, v glavnem v madžarskem jeziku; in drugič, gre za tematiko, ki se je srbska historiografija ni zadostno lotevala. Premajhno ali omejeno znanje madžarskega jezika je osnovni razlog, da se srbski zgodovinarji niso dovolj ukvarjali s to tematiko, čeprav imata oba sosednja naroda, tudi po mnenju recenzenta, tako dolgo skupno zgodovino kot z nobenim drugim sosednjim narodom. Dodajam: ne vedno miroljubno in prijateljsko. In to ne samo v daljni, temveč tudi v bližnji preteklosti. Dr. Janjetović zato po pravici obžaluje, da je v srbskem zgodovinopisju nastala tako velika »luknja« v poznavanju medsebojnih odnosov, še posebej v sodobni zgodovini. Na srbski strani je bilo le nekaj starejših zgodovinarjev (starejših tudi od pisca teh vrstic), npr. Vasa Bogdanov, Vuk Vinaver ali Vasilije Krestić, ki so vsaj nekoliko obvladali madžarski jezik, zato ni čudno, da so »luknja« zakrpali zgodovinarji madžarske narodnosti. Med temi je zagotovo zelo pomemben prav avtor te monografije, ki lahko uporablja vire in literaturo tudi v srbskem jeziku. Podobno težavo zaznavamo tudi v slovenskem zgodovinopisju, saj je pri tujih zgodovinarjih, z redkimi izjemami, zelo malo takih, ki poznajo slovenski jezik. Zato je njihov pogled na »skupno zgodovino« pogosto omejen na »njihove« vire in dognanja njihovega zgodovinopisja.

Kolega Hornják se z odnosi med obema narodoma, pretežno v okvirih diplomatske zgodovine in zunanjepolitičnih odnosov, ukvarja že skoraj dvajset let. Razprave v tej knjigi so odraz njegovega dela.

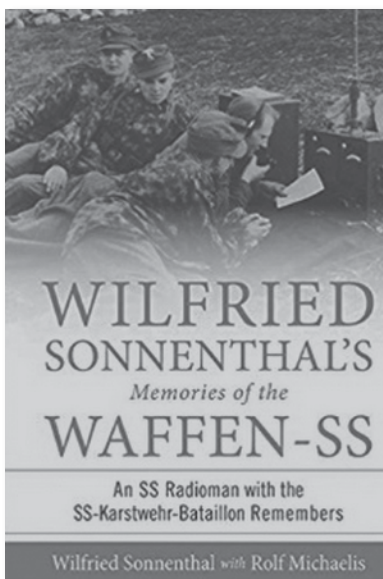
Zbornik obsega petnajst razprav, s katerimi je zajel čas od konca 19. stoletja do druge polovice 20. stoletja. Zadnja razprava, »Slika o Madžarih v srbskih učbenikih zgodovine v drugi polovici 20. stoletja«, pa seže tudi v najnovejši čas. Vsebina zbornika je razdeljena na tri dele, razprave v njih pa se dotikajo zelo različnih, vendar zelo relevantnih tem. V prvem delu, »Nova ureditev«, je govora o srbski okupaciji Bačke po prvi svetovni vojni, spremembi države v Južni oblasti, institutu dvolastništva na madžarsko-jugoslovanski meji med vojnama in o dejavnosti Gáborja Szánta v gibanju za lojalnost jugoslovanskih Madžarov. Drugi del nosi naslov »Zunanje zadeve«. Ta je tudi najobsežnejši, saj ga sestavlja osem razprav, ki se dotikajo najbolj brizantnih tem v medsebojnih odnosih z vidika zunanje politike. Med drugim govori o manjšinskem vprašanju, jugoslovanskih ozemeljskih zahtevah in ureditvi po drugi svetovni vojni, zunanji politiki Srbije na prehodu iz 19. v 20. stoletje in vlogi Madžarske pri razkosanju Jugoslavije leta 1941.

Morda za povprečnega bralca še največ novega prinaša tretji del, »Slika severnega sosedra«, saj razprave v njem zajemajo teme, kot so zgodovinska slika A-O monarhije v srbskem zgodovinopisju na prelomu tisočletja, slika o Madžarih v jugoslovanski zunanji politiki 1918–1945 in že omenjena slika o Madžarih v srbskih učbenikih zgodovine

v drugi polovici 20. stoletja. Vse tri razprave zrcalijo madžarski pogled, ki ni (bil) vedno enak srbskemu. Prav to pa je najpomembnejša lastnost objav tega madžarskega avtorja, saj omogočajo analizo in komparacijo pogledov obeh strani.

Zaradi svojega pomanjkljivega znanja o vsebini srbsko-madžarskih odnosov v sodobni zgodovini lahko v sklepu zapišem le, da so razprave metodološko neoporečne in zaslužijo oznako znanstvene. Pohvaliti pa je treba tudi namen izdajatelja, da se razprave avtorja prevedejo v srbski jezik, njegova spoznanja pa se s tem približajo tudi tisti srbsko govoreči populaciji, strokovnjakom in ljubiteljem zgodovine, ki ne obvladajo madžarskega jezika. Če spet citiram Zorana Janjetovića, bo pričujoča knjiga »predstavljala dragocen prispevek našemu (srbskem op. p.) poznavanju slike o nas samih v madžarskem zgodovinsko-literarnem opisu« (str. 387). Z njegovo oceno se popolnoma strinjam. Ni pa brez pomena tudi za Slovence in slovensko zgodovinsko literaturo, pa ne samo zato, ker v Sloveniji živi tudi madžarska narodna manjšina ali ker jo vsaj posredno zadeva tudi razprava, ki govori o zgodovinskem razvoju ideje o balkanski enotnosti v prvi polovici 20. stoletja, temveč predvsem zato, kar kaže na pravo pot pri obravnavanju tako subtilnih vprašanj, kot so mednacionalni, narodnomanjšinski in ne nazadnje tudi meddržavni odnosi. Le pogled z obeh strani namreč daje realnejšo sliko historičnega dogajanja in ta knjiga zagotovo prispeva k temu.

Dušan Nečak

**Wilfried Sonnenthal in
Rolf Michaelis,
Wilfried Sonnenthal's Memories of
the Waffen-SS.**

**An SS Radioman with the SS-
Karstwehr-Bataillon Remembers.**
Atglen, PA: Schiffer Publishing, 2018,
96 strani, 63 črno-belih fotografij

V letu 2018 je ameriška založba Schiffer Publishing izdala spomine Wilfrieda Sonnetthala,¹ ki so zanimivi za raziskovalce slovenske vojaške in vojne zgodovine, še posebej Primorske med drugo svetovno vojno.

Zadnjih nekaj let tuje založbe izdajajo več spominov nemških vojakov, pri čemer se nekateri spomini dotikajo tudi Slovenije med drugo svetovno vojno.

¹ V knjigi je objavljenih več osebnih dokumentov, kjer je priimek Wilfrieda prikrit. Posledično lahko utemeljeno trdimo, da je Sonnenthal (v slovenščini »sončna dolina«, »dolina sonca«) psevdonim za avtorja spominov.

Pričujoča knjiga je sestavljena iz dveh osrednjih delov: samih spominov, ki so razdeljeni na tri poglavja, ter dva dodatka, pri čemer slednja zavzemata več kot polovico samega vsebinskega obsega knjige (46 od 96 strani). Predhodno je bila knjiga izdana v nemščini pri založbi Michaelis Verlag kot *SS-Funker mit Bandenkampfabzeichen*.²

V knjigi tako spremljamo spomine Wilfrieda iz Württemberga, ki je, uradno prostovoljno, dejansko pa pod pritiskom, vstopil v Waffen-SS. Služenje je pričel januarja 1943 v Nürnbergu, kjer je začel usposabljanje za radijskega vezista. Zaradi več primerov dolgotrajnega obolenja je usposabljanje zaključil šele konec junija istega leta, ko je bil dodeljen esesovskemu bataljonu kraških lovcev.

Temu se je pridružil v njihovi garniziji v Pottensteinu. Dva tedna po prihodu je bil bataljon zaradi zavezniške invazije na Sicilijo premaknjen v Avstrijo, nakar je 26. avgusta 1943 odšel v Italijo. Dalje avtor opisuje, kako je potekalo razoroževanje italijanskih vojakov po italijanski kapitulaciji v septembru, kot tudi prve spopade s slovenskimi partizani.

V nadaljevanju spremljamo boje s partizani preko kratkih opisov posameznih večdnevnik operacij vse do nemške kapitulacije maja 1945. Na kratko je opisan tudi čas, preživet v vojnem ujetništvu.

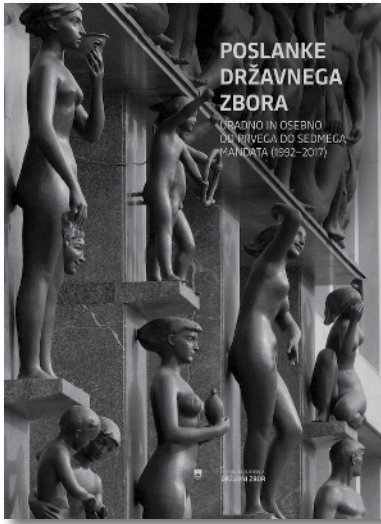
Prvi dodatek opisuje »življenjsko« zgodbo kraških lovcev od ustanovitve do kapitulacije, medtem ko je drugi dodatek namenjen predstaviti *Bandenkampfabzeichen*, odlikovanju za boj proti »bandam« (partizanom).

Raziskovalci te enote, območja in obdobja v predstavljeni knjigi ne bodo našli kakšnih novih spoznanj oz. podatkov. Morebiti najbolj zanimivo je »razkritje«, da so kraški lovci prejeli zgoraj omenjeni *Bandenkampfabzeichen* na podlagi splošne prijave vseh kontaktov s partizani, ne pa glede dejanskih bližinskih, neposrednih spopadov s partizani, ki so bili edino merilo za pridobitev tega odlikovanja. Tako so v poveljstvu enote za avtorja navedli, da je sodeloval v bojih proti partizanom tudi v dneh, ko tega sploh ni bilo v Sloveniji in je bil v Nemčiji na dopustu oz. zdravljenju.

Vseeno, zaradi maloštevilnih spominov pripadnikov nemških vojaških, policijskih in paravojaških enot ter organizacij, prisotnih v Sloveniji, predstavlja knjiga pomemben zgodovinski dokument.

Klemen Kocjančič

2 Wilfried Sonnenthal in Rolf Michaelis, ur., *SS-Funker mit Bandenkampfabzeichen* (Berlin: Michaelis Verlag, 2016).

**Simona Kustec Lipicer, ur.,
Poslanke Državnega zbora.
Uradno in osebno od prvega do
sedmega mandata (1992–2017).**

Ljubljana: Državni zbor, 2017,
127 strani

Poslanke in poslanci. Danes je nekaj povsem običajnega, da predstavnike ljudstva v parlamentu brez pomisleka omenjamo skupaj. To potrjujejo mdr. nemške letne analize o Angeli Merkel, objavljene v *Spieglu*. Analize, ki nemško kanclerko obravnavajo z vseh vidikov, celo zdravstvenega, ne poudarjajo dejstva, da je ženska.

Primerjajo jo z Adenauerjem, Kohlom – kot enako z enakimi.

Čeprav se tema žensk v politiki in parlamentu ob vsem tem morda zdi kot nekaj preseženega, se spomnimo, da je še pred nekaj desetletji prisotnost žensk v politiki veljala za povsem neustrezno oziroma nedopustno. Za ilustracijo zgolj primer iz Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije; ko je leta 1933 skupina poslancev predlagala, da bi na občinskih volitvah volile tudi ženske, je po dvorani zadonelo od komentarjev in smeha.

Zgodovinarji, ki se ukvarjajo z zgodovino parlamentarizma, imajo to še kako dobro pred očmi. Vedo sicer, da je bilo veliko napisanega o tem, kako so se ženske borile in pridobile volilno pravico, vedo, da obstajajo številne analize o deležih žensk v parlamentih ipd. Hkrati pa se zavedajo, da je zelo malo znanega o tem, kaj vse je ženske spodbudilo k vstopu v parlament, kakšne so bile njihove izkušnje v svetu politike itd. Na tem področju veliko pomeni pridobitev publikacije *Poslanke Državnega zbora. Uradno in osebno od prvega do sedmega mandata (1992–2017)*, ki jo je zasnovala in uredila prof. dr. Simona Kustec Lipicer.

Zavedanje, da je sodelovanje žensk in moških na političnem parketu osnova demokratične družbe, je na začetku 90. let 20. stoletja sprožilo prizadevanja po večji udeležbi žensk v politiki. Položaj se ni spremenil čez noč, dolgoročnejši vpliv je imela celo uvedba spolnih kvot (2008),¹ ki sama po sebi očitno ni zagotovilo za visoko zastopanost žensk v politiki. S seznama poslank v vseh sklicih Državnega zbora, s katerim se knjiga začne, je razvidno, da v družbi in na družbo deluje t. i. postopni razvojni model:²

1 Čeprav je leta 2008 že veljala kvota 25 odstotkov, se število poslank ni povečalo, delež je ostajal enak kot na volitvah leta 2004. – Barbara Hočevar, »Se kljub vsemu dogajajo premiki? Na vseh treh volitvah leta 2014 izvoljen največji delež žensk doslej,« *Ženske v politiki*, <http://www.delo.si/assets/info5/20150307/enakopravnost-spolov/do/sklop1-1.html>, 19. 3. 2018.

2 Več o postopnem razvojnem modelu in širše o kvotah v politiki Alja Domjan, »Spolne kvote v politiki – Enakomerna zastopanost spolov ali umetno ustvarjena enakopravnost. Magistrsko delo.« UL FDV, Ljubljana 2016, str. 29, dostopno na: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_domjan-alja.pdf.

v mandatu 1992–1996 so ženske zasedle 14 poslanskih mest, v mandatu 1996–2000 11, v mandatu 2000–2004 16, v mandatu 2004–2008 13, v mandatu 2008–2011 16, v mandatu 2011–2014 39 in v mandatu 2014–2018 37 poslanskih mest (v vseh mandatih skupaj so poslanke zasedle 146 poslanskih mest).

Knjiga je členjena na več delov. Že omenjenemu seznamu poslank v vseh sklicih Državnega zbora, ki je objavljen na notranji strani naslovne platnice, sledi uvodno poglavje Ženski spol slovenske politike, v katerem urednica predstavi idejo in izvedbo projekta Poslanke Državnega zbora. Poudari, da sta pobuda in delo izhajala iz sodelovanja in vključevanja kot temeljev politike prihodnosti.

Ilustraciji, ki odstre delež poslank po mandatih, sledijo zgodbe 92 poslank. Posamezna zgodba je členjena na dva dela. Prvi del prikaže uradne podatke posamezne poslanke: starost, izobrazbo, članstvo v poslanskih skupinah, vodstvene funkcije v okviru delovanja Državnega zbora. Drugi del predstavitev je sestavljen iz treh sklopov oziroma razmišljanj poslank o treh temah: o njihovem vstopu v politiko, o dosežku/dogodku njihovega poslanskega dela in o viziji Slovenije v prihodnjih 25 letih. Vsako predstavitev popestri izrek ali citat, ki ga posamezna poslanka čuti kot vodilo pri svojem delu ali mu sledi.

Iz odgovorov poslank je razvidno, da vzroke za vstop v politiko povezujejo s pripadnostjo politični stranki, nič drugače ni, ko ocenjujejo svoje delo. Izstopa njihov optimistični pogled na prihodnost Slovenije. Zelo velikokrat se namreč pojavijo besede: (pravno) varna, čista, lepa, prijazna, sodelovanje, solidarnost, strpnost, zelena (razvrščeno po abecednem redu). Večinoma verjamejo v aktiven in vitalen razvoj države, v njeno konkurenčnost in njen trajnostni socialni in gospodarski razvoj. Veliko jim pomenijo izobraževanje in znanje, spoštovanje prava in človekovih pravic ter okolje. Za vsem tem stremijo, za vse to se trudijo.

Kot zadnja dobi besedo generalna sekretarka Urša Zore Tavčar, ki predstavi ženske v službah Državnega zbora; zastopane so na vseh ravneh delovanja, tudi najvišjih – temu v prid govori dejstvo, da je imel Državni zbor v vseh letih delovanja le enega generalnega sekretarja.

Knjiga se zaključuje z ilustracijami deleža žensk med vsemi zaposlenimi v Državnem zboru, deleža žensk med funkcionarji v službah Državnega zbora, deleža žensk med sekretarji poslanskih skupin Državnega zbora in deleža žensk med vodjami služb Državnega zbora. Pred imenskim kazalom poslank po mandatih ob potrditvi mandata je še legenda imen poslanskih skupin po mandatih, v katerih so bile zastopane poslanke.

Odgovor na vprašanje, zakaj predstavljeno publikacijo vzeti v roke, je lahek: velik format, estetsko oblikovanje, mikavne priloge. Nič bolj zahteven ni niti odgovor na vprašanje, ali knjigo tudi prebrati. Poslanke razorožijo s tem, ko stopijo iz parlamentarnih prostorov in s svojimi zgodbami prikažejo dejavnosti žensk določenega časa in prostora. Pokažejo, da politiko oblikujejo »jasno in glasno iz javnega prostora« in tako s prepričljivimi dejstvi zavrnejo tabu, da »politika ni za ženske«.

Knjiga, ki predstavlja slovensko politiko skozi delo in poglede poslank Državnega zbora od prvega do sedmega mandata, je izhodišče za nadaljnjo poglobljeno strokovno razpravo, ki je potrebna vsem demokracijam, še posebej mladim, kot je naša, in kot taka pripomore k (so)oblikovanju slovenske politične kulture.

Mojca Šorn

32 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Monika Kokalj Kočever

**MOBILIZIRANCI
V NEMŠKO VOJSKO
Z GORENJSKE
V LETIH
1943–1945**

Cena
.....
26 EUR

Jubileji – Jubilees

Dušan Nečak – sedemdesetletnik

Dušan Nečak, doktor zgodovine in zaslužni profesor, je v letu 2018 (rojen je bil 21. januarja 1948) praznoval svojo sedemdesetletnico. Ob jubileju je pri znanstveni založbi Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v zbirki *Historia* izšel *Nečakov zbornik*, s podnaslovom *Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ki obsega kar 918 strani. V njem ni objavljena le obsežna biografija, ki sta jo napisala njegova dolgoletna kolega na ljubljanskem oddelku za zgodovino, Božo Repe in Mirko Stiplovšek, ampak tudi prispevki 43 avtorjev, Dušanovih kolegov iz Srbije, Avstrije, Hrvaške in seveda Slovenije, ter izbrana bibliografija njegovih del, ki jo je prispevala Barbara Šatej. V svojem zapisu bom zato nanizala le nekaj utrinkov iz vsestransko bogatega jubilarantovega življenja.

Že kazalo prispevkov v *Nečakovem zborniku* nam prikaže raziskovalna področja, s katerimi se je vrsto let ukvarjal tudi profesor Nečak. Naj navedem le tematske sklope, kot so Slovenija, Jugoslavija in svet med obema vojnoma, med drugo svetovno vojno in po njej, diplomacija, mednarodni odnosi, manjšine, meje, begunci, socialna in kulturna vprašanja, zgodovinski spomin. Obenem pa so med avtorji mnogi izmed 18 doktorjev in 16 magistrov (večina magistrov je tudi doktorirala) objavljene prispevke posvetili svojemu mentorju.

Dušan Nečak je iz zgodovine in umetnostne zgodovine diplomiral že pri triindvajsetih letih, leta 1971, in doktoriral pri tridesetih, leta 1978, z disertacijo *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni*. Danes, v času mladih raziskovalcev, so tridesetletni doktorji nekaj vsakdanjega, za Dušanovo (in mojo) generacijo pa je bila to redka izjema. Obenem pa tema disertacije nakazuje dvoje, njegovo usmeritev v raziskovanje problematike slovenske narodnostne skupnosti tudi v Italiji, a zlasti v Avstriji, in v raziskovanje zgodovine po drugi svetovni vojni. Tu se tematiki Dušanovega in mojega raziskovalnega področja stikata, v ospredju mojega raziskovanja je povojno dogajanje ob slovenski zahodni, njegovega pa ob slovenski severni meji. Oba sva tudi delovala v bilateralnih zgodovinskih komisijah, Dušan kot predsednik slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev, ki svojega dela v celoti žal ni zaključila, so pa njeni slovenski člani izdali obsežni dvojezični zbornik z naslovom *Slovensko-avstrijski odnosi v dvajsetem stoletju* (2004), jaz pa kot članica slovensko-italijanske kulturnozgodovinske komisije, ki je delo zaključila s skupnim poročilom. V okviru razprav o obstoju in delovanju

nemške manjšine v Sloveniji je vodil tudi ne le v slovenski, ampak tudi v avstrijski in nemški širši javnosti odmeven slovensko-nemški projekt »Nemci na Slovenskem 1941–1945«, ki se je zaključil leta 1997.

Dušan na ljubljanskem oddelku za zgodovino, kjer je kot docent začel predavati leta 1980 in tam ostal vse do upokojitve leta 2014, ni le nasledil legendarnega profesorja Metoda Mikuža, predstojnika prve katedre za novejšo zgodovino na jugoslovanskih univerzah, ampak je v svoja predavanja vključil tudi obdobje po letu 1945. Razen na ljubljanskem oddelku za zgodovino je predaval tudi na Pedagoški fakulteti v Mariboru in kot gostujoči profesor (predvsem o tematiki iz obdobja po letu 1945) na Dunaju, v Celovcu, Kölnu, Berlinu. Predaval je tudi v Severni Koreji, in to o korejski vojni, ter leta 1992 objavil potopis po Demokratični ljudski republiki Koreji in strokovni oris korejske vojne. Predaval je tudi na številnih vabljenih predavanjih v Evropi in ZDA. Na predavanjih in drugih nastopih v javnosti je bil vedno prepričljiv in zelo zanimiv. Verjetno eno največjih priznanj, ki jih je prejel v življenju, pa teh ni bilo malo, je bilo zanj tisto, ki mu ga je leta 2013 podelil Študentski svet Filozofske fakultete za »nadpovprečno uspešno pedagoško delo«, z utemeljitvijo, da je »profesor Nečak izjemen predavatelj, a še bolj kot to, študenti cenimo njegovo človeškost, pripravljenost pomagati in nenazadnje tudi to, da po tolikih letih poučevanja svoje delo še vedno opravlja z velikim entuziazmom«.

Dušan je le nekaj let starejši od mene, a ker je bila moja pot v raziskovalne vode bolj zavita in dolgotrajna, je bil tudi moj mentor na magistrskem in doktorskem študiju in lahko zato iz lastne izkušnje potrdim, da besede iz obrazložitve niso le prazna fraza. Uprl se je tudi profesorju Tonetu Ferencu, ki je imel pripombe na mojo izbrano temo magistrske naloge, saj naj bi o tem pisal Ferenc sam, in me podprl pri raziskovanju takrat med slovenskimi zgodovinarji še neraziskane problematike dogajanja ob zahodni slovenski meji po letu 1945, tudi problematike t. i. fojba. A Dušanov pristni kolegijski odnos ni le moja izkušnja človeka tako rekoč »njegove generacije«, enako izkušnjo imajo tudi drugi sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino. Pred leti je pred kratkim umrla dolgoletna direktorica inštituta Jasna Fischer v enem od intervjujev med drugim izjavila, da je odnos med inštitutom in ljubljanskim oddelkom za zgodovino večkrat podoben odnosu med črnimi sužnji in belimi gospodarji. Ta njena ocena za profesorja Nečaka vsekakor ne drži.

Slovenski zgodovinarji se pri svojem raziskovalnem delu vse prevečkrat osredotočamo zgolj na probleme iz slovenske zgodovine in se izogibamo raziskovanja dogajanja v obeh Jugoslavijah ter širše v Evropi in svetu. Dušan je ne le raziskoval v tujih, zlasti nemških in avstrijskih arhivih, in to večinoma s pomočjo fundacij, kot sta nemška akademska fundacija DAAD in dunajska fundacija Konstantina Jirečka, pač pa na to tematiko objavil tudi več znanstvenih monografij. Naj poudarim le dve, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija* (2002) in »Ostpolitik« *Willyja Brandta in Jugoslavija* (2013). Obenem je bil zaradi svoje mednarodne odmevnosti član več strokovnih združenj in uredništev v tujini.

Dušan pa ni le raziskovalec in profesor, pač pa tudi dober organizator, kar je med zgodovinarji bolj redka vrlina. Njegovi kolegi vemo, da bodo zadeve tekle »kot po maslu«, če je on med organizatorji. Med drugim je bil prodekan in dekan FF v burni drugi polovici osemdesetih let (1985–1989), vodil svet Znanstvenega inštituta FF (1996–2002), bil član upravnega odbora Univerze v Ljubljani (1999–2004) in sedem let član in podpredsednik njene habilitacijske komisije.

V nasprotju z marsikaterim zgodovinarjem, ki proučuje novejšo zgodovino, se Dušan Nečak ni nikoli izogibal in se še vedno ne izogiba nastopov v medijih, v katerih umirjeno in utemeljeno pojasnjuje probleme iz nedavno pretekle zgodovine, ki so v naši družbeni stvarnosti vse prevečkrat predmet politizacije in manipulacij. Iz lastne izkušnje vem, da govoriti o »vročih temah« ni vedno lahko, saj s strokovnimi razlagami in dejstvi ne zadovoljiš nobene od vpletenih strani. Milica Kacin Wohinz je večkrat izjavila, da te mora pravzaprav skrbeti, če te nihče ne kritizira. Toda po drugi strani zgodovinar s tem pomembno prispeva k umirjanju vse preveč razgretga javnega diskurza.

A Dušan ni le zgodovinar, je med drugim tudi vodnik reševalnega psa, večletni predsednik Društva vodnikov reševalnih psov Slovenije in podpredsednik svetovne organizacije vodnikov reševalnih psov. S svojim kužkom se je udeležil reševalne akcije ob rušilnem potresu v Turčiji avgusta 1999, kjer je vodil mednarodno skupino reševalnih psov. Ta izkušnja se mu je globoko vtisnila v spomin.

Po svoji ženi Albini je Dušan postal tudi Prekmurec in za moje zasavsko uho to slovensko narečje zelo dobro govori. Od mene je ravno toliko starejši, da se v študentskih letih nisva družila, potem pa sem jaz nekaj časa živela v Trbovljah. Po mojem prihodu v Ljubljano mi je moral posebej pojasniti, da je rojen Ljubljčan, in ne Prekmurec, z vikendom v Gorenji vasi v Poljanski dolini, ki ga je podedoval od očeta. Želim mu, da tam, v Prekmurju in seveda v Ljubljani doživi še veliko plodnih zgodovinarskih, pasjih in drugačnih let.

Nevenka Troha

VPOGLEDI 18

STAROST – IZZIVI HISTORIČNEGA RAZISKOVANJA

Cena
.....
22 EUR

In memoriam

Ob smrti Janka Pleterskega (1923–2018)

Ko sem v začetku letošnjega maja predstavljal knjigo akademika Janka Pleterskega, v kateri so objavljena njegova razmišljanja o slovenski državnosti, ki jih je napisal ali izrekel v zadnjem desetletju, sem sicer že vedel za Jankovo željo po smrti, nisem pa vedel – kot tudi mnogi drugi prisotni na predstavitvi knjige –, da se mu bo le nekaj dni kasneje iztekla življenjska pot. Pri polnih petindevetdesetih letih. Pred smrtjo, ki si jo je želel, saj je ob izgubi vida in sluha, zlasti vida, ko ni mogel več brati in spremljati političnega in zgodovinopisnega dogajanja, kar mu je kot stalno angažiranemu človeku in zgodovinarju veliko pomenilo, je napravil še zadnjo »revolucionarno« potezo. V pismu, naslovljenem na Državni zbor Republike Slovenije, je namreč zahteval zakonodajo, ki bi (bo) omogočala pravico do lastne smrti. Da lahko o tem odloča in odloči vsak zase. Janko Pleterski se je tako izpostavil kot človek, ki želi glede življenja in smrti dobiti pravico do osebne samoodločbe. Na ta način se je še zadnjič postavil v vlogo spreminjevalca družbe in družbenih norm. Do kakšne mere je bil njegov poziv razumljen in koliko ga bodo tisti, ki odločajo o zakonskih normah življenja v naši državi, upoštevali, je sicer vprašanje. Janko Pleterski je spodbudil zakonodajalca in s tem storil poslednje dejanje nekoga, ki je bil vse življenje angažiran človek, družbeno in strokovno. Kot je bil angažiran za življenje, se je angažiral tudi za smrt. Vsekakor smelo dejanje posameznika, ki je bil vse življenje na strani revolucije, na strani družbenega napredka. Tak je bil tudi kot zgodovinar.

Res je nekoliko nenavadno in nerodno začeti zapis o kolegu, profesorju z njegovim poslednjim družbeno angažiranim dejanjem, ki niti ni povezano z zgodovino in zgodovinsjem. Dr. Janko Pleterski pa je bil predvsem zgodovinar in znan je kot zgodovinar. Sodil je med ključne osebnosti slovenskega zgodovinopisja v več kot polstoletnem obdobju, kar je stopil na pot zgodovinarja, raziskovalca naše preteklosti.

Njegova življenjska pot se je začela v Mariboru 2. februarja 1923, kamor se je družina Pleterski, oče Ivan, sicer slovenski narodnjak, ki si je »prislužil« izključitev iz nemške gimnazije na Ptuj, ker je na gimnazijska vrata napisal »Živeli Slovenci! Poginejo naj Nemci!«, mati Viljemina, Čehinja, ki jo je Ivan spoznal na začetku prve svetovne vojne, ko je živel na Češkem, ter sestra Nada, preselila iz Ljubljane. Deset let po Jankovem rojstvu se je tja vrnila, tako da je večji del gimnazijskega izobraževanja

opravil v Ljubljani na 1. realni moški gimnaziji na Vegovi cesti, kjer je leta 1941 maturiral. Sprva je sicer želel študirati medicino, vpisal se je na medicinsko fakulteto in prejel indeks »R. Università di Lubiana«, kaj več pa iz njegovega študija medicine ni nastalo, kajti že konec avgusta 1941 ga je aretiral italijanski okupator, saj se je kot skojevec (član SKOJ, tj. »podmladka« komunistične stranke) aktivno vključil v odpor. Na t. i. srednješolskem procesu na začetku leta 1942 je bil še skupaj s 23 obtoženimi obsojen na dve leti zopora, ki ga je preživel v Alessandriji v Piemontu. Po izpustitvi iz zopora se je konec novembra 1943 vrnil v obžičeno Ljubljano in se kot pisarniški sluga zaposlil v uradu nemške tiskovne agencije, da se je na ta način izognil službovanju v rajhu, kamor bi ga nemški okupator zagotovo poslal, če ne bi imel službe. Želel je namreč oditi v partizane, kar se mu kljub dvema poskusoma, da bi našel pot iz obžičene Ljubljane, ni posrečilo vse do julija 1944. Takrat mu je uspelo priti v Notranjski odred. Ob koncu vojne je bil dodeljen Oddelku za zaščito naroda, kjer je ostal do demobilizacije novembra 1945. V začetku januarja 1946 je predvsem zaradi svojega znanja jezikov postal slušatelj enoletne interne diplomatske šole Ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu. Po koncu tega »hitrega diplomatskega kurza« se je zaposlil na zunanjem ministrstvu v t. i. avstrijskem referatu in se kot uslužbenec leta 1948 udeležil konference, na kateri so od februarja do maja namestniki zunanjih ministrov razpravljali o Avstriji in jugoslovanskih zahtevah. V tem času se je Pleterski seznanil s profesorjem Franom Zwittrom, kar je botrovalo tudi njegovi profesorski karieri. Ukvarjanje s »koroškim vprašanjem« v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu je Janku Pleterskemu vzbudilo veliko zanimanje za vprašanje Koroške in koroških Slovencev. Leta 1951 se je iz Beograda vrnil v Ljubljano in se zaposlil na Radiu Ljubljana v zunanjepolitični redakciji za nemško jezikovno področje. Novinar je bil le tri leta. Leta 1953 se je kot izredni študent vpisal na študij zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti; leta 1957 je diplomiral. Za eno od diplomskih nalog, s katero je predstavil politični profil koroškega časopisa *Mir* v letih 1882–1920 (kot znanstveni članek je bila objavljena v *Zgodovinskem časopisu* 1956–1957), je prejel študentsko Prešernovo nagrado, medtem ko je za drugo diplomsko delo o pregledu italijansko-jugoslovanskih odnosov od leta 1920 do 1941 to odklonil iz prepričanja, da ni spodobno dati dveh nagrad isti osebi.

V času študija se je leta 1954 zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja, kjer je ostal zaposlen vse do leta 1970, ko je postal profesor na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V letih raziskovalnega dela na Inštitutu za narodnostna vprašanja se je uveljavil kot vrhunski poznavalec slovenskega narodnega vprašanja in narodne politike na splošno, in to ne le na Koroškem. Na INV se je ukvarjal s koroško problematiko in iz te tematike leta 1962 tudi doktoriral z doktorsko disertacijo *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške 1848–1941*; kot knjiga je izšla leta 1965. Čez trideset let je izšla v nemškem jeziku (*Slowenish oder deutsch?: Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten*), kar kaže, da ni »zastarela«. Vprašanja Koroške in tamkajšnjih Slovencev so bila tematika, h kateri se je Pleterski vračal tudi kasneje, ko mu to ni več bil poglavitni raziskovalni predmet. O tem je napisal več samostojnih knjig in sodeloval v številnih

zbornikih. Leta 2000 je izšla knjiga njegovih 13 razprav o tem vprašanju z naslovom *Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976*. Koroška je bila eden vsekakor osrednjih »predmetov« znanstvenega proučevanja Janka Pleterskega.

Še kot »ekspert« za Koroško in tamkajšnjo nacionalno problematiko se je leta 1966 začel ukvarjati z enim bistvenih problemov jugoslovanske zgodovine – s problematiko nacionalnega vprašanja in njegovim reševanjem. Na veliki znanstveni konferenci, organizirani ob petindvajsetletnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda (organizator konference je bil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, predhodnik Inštituta za novejšo zgodovino), je podal referat *Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966)*, naslednje leto na konferenci, posvečeni petdesetletnici Oktobrske revolucije (tudi v organizaciji Inštituta za zgodovino delavskega gibanja), pa referat *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967)*. Referat je imel namesto tedaj največjega političnega strokovnjaka za to ključno jugoslovansko problematiko ali problematiko, ki je krojila zgodovino in takratnost (pa tudi kasnejši razvoj, vse do razkroja jugoslovanske države), Edvarda Kardelja, ki takrat ni imel časa in se je zato strinjal, da »njegovo« temo na zgodovinoopisni način predstavi Janko Pleterski. To sta bili zanj vsekakor velika pohvala in hkrati odgovornost. Nacionalno vprašanje, njegov zgodovinski razvoj v Jugoslaviji, je tako postalo ena osrednjih tem, s katero se je nato ukvarjal in postal zaradi nje znan po vsej Jugoslaviji, pri čemer pa si je »prislužil« kar nekaj idejnih in nacionalnih nasprotnikov v jugoslovanskem prostoru in Sloveniji. Pri proučevanju nacionalnih odnosov v jugoslovanski državi in zgodovinoopisni razlagi njihovega razvoja je dal velik poudarek priznavanju pravice do samoodločbe naroda, ki pa vsebuje tudi pravico do odcepitve in združitve z drugim narodom. To je razumel kot bistven pogoj za nastanek in obstoj večnacionalne jugoslovanske države, prve in druge Jugoslavije. Odločno je zastopal mnenje, da je ta pravica stalna in neodtujljiva, kar je bilo v nasprotju z večnim stališčem srbske politike in srbskih pravnikov pa tudi zgodovinarjev, ki so menili, da je to enkratna pravica in da jo je mogoče uporabiti le enkrat, nato pa je »konzumirana«. Glede tega je za srbske politične pravne strokovnjake postal najodločnejši nasprotnik. Ko je dvajset let kasneje s temo o nacionalnem vprašanju, nacionalnih odnosih med narodi Jugoslavije in razumevanju teh v delavskem gibanju pri različnih jugoslovanskih narodih v knjigi *Narodi, Jugoslavija, revolucija* (Beograd, 1985, 1988; Ljubljana, 1986; Skopje, 1988) zastopal pravico do samoodločbe kot temeljno nujnost za nastanek in obstoj jugoslovanske države, je pri nekaterih srbskih zgodovinarjih, ki so bili že nacionalistični in tudi srbsko hegemonistični, naletel na močno odklonilen, če ne kar sovražen odnos. Eden takrat najbolj uveljavljenih jugoslovanskih zgodovinarjev zgodovinskega obdobja 20. stoletja je o tem delu menil, da gre za najbolj nevarno knjigo, ki je bila natisnjena v Jugoslaviji po vojni, kajti v njej ni zagovarjal le samoodločbe, ampak tudi federalizem in Tita, torej vse, kar so Srbi takrat želeli izničiti. Želeli so namreč izničiti t. i. avnojsko Jugoslavijo, ki naj bi jo nadomestila Srboslavija ali kvečjemu država treh, po njihovem mnenju ključnih narodov, tj. Srbov, Hrvatov in Slovencev. Janko Pleterski je bil jasno

na strani avnojske Jugoslavije in njenega pogoja, tj. pravice do samoodločbe naroda. Mnogi so mu očitali, da je nepopoljšljivi kardeljanec. Ker se je uprl razmišljanju o »porabljenosti« pravice do samoodločbe, kar so sredi osemdesetih let 20. stoletja nekritično po srbskih nacionalistih (npr. Dobrici Ćosiću) prevzeli tudi nekateri slovenski intelektualci, kritični do političnega sistema in politične oblasti v Jugoslaviji in Sloveniji, ki so zato menili, da ima Slovenija možnost za samostojnost, če se avnojsko načelo samoodločbe naroda izniči, je Janko Pleterški postal njihov »sovražnik številka ena«. To je postal zaradi nekaterih svojih kritičnih pripomb na račun stališč, zapisanih o nekaterih jugoslovanskih narodih, npr. o Makedoncih, v »narodnoemancipacijski« sedeminpetdeseti številki *Nove revije*. Avtorji člankov v njej bistva samoodločbe naroda niso razumeli kot »sredstva« za nastanek samostojne Slovenije. Ta je lahko, kar se je pokazalo ob oblikovanju samostojne in neodvisne slovenske države leta 1991, nastala le z upoštevanjem avnojske samoodločbe. To je potrdila tudi t. i. Badinterjeva komisija mednarodnih ustavnih pravnikov, ki so »razsodili«, da je Slovenija svojo samostojnost dosegla legitimno in legalno na osnovi jugoslovanske ustavne ureditve in da ni šlo za odcepitev, ampak za razdružitev. Mnenje Janka Pleterškega glede samoodločbe se je v politični, državotvorni praksi izkazalo za pravilno. Kljub temu pa so »osamosvojitelji« (tisti, ki so sebe samoimenovali za ključne dejavnike osamosvojitve) besno nastopili proti temu, da se mu s podelitvijo državnega odlikovanja – zlatega častnega znaka svobode Republike Slovenije, ki mu ga je leta 1993 podelil predsednik Republike Slovenije – izreče priznanje za njegov prispevek glede nacionalnega vprašanja in so podeljevalcu v plastični vrečki za čevlje protestno vrnili svoje znake ali podobna odlikovanja.

Janko Pleterški je z obravnavo nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji in Sloveniji začel raziskovanje narodnopolitične zgodovine od konca 19. stoletja naprej. To je bil ob temi delavsko gibanje in nacionalno vprašanje, če jo ločimo od nekoliko širše teme o celotni politični zgodovini, tretji veliki tematski sklop v opusu Janka Pleterškega. Rezultat raziskave iz narodnopolitične zgodovine je bila knjiga *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana, 1971), temeljno delo o slovenski politiki v času prve svetovne vojne. Naslednjo študijo o političnem dogajanju med Slovenci na prelomu iz 19. v 20. stoletje do konca prve svetovne vojne je posvetil osrednji osebnosti takratne slovenske politike, Ivanu Šušteršiču, voditelju najmočnejše slovenske politične stranke, katoliške stranke, imenovane tudi klerikalne (*Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana, 1998)), in skozi politično delovanje tega prikazal slovensko politiko tistega obdobja. Za osvetljevanje slovenske narodnopolitične identitete je ta študija pomembna, ker razčlenjuje proces večstrankarskega idejnopolitičnega izoblikovanja slovenskega naroda, ki se je začel v devetdesetih letih 19. stoletja. Sicer pa je svoje študije o slovenski politični zgodovini in narodni politiki od druge polovice 19. stoletja naprej ter študije o nacionalnem vprašanju objavil v knjigi *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju* (Maribor, 1981). Kot ključnega poznavalca slovenske zgodovine iz časa habsburške oblasti v 19. stoletju pa do konca avstro-ogrske monarhije ga je

spoznala tudi avstrijska akademija znanosti in ga povabila k sodelovanju, da za njihovo monumentalno zgodovinsko delo o habsburški monarhiji napiše prikaz slovenske politične zgodovine od pomladi narodov 1848 do konca monarhije (*Die Slowenen, v: Habsburger monarchie 1948–1918*, 1980). To je bilo zanj vsekakor veliko priznanje. Da so v Avstriji cenili njegovo delo, s katerim je posegal v zgodovino območja Koroške, kaže tudi to, da ga je leta 2005 zaradi njegovega znanstvenega dela Alpsko-jadranska univerza v Celovcu sprejela med svoje častne doktorje.

V študijskem letu 1969/70 je začel na Filozofski fakulteti v Ljubljani predavati zgodovino Slovencev in jugoslovanskih narodov 1878–1918; uradno je postal predavatelj leta 1970. Leto kasneje je bil izvoljen za izrednega, leta 1974 pa za rednega profesorja. Od leta 1970 do 1976 je predaval zgodovino narodov Jugoslavije v 19. in 20. stoletju tudi na Fakulteti za sociologijo, politologijo in novinarstvo (danes Fakulteta za družbene vede). Neposredno pred upokojitvijo leta 1981 je bil tudi dekan Filozofske fakultete (1979–1981). Upokojil se je, kot je povedal, da se je lahko povsem posvetil raziskovanju zgodovine in pisanju ne le člankov, ampak knjig. Z upokojitvijo se je začelo njegovo še posebno plodno zgodovinopisno obdobje.

Tako je takrat napisal knjigo *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, ki je imela velik, zlasti politični odmev v Jugoslaviji, saj se je z njo vključil v politično razreševanje politične krize, odnosov med jugoslovanskimi narodi in njihovimi državami, tj. republikami. Kot že povedano, je knjiga vzbudila veliko zanimanje, veliko pozitivnih, a tudi negativnih odmevov. Zlasti so bili ti pogojeni s političnimi razlogi v Srbiji, saj jim je prav v času priprav na »memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti« pokvaril »povest«, ker je v njej zastopal povsem drugačno stališče do Jugoslavije, njenih narodov in njihove zgodovine v odnosu do nacionalnega vprašanja, kot so jo imeli srbski »akademiki« in nato tudi srbska politika pod vodstvom Slobodana Miloševića. Knjigo, Janko jo je rad imenoval trinom, saj je v njej smiselno povezal med seboj tri soodvisne pojme, pomembne za nastanek in obstoj druge Jugoslavije, je srbski zgodovinar ovrednotil kot najbolj strupeno knjigo, ki je bila natisnjena v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Danes ta oznaka sicer ne pomeni nič posebnega, kaže pa na čas, v katerem jo je Pleterski sploh napisal, in na vzroke za to.

Konec osemdesetih let, zlasti pa v začetku devetdesetih, je Pleterski »našel« novo temo za svoje raziskovanje in pojasnjevanje zgodovine, ki je segala v tedanjost oziroma sega v sedanost. S tem obdobjem narodove zgodovine, s temami, ki izhajajo iz značaja in poteka druge svetovne vojne v svetu in pri nas, se je pretežno ukvarjal vse do smrti. Šlo je za »razkol« v slovenskem narodu v času druge svetovne vojne, ki ga je povzročilo dejstvo okupacije. Gre za vprašanja kolaboracije, vloge Cerkev v njej in pri njej, protirevolucije ali protipartizanstva, državljanske vojne, bratomorne vojne pa vse do t. i. narodne sprave. Glede teh pojavov je prispevek Janka Pleterskega pomemben zaradi mnogih odgovorov, zakaj in kako se je kaj dogodilo, ali vsaj opozoril, na kaj je treba biti pri obravnavanju in zlasti predstavljanju teh pojavov pozoren, kaj je npr. slabo, nepopolno ali celo napačno postavljeno v slovenskem zgodovinopisju in v predstavljanju slovenske zgodovine tega obdobja. Na to »dogajanje« je Pleterski gledal in ga

pojasnjeval širše, v mednarodni povezavi. Ni pa bil glede tega vedno razumljen, niti intelektualno niti politično, natančneje ideološko, saj so te teme predvsem področje ali sredstvo kulturnega boja med levico in desnico, natančneje med tistimi, ki vedo, da je bil boj proti okupatorju narodova nuja, in tistimi, ki menijo, da se v drugi svetovni vojni pri nas ni bil boj proti okupatorju, proti njegovi ideologiji fašizma in nacizma, ampak prvenstveno proti komunizmu. Pleterski je nasprotoval pojmu državljanske vojne pri nas v času druge svetovne vojne, zlasti temu, da jo je namerno in zavestno vodilo osvobodilno gibanje in komunisti v njem. Opozarjal je na dejstvo kolaboracije, torej vlogo okupatorja v vojnem dogajanju, kar je po njegovem mnenju izničevalo državljansko vojno. Šlo je le za spopad med okupatorjem in njemu podrejenimi kolaboranti na eni ter osvobodilnim gibanjem na drugi strani. Ideološki predznaki kolaborantov in osvobodilnega gibanja pri tem niti niso pomembni. Boj proti kolaborantom je namreč bil boj proti okupatorju, boj za narodovo svobodo, ne glede na to, da je imela kolaboracija politično ali ideološko osnovo v protikomunizmu. V svojih delih, poglobljenih študijah, zbral jih je v knjigah *Senca Ajdovskega gradca: o slovenskih izbirah v razklani Evropi* (izdal jo je v samozaložbi leta 1993), *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev* (Ljubljana, 2008) ter nazadnje v knjigi, ki je izšla tik pred njegovo smrtjo, *Knjiga pisem: razmišljanje o slovenski državnosti* (Ljubljana, 2017), kjer je v povezavi s kolaboracijo opozoril tudi na vlogo in dejavnost Rimskokatoliške cerkve pri nas, v okupatorjevi Ljubljanski pokrajini v času druge svetovne vojne. Pleterski je na osnovi dejstev iz vatikanske politike v času vojne pokazal na kar nekaj razlikosti v pogledih in delovanju Cerkev v ljubljanski škofiji v primerjavi z uradno politiko Vatikana. Glede t. i. narodne sprave pa je menil, da jo je treba razumeti in uveljaviti kot narodno pomiritev. Poleg dejstev o celotni politični problematiki druge svetovne vojne pri nas, tedaj in sedaj, s čimer je bistveno obogatil naše vedenje o tem času in procesih v njem, pa je nemalokrat postavil ogledalo tudi pred samo zgodovino in zgodovinarje ter jim predlagal kanček odgovornosti. Predvsem v smislu, da naj nekoliko razmišljajo, ko »operirajo« z različnimi pojmi ali pojavi, ki so sicer zgodovinski, se pa danes uporabljajo in razlagajo v dnevno-politične namene.

V zadnji knjigi (*Knjiga pisem: razmišljanje o slovenski državnosti*), predstavljena je bila nekaj dni pred njegovo smrtjo, je v obliki »pisem«, te je opredelil kot zgodovinarjeve »proste spise«, kot način sporočanja misli, ki ni povezan s tipom sporočanja o izsledkih neke nove raziskave, objavil svoja razmišljanja in pripombe o »dogajanjih« v slovenskem zgodovinoisju. »Spregovoril« je o revizionizmu v zgodovinoisju, o revoluciji, o kolaboraciji, o pomenu države, suverenosti in samoodločbe ljudstva. Na posameznih primerih je jasno pokazal, da prevrednotenje zgodovine, zgodovinskih dejstev, »divja revizija«, ko se dejstvom, pojavom, dogodkom daje le drugi ideološki predznak, za zgodovinoisje ni pravi način. Morda je to lahko sredstvo politikov. Na marsikaj, kar ga je v slovenskem zgodovinoisju glede prikaza druge svetovne vojne vznemirjalo in zato motilo, se je odzval na videz nekoliko »jezno«, v resnici pa zelo konstruktivno. Če bomo (bodo) njegove misli le razumeli in jih nato morda celo upoštevali.

Dr. Janko Pleterski je predvsem zaradi svoje državljanske odgovornosti, ne le odgovornosti do zgodovine in zgodovinopisja, ampak tudi do sodržavljanov konec osemdesetih let, ko je pri nas potekal proces demokratizacije in osamosvajanja, vstopil tudi neposredno na področje politike. Za nekaj let je kot družbeno angažiran človek, ki se je ves čas intelektualno kritično odzival na aktualna dogajanja, vstopil v politično dogajanje takratnega časa. Bil je član CK ZKS v času »prenoviteljstva« organizacije slovenskih komunistov (1986–1989), ko so se v jugoslovanski državi zaostrovali mednacionalni odnosi ali pa je nacionalno vprašanje, s katerim se je kot z zgodovinskim dejstvom ukvarjal kot zgodovinar, postalo »živ predmet«. V to dogajanje se je vključil ne toliko kot politik, ampak predvsem kot zgodovinar, ki z zgodovinskega stališča razume, kaj to pomeni in kam bo ali je to pripeljalo. Oblikoval je politiko ZKS do takratnega nacionalnega vprašanja oziroma do jugoslovanske krize, ki je imela predznak srbskega nacionalizma s težnjo po srbskem hegemonizmu. Tako je opozoril na nevarnost opuščanja avnojstva, bistva jugoslovanske federativnosti, zgrajene na pravici do samoodločbe naroda, kar je bil politični namen srbskih nacionalistov, pritrčili in sledili pa so mu tudi slovenski politični in idejni nasprotniki Jugoslavije, s čimer si je nakopal srd t. i. novorevijašev, kasnejših samooklicanih osamosvojiteljev. Ti takrat niso razumeli, nekateri še vedno ne razumejo, da je zanikanje avnojskega načela federativnosti, ki je temeljilo na upoštevanju pravice do samoodločbe naroda, dejansko pomenilo zanikanje te pravice. Pravice, na kateri je bilo edino mogoče doseči osamosvojitve Slovenije. Politično dogajanje in sama politična praksa sta to potrdila, ko se je Slovenija osamosvojila ravno zaradi pravice do samoodločbe, ki je imela zakonsko osnovo v jugoslovanski ustavi. Kot član Predsedstva Socialistične republike Slovenije, predsednik je bil Janez Stanovnik (1988–1990), pa je Pleterski posegel na področje t. i. narodne sprave. Bil je namreč avtor izjave Predsedstva Republike Slovenije, ki jo je to izdalo le nekaj dni pred večstrankarskimi parlamentarnimi volitvami aprila 1990 in v njej predlagalo narodno pomiritev. To je razumel kot pot ali kot način do t. i. sprave.

Janko Pleterski je bil vse svoje življenje zelo družbeno angažiran. V letih od 1954 do 1974 je bil član uredništva *Naših razgledov*, štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja, v katerem je objavljajl številne tehtne članke. Ne le za tisti »trenutek«, ampak kot zgodovinarjev razmislek o zgodovinskem dogajanju, dogodkih in procesih. Vedno, tudi ko je bil del političnega življenja, je bil predvsem zgodovinar. Kot zgodovinar je želel spoznati tudi enega od »predmetov« svojih obravnav, Jugoslavijo, zato jo je prehodil. Ni bil le pisec študije o prvi odločitvi Slovencev za Jugoslavijo – naslov njegove knjige je šel in še gre nekaterim zgodovinarskim kolegom v nos, češ da je preveč »jugoslovanski« –, ampak je bil morda edini med Slovenci – vsekakor pa edini zgodovinar –, ki je prehodil Jugoslavijo po »diagonali«, od jugoslovansko-avstrijsko-italijanske tromeje pri Ratečah do jugoslovansko-bolgarsko-grške tromeje pri Strumici. Na tej pohodniški poti, opravil jo je v petinštiridesetih dneh v treh »zamahih« med letoma 1974 in 1976, naj bi, kot je menil zafrkljivi »ljudski glas«, našel odgovor na jugoslovansko vprašanje. Najbrž ga je res, saj se je kot pohodnik z nahrbtnikom lahko približal resničnemu življenju prebivalcev brez političnega

frazarjenja o bratstvu in enotnosti. Sicer pa je o tem svojem podvigu objavil zapis v *Planinskem vestniku* (1976, št. 12).

Kot zgodovinar je bil izredno ustvarjalen. Njegov zgodovinarski opus je časovno pa tudi problemsko zelo širok, zlasti pa vseskozi kaže na njegovo razumevanje Slovencev v določenem času in političnih razmerah, v katerih so živeli. Bil je kritičen opazovalec in ocenjevalec časa in prostora, ki ga je proučeval in prikazoval. S svojim delom zgodovinarja je omogočil razumevanje slovenske pa tudi širše zgodovine, ki je vplivala in še vedno vpliva na naše življenje. Pri tem pa je menil, da zgodovinar zgodovini ne sme dajati lekcij, temveč je njegova naloga ta, da zgodovina »spregovori« skozi njega. Seveda ob predpostavki, da jo sploh kdo *želi* poslušati in se iz nje česa naučiti. Poleg tega pa je zastopal tudi mnenje, da ima zgodovina svojo kontinuiteto – da se nič, niti slovenska osamosvojitve, ne začne samo po sebi – da je zgodovina dolg, vzročno-posledični proces. Skratka, da ima vsako zgodovinsko dogajanje in proces svojega »predhodnika«, svoj razlog, povod in posledice, da zgodovina, enako kot narava, ne more delati preskokov.

Prof. dr. Janko Pleterski je bil akademik, redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti je bil od leta 1993 (dopisni od 1989). Bil je zgodovinar, ki je s svojim znanstvenim delom pa tudi kot profesor nekaj generacijam študentov zgodovine na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze trajno zaznamoval slovensko zgodovinopisje od srede 20. stoletja naprej. Za svoje delo na področju zgodovinopisja je prejel številna priznanja in nagrade, od državnih odlikovanj do stanovskih ter drugih priznanj in nagrad. Ne zaradi tega, ampak zaradi svojega dela, velikega prispevka k poznavanju naše zgodovine, Janko Pleterski vsekakor sodi med ključne osebnosti slovenskega zgodovinopisja zadnje tretjine 20. stoletja – med »velike« slovenske zgodovinarje. Teh ni veliko, Janko pa je zagotovo med njimi.

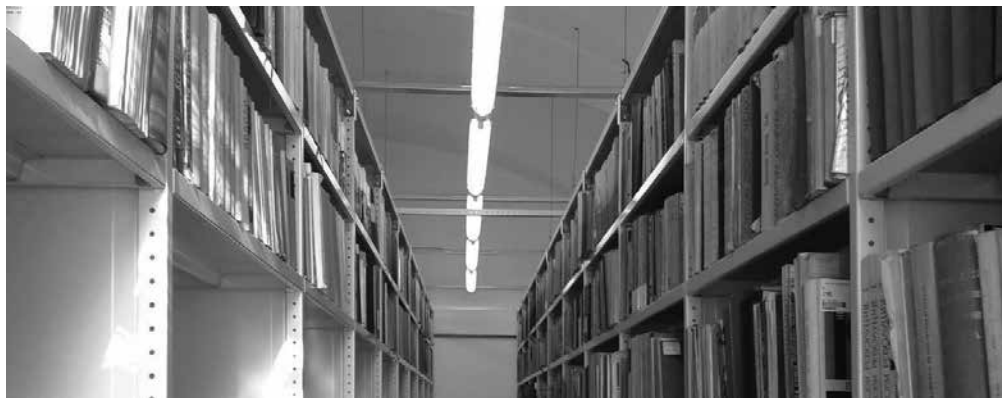
Nedvomno se marsikdo ne bo strinjal s takšno oznako Janka Pleterskega, ki sem jo podal »pri zavesti in zdravi pameti«, kajti zaradi svojega političnega prepričanja, ki ga ni skrival – bil je levičar, ki je verjel v revolucijo, tudi ko ni bila več mogoča in ni bila več razumljena kot družbena in politična vrednota –, je zbujal vsaj nelagodje pri tistih, ki se z njegovim zgodovinarskim mnenjem niso strinjali, če ne še kaj več. Do njega in njegovega dela so zato mnogi njegovi kolegi namreč imeli ideološki predsodek. Sicer pa je bil Janko kot profesor in kot kolega, dejansko pa stalni mentor, od katerega si se lahko marsikaj naučil, npr. razmišljati in iskati odgovore na na videz že odgovorjena vprašanja iz naše preteklosti, »silno mehkega značaja«. Tako so ga namreč ocenili v partijski organizaciji na Ozni v začetku leta 1946. Dejansko gre za lepo oznako njegove osebnosti, pri kateri se niso zmotili. Marsikateri študent je na izpitu občutil »mehkobo« njegovega značaja. Na primer, ko ga je bolj očetovsko kot profesorsko opozoril, da biti konservativen ni politična, kaj šele ideološka oznaka, da pa to velja npr. takrat, ko nekaj označiš za klerikalno. S klerikalizmom, ki naj bi s tem imenom bil preveč žaljiva oznaka, je v slovenskem zgodovinopisju uveljavil označbo pojava političnega katolicizma. Marsikateri njegov študent se bo spomnil njegovega značaja, saj ga je spoznal na izpitu ali tedaj, ko je bil v vlogi mentorja diplomskega, magistrskega

ali doktorskega dela. Vedno pa se s hvaležnostjo Janka Pleterskega spominja Latinka Perović, srbska zgodovinarica, saj je prevzel predsedovanje komisiji za njeno doktorsko disertacijo, ko so jo srbski zgodovinarji zavrnili, saj je šlo za »padlo« političarko. Janko je prevzel čast in odgovornost obrambe njenega doktorata, kar je najbrž vzbudilo tudi jezo pri srbskih kolegih. Kolikor je bil sicer mehkega značaja, pa je bil trd, nepopustljiv in tudi neizprosni v dokazovanju svojega prav na področju zgodovinopisja. Še zlasti, ko je zagovarjal in dokazoval nekaj, kar je bilo jasno, pa je hotel to kdo »rokohitrsko« obrniti in tako brez zgodovinopisnih argumentov, temveč le iz svojega ideološkega prepričanja, izvesti zgodovinsko »revizijo«. Prav to pa je na koncu življenja motilo in jezilo Janka Pleterskega, ki je kot aktiven zgodovinar »vztrajal«, vse dokler mu je dopuščal vid. Ta pa ga je žal na začetku tega leta povsem zapustil, s tem pa je ugasnila tudi Jankova življenjska moč. Nekako ni mogel živeti brez njemu ljube zgodovine, spremljanja zgodovinopisnih dosežkov kolegov.

Življenjska pot Janka Pleterskega se je iztekla (kdaj točno je to bilo, ostaja nekoliko skrivnostno), kar pa ne velja za njegovo zgodovinopisno dediščino, ki jo je zapustil v slovenskem zgodovinopisju. O tem sem prepričan! Kakorkoli že, Janko Pleterski je bil in bo ostal med pomembnejšimi slovenskimi zgodovinarji obdobja slovenske zgodovine, ki se je začelo v zadnji četrtini 19. stoletja, končalo pa v začetku 21. stoletja, ali kar do »danes«. Verjamem, da bo njegovo delo kot Betelgeza, velika rdeča sijoča zvezda iz ozvezdja Orion, petinpetdesetisočkrat večja od našega sonca, na katero je imel Janko Pleterski spomine še iz šolskih klopi, še dolgo osvetljevalo slovensko zgodovinsko in zgodovinopisno nebo.

Zdenko Čepič

KNJIŽNICA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino je specialna knjižnica, ki zbira in hrani gradivo za znanstvene preučevalce in ljubitelje novejšje zgodovine.

Začetki knjižnice sodijo še v čas pred ustanovitvijo inštituta. Le-te lahko namreč postavimo že v leto 1945, ko je začela z delom knjižnica Muzeja narodne osvoboditve. Začetni knjižni fond so predstavljale knjige Znanstvenega inštituta SNOS-a, ki so jih zbirali za svoje znanstveno delo že med drugo svetovno vojno.

Knjižnica hrani danes okoli 40.000 knjig o novejši zgodovini Slovenije in sveta. Sprva so prevladovala knjige o zgodovini druge svetovne vojne in delavskega gibanja, pozneje pa se je pričelo z nabavo literature o socialni in kulturni zgodovini. Z gotovostjo lahko trdimo, da knjižnica s svojim gradivom predstavlja najpomembnejšo zgodovinsko zbirko o zgodovini dvajsetega stoletja na Slovenskem. Posebnost knjižnice je še zelo obsežna zbirka »nacističnega gradiva«, saj je z zbiranjem gradiva iz Federalnega zbirnega centra in iz raznih drugih zbirk tukaj nastala ena najbogatejših knjižnic za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji.

V svojih zbirkah imamo tudi preko 200 naslovov časopisov in revij, saj hranimo vse najpomembnejše časopise od Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic preko kulturnih in strokovnih revij do vseh današnjih dnevnikov, ki jih za vsa leta hranimo tudi v vezani obliki.

Delovni čas knjižnice: ponedeljek - petek: od 8 h do 13 h, sredo: od 8 h do 15 h

Telefon: 01 200 31 28 ali 01 200 31 32

Spletna stran: <http://www.inz.si/knjiznica.php>

UDC

94(497.4)" 18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Avgust Lešnik

Rudolf Golouh na križiščih socialnih/socialističnih idej in gibanj prve polovice 20. stoletja

Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik

Soproke slovenske elite v Ljubljani in Trstu

Marko B. Miletić

Dravska banovina u Aprilskom ratu 1941. godine

Klemen Kocjančič

Medicina pod mrtvaško glavo: SS-Lazarett Laibach 1943–1945

Jelka Piškurić

Standard in potrošniške prakse v spominih na socializem

Marta Rendla

Alternativna kulturna gibanja in »konglomerat FV«

Tomaž Gerden

Sprejetje Kjotskega protokola Okvirne konvencije ZN o spremembi podnebja

Mateja Jeraj

O rabi in zlorabi arhivskega gradiva tajnih služb (na primeru pripovedi o Milovanu Illichu, objavljene v Koroških vojnih zgodbah)

Franc Rozman

Častni občani občine Bled do druge svetovne vojne

